

विज्ञापनम् ।

विवादरत्नाकराख्यः स्मृतिनिबन्ध एष प्राचीनः प्रामा-
णिकश्च विशेषतो मिथिलाप्रदेशेषु । विलुप्तप्रायमेवेमं मन्य-
मानायां आसियिक-समितीरभ्यनुज्ञया संशोधनेन सुद्राहिनाय
अस्य नियुक्तोऽभवत् । स चाहं तदादेशेन तत्समितिः पुस्तका-
गारात्पुस्तकमेकं कलिकाता-संस्कृतविद्यालयस्य स्मृत्यध्या-
पक श्रीयुक्तमधुसूदनस्मृतिरत्नमहाग्रन्थसकाशाद्वितीयं पुस्तकं
भूतपूर्वपण्डितवरुभवशङ्करविद्यारत्नमहाग्रन्थस्य दौहित्र-
श्रीयुक्ततारापदभट्टाचार्यसकाशात्तृतीयं पुस्तकं शृङ्गार प्रकट-
प्रकाशेन कार्थ्यमेतत्समाहितवान् । . पुस्तकेष्वेव आसियिक-
समितिः पुस्तकागारात्संगृहीतं पुस्तकं समधिकविशुद्धतया
प्रापयः प्राधान्येन परिगृहीतम्, अपरयोः पुस्तकयोः कचिद्वि-
चिदन्यविधपाठदर्शनात्ताभ्यां पाठान्तरं परिगृह्य सन्निवेशितं
विषमपद्धत्याख्यानञ्च कचित्कचिदुद्धतम् ।

पुस्तकस्यास्य प्रणेता चण्डेश्वरो नाम महामहोपाध्यायः
पण्डितप्रवरो मिथिलायां महासन्धिविग्रहिकठकुरराजमन्त्रिणः
श्रीवीरेश्वरात्मादुरभूत् । यो हि मिथिलाधिपस्य नृपतेर्हरदेव-
सिंहस्य महामन्त्री महासन्धिविग्रहिकठकुरराजभवत् । यद्यैकदा
महोक्ताहमीलो नेपालस्य समप्रभूपालान् जिगाय । येन च
महेश्वर्यशालिना रसगुणभुजचन्द्रमते (१२३६) शकवर्षे
वाग्वतीसिन्धुतीरे तलाप्ररूपदानविधौ आत्मना सुलितः स्वर्ण-

राशिर्वाङ्मनेभ्यः प्रदत्तः । यच्च न केवलमिममेव रत्नाकर-
मपरांश्च कव्यरत्नाकर-दानरत्नाकर-व्यवहाररत्नाकर-शुद्धिरत्ना-
कर-पूजारत्नाकर-गार्हस्थ्यरत्नाकरास्थान् षट् रत्नाकरान् रचित-
वान् । मिताचरा कल्पद्रुम-पारिजात-हलायुध-प्रकाशादीन्
सन्दर्भान्महा समाकृत्य च तेषां सारान् संहितासंमन्वादि-
प्रणीताः पुराणानि च बहूनि समालोच्य ग्रन्थोऽयं शततरङ्ग-
मितो विरचितः । अस्मिंश्च ये ये संहिताकारा ऋषयः
पुराणादीनि सन्दर्भाच्च समुद्रुतास्तेषां नामानि यथा—

संहिताकारा ऋषयः । - - -

१ अङ्गिराः	१० पैठीनसिः	१८ अश्विष्ठः
२ आपस्तम्बः	११ प्रजापतिः	२० विष्णुः
३ उशना	१२ वीधायनः	२१ छद्ममनुः
४ ऋष्यशृङ्गः	१३ भागुरिः	२२ बृहस्पतिः
५ कात्यायनः	१४ मनुः	२३ व्यासः
६ गौतमः	१५ मरीचिः	२४ शङ्खः
७ दक्षः	१६ यमः	२५ संवर्त्तः
८ देवलः	१७ याज्ञवल्क्यः	२६ हारीतः
९ नारदः	१८ लिखितः	

पुराणादीनि ।

१७ छन्दोगपरिमिटम्	३० मध्यपुराणम्	३३ रामायणम्
१८ देवीपुराणम्	३१ महाभारतम्	
१९ ब्रह्मपुराणम्	३२ मार्कण्डेयपुराणम्	

सन्दर्भाः ।

- ३४ असहायाचार्यः ३८ प्रकाशः ४४ स्मृतिः
 ३५ उदयकरः ४० भाष्यकारः ४५ स्मृतिमहार्णवः
 ३६ कल्पतरुः ४१ भिताघरा ४६ हरिहरः
 ३७ कामधेनुः ४२ मेधातिथिः ४७ हलायुधः
 ३८ पारिजातः ४३ सत्सीधरः

प्रायेण सांसारिकाणां मानवानामृणादानवाकृपाकृष्या-
 दिषु सततं परस्परप्रवृत्तिर्दृश्यते । तदेतन्निवारणाय राज्ञा
 बहवो विधयः कर्तव्याः । सन्ति च तद्विधायका बहवः
 सन्दर्भाः, तेषु चायमेव सन्दर्भः प्राधान्येन ख्यायते । अस्य
 प्रतिपाद्यमेतद्यत्तत्तद्विवादपदसंज्ञानिरूपणानन्तरं तन्निवार
 षोपायस्तदनिवृत्तौ शासनञ्च ।

अस्मिन् विवादरत्नाकरमुद्रणविधौ कलिकाता प्रेसिडेन्सी-
 विद्यामन्दिरे सहकारिसंस्कृताध्यापकेन * पण्डितवर्यीयुक्त-
 हरिचन्द्रभट्टाचार्य कविरत्नमहाशयेन सम्यक् मत्ताहाय्यं
 कृतम् । यदि चाव मया समधिकः प्रयासः कृतः, तथापि
 आपरितीपात्सुधियां न दक्षिरस्ति मे । दीपायान् सुधीभिः
 कृपया चक्षुष्या इत्यलं पल्लवितेन ।

प्राप्ते शकाब्दे अष्टखादिभूमे (१८०६) .

विषादरत्नाकरनामकोऽयम् ।

ग्रन्थः प्रकाशं गमितः प्रयत्नात्

स्थानेषु पाठार्थनिवेशनेन ॥

श्रीदीननाथशर्माविद्यालङ्कारस्य ।

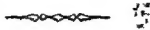
निर्घण्टपत्रम् ।

पत्रसंख्या		पत्रसंख्या	
	विवादपदम् . १	१७	पण्यस्त्रीविधिः १६६
१	ऋणादानम् ४१४७	१८	स्वामिपालविवादः १७०
२	हृदिः ६	१९	संविद्यतिक्रमः १७७
३	भक्ततहृदिः १५	२०	विक्रीयासम्प-
४	परमहृदिः १७		दानम् १८८
५	हृदिनिषेधः २०	२१	क्रीत्वानुमयः १८६
६	{ आधिविधिः २२	२२	सीमाविवादः २०१
	{ आधिसिद्धिः ३४	२३	सेतुः २२४
७	प्रतिभूविधिः ३८	२४	कष्टाकष्टे २२६
८	उद्वाहणविधिः ६७	२५	गस्यरचा २३०
९	निक्षेपः ८३	२६	गस्याघातदण्डः २३४
१०	अस्वामिविक्रयः १०१	२७	अदण्डगाः २३८
११	सम्भूयसमुत्थानम् १११	२८	वाक्पारुष्यम् २४२
१२	दत्ताप्रदानिकम् १२७	२९	दण्डपारुष्यम् २५८
१३	अभ्युपेत्याश्रयूपा-	३०	स्तेयम् २८६
	विधिः १३८	३१	स्तेनाः २८८
१४	दास्यमोक्षः १४७	३२	प्रकाशतस्कर-
१५	दास्याधिकारः १५२		दण्डाः २८५
१६	वेतनस्थानपक्रिया १५६	३३	अप्रकाशतस्कर-

पत्रसंख्या		पत्रसंख्या	
	दण्डाः ३१६	५१	दायभागः ४५४
३४	घोरान्वेषणम् ३२३	५२	जीवत्पिटक-
३५	स्तेनातिदेशः ३३८	५३	विभागः ४६१
३६	वर्णतस्तोयविशेषः ३४२	५४	प्रमीतपिटक
३७	स्तेनास्त्राभि हत-		विभागः ४६८
	दानम् ३४३	५५	अनेकमाटक-
३८	साहसम् ३४८		भाटविभागः ४७३
३९	घातकान्वेषणम् ३७७	५५	विभागानधि-
४०	संयुद्धणम् ३७८		कारिणः ४८६
४१	अभिगमदण्डः ३८८	५६	विभाज्यम् ४८६
४२	कन्यादूषणम् ४०१	५७	अविभाज्यम् ४८८
४३	बन्धक्याद्यभिगम-	५८	स्त्रीधनकृत्यम् ५०८
	दण्डः ४०५	५९	स्त्रीधनविभाग-
४४	स्त्रीपुंभन्धः ४०८		निर्णयः ५१५
४५	स्त्रीरक्षा ४२५	६०	{ अप्रजाधने
४६	स्त्रीधर्माः ४२७		{ विवाहविशेष-
४७	प्रोपितभर्तृका-		{ देण व्यवस्था ५१८
	धर्मः ४३८	६१	स्त्रीधनसंक्षेपम् ५२२
४८	मृतभर्तृकाधर्मः ४४०	६२	अवसुप्तविभागः ५२५
४९	नियोगः ४४५	६३	नानावर्णानां
५०	परपूज्याविधिः ४५०		विभागः ५२७

पत्रसंख्या		पत्रसंख्या	
६४	विभक्तजविभागः ५३८	८३	निन्दितपुत्राः ५८६
६५	विभक्तागतवि- भागः ५४०	८४	अपुत्रधनविभागः ५८८
६६	पुत्रान्तरैर्विभागः ५४१	८५	संछष्टिविभागः ६०१
६७	शौरसपुत्रलक्षणम् ५५३	८६	विभागनिर्णयः ६०६
६८	चेन्नजः ५५५	८७	विभक्तकृत्यम् ६०८
६९	पुत्रिकातत्पुत्री ५५८	८८	द्यूतसमाप्तयः ६१०
७०	पौनर्भवः ५६३	८९	क्रियाभेदः ६१८
७१	जानीनः ५६४	९०	प्रकीर्णकम् ६२१
७२	गूढीत्यत्रः ५६६	९१	तरुश्लोकः ६२८
७३	सहोदः ५६६	९२	निधिः ६४२
७४	दत्तकः ५६७	९३	परनिहितः ६४३
७५	क्रीतः ५७०	९४	दण्डप्रणयनविधिः ६४६
७६	स्वयमुपागतः ५७०	९५	दण्डोत्कर्षाप- कर्षादिः ६५०
७७	अपविद्धः ५७१	९६	ब्राह्मणपरीहारः ६६०
७८	कृत्रिमः ५७२	९७	नगरपरीहारः ६६२
७९	शूद्रापुत्रः ५७३	९८	दण्डसंज्ञा ६६४
८०	पुत्रत्वविचारः ५७७	९९	मानसंज्ञा ६६५
८१	पुत्रातिदेशः ५८२	१००	नैगमादिसंज्ञा ६६८
८२	पुत्रनिरुक्तादि ५८३		उपसंहारः ६७०

श्रीविवादरत्नाकरः ।

कुसुमगरविलासे भद्रुरस्यादिपुत्री-
करतलवल्लयस्य आगतस्यार्धमेकम् ।
निजमिव शशिषण्ड मन्यमानस्य शशी-
र्भवतु सद्य विवादः कान्तया कीर्तुकाय ॥
जटायां वद्धायां मदनजयिना विप्रपतिना
विवादं जातं तदनविभजने तत्तनययोः ।
परिच्छिन्दन् ब्रह्मा गणपतिविशाखी नियमयन्
सुदे दायादायव्यवहृतिविपयिदभवतु वः ॥
श्रीचण्डेश्वरमन्त्रिणा मतिमतानेन प्रसन्नात्मना
नेपालाखिलभूमिपालजयिना धर्मैन्दुदुग्धाब्धिना ॥
वाम्बल्याः सरितस्तटे सुरधुनीसाम्यं दध्न्याः शुची
मार्गे भासि यथोक्तपुण्यसमये दत्तसुलापूरुपः ॥
यो गम्भीरविवादवारिधिजले निर्मज्जतासुदृतिं
कुर्वन् पीत इषोमसदगुणतरुः कीर्त्तिं परामश्रुते ।
मीमांसानयनो विचारचतुरो मन्त्रीन्द्रचण्डेश्वरः
स श्रीमान् परमत्र यादविषयं प्रसोति रत्नाकरम् ॥

शीमान् विवादपददुर्गतिपातुकाना-
मुद्धारहेतुस्ततनिर्णयलब्धपुण्यः ।

चण्डेश्वरः सचिवरत्नमिमं विवाद-
रत्नाकरं रचयति श्रुतिशास्त्रविद्वजः ॥

ऋणादानं ततो वृद्धिरक्षता वृद्धिरप्यथ ।
वृद्धे च परमा वृद्धिर्निषेधस्तदनन्तरम् ॥
अथाधिविधिसिद्धिश्च ततोऽपि प्रतिभूविधिः ।
ऋणादानमिति प्रोक्तमुद्ग्राहणविधिस्ततः ॥
निःक्षेपोऽथ ततोऽस्त्रामिविक्रयः परिकीर्तितः ।
सम्भूय च समुत्थानं ततो दत्ताप्रदानिकम् ॥
अथाभ्युपेत्याश्रयूपा दास्यमोचस्ततः परम् ।
अथ दास्याधिकारी च वेतनस्थानपक्रिया ॥
पण्यस्त्रीणां विधिस्तत्र कथितस्तदनन्तरम् ।
स्त्रामिपालविवादश्च ततः संविद्व्यतिक्रमः ॥
विक्रीयासम्प्रदानश्च क्रीत्वा चानुग्रहस्ततः ।
सीमाविवादोऽप्यपरः सेतुश्च कथितस्ततः ॥
लुप्टालटे ग्रस्यरघा ग्रस्यघातकदण्डनम् ।
अदण्डोऽथ वाक्पारुष्यं दण्डपारुष्यमप्यथ ॥
स्तेयं स्तेनः प्रकाशानां तस्कराणाञ्च दण्डनम् ।
दण्डयाथाप्रकाशानां तस्कराणामिहोदितः ॥
चौरान्निषण्णमप्यथ स्तेनस्याधातिदेयनम् ।
मर्षतस्तेनकथनमग्निन् रत्नाकरे स्ततम् ॥

स्तेमालाभे तथादानं साहसश्चाथ कीर्तितम् ।
 घातकान्वेषणश्चाथ तथा संग्रहणं ततः ॥
 दण्डयाभिगमे प्रोक्तः कन्याया दूषणं ततः ।
 बन्धक्यभिगमे दण्डो धर्मैः स्त्रीपुंसयोस्ततः ॥
 स्त्रीरक्षा योपिता धर्मैः प्रोपितस्वामिनीयिधिः ।
 मृतस्वामिवधूधर्मो नियोगश्च ततः परम् ॥
 परपूर्वा दायभागो जीवत्पितृकवण्टनम् ।
 प्रमीतपितृकाणाञ्च विभागस्तदनन्तरम् ॥
 अनेकमायकभ्रातृविभागश्च ततः परम् ।
 विभागानधिकारी च विभाज्यमथ कीर्तितम् ॥
 अविभाज्यं ततः स्त्रीणां धनकृत्यमनन्तरम् ।
 स्त्रीणां धनविभागश्च निष्पृजाया धने ततः ॥
 लघुधनं स्त्रीधने तुल्यविभागश्च ततः परम् ।
 नानावर्णसुतानाञ्च विभागोऽयं विभक्तजैः ॥
 विभक्तागतभागश्च विभागस्तनयान्तरेः ।
 घोरसः चैत्रजः पुत्रः पुत्रिकातत्सुतावपि ॥
 पौनर्भवश्च कानीनो गूढोत्पन्नस्ततः पुनः ।
 सशोको दत्तकः क्रीतः स्वयंशोपागतस्तथा ॥
 अपविडः कृत्रिमश्च गूढाशुचस्ततः परम् ।
 पुत्रत्वस्य विचारोऽभिघृतिदेयः सुतस्य च ॥
 अथ पुत्रनिश्चितादि निन्दिताद्यान् कीर्तिततः ।
 अपुत्रार्थविभागश्च भागः संसृष्टिनां ततः ॥

विभागनिर्णयः कृत्यं विभक्तानां ततः परम् ।
 समाह्वयय सद्युतः क्रियाभेदः प्रकीर्णकम् ॥
 तरशुल्कं ततः प्रोक्तं निधिः परनिधिस्तथा ।
 विधिर्दण्डप्रणयने दण्डोत्कर्षादिकं ततः ॥
 घातघ्नस्य परीहारः परीहारः पुरस्य च ।
 दण्डसंज्ञा मानसंज्ञा संज्ञास्मिन् नैगमादिनः ॥
 शतमेकं तरङ्गाणां विदुषां चित्तरञ्जनम् ।
 विधीयते विधिज्ञेन श्रीचण्डेश्वरमन्त्रिणा ॥

अथ ऋणादानविवादपदम् ।

तत्र वृद्धिस्तिः ।

पदाङ्गसहितः सम्यग्विवादस्त्वेव कीर्तितः ।
 विवादकारणान्यत्र पदानि शृणुताधुना ॥
 ऋणादानप्रदानानि द्यूताह्वानान्तिकानि च ।
 क्रमयः संप्रवक्ष्यामि क्रियाभेदाय तत्त्वतः ॥

पदं भाषादि, अङ्गं संशयप्रयोजनादि, तत्सहितः । पदानि
 अधिकरणानि ऋणादीनि । केनचित् विवादकरणानीति
 पठित्वा विवादः क्रियते येषु ऋणादानादिषु तानीति
 म्यास्यातं, तत्र पदमनर्थकं स्यात् । द्यूताह्वानान्तिकानि
 द्यूताह्वानावसानानि ।

नारदः ।

ऋणं देयमदेयञ्च येन यत्र यदा भवेत् ।

दानग्रहणधर्माच्च ऋणादानमिति स्मृतम् ॥

स्यानलाभनिमित्तं यददानग्रहणमिष्यते ।

तत् कुपीदमिति प्रोक्तं तेन हृत्तिः कुपीदिनाम् ॥

स्यानं प्रयुक्तधनस्थितिः, लाभः कलादिप्राप्तिः, तन्निमित्तं दानं दीयमानं भूलभनं धनिकेन, ग्रहणं गृह्यमाणं तदेव खादकीन ।

वृहस्पतिः ।

कुक्षितात् सीदतच्चैव निर्विशद्वैस्तु गृह्यते ।

चतुर्गुणं वाष्टगुणं कुपीदाख्यमृणञ्च तत् ॥

परिपूर्णं गृहीत्वाधि बन्धं वा साधु लग्नकम् ।

सैख्यारूढं साधिमहा ऋणं दद्यादनी सदा ॥

कुक्षितात् सीदतच्चाधमर्णात् सकलं धनं यदगृह्यते निर्विशद्वै-
रुत्तमर्णैः । चतुर्गुणं वाष्टगुणमिति वाकारोऽनास्यायां, तेन
द्वैगुण्यादिलाभः । अत्र कुपीदमृणमित्येव लक्षणम् । तच्च
नारदोक्ती स्फुटमेव, शेषन्तु कुपीदपदे अवयवव्युत्पत्तिमात्र-
कथनम् । आधिबन्धशब्दो भोग्याधिपरी । लग्नकसाधुत्वम्
ऋणदापयित्वत्वस्यैर्येण ऋणप्रयोक्तृधायमुपदेशः ।

नारदः ।

विश्रम्भहेतुं द्यावत्र प्रतिभूराधिरेव च ।

सिद्धिं साधिष्यद् द्वे प्रमाणे व्यक्तिकारके ॥

विग्रहः प्रयुक्तकृष्णप्राप्तिविश्वासः, व्यक्तिरभिव्यक्तिः, प्राधान्येन
द्वयीरूपन्यासः ।

करत्वायनः ।

न स्त्रीभ्यो दासवालेभ्यः प्रयच्छेत् किञ्चिदुद्धृतम् ।

दाता न लभते तत्तु तेभ्यो दत्तन्तु यद्वत् ॥

उद्धृतमुद्धरणमिति यावत् ।

इति विवादरत्नाकरे शब्दादानवच्छेदः ।

अथ वृद्धिः ।

तत्र पञ्चिदः ।

पञ्चिदवचनप्रोक्तां वृद्धिं वार्धपिके नृणः ।

पञ्च मापास्तु विंशत्यामिति धर्मा न हीयते ॥

विंशतिः पलानाम् ।

.शोतमः ।

कुमीदहृदिर्धर्मरा विंशतिः पञ्चमायिकी भासम् ।

.धर्मरा शास्त्रानुमता । पञ्चविंशतिर्मूलं मासेन पञ्चमायिक-
वृद्धिमती भवतीत्यर्थः ।

स्मृतिः ।

मासे विंशतिभागसु पलस्य परिकीर्तितः ।

मनुः ।

वशिष्ठविहितां वृद्धिं सृजेद्वित्तविवर्धिनीम् ।

अशीतिभागं गृह्णीयात् मासाद्वार्द्धधिकः शते ॥

मासात् मासमतीत्येत्थं । भोग्याधिविषयमेतत् ।

यदाह याज्ञवल्क्यः ।

अशीतिभागो वृद्धिः स्यात् मासि मासि सवन्धके ।

वर्णक्रमान् शतं द्वित्रिचतुःपञ्चकमन्यथा ॥

शते सवन्धके ऋषे मासेन अशीतितमो भागो वृद्धिरिति पूर्व-
खण्डार्थः । अमन्धके शते ऋषे ब्राह्मणचत्वारिंशद्वैश्यशूद्राणां
यथासंख्यं पुराणस्य द्वयं त्रयं चतुष्टयं पञ्चतमञ्च वृद्धिरिति
द्वितीयखण्डार्थः ।

वृद्धसतिः ।

अशीतिभागो वर्धेत लाभे दिगुणतामियात् ।

प्रयुक्तं सप्तभिर्वर्षैस्त्रिभागी नैव संशयः ॥

व्यासः ।

सवन्धे भाग आशीतः साष्टभागः सलग्नके ।

निराधाने द्विकशतं मासलाभ उदाहृतः ॥

आशीतः अशीतितमः । अयमेव अशीत्यष्टमभागसहितः
संलग्नके । तेन पण्डर्योनपुराणद्वयं लभ्यते । निराधान-
द्वत्यत्राधानशब्दो लग्नकसहिताधानपरः । तेन लग्नकवन्धक-
शून्ये पुराणद्वयं लभ्यते । एतच्च ब्राह्मणविषयं, चत्वारिंशदौ
पुराणत्रयादिविधानात् ।

मनुः ।

दिकं शतं वा गृह्णीयात् सतां धर्ममनुसरन् ।

दिकं शतं हि गृह्णानो न भवत्यर्थकिल्बिषी ॥

हारीतः ।

पुराणपञ्चविंशत्यां मासे अष्टम्या हविः, एवं सविमासै-
श्चतुर्भिर्बर्षैर्द्विपर्यागतं सन्तिष्ठते, एषा धर्म्या हविः,
नानया धर्मात् श्रवते ।

पुराणः षोडश पक्षाः । द्विपर्यागतं द्विगुणीभूतं, एवं प्रतिमासं
दिकं शतं भवति, सन्तिष्ठते न पुनर्वर्धते । एतदुभयमपि
अधमर्षब्राह्मणविषयम् ।

मनुः ।

दिकं त्रिकं चतुष्कं वा पञ्चकश शतं समम् ।

मासस्य हविं गृह्णीयात् वर्षानामनुपूर्व्यः ॥

द्वौ पुराणौ मासि हविरस्मिन् गृह्यते इति दिकं, एवं त्रिका-
द्यपि । वर्षानां ब्राह्मणचतुर्विधैश्चशूद्राणां पार्श्वीत् मासे
यथासंख्यं शते ऋणे पुराणस्य द्वयं त्रयं चतुष्टयं पञ्चतमस्य हविं
गृह्णीयादित्यर्थः ।

विष्णुः ।

अथोत्तमर्षोऽधमर्षात् यथादत्तमर्थं गृह्णीयात् दिकं त्रिकं
चतुष्कं पञ्चकश सर्ववर्षानुक्रमेण प्रतिमासम् ।

गीतमः ।

नातिसांवत्सरीमेके ।

भनुः ।

नातिसांवत्सरीं वृद्धिं न चादिष्टां पुनर्हरेत् ।

चक्रवृद्धिः कालवृद्धिः कारिता कायिका च या ॥

संवत्सरमतिक्रान्ता अतिसांवत्सरी । यद्युत्तमर्णः स्वल्पैरेव
दिवसैरधमर्णैकसूक्तं धनदानमाशङ्क्य वृद्धिं नियमयेत्, तदा
संवत्सरपर्यन्तमेव, न तु तदधिकदिनवृद्धिमपीत्यर्थः । वृत्ता-
युधस्तु यदाऽशान्तलाभे* ऋषे लाभग्रहणवासनायानुत्तमर्णः
स्यात्, तदा संवत्सरादध्वानेव लाभं गृह्णीयात्, न तु संवत्सरा-
दूर्ध्वमित्याह । न चादिष्टां पुनर्हरेदिति न शास्त्रानुक्तप्रकारेण
वृद्धिं हरेत् । चक्रवृद्धिः कालवृद्धिः कारिता कायिका च या
वृद्धिस्तां शास्त्रानुक्तप्रकारेण न हरेदित्यर्थः ।

वृद्धयतिः ।

वृद्धियतुर्विधा प्रोक्ता पञ्चधाग्नैः प्रकीर्तिता ।

यद्विधाभिन् समाम्नाता तत्त्वतस्तां निबोधत ॥

कायिका कालिका चैव चक्रवृद्धिरथापरा ।

कारिता च शिखावृद्धिर्भोगलाभस्तथैव च ॥

व्यासः ।

दोषवाच्यकर्म्मयुता कायिका समुदाहृता ।

* अमानलाभे अगिष्टादौ अव्यवहितवशावित्यर्थः ।

नारदः ।

कायाविरोधिनी शम्भत् पणार्द्धाद्या ॥ कायिका ।

प्रतिमासं स्रवति या वृद्धिः सा कालिका मता ॥

वृद्धेरपि पुनर्वृद्धिर्यत्र वृद्धिरदाहता ।

वृद्धिः सा कारिता नाम यणिकेन स्वयं कृता ॥

दोहं गवादि, बाह्यं वसीवर्हादि, कायाविरोधिनीति कायः
भूतधनशरीरम् । शम्भत् पणार्द्धाद्या पणतदर्हादिक्रमेण नित्य-
सुभाभ्यां व्यवस्थापिता, सा नारदमते कायिका । चलायु-
धेन तु पणार्द्धाद्येत्यत्र पणवाद्येति लिखितं, व्याख्यातश्च पणस्य
भूतधनस्य यावदवस्थानं तावत् शम्भत् वर्षसहस्रमपि उत्तम-
णेन बाध्यते प्राप्यते सा कायिकेति । तच्च सकलनिबन्धान्त-
रेषु पणार्द्धाद्या इति पाठदर्शनादुपेक्षितम् । वृद्धेरपि पुन-
र्वृद्धिरिति यत्र वृद्धिरूपं धनं दातुमशक्तोऽधमर्णः सवृद्धिकमिदं
दास्यामीति अङ्गीकरोति, तत्र या वृद्धिः सा चक्रवृद्धिरित्यर्थः ।

कात्यायनः ।

ऋषिकेन तु या वृद्धिरधिका सम्प्रकल्पिता ।

आपत्कालकृता नित्यं दातव्या सा तु कारिता ॥

अन्यथा कारितावृद्धिर्दातव्या न कथञ्चन ।

ऋषिकेन तु या स्वकार्यतया आशीतभागद्विक्रयतादिरूप-
वृद्धितोऽधिका वृद्धिर्व्यवस्थापिता, सा कारिता, सा च तेन

देया, अन्यथा तेनाव्यवस्थापिता बलीन स्वीकारितापि न
देयेत्यर्थः ।

याज्ञवल्करः ।

कान्तारगास्तु दशकं सामुद्रा विंशकं शतम् ।

कान्तारोऽरण्यम् । ये मूलधनं गृहीत्वा कान्तारं समुद्रं वा
गच्छन्ति, ते उत्तमर्णाय दशकं शतं विंशकञ्च शतं कृताया-
मकृतायामपि वृद्धी दापयितव्याः ।

कृतायां याज्ञवल्कायव ।

दद्युर्वात्मकतां वृद्धिं सर्वे सर्वासु जातिषु ।

सर्वे ब्राह्मणादयोऽधमर्णा अवन्यके सवन्यके वा स्वकृतां स्वाभ्यु-
पगतां वृद्धिं सर्वासु जातिषु दद्युरित्यर्थः ।

भनुः ।

समुद्रयानकुशला देशकालार्थदर्शिनः ।

स्थापयन्तीच्छया* वृद्धिं सा तत्राभिगमं प्रति ॥

समुद्रयानकुशला इति वणिह्मात्रीपलक्षणम् । देशकालार्थ-
दर्शिनः अग्निन् देशे द्रव्यान् लाभ इति ये पश्यन्ति । अधि-
गमो निश्चयः । तेन सा तत्र निवेतयेत्यर्थः ।

हारीतः ।

पुराणे पणिकं मासमित्येके ।

एतत् सङ्करजात्यधमर्णविषयं चातुर्वर्ण्यं द्विक्रयतादीनां धर्म-
त्वाभिधानात् ।

तथा ।

तूले ॥ द्विगुणं धान्यं त्रिगुणमेव वर्धते तथोर्णा कार्पासः

संवत्सरेण तृणशलाकं वृत्तलवणगुडमष्टगुणम् ।

तूले नवशस्यागमे द्विधादिभिरपि मासैर्नवशस्यागमे द्विगुणं धान्यं

भवतीत्यर्थः । यदि तूलागमे न दत्तं तदा त्रिगुणमेव, न ततः

परं वर्धते । तथोर्णेति धान्यवटूर्णा कार्पासोऽपि वर्धते इत्यर्थः ।

शलाका इंपिका, तृणादिषु संवत्सरेणाष्टगुणा वृद्धिरित्यर्थः ।

नारदः ।

ऋणानां सार्वभौमोऽयं विधिर्बृत्तिकारः स्मृतः ।

देशाचारस्थितिस्वन्या यवर्णमवतिष्ठते ॥

योऽयमाधीतादिद्विप्रकारः, स सार्वभौमएव शास्तीयत्वात् ।

देशाचारस्थितिषु अन्या सार्वत्रिकत्वविरोधिनी ।

देशाचारस्थितिमाह ।

द्विगुणं त्रिगुणञ्चैव तथान्यस्त्रिंशत्तुर्गुणम् ।

तथाष्टगुणमन्यस्मिन् देयं देशेऽवतिष्ठते ॥

बृहस्पतिः ।

प्रत्यहं गृह्यते या ता शिखावृद्धिस्तु सा मता ।

शिखेव वर्धते नित्यं गिर्यष्टेदान्निवर्त्तते ॥

मूले दत्ते तथैवैषा शिखावृद्धिस्ततः स्मृता ॥

कात्यायनः ।

आधिभोगस्त्वशेषो यो वृद्धिस्तु परिकल्पिता ।

प्रयोगो यव चैव स्वादाधिभोगः स उच्यते ॥

आहितस्य भोगी वृद्धिरित्येवं कल्पयित्वा यत्र ऋणप्रयोगः
तत्र या वृद्धिरसावग्रेय आधिभोग इत्यर्थः ।

वृद्धस्थितिः ।

गृहात् स्तोमः सदः चैत्रात् भोगलाभः प्रकीर्तितः ।

मिश्रावृद्धिं कारिकाश्च भोगलाभं तथैव च ॥

धनी तावत् समादद्यात् यावन्मूलं न शोधितम् ॥

स्तोमोऽत्र गृहपासनिमित्तकं भाटकम् । गृहमन्त्रोपलक्षणम्,
तेन घटादावपि* स्तोमएव लाभ इति बोद्धव्यम् । सदः चैत्र-
भव* कलादि ।

याज्ञवल्करः ।

आधिसु भुज्यते तावत् यावत् तत्र प्रदीयते ।

आधिधनं यावत् न प्रदीयते, तावत् तदुत्तमर्णेन आधियिर-
मपि भुज्यते इत्यर्थः । तेन वैगुण्यादिप्रत्याकलनेऽपि वृद्धि-
भोगरूपा भवत्येवेति तात्पर्यम् । ऋणं लेख्यकृतं देयं पुरुषै-
स्त्रिभिरेव तु । आधिसु भुज्यते तावत् यावत् तत्र प्रदीयते
इति वाक्यम् ऋणादानप्रकरणे यदर्थकं लिखितं तदर्थोऽस्य
यद्यपि स्वरसतः प्रतिभाति, तथाप्यनेकनिबन्धुभिरतदर्थतयैव
उत्तरार्द्धस्य सम्प्रतत्वात् तथैवात्रापि लिखितम् ।

उत्तमर्णो दद्यादित्यनुवृत्ती विष्णुः ।

अन्यवृद्धौ प्रविष्टायामपि न स्यावरमाधिमृते वचनात् ।
चैत्रादेर्भोगद्वारेण परमहृद्वावत्तमर्णप्रविष्टायामपि यावत्

मूलधनं न दीयते, तावत् पथ्यामकाले प्रविष्टे तव आधिं परि-
त्यक्षामीति विगेषय्यवस्थां विना उत्तमर्णो नाधिं त्यजेदित्यर्थः ।
एतदेव उत्तरत्र क्षयाधिप्रदर्शनेन व्यक्षयति विष्णुः ।

गृहीतधनप्रवेशार्थमेव यत् स्थावरं दत्तं तत् गृहीत-
धनप्रवेशे दद्यादिति ।

नमः ।

कृतानुसारादधिका भतिरिक्ता न सिध्यति ।

कुपीदपयः॥माहृदां पक्षकं शतमर्हति ।

पूर्वोक्तग्राह्यानुसारात् द्विकगतादिरूपादधिका मधमर्षेणा-
कृता वृद्धिर्न सिध्यति, यतः कुपीदपयमाहुस्तम् । यदा तु
व्यवहारावदृग्भात् उत्तमर्षोऽधिकमधमर्षेणाकारितं साधमि-
ष्यति तदा ग्राह्ये पक्षं गतं पहीतुमर्हति, न ततोऽधिक-
मधमर्षाकारितम् ।

वृद्धस्यतिः ।

भोगो यत् द्विगुणादूर्ध्वं चक्रवर्त्तिय गृह्यते ।

मूलसु सोदयं पयात् वाह्येय तद्विगर्हितम् ॥

अस्यार्थः, भोगद्वारा द्विगुणाधिकधने प्रविष्टेऽपि सेवादिविषयस्य यो भोगः, या च सकृद्विः, यदपि चाध्युक्तोपनममये पुनः सोदयधनपक्षेण, तद्वर्द्धुं विमर्शितम् अपन्नाय तदुभयति, न तु भोगादिकं तत्र स्रभते एव तन्नाभय्य तेनैवाप्यैवापनात् ।

इति विषयः समाप्तः

अथास्तवृद्धिः ।

तत्र कात्यायनः ।

कृत्वोदारमदत्त्वा यो याचितय दिशं व्रजेत् ।

ऊर्द्धं मासधयात्तस्य तद्धनं वृद्धिमाप्नुयात् ॥

उदारीऽत्र कलामव्यवस्थाप्य गृहीतं धनम् । दिशं व्रजेत्
अर्थिसादेश्यं त्यजेत् । तस्य अधमर्णस्य देयं तद्धनं भवति ।

पण्यं गृहीत्वा यो मूल्यमदत्त्वैव दिशं व्रजेत् ।

ऋतुत्रयस्थोपरिष्ठात् तद्धनं वृद्धिमाप्नुयात् ।

निक्षेपं वृद्धिरेपञ्च क्रयं विक्रयमेव च ।

याच्यमानमदत्तञ्चेत् वर्धते पञ्चकं शतम् ॥

वृद्धिरेपमिति यद्यपि कर्मधारयसमासोऽभ्यर्चितत्वात् अत्र
विवक्षितः, तथापि वृद्धिपदसमानाधिकरणः शेषपदार्थः
शेषिणमपेक्षते एव तदाकाङ्क्षायाच्च वृद्धिशब्देन साक्षादुप-
स्थापितायाएव वृद्धेः शेषित्वं युक्तमिति वृद्धेरेव शेषः* स च
दत्तवृद्धेरन्यः । क्रयं क्रय्यद्रव्यं वस्त्रादि । विक्रयं विक्रय-
साधनमूल्यम् । तेन यो मूल्यं गृहीत्वा विक्रीतमपि वस्त्रादि
याचितं न ददाति, क्रीता वा क्रीत्वा क्रयसाधनमूल्यं याचितं
न ददाति, स पञ्चकशतक्रमेण वृद्धिं दद्यादित्यर्थः । तथा ।

प्रीतिदत्तं न वर्धते यावन्न प्रतियाचितम् ।

याच्यमानमदत्तञ्चेत् वर्धते पञ्चकं शतम् ॥

प्रीतिदत्तं प्रीत्या प्रामितिकं दत्तम् ।

यो याचितकमादाय तददत्त्वा दिशं व्रजेत् ।

ऋतुत्रयस्योपरिष्ठात् तद्धनं वृद्धिमाप्नुयात् ।

याचितकमर्पितम् ।

स्वदेशस्योऽपि वा यत् न दद्यात् याचितोऽसक्तः ।

स तत्राकारितां वृद्धिमनिच्छन्नपि चावहेत् ।

अत्र च वत्सरातिक्रमे ढिकादिरूपा वृद्धिर्नोक्त्या ।

तथाच विष्णुः ।

वृद्धिं दद्युरक्ततामपि वत्सरातिक्रमे यथाभिहिताम् ।

अक्ततामनवधारितां च यथाभिहितां वर्षक्रमेण प्रतिमासं
प्रतिशतं ढिकादिरूपाम् ।

नारदः ।

न वृद्धिः प्रीतिदत्तानां स्वादनाकारिता कश्चित् ।

अनाकारितमप्यूर्ध्वं वत्सराद्वात् विवर्धते ।

एष वृद्धिविधिः प्रोक्तः प्रीतिदत्तस्य धर्मतः ।

वृद्धिस्तु योक्ता धान्यानां वार्धुष्यं तदुदाहृतम् ॥

वृद्धिस्तु योक्ता धान्यानामिति धान्यानां वृद्धिमनुक्ता गृही-
तानां याचितानां अदाने या वर्षक्रमेण दैगुण्यादिरूपा वृद्धि-
रक्ता, सैव भवति, सा च वार्धुष्यमुच्यते इत्यर्थः ।

इति विवादरत्नाकरे ऋतुवृद्धिवरः ।

न च गौतमः ।

चिरकालव्यवस्थाने द्वैगुण्यं प्रयोगस्य ।

युक्तधनस्य कथितद्वैगुण्यसमयातिरिक्तसमयेऽपि द्वैगुण्यमेव
पठति । सामान्यधनप्रयोगविषयश्चेत्तत् ।

कात्यायनः ।

मणिसुक्ताप्रवालानां सुवर्णरजतस्य च ।

तिष्ठति द्विगुणा वृद्धिः फालकैटाविकस्य च ॥

तेष्ठति चिरादपि द्वैगुण्याधिका न भवतीत्यर्थः । फालं
लोदुम्बं कार्पासादि । कैटं कीटमव' यसादि । आविकं
पभवं कम्बसादि ।

मनुः ।

क्षुमीद्वृद्धिर्द्वैगुण्यं नात्येति सप्तदाद्वयम् ।

धान्ये सदे लवे वाघ्ने नातिक्रामति पञ्चताम् ॥

प्रसार्थः,—धान्ये त्रीद्वियवादी । सदे वृक्षसमुत्पफलादी ।
लवे मेषादिसमुत्पौर्णादिचामरादी लूयते इति ध्युत्पत्त्या ।
वाघ्ने सुरगादी वाहनीयतया । हिरण्यवत् द्विकयतादिमर्या-
दया वृद्ध्या प्रयुक्ते सति न पञ्चगुणत्वं वृद्धिरतिक्रामति ।
सम्भवति कचिदेतादृशो यो धान्यग्रतमख्यग्रतं वा द्विकयत-
मर्यादया उच्चारेण गृह्णाति, स महतापि कालेन धान्यादि-
पञ्चग्रतमेव दातुमर्हति नाधिकमिति । अत्र च धान्ये पञ्च-
गुणत्वमुक्तं, वृद्धस्यतिना धान्ये चतुर्गुणत्वमुक्तं, विष्णुमरीचि-
वशिष्ठहारीतैस त्रिगुणत्वमुक्तं ; तदत्राधमर्णापेक्षष्टगुणत्वमध्य-

गुणत्वोत्कृष्टगुणत्वैर्वावस्था, महार्घसमार्घधान्यके कालदेश-
भेदेन वा व्यवस्था । एवमन्यत्रापि ।

गौतमः ।

क्षुपीदं पशूपजलोमचेतसदबाह्येषु नातिक्रामति पञ्च-
गुणत्वम् ।

पशूपजं क्षीरघृतादि । लोमं कर्णादि । चेतसदः चेतसमुत्प-
न्नं यवगोधूमकदलचूतादि । तेषु प्रयुक्तेषु या वृद्धिः, सा
पञ्चगुणत्वं नातिक्रामतीत्यर्थः ।

बृहस्पतिः ।

हिरण्ये द्विगुणा वृद्धिस्त्रिगुणा यस्त्रिगुण्यके ।

धान्ये चतुर्गुणा प्रोक्ता सदबाह्यत्वेषु च ॥

हिरण्ये सुवर्णरजते, क्षुप्यशब्दोऽत्र हिरण्यरजतान्यतान्नादि-
परः ।

विष्णुः ।

हिरण्यस्य परा वृद्धिर्द्विगुणा, त्रिगुणा वस्त्रस्य, धान्यस्य
चतुर्गुणा, रसस्य अष्टगुणा, सन्ततिः स्त्रीपशूनाम् ।

स्त्रीणां पशूनाञ्च दास्यादीनां गौमहिष्यादीनाञ्च पोषणासम-
र्थस्य कश्चैचित् क्षीरं धूढिं वा व्यवस्थाप्य पोषणसन्तत्यर्थं
प्रयुक्तस्य चिरावस्थाने सन्ततिरेव वृद्धिर्न वृद्धान्तरमित्यर्थः ।

-धर्मिष्ठः ।

द्विगुणं हिरण्यं त्रिगुणञ्च धान्यं धान्येनैव रसा व्य-
वस्थाताः, पुष्पमूलफलानि च तुसादृतमष्टगुणम् ।

रसा इक्षुरसादयः, तेषां विगुणादित्यर्थः । एवं पुष्पादीनि ।
तुलाष्टतं, कर्पूरादि । एतद्वद्व्यन्तरावरुद्धतुलाष्टतान्यविप्रयम् ।
बृहस्पतिः ।

उक्ता पञ्चगुणा शाके बीजेचौ पङ्कगुणा स्मृता ।

लवणस्त्रैहमद्येषु वृद्धिरष्टगुणा स्मृता ॥

गुडं मधुनि चैषोक्ता प्रयुक्ते चिरकालिके ॥

कात्यायनः ।

तैलानाञ्चैव सर्वेषां मद्यानामथ सर्पिषाम् ।

वृद्धिरष्टगुणा प्रोक्ता गुडस्य लवणस्य च ॥

बृहस्पतिः ।

तृणकाष्ठेष्टकासूत्रकिण्वपर्णास्त्रिचर्मणाम् ।

हेतिपुष्पफलानाञ्च वृद्धिस्तु न निवर्तते ॥

किण्वं सुराधीनभूतद्रव्यं क्षयइति प्रसिद्धम् । अस्य देन्त-
शङ्कादि । चर्मं कृष्णमारादेः क्षतिः । हेतिरायुधम् । अत्र
वृद्धिविशेषवत्तया पुष्पफलयोर्बोधनात् विरोधे तत्र दुर्लभे
पुष्पफले विवक्षिते, अत्र तु सुलभे इति परीहारः ।

विष्णुः ।

किण्वकार्पाससूत्रचर्मयर्मायुधेष्टकाद्वाराणामद्ययानुक्तानां
विगुणा ।

अथ विनादरवाकरी परमवृद्धितरङ्गः ।

गुणत्वोत्कृष्टगुणत्वैर्व्यवस्था, महार्घसमार्घधान्यके कालदेश-
भेदेन वा व्यवस्था । एवमन्यत्रापि ।

गौतमः ।

कुपीदं पशूपजलोमचेत्रसदवाद्येषु नातिक्रामति पञ्च-
गुणत्वम् ।

पशूपजं क्षीरदृतादि । लोम क्षणादि । चेत्रसदः चेत्रसमुत्प-
न्नं यवगोधूमकदलचूतादि । तेषु प्रयुक्तेषु वा वृद्धिः, सा
पञ्चगुणत्वं नातिक्रामतीत्यर्थः ।

वृद्धस्मृतिः ।

हिरण्ये द्विगुणा वृद्धिस्त्रिगुणा वस्त्रकुप्यके ।

धान्ये चतुर्गुणा प्रोक्ता सदवाद्यलवेषु च ॥

हिरण्ये सुवर्णरजते, कुप्यशब्दोऽत्र हिरण्यरजतान्यतान्नादि-
परः ।

विष्णुः ।

हिरण्यस्य परा वृद्धिर्द्विगुणा, त्रिगुणा वस्त्रस्य, धान्यस्य

चतुर्गुणा, रसस्य अष्टगुणा, सन्ततिः स्त्रीपशूनाम् ।

स्त्रीणां पशूनाञ्च दास्यादीनां गोमहिष्यादीनाञ्च पोषणासम-
र्थस्य कस्मैचित् क्षीरं व्यूढिं वा व्यवस्थाप्य पोषणसन्तत्यर्थे
प्रयुक्तस्य चिरावस्थाने सन्ततिरेव वृद्धिर्न तद्वन्तरमित्यर्थः ।

मथिष्ठः ।

द्विगुणं हिरण्यं त्रिगुणञ्च धान्यं धान्येनैव रसा व्या-
ख्याताः, पुष्पमूलफलानि च तुलाधृतमष्टगुणम् ।

रसा इक्षुरसादयः, तेषां त्रिगुणादित्यर्थः । एवं पुष्पादीनि ।
तुलाद्यतं कर्पूरादि । एतद्द्वन्द्वान्तरावरुद्धतुलाद्यतान्यविषयम् ।
वृद्धस्यतिः ।

उक्ता पञ्चगुणा शाके वीजेचौ पद्मगुणा श्रुता ।

लवणस्त्रेहमद्यु वृद्धिरष्टगुणा श्रुता ।

गुडे मधुनि चैवोक्ता प्रयुक्ते चिरकालिके ॥

कात्यायनः ।

तैलानाञ्चैव सर्वेषां मद्यान्नामद्य सर्पिषाम् ।

वृद्धिरष्टगुणा प्रोक्ता गुडस्य लवणस्य च ॥

वृद्धस्यतिः ।

दणकाष्ठेष्टकासूत्रकिण्वपर्णास्थिचर्मणाम् ।

हेतिपुष्पफलानाञ्च वृद्धिस्तु न निवर्त्तते ॥

किण्वं सुरावीजभूतद्रव्यं कथयति प्रसिद्धम् । अस्थि दन्त-
शङ्कादि । चर्म कृष्णभारादेः कृन्तिः । हेतिरायुधम् । अत्र
वृद्धिविधेयवत्तया पुष्पफलयोर्वीधनात् विरोधे तत्र दुर्लभे
पुष्पफले विवक्षिते, अत्र तु सुलभे इति परीहारः ।

विष्णुः ।

किण्वकार्पाससूत्रचर्मवर्मायुधेष्टकाङ्गाराणामचयानुक्तानां
त्रिगुणा ।

तत्र नारदः ।

पण्यमूल्यं अतिन्यासो दण्डो यच्चाभिहारिकम् ।

वृथा दानाधिकपणा वर्धन्ते नाविवक्षिताः ॥

पण्यमूल्यं विक्रयमूल्यं, अतिर्वेतनं, न्यासो निक्षेपः । पण्यमूल्य-
न्यासयोश्च याचितादत्तान्ययोरुपादानं, तयोः पूर्व्वं वृद्धि-
विधानात् । दण्ड उक्तमसाहस्यदिरूपः । आभिहारिकं
कुलादिना गृहीतम् । वृथादानं धर्ममनुद्दिश्य दत्तमनर्पितम् ।
आधिकपणो धूतेन जितं धनम् । अविवक्षिताः उभाभ्यां
अपरिभाषितवृद्ध्यः । यदि तूभाभ्यामिषपि वृद्धिः परि-
भाषिता स्यात् तदा स्यादेव ।

कात्यायनः ।

अर्धमस्यासवयूतपण्यमूल्येषु सर्व्वदा ।

स्त्रीशुक्ले च न वृद्धिः स्यात् प्रातिभाष्यागतेषु च ॥

अस्य धान्यस्तम्बः । आसवी मयविशेषः । स्त्रीशुक्लम् आसु-
रादिविवाहे दैयद्रव्यं वेद्यादिदैयम् । प्रातिभाष्यागतं सम्म-
कस्य प्रातिभाष्यात् दैयतां गतम् । अर्धमादावकृता वृद्धिर्न
भवतीति तात्पर्य्यम् ।

संवर्त्तः ।

न वृद्धिः स्त्रीधने लाभे निक्षेपे च तथास्थिते ।

सन्दिग्धे प्रातिभाष्ये च यदि न स्यात् स्वयं कृता ॥

स्त्रीधने षड्विधे परिभाषिते भर्त्ता गृहीते, लाभे वृद्धौ,
निक्षेपे च तथास्थिते याचितादत्तान्यस्मिन्, दैयमदैयं वेति

प्रथमं सन्देहास्पदे अग्रे देयतया च निमित्तेऽपि न वृद्धिः ।
यदि न स्यात् स्वयं कृतेति स्वयं कृता चेत्तेष्वपि देवैवेति ।

व्यासः ।

प्रातिभाष्यं भुक्तबन्धमगृहीतञ्च दिक्षतः ।

न वर्द्धते प्रपन्नस्य दमः शुल्कं प्रतियुतम् ॥

भुक्तं बन्धं गोप्यं यस्य धनस्य तत् भुक्तबन्धं, गोप्याधिभोगे न
वृद्धिरिति । दिक्षतः अधमर्णात् उत्तमर्णेनागृहीतधनम् । प्रपन्नस्य
धनिकवशगतस्य यद्योत्तमसाहसादिरूपो दमः । प्रतियुतं यच्च
शुल्कं दातुमर्हीकृतं दिक्षती यदगृहीतं धनं न वर्द्धते इति ।

अत्र विशेषमाह याज्ञवल्क्यः ।

दीयमानं न गृह्णाति प्रयुक्तं यः स्वर्कं धनम् ।

मध्यस्थस्यापितं तत् स्यात् वर्द्धते न ततः परम् ॥

विष्णुः ।

दीयमानं प्रयुक्तमर्थमुत्तमर्थस्यागृह्णतस्ततः परं न वर्द्धते,
तथाध्युपभोगे वृद्धाभावः ।

आध्युपभोगे गोप्याध्युपभोगे ।

गौतमः ।

भुक्ताधिर्न वर्द्धते दिक्षतोऽवरुद्धस्य च ।

भुक्तो गोप्याधिर्यस्य धनस्य, स न वर्द्धते । धनं दिक्षतोऽध-
मर्णस्य वृद्धिर्न देया भवति । तथावरुद्धस्य गृहीतमृणं मोक्तु-
मवरुद्धस्याधमर्णस्यावरोधनदिनावधि वृद्धिर्न देया भवति ।

इति विवादवाचरे वृद्धिनिषेधतरङ्गः ।

अथाधिविधिः ।

तत्र बृहस्पतिः ।

आधिर्बन्धः समाख्यातः स च प्रीतयतुर्विधः ।

जङ्गमः स्थावरस्यैव गोप्यो भोग्यस्तथैव च ॥

यादृच्छिकः सावधिश्च लेख्यारूढोऽथ साचिमान् ॥

अथ जङ्गमत्वस्थावरत्वादियुग्मचतुष्टयेन चतुर्विधत्वं स्वरूप-
प्रकारकालप्रमाणैश्चतुष्टं तदुभेदेनाष्टत्वमिति कल्पतरुकारः ।

भारद्वः ।

अधिक्रियत इत्याधिः स विज्ञेयो द्विलक्षणः ।

क्षतकालोपनेयश्च यावद्देयीयतस्तथा ।

स पुनर्द्विविधः प्रीतो भोग्यो गोप्यस्तथैव च ॥

उपचारस्तथैवास्य लाभहानिर्विपर्यये ।

प्रमादादुधमिनस्तददाधी विकृतिर्मागते ॥

द्विलक्षणः स्थावरजङ्गमरूपः । क्षतकालोपनेयः अवस्थापित-
समये 'उपनेयः । यावद्देयीयतः यावता समयेन देयदानी-
यतीऽधमर्णः, स एव दानसमयः, तेनावधिभूतसमयशून्य-
इत्यर्थः । आभ्यां सावधिकत्वयादृच्छिकत्वे उक्ते । गोप्य-
भोग्ये हे शब्दे एव । लेख्याधिरूढत्वसाचिमत्वे चोदनीये ।
उपचारो लक्षणं, तथैव प्रकारभेदानुसारेणास्य कर्तव्यत्वम् ।
ततो धनिकप्रमादादुपपर्यये आधिनाशे विकृतिं या गते
आधौ धनिकस्य लाभहानिर्मवति ।

बृहस्पतिः ।

अशान्तलाभे च ऋणे तथा पूर्णैऽवधौ धनी ।

यो भुङ्क्ते बन्धकं लोभात् न स स्वामी भवेत् पुनः ॥

न्यासवत् परिपाल्योऽसौ वृद्धिर्नश्यति ह्यपिते ॥

अत्र गोप्याधिः शान्तलाभे ऋणे भोक्तव्य इति परिभाषितो-
ऽशान्तलाभे ऋणे न भोक्तव्यः । भोग्याधिसु इयत्समयो नाय-
मस्मिन् काले भोक्तव्य इति परिभाषितः पूर्णैऽवधौ भोक्तव्य-
इत्यर्थः । पारिजाते तु पूर्णं इत्यत्राकारप्रक्षेप आहतः ;
अवधिभवेद्य व्यवस्थापितभोगे आधो अवधावपूर्णं आधिर्न
भोक्तव्य इत्युक्तम् । उभयमपि चैतदुक्तम् । न्यासवत् परि-
पाल्योऽसाविति नासौ ह्यपनीयः, ह्यपिते तु वृद्धिर्नश्यती-
त्यर्थः ।

यदाह याज्ञवल्क्यः ।

गोप्याधिभोगे नो वृद्धिः सोपकारे च ह्यपिते ।

गोप्याधिस्ताम्रकटाहादेर्भोगेन भोक्तुर्धनिकस्य न वृद्धिर्लभ्या ।
सोपकारे च बलीवर्हादी ह्यपिते सम्यग्व्यवहाराद्यमतां
नीते धनिकदोषेण, न नेतुर्धनिकस्य वृद्धिर्लभ्या भवती-
त्यर्थः ।

मनुः ।

नत्वेवाधौ सोपकारे कौपीदीं वृद्धिमाप्नुयात् ।

सोपकारे मुक्ते ।

तथा ।

यः स्वामिनाननुज्ञातमाधिं भुङ्क्तेऽविचक्षणः ।

तेनार्धवृद्धिर्भोक्तव्या तस्य भोगस्य निष्कृतिः ॥

तथा ।

न भोक्तव्यो बलादाधिभुञ्जानो वृद्धिमुत्सृजेत् ।

मूलेन तोषयेद्देनमाधिस्तेनोऽन्यथा भवेत् ॥

अथ यदानुज्ञातमाधिं धनिको भुङ्क्ते तदार्हवृद्धित्यागः ।
यदा तु निमिष्यमानो बलादभुङ्क्ते, तदा सर्ववृद्धि-
त्यागः । यदा तु वृद्धिं न त्यजति, तदा यावत् हेतु
सुक्तं तावद्भोगप्रत्याकलनया मूलेन एवमाधातारं भोक्ता
तोषयेत् ।

यदाह कात्यायनः ।

अकाममननुज्ञातमाधिं यः कर्म कारयेत् ।

भोक्ता कर्मफलं दाप्यो वृद्धिं वा स्रभते न सः ॥

अकामं कर्म कर्तुमिच्छाशून्यं स्वामिना कर्मण्यननुमतम् आधिं
दासादिकं यो भोक्ता कर्म कारयेत् स कर्मफलं दाप्यः ।
वृद्धिं वा न स्रभते इत्यर्थः ।

विष्णुः ।

आधुपभोगे वृद्धभाषोदैवराजोपघातयते विनष्टमाधि-
सुत्तमर्णो दद्यात् ।

नारदः ।

विनष्टे मूलहानिः स्याद्दैवराजकृताहते ।

दैवकृतमस्मदादिप्रयत्नानपेक्षम् । राजकृतं राजप्रयत्नापेक्षम् ।
अत्रापि सापराधं विनाकृतत्वं विवक्षितम् । आधेरदानपक्षे
मूलहानिरतो न विष्णूक्तविरोधः ।

वृहस्पतिः ।

भुक्ते चासारतां प्राप्ते मूलहानिः प्रजायते ।

बहुमूल्यं यत्र नष्टमृणिकं तत्र तोषयेत् ॥

असारतां प्राप्ते सर्वथा व्यवहाराद्यमतां नीते । बहुमूल्यं
लभ्यधनापेक्षया ।

व्यासः ।

पद्मीद्वयोपात् नष्टयेत् धनं हिमादिकं भवेत् ।

पट्यं सलाभं संगोध्य तन्मूल्यं दापयेत् धनी ॥

याज्ञवल्क्यः ।

नष्टो देवो विनष्टश्च राजदैवकृतादृते ।

नष्टो भग्नत्वचीरितत्वादिना सर्वथा व्यवहाराद्यमतां नीतः ।

विनष्टो नामात्यन्तनाशं प्राप्तेः । इमौ च द्वावपि तन्मूल्यद्वारा

अन्यथा वा देवौ ।

कात्यायनः ।

यथाधिं कर्म कुर्वाणं वाचा दण्डेन कर्मभिः ।

पीडयेद्भर्तृयेच्चैव प्राप्नुयात् पूर्वसाहसम् ॥

एतत् वाक्यं प्रकरणादेवंविधभर्तृनादौ तत्कर्तुर्वृद्धिप्रद्वय-
भावमेवाह, प्रसङ्गाच्च पूर्वसाहसामिधानमिह ।

भावमेवाह, प्रसङ्गाच्च पूर्वसाहसामिधानमिह ।

वृहस्पतिः ।

राजदैवोपघातेन यत्राधिर्नाशमाप्नुयात् ।

तत्रान्यं दापयेद्बन्धं सोदयं वा धनं ऋणी ॥

नाशमाप्नुयात् सर्वथा व्यवहाराद्यमतां गच्छेत् ।

व्यासः ।

राजदौषोपघातेषु न दौषो धनिनः क्वचित् ।
ऋणं दाप्यं तु तत्राग्रे बन्धं वान्यमृणी सदा ॥

शारदः ।

रक्षमाणोऽपि चेदाधिः कालेनेयादसारताम् ।
आधिरन्योऽथवा काप्यो देयं वा धनिने धनम् ॥

याज्ञवल्करः ।

आधेः स्वीकरणात् सिद्धी रक्षमाणोऽप्यसारताम् ।
यातचेदन्य आधेयो धनभाग्वा धनी भवेत् ॥
आधेर्गोप्यस्य भोग्यस्य वा स्वीकरणात् स्वगृहोवस्थापनभोगादि-
सचपादाधित्वं सिद्ध्यति, न तु सौख्यसाक्षादिमात्रेणेत्यर्थः ।
कात्यायनः ।

न चेत् धनिकदोषेण निष्पतेद्वा म्रियेत वा ।
आधिमन्यं च दाप्यः स्वादृशान्मुचेत नर्णिकः ॥
धनिकदोषं विनैव यद्याधिर्यवहारयोग्यो भवति, तदा तत्-
समानमाध्यन्तरमधमर्णेन देयं, न तु विनैव दानमृणादसौ-
शुक्ती भवतीत्यर्थः । यस्तु बन्धकितमवादी देवावष्टे धनिकस्य
धनं याति, आधातुराधीकृतमवादिक्तं धनं यातीति कोऽपि
वदन्ति, तत्राविगीतशिष्टाचार एव मूलम् । तत्र च भोग्याधि-
र्विषय इति मस्तव्यम् ।

याज्ञवल्करः ।

स्रोतसापहृते चेन्ने राज्ञा धेवापहारिते ।

आधिरन्ध्रः प्रदातव्यो देयं वा धनिने धनम् ॥

आधिरन्ध्र इति चेन्नरूप एवाधिदेयः । यदि तत्र ददाति तदा सहद्विकं धनं अधमर्णेन देयम् ।

तदाह कात्यायनः ।

आधीकृतन्तु यत् किञ्चित् विनष्टं राजदैवतः ।

तद्वर्णं सीदयं दाप्यो धनिनामधमर्णिकः ॥

वृद्धस्तुतिः ।

बन्धुहस्तस्य यद्देयं चित्रेण चरितेन वा ।

अदत्तेऽर्थेऽखिलं बन्धुं नाकामो दाप्यते क्वचित् ॥

अस्यार्थः,—वृद्धीतबन्धकस्य उत्तमर्णस्य कृते यदाधिधनं देयं तस्मिन् समस्तो दत्त एव परं बहुमूल्यमपि बन्धकं उत्तमर्णेन मोक्तव्यम् । कियत् बन्धकधनं वृद्धाण, बहुमूल्यं बन्धकं समर्पय, श्रेयबन्धकधनदाने तव पत्रिकां ददामि साक्षिणं वा करो-
मीत्युक्तेऽप्येवं चित्रचरितादिना प्रकारेण राज्ञा बन्धकं न दापयितव्य इति ।

तथा ।

धनं मूलीकृतं दत्त्वा यदार्थिं प्रार्थयेदृषी ।

तदैव तस्य मोक्तव्यस्वन्यथा दोषमाग्धनी ॥

एतच्चावधिविरहितभोग्याधिविषयम् ।

याज्ञवल्करः ।

उपस्थितस्य मोक्तव्य आधिस्तेनोऽन्यथा भवेत् ।

प्रयोजकेऽस्ति धनं कुले न्यस्याधिमाप्नुयात् ।

आधित्याजनायीपस्थितस्याधमर्णस्य धनिना धनं गृहीत्वा
 आधिर्मातृव्यः । अमोचने तु चौरवत् भवेत् । प्रयोजके आधि-
 धनप्रयोक्तारि असन्निहिते तस्य कुले पुत्रादौ आधिधनं दत्त्वा
 अधमर्ण आधिं गृहीयादित्यर्थः । जलायुधस्तु यदि ग्रामादि-
 कामाधिं कृत्वा द्वितीयेऽङ्गि आधिकपदकम् उत्तमर्णाया-
 धमर्णो दातुमुपस्थितः, तदा तेन तदनं गृहीत्वा तस्याधि-
 र्मातृव्यः न तु वृद्धिलोभात् स्वयमेव धर्त्तव्यः धारणे चौरवत्
 ग्रास्य इति पूर्वार्धे व्याख्याय अत्रैव धनं मूलीकृतमित्यादि
 वृद्धस्यतिवाक्यमवतारितवानिति ।

यदोत्तमर्णोऽस्य धनसमर्पणयोग्यो न भवत्यधमर्णस्तु विक्र-
 येण अन्यथा वा ऋणं कृत्वाधिं मोचयितुमिच्छति, तदा किं
 करणीयमित्यपेक्षायाम् याज्ञवल्क्यः ।

तत्कालकृतमूल्या वा तत्र तिष्ठेदवधिकः ।
 तत्राधिर्माचनसमये अदाधिर्मूल्यं तदवधार्य अदत्तेऽपि धने
 आधिरसमर्णमीग एव स्थाप्यः । किन्तु ततः परमवधिकं
 तद् धनं न वर्द्धते यावदनं गृहीत्वोत्तमर्णस्तत्कुलो वा प्राप्तः
 संविधाय तमाधिं मुञ्चति ।

आधिसुत्तमर्णो दद्यादित्यनुवृत्तौ विष्णुः ।

अन्यवृद्धौ प्रविष्टायास्तु ।

याज्ञवल्क्यः ।

यदा तु द्विगुणीभूतस्यणमाधी तदा खलु ।

मोच्य आधिरुदुत्पन्ने प्रविष्टे द्विगुणे धने ॥

तदुत्पन्नस्यादिदारा प्रविष्टे द्विगुणे धने त्वया आधिर्भोक्तव्य
इत्युक्त्वा य आधिः कृतः, तद्विषयमिदम् । एतच्च वृद्धौ
भवन्त्यां, अन्यथा तु मूलमात्रम् । अयमेव च लोके क्षयाधि-
रित्युच्यते ।

अत्रैव विष्णुः ।

गृहीतधनप्रवेशार्थमेव यत् स्थावरं दत्तं तत् गृहीत-
धनप्रवेशे दद्यात् ।

तथा च वृद्धस्यतिः ।

क्षेत्रादिकं यदा भुक्तमुत्पन्नमधिकं ततः ।

मूलोदयं प्रविष्टक्षेत्रदाधिं प्राप्नुयादृणी ।

अधिकं सहचिकम्, एतदेवायिमखण्डे मूलोदयमित्युक्तम् ।

समाहारवन्दः ।

पुनः स एव ।

परिभाष्य यदा क्षेत्रं प्रदद्यात् धनिके ऋणी ।

स्वयैतत् शान्तलाभेऽर्थे भोक्तव्यमिति निश्चितः ॥

प्रविष्टे सोदये द्रव्ये प्रदातव्यं पुनर्मम ।

कुम्भीदादिविधिस्त्वेष धर्मः सम्परिकीर्तितः ॥

निश्चितः कृतनिययः । शान्तलाभेऽर्थे परिसमाप्तलाभे

निमित्तीभूते सति सहचिकधनलाभं यावत् भोक्तव्यमित्यर्थः ।

याज्ञवल्करः ।

आधिः प्रणश्येत् द्विगुणे धने यदि न भोक्ष्यते ।

काले कासकृती नश्येत् फलभोग्यो न नश्यति ॥

अत्र कल्पतरुः । आधिः प्रणश्येदिति द्विगुणीभूते धने
यदाधिरधमर्णेन न मोक्ष्यते, तदा नश्यति, धनप्रयोजुः स्त्री
भवति । कालकृतः कृतकालः, तेन यः कालोऽवधिः, तस्मिन्
प्राप्ते यदि न मोक्ष्यते, तदा नश्यतीत्यर्थः । यदाह हलायुधः ।
अस्यार्थः । यदि गोप्याधिरधमर्णेन द्विगुणीभूते धने न मोक्ष्यते,
तदोत्तमर्णस्यैव तत्र स्वत्वमुत्पद्यते, अधमर्णस्य तु स्वत्वं नश्यति ।
कालकृतसु गोप्यो भोग्यो वा यथेतावति काले अहमेनं न
मोक्षयामि तदा तवैव स्त्रीभवति इति परिभाषितः । स धन-
द्वैगुण्यादर्भाक् ऊर्ध्वं वा परिभाषितकाले नश्यत्येवाधमर्ण-
स्येति । अनयोद्याधिभावे गोप्याधी वा द्विगुणीभूते कपट्के
सति धनिकस्यैव स्वत्वं जायते इत्यापाततोऽभिमतं यद्यपि
नश्यते, तथापि कांस्यादौ परिभाष्य बन्धकिते आधातुरनुमतिं
विना धनिकसलोचितव्यावहारस्य विक्षेपानदर्शनादन्यथैव
तद्व्याख्येयम् । आधिर्द्विगुणे धने यदि भया न मोक्ष्यते,
तदा तवैवायमिति परिभाषितः, सः प्रणश्येत् द्विगुणे धने
यदि न मोक्ष्यते अत्र हेतुमन्निगदः । काते कालकृतो
नश्येत् कालकृतः कृतकालः कृतः कालविशेषोऽवधिर्यस्य
स्वस्वत्वध्वंसे उत्तमर्णस्वत्वे च सः काले तादृशि वृत्ते नश्येत् ।
यतः यत्र यथा स्वामी स्त्री द्रव्ये स्वस्वत्वं परस्वत्वं वा नियमयति,
तत्र तथैव तत् स्यादित्युत्सर्गादित्याशयः । फलभोग्यो न
नश्यतीति फलभोग्यसु भोग्याधिरकृतकालः संवत्सरसहस्रेषापि
न नश्यतीति ।

अत्रैव कृतकाले पुनरपरदशदिनानि शास्त्रीयमवधिमाह
उच्यते ।

पूर्णावधौ शान्तलाभे बन्धे स्वामी धनी भवेत् ।

अनिर्गते दशाहे तु ऋणी मोक्षितुमर्हति ॥

न तु परिभाषितमेवेदम् द्विगुणधनानन्तरदशदिनावधित्व-
मनेन बोध्यते व्यवहारविरोधादेव ।

एवं व्यासोऽपि एवंविधे शास्त्रीयं द्विसप्ताहमवधिमाह ।

द्विरष्टौ द्विगुणीभूते पूर्णे काले लतेऽवधौ ।

बन्धकस्य धनी स्वामी द्विसप्ताहं प्रतीचते ॥

फलभीग्यं पूर्णकालं दत्त्वा द्रव्यन्तु सामकम् ॥

सामकमेव सामकं कलाग्रन्यमित्यर्थः । अतोऽन्तरा धनं दत्त्वा
ऋणी बन्धमवाप्नुयात् । अपरं दिनदशकद्विसप्ताहयोः सुस्थिता-
सुस्थिताधमर्णावादाय व्यवस्था । यदि त्वपरिभाष्यैव विश्वा-
सार्थं बन्धकं समर्प्य ऋणं गृह्यते, तदा बन्धकग्रन्थऋणवत्
ऋणीदृष्टाहणप्रकरणोक्ता एव धनग्रहणोपायप्रकाराः । बन्धकस्य
विश्वासासार्थमाधात्रा समर्पिती रक्षणीयो धनिकेन । प्राप्ते
सर्वकपर्दके तस्मै समर्पणीय इति मन्तव्यम् ।

अनुः ।

न धाधेः कालसंरोधात् निसर्गोऽस्ति न विक्रयः ।

कालसंरोधधिरकालावस्थानं, निसर्गोऽन्यत्राधीकरणं । विक्रयः
स्वस्वत्वव्युदासहेतुक्रिया । तेन चिरकालावस्थितोऽपि गृहीत-
आधिः स्वयं यावति धने गृहीतस्तदधिकधनेऽपि अस्मिन् उत्तम-

येन नाधीकर्तव्यः । न च तस्य स्वीयत्वभ्रमात् दानविक्रयात्मनः
परिवर्त्ताः करणीया इत्यर्थः । न्यावसाम्यादकृतव्यवस्थगोप्या-
धिविषयताप्येतस्य, अतो भोग्याधिविषयमेतदिति कल्पतरौ
प्रायो वादः । हलायुधसु निसर्गपदेन दानमाह, तन्मते प्रत्या-
धिनिषेधो नानेन । कश्चित्तु स्वयमन्यस्मिन् कृत आधिः काल-
संरोधादपधिकरणेन अधमर्णैरनान्यत्ताधिः कर्त्तव्यो न चान्यत्र
विक्रोतव्य इत्यस्यार्थमाह, तच्च, एतत्पूर्वखण्डे नत्वेवाधौ
सोपकारे कौपीदीं हविमाप्नुयादित्यत्रावश्य कर्त्तृतया अन्वित-
स्योत्तमर्णस्यैव प्रकृतत्वात् । अतएव कल्पतरु-पारिजात मित्ता-
क्षरासूतमर्णैर्न न कर्त्तव्य इति पूरणं कृतम् । आधानविक्रययोः
फलभेदेन विरोधात् । स्वत्वजनकस्य विक्रयस्य कालसंरोधेन
निषेधमशक्यत्वात् आधानांशे कालसंरोधस्य फलविरोधमुखेन
निषेधकत्वेऽपि फलवैधर्म्यप्रसङ्गात् । अनिर्मुक्तस्य चैवाधेर्न
दानं न च विक्रय इति वाक्यस्य अमूलकतया निबन्धुभिर-
लिखनाधानादेयत्वात् । आधिः प्रणयेत् दिगुणे धने इत्यादि
यावदवस्थावचनं परिभाषिताधौ, न आधेः कालसंरोधादिति
वाक्यश्चापरिभाषिताधाविनि न विरोधयद्वापि ।

हृहस्यतिः ।

यत्राहितं गृहधेवं भोगेन प्रकर्षान्वितम् ।

तत्रर्णी नाप्नुयाद्द्रव्यं धनी चैव ऋणं तथा ॥

पूर्णे प्रकर्षे तत् स्वाम्यमुभयोरपि कीर्तितम् ।

अपूर्णे तु प्रकुर्यातां परस्परमतेन तौ ॥

यत्र गृहक्षेत्रं भोगे भोगनिमित्तं आहितं आधीकृतं न प्रकर्षा-
नितं प्रकर्षेण पूर्णेनावधिनान्वितं न भवति तत्र ऋणी नाप्नुयात्
धनं धनी चैव ऋणं नाप्नोति । पूर्णे प्रकर्षे अवधौ तत्र स्वाम्य-
सुभयोरपि ऋणिकस्य धनग्रहणे, धनिकस्य ऋणग्रहणे । अपूर्णे
तु परस्परानुमत्या स्वातन्त्र्यमित्यर्थः ।

गोप्याधिर्द्विगुणादूर्ध्वं कृतकालस्तथापरः ।

आवयित्वा ऋणिकुले भोक्तव्यः समनन्तरम् ॥

अकृतकालो गोप्याधिः द्विगुणादूर्ध्वं कृतकालश्च पूर्णैरवधौ
ऋणिकुले आवयित्वा भोक्तव्यः । अथ च गोप्याध्यावकृतकाले
स्वत्वमन्तरेणापि भोगविधिः ।

तथा ।

मष्टे मृते वा ऋणिके धनी यत्र प्रदर्शयेत् ।

तत्कालावधिसंयुक्तं स्थानलेख्यञ्च कारयेत् ॥

यदा त्वधर्मः पलायितो मृतो वा भवेत्, ऋणिकुले च आवण-
मशक्यं, तदा राजस्थाने धनी यत्र प्रदर्शयेत् । तत्कालावधि-
संयुक्तं तत्र लेख्यञ्च कारयेत् निबन्धं कारयेदित्यर्थः ।
एवञ्चाधि भुञ्जानस्य न दीपः ।

याग्नवत्कारः ।

परित्रं बन्धककृतं स्ववदया दापयेदनम् ।

चरित्रं भङ्गासनादिकं यदि बन्धकं कृतं, तदा राज-
सहद्विकं धनं दापयेत् ॥

कात्यायनः ।

आधाता यत्र नष्टः स्यादनी बन्धं निवेदयेत् ।

रात्रस्ततः समाख्यातो विक्रीय इति धारणा ।

सहद्विकं गृहीत्वा तच्छेषं राजन्यधर्मयेत् ॥

यदा आधाता अन्यो वा तदधिकारी न भवति, तदा तमाधि-
द्विगुणे ऋणधने सति विक्रीय स्वसम्यग् द्विगुणं धनं गृहीत्वा
उत्तमर्णस्तन्मूल्यशेषं राजन्यधर्मयेदित्यर्थः ।

याज्ञवल्करः ।

विना धारणकादापि विक्रीणीत ससाक्षिकम् ।

धारणकादधमर्णात् ।

इति विवाहरत्नाकरे बाधितरत्नम् ।

अथाधिसिद्धिः ।

तत्र ध्यासः ।

आधयो द्विविधाः प्रोक्ताः स्थावरा जङ्गमास्तथा ।

सिद्धिरस्योभयस्यापि भोगी यद्यस्ति नान्यथा ॥

वृहत्सतिः ।

न भुङ्क्ते यः स्वमाधानं नादद्यान्न निवेदयेत् ।

प्रमीतसाच्चिह्निकं तस्य लेख्यमपार्थकम् ॥

अथ यथातथेत्यध्याहरणीयम् । प्रमीतसाच्चिह्निकं साच्चि-
ह्निकशून्यं, तेन यथा साच्चिह्निकौ विना लिखितमसाच्चि-
ह्निकं लेख्यमपार्थकं भवति, तथा यो न भुङ्क्ते स्वमाधानं
आधिं तं नास्मीयं करोति न च तमाधिं गृहीतमन्यत्रै बोध-
यति तस्य सम्पूर्णमपि लेख्यं साध्यांशे न प्रमाणमित्यर्थः । अत्र
च न भुङ्क्ते इति भोग्याधी द्रष्टव्यं, नादद्यादिति गोप्याधी
द्रष्टव्यं, न निवेदयेदित्युभयत्र । एतच्च प्रायिकतया भुक्ताभुक्तयो-
र्विभावनाभावेऽपि भोग्यगोप्ययोराधित्वस्यैव्यात् ।

तथा ।

गृहवार्थापणं धन्यं पशुस्त्रीवाहनानि च ।

उपेक्षया विनश्यन्ति यान्ति चासारतां तथा ॥

आपणः पण्यविक्रयस्थानम् । गृहादीन्याधीकृतानि यदि आधि-
ग्रहीतृदोषात् विनश्यन्ति असारतां वा यान्ति तदा आधित्व-
मेव तेषां नश्यतीत्यर्थः । तेन तदाधिदोषेण आधिकर्त्ता
आभ्यन्तरादि न दातव्यमिति तात्पर्यम् ।

कात्यायनः ।

आधिमेकं दयोर्यत्र कुर्यात् का प्रतिपद्भवेत् ।

दयोः पूर्वतरं याज्ञमाधाता चौरदण्डभाक् ॥

प्रतिपत् व्यवस्था, पूर्वमाधानं याज्ञमित्यर्थः ।

विष्णुः ।

गोचर्ममात्रामपि भूमिमन्यस्याधीकृतां तस्मादनिर्मोक्ष
अन्यस्य य. प्रयच्छेत्, स वध्यः, जनास्वेत् षोडशसुवर्णान्
दण्ड्यः ।

अनेन आधिरनिर्मुक्तो येन गृहीतस्तस्याधिर्न सिद्ध्यति, येन
पूर्वे गृहीतस्तस्य सिद्ध्यति । अनिर्मुक्तमाधिमन्यत्र कुर्वतो
वध्यत्वदण्ड्यत्वे भवत इत्युक्तम् ।

गोचर्मपदार्थे विष्णुरेव ।

एकोऽग्नीयादयदुत्पन्नं नर संवत्सरं फलम् ।

गोचर्ममात्रा सा क्षीणी स्तीका वा यदि वा बहुः ।

तथा ।

ययोर्निश्चित आधिस्तौ विवदेतां यदा नरो ।

यस्य भुक्तिर्भुवस्तस्य बलात्कारं विना कृता ॥

भुक्तिर्बलात्कारं विना कृता भुयो भुक्तिरित्यन्वयः । तस्य सा
भूमिरिति शेषः । हलायुधेन तु यस्य भुक्तिर्जयस्तस्येति
पठित, तत्र सुगमतैव ।

हृदयस्यति ।

सैवमेक दयोर्बन्धे दत्तं यत् समकालिकम् ।

येन भुक्त भवेत् पूर्वं तस्य तत् सिद्धिमाप्नुयात् ॥

समकालिकं पूर्वोपरभूततया अशक्यावधारणम् । आभ्यां
माक्याभ्यां पूर्वोपरभूततया अशक्यावधारणे आधित्वाभिमत-

इये,* यस्य बलात्कारशून्या भुक्तिस्तस्याधित्वं भवतीत्युक्तम् ।
यत्र तु हयोरपि न तादृशो भोगस्तत्राह ।

तुल्यकालोपस्थितयोर्द्वयोरपि समं भवेत् ।
प्रदाने विक्रये चैव विधिः स परिकीर्तितः ॥

तथा ।

आधानं विक्रयो दानं साक्षिलेख्यकृतं यदा ।
एकक्रियानिवन्धेन लेख्यं तत्रापहारकम् ॥

यत्रैका क्रिया साक्षिमती, अन्या च साक्षिलेख्यवती, तत्र
लेख्यं साक्षिमत् अपहारकं बलवत् आधित्वसाधकमिति
यावत् । एकक्रियानिवन्धेन एकस्य पुंसः क्रियाया निवन्धेन
लेख्ये निवेशेन हेतुनेत्यर्थः । हलायुधसु यत्राधानक्रिया
विक्रयक्रिया वा साक्षादिगुणवलेख्यवती, तत्र एकक्रिया-
निवन्धेन एकेन यथेन क्रियाया निवन्धेन लेख्ये निवेशेन
लेख्यमपहारकं भोगाभावमात्रेणाधातुर्विमतेर्बाधकमित्याह ।
अत्र च न भुङ्क्ते यः स्वमाधानमित्यादिना विरोधः ।

तथा ।

यसु सर्वमनुद्दिश्य प्राक् पथाग्रामचिह्नितम् ।
आदध्यात्तत् कथं न स्वाचिह्नितं बलवत्तरम् ॥
मर्यादाचिह्नितं चेन्न गृहं नापि यदा भवेत् ।
प्रामादयथ लिख्यन्ते तदा सिद्धिमवाप्नुयात् ॥

अनिर्दिष्टं निर्दिष्टमेकत्र च विगेषितम् ।

विगेषनिश्चितं ज्ञाय इति कात्यायनोऽब्रवीत् ॥

एभिर्वाक्यैर्यत्र सामान्येन रूपेणैकमेकत्राधीकृतम् अन्यस्मिन्
तदेव नामचिह्नितं तत्र विरोधे सति नामादिचिह्नितमाधित्वं
भजते इत्युक्तम् ।

तथा ।

यो विद्यमानं स्वधनमनिर्दिष्टस्वरूपकम् ।

आकाशभूतमादध्यादादिष्टं नैव तदुभवेत् ॥

योविद्यमानमनिर्दिष्टस्वरूपमेवाकाशभूतं तद्वै निधाय आद-
ध्यात् न तदादिष्टमाहितं भवतीत्यर्थः एतदेव स्पष्टीकृतम् ।
अद्वयदत्तदास्य विद्येत तदादिष्टं विनिर्दिष्टेत् इति । एवञ्चा-
काशाधी कश्चित् व्यवक्रियमात्रे आधित्वं विनापि व्यवस्था-
विशेषात् भोगदानम् ।

तथा ।

बलादकामं यत्राधिमनिर्दिष्टं प्रवेशयेत् ।

प्राप्नुयात् साहसं पूर्वमाधाता चाधिमाप्नुयात् ॥

यत्राहितचेत्तादेरधिकमपि चेत्तादि बलादार्थी प्रवेश्य धनिको
भुङ्क्ते तत्रासी दण्ड्यः । आधाता च देयमृणमदस्वैवाधीकृतं
चेत्तादि लभते इत्यर्थः ।

इति विवादरत्नाकरे आधिविहितरत्ने ।

: अथ प्रतिभूविधिः ।

तत्र कात्यायनः ।

न स्वामी न च वै शत्रुः स्वामिनाधिकृतस्तथा ।
 निरुद्धो दण्डितश्चैव संग्रयस्य न कश्चित् ॥
 नैव षट्क्षयी न मित्रश्च न चैवान्तेनिवासिनः ।
 नैव राजनियुक्तश्च ये च प्रव्रजिता नराः ॥
 नाग्रतो धनिने दातुं दण्डं राष्ट्रे च तत्क्षमम् ।
 नाविघ्नातोऽग्रहीतव्यः प्रतिभूः स्वक्रियां प्रति ॥

स्वाम्यत्र अनभिभाव्यप्रभुः । संग्रयस्य इत्यासदमरणविषयः ।
 अभिग्रस्त इति केचित् । षट्क्षयी धनिकेन ऋणिकेन वा
 साधारणऋक्षयः । अन्तेनिवासिनः शिष्याः । मिताचरा-
 कारेण तु अत्यन्तवासिन इति यठित्वा नैष्ठिकब्रह्मचारिण इति
 विवृतम् । दण्डं राष्ट्रे च तत्क्षमं दातुमग्रत इत्यनुपपन्नः ।
 एतच्चादानपक्षे प्राप्तराजदण्डाभिप्रायं यस्मिन् ऋते धन-
 प्राप्तिविश्वासो न भवति स प्रतिभूर्न ग्राह्य इत्येतत्तात्पर्यक-
 चेदमिति मन्तव्यम् ।

याज्ञवल्क्यः ।

आतृणामय दम्पत्योः पितुः पुत्रस्य चैव हि ।

प्रातिभाव्यस्य साक्ष्यमविभक्ते न तु स्मृतम् ॥

विभागात् पूर्वं आतृणां दम्पत्योश्च पितापुत्रयोश्च प्रातिभाव्य-

ऋणिधनिव्यवहारः साध्यश्च न युक्तमित्यर्थः ।

अत्रैव नारदः ।

साक्षित्वं प्रातिभाष्यश्च दानं ब्रह्मणमेव च ।

विभक्ता भ्रातरः कुर्युर्नाविभक्ताः परस्परम् ॥

प्रातिभाष्यादिकं न कुर्युरित्यर्थः ।

ब्रह्मस्यतिः ।

दर्शने प्रत्यये दाने ऋणिद्रव्यार्पणे तथा ।

चतुःप्रकारः प्रतिभूः शास्त्रे दृष्टो मनीषिभिः ॥

आहैकोदर्शयाम्येन३ साधुरेषोऽपरोऽन्यीत् ।

दाताहमेतद्रविणमर्पयाम्यपरो वदेत् ॥

आद्यौ तु वितथे दाप्यौ तत्कासावेदितं धनम् ।

उत्तरो तु विसंवादे, तौ विना तत्सुतावपि ॥

ऋणिद्रव्यार्पणे ऋणिद्रव्यस्य धनिकायार्पणे । आद्यौ तु वितथे दाप्यौ, वितथे दर्शनाकरवे उपदर्शितसाधुत्वभङ्गे च तत्कासावेदितं धनं दाप्यौ । उत्तरो तु विसंवादे, स्वरसेन स्वयं दानविरहे अनर्पणे वा दाप्यौ । तौ विना दातृलम्पकार्पणलम्पकी विना तत्सुतावपि दाप्यौ ।

याज्ञवल्करः ।

दर्शनप्रतिभूयैव श्रुतः प्रात्ययिकोऽपि वा ।

न तत्पुत्रा ऋणं ददुर्दुर्दानाय ये स्थिताः ॥

दानाय ये स्थिता दातृसम्नकादिपुत्रा इत्यर्थः ।

कात्यायनः ।

दानोपस्थानविश्वासविवादशपथाय च ।

सम्नकं दापयेद्देयं यथायोगं विपर्यये ॥

दानाय ऋणिकोपस्थानाय* विश्वासाय धनिकेन समं विवा-
दाय शपथप्रवर्त्तनाय च यो सम्नकः, स तदसम्पादयन् धनि-
कस्य धनं दाप्य इत्यर्थः ।

नारदः ।

उपस्थानाय दानाय प्रत्ययाय तथैव च ।

त्रिविधः प्रतिभूर्दृष्टस्त्रिष्वेवार्थेषु सूरिभिः ॥

ऋणिवप्रतिकुर्व्यन्तु प्रत्ययेऽपि विरोधिते ।

प्रतिभूस्तद्वर्णं दद्यादनुपस्थापयस्तथा ॥

ऋणियुः अप्रतिकुर्व्यन्तु ऋणमददन्तु दानप्रतिभूस्तद्वर्णं दद्यात् ।
प्रत्ययप्रतिभूः साधुत्वव्यभिचारे, दर्शनप्रतिभूर्दर्शनाकरणे तद्वर्णं
दद्यादित्यर्थः । इदञ्च वाक्यं लक्ष्मीधराद्यलिखितमपि हस्ता-
युधनिबन्धे दर्शनात् लिखितम् ।

कात्यायनः ।

दर्शनप्रतिभूर्यत्र काले देशे न दर्शयेत् ।

निबन्धमावहेत्तत्र राजदैवकृतादृते ॥

* दृष्टेति पाठान्तरम् ।

† छादकोपस्थानार्थेति पाठान्तरम् ।

काले व्यतीते प्रतिभूर्यदि तत्रैव दर्शयेत् ।

निबन्धं दापयेत्तत्र प्रेते चैवं विधिः स्मृतः ॥

दर्शनप्रतिभूर्यं च देशे काले वा दर्शने कारयितुं स्वीकृतवान्
तत्र राजदेवोपघातमन्तरेणादर्शयन् सिद्धितनिबन्धस्य
धनिकस्य दद्यात् । देवराजोपघाते तु उपघातकालेऽतीते
यो न दर्शयेत् सोऽपि निबन्धं दद्यात् । प्रेते चैवं विधिः
स्मृतः, प्रेतेऽप्यधमर्णे दर्शनप्रतिभूर्धनं दद्यादित्यर्थः ।

तथा ।

देयकाली क्रियाकारे यद्यस्यमपि सङ्गयेत् ।

साधितं प्रतिभूर्दाप्यस्तमर्थं साधिते विधिः ॥

क्रियाकारे दिव्यलती यो देयकालौ, तौ यदि शपथप्रतिभूरस्य-
मपि सङ्गयेत् तत्र दिव्यं न प्रवर्त्तयेत्, तदासाधर्म्यः प्रतिभूदेय-
त्वेन साधितो भवतीति तमर्थं प्रतिभूर्दाप्यः । साधिते
अयमेव विधिः प्रकारो मत इत्यर्थः ।

तथा ।

पराश्रयमभयं वाप्यसत्संसर्गमेव वा ।

अपकारधमो यस्तु देवाकर्त्तुमनाः कश्चित् ।

कारयेत्तत्प्रयायेव तद्व्याजसम्पन्नं तथा ।

विसंवादेऽथ शीलस्य दाप्यते प्रतिभूस्तथा ॥

पराश्रयं शत्रुसमाश्रयम् अभयमनिष्टम् असत्संसर्गे चौरादि-
संसर्गे योऽपकारधमः कर्त्तुमर्हति, तद्व्याजं प्रत्ययाय
विष्ठासाय सम्पन्नं कारयेदिति पूर्वखण्डार्थः । विसंवादे

व्यभिचारे शीलस्य चरितस्य प्रत्ययाय दाप्यते च प्रतिभूरित्यु-
त्तरखण्डार्थः । वस्तुतस्तु यत्र यत्राविश्वाससम्भवस्तत्र तत्र
विश्वासाय दाप्ता प्रतिभूर्दाप्य इत्येवानुगतम् ।

मनुः ।

दानप्रतिभुवि प्रेते दायादानपि दापयेत् ।

दानप्रतिभुवि दास्यामीति सङ्ख्यवति प्रतिभुवीत्यर्थः । तौ
विना तत्पुतावपीति वधनादायादाः पुत्राः ।

कात्यायनः ।

गृहीत्वा बन्धकं यत्र दर्शनस्य स्थितोऽभवत् ।

विभाव्य वादिना तत्र दाप्यः स्यात्तद्वर्णं सुतः ॥

बन्धकं गृहीत्वा दर्शनप्रतिभूरयमभूदिति विभाव्य तस्मिन् मृते
धनिकाय दर्शनप्रतिभूपुत्रस्तद्वर्णं दाप्य इत्यर्थः ।

मनुः ।

अदातरि पुनर्दाता विघ्नातप्रकृतारम्भम् ।

पद्याप्रतिभुवि प्रेते परीक्षेत्केन हेतुना ॥

निरादिष्टधनयेत्तु प्रतिभूः स्यादलम्बनः ।

स्वधनादेव तद्व्याप्तिरादिष्ट इति स्थितिः ॥

अदातरि दानप्रतिभूव्यतिरिक्ते प्रतिभुवि विघ्नातप्रकृती बन्धकं
गृहीत्वा प्रतिभूरभूदिति विघ्नातस्वरूपे प्रेते मृते दाता ऋण-
दाता पद्यात् ऋणं केन हेतुना परीक्षेत् साधयितुमिच्छेदिति
प्रश्नः, अत्रोत्तरं निरादिष्टधन इत्यादि । निरादिष्टं विसर्जितं
धनं येन प्रतिभुवे खादकेन सः, तथा स चेदलम्बनः प्राप्तधनो

भवेत् तदा तस्मिन् मृते निरादिष्टो निरादिष्टधनपुत्रः स्व-
धनादेव तद्वत् दद्यादित्यर्थः । निरादिष्टपदञ्च पुत्रे लाघण-
िकम् । हलायुधनिबन्धे तु बन्धकमगृहीत्वा लम्बको वृत्त इति
विज्ञाता प्रकृतिर्यस्येति विज्ञातप्रकृतिपद व्याख्याय तादृशे
प्रतिभुवि प्रेते ऋणदाता केन हेतुना ऋणं परीक्षेत् अपि
तु न केनापि हेतुना गृहीयादिति निषेधार्थतयैव प्रथमः
श्लोकोऽवतारितः । फलतयात्र न विरोधः ।

व्यासः ।

* ऋणं पैतामहं पौत्रः प्रातिभाष्यागतं सुतः ।

समं दद्यात्सुतो तु न दाप्याविति निश्चयः ॥

समं निष्कलं पितामहस्य सकलमृणं पौत्रेण निष्कलं देयम् ।
पितुः प्रातिभाष्यागतमृणं पुत्रेण निष्कलं देयम् । तत्सुतो
प्रपौत्रपौत्रौ न दद्यातामेवेत्यर्थः ।

आत्मार्यनः ।

प्रातिभाष्यागतं पौत्रैर्दातव्यं न तु तत् कश्चित् ।

पुत्रेणामि समं देयमृणं सर्वत्र पैत्रकेम् ॥

पैत्रकं प्रातिभाष्यागतमृणं पुत्रेण निष्कलं दातव्यं तत्पुत्रादि
भित्तु देयमेव नेत्यर्थः ।

याज्ञवल्करः ।

बहवः सूर्यदा स्वाग्नेर्द्वयुः प्रतिभुवो धनम् ।

एकच्छायायितेवेषु धनिकस्य यथारुचि ॥

एकस्य प्रतिभुवज्जायां सादृश्यं निरपेक्षसकार्यकर्तृत्वम्

प्राप्तितेषु एकैकोऽपि धनिकस्य सर्वं धनं दापयितव्यः ।
ब्रह्मसूतिः ।

नष्टस्यान्वेषणे कालं दद्यात्प्रतिभुवे धनी ।
देवानुरूपतः पक्षं मासं सार्द्धमद्यापि वा ॥
नात्यन्तं पीडनीयाः स्युर्ऋणं दाप्याः ग्रमैः ग्रमैः ।
स्वसाक्षे न नियोज्याः सुर्विधिः प्रतिभुवामयम् ।

नष्टस्य प्रत्यायितस्याधमर्णस्य । स्वसाक्षे स्वसमक्षे तिष्ठति
दिक्षति वा अधमर्णं न प्रतिभुवो दर्शनाय धनदानाय वा
नियोज्या इत्यर्थः ।

तथा ।

प्रातिभाष्यन्तु धीः दद्यात्पीडितः प्रतिभावितः ।
विपश्चात्परतः सोऽर्थं द्विगुणं लब्धुमर्हति ॥

प्रतिभावितः प्रतिभूत्वं कारितः ।

विष्णुनारदौ ।

यश्चायं प्रतिभूर्देवावनिकेनोपपीडितः ॥
ऋषिकस्तं प्रतिभुवे द्विगुणं दातुमर्हति ॥

याज्ञवल्करः ।

प्रतिभूर्दोषितो यचुः प्रकाशं धनिनां धनम् ।
द्विगुणं प्रतिदातव्यं ऋषिकैस्तस्य तद्वेत् ॥

* धनिकैरुपपीडित इति धनिकेन च पीडित इति च पाठान्तरम् ।

† यचेति पाठान्तरम् ।

कात्यायनः । .

यस्यार्थे येन यद्वत्तं विधिनाभ्यर्दितेन* तु ।

साक्षिभिर्भावितेनैव† प्रतिभूस्तत्समाप्नुयात् ॥

यत् प्रतिभुवा दत्तं तत् समाप्नुयादिति वचनात् निष्कलत्व-
मवगम्यते । एतच्च विपक्षादर्थात् । याज्ञवल्क्याद्युक्तवैगु-
ण्यन्तु विपक्षादूर्ध्वमित्यविरोधः । , अहम्भारमित्रैस्तु यस्यार्थे
येन यद्वत्तमित्यादि प्रतिभुवा धनिकसमाधानाय यदन्यदपि
दत्तं स्यात्तदपि तेन ऋणिकपार्श्वे ग्रहीतव्यमित्यर्थोऽवता-
रितमिदम् । एतच्च प्रतिभूकर्तृकं धनदानं मध्यस्थस्य वचनात्
कृतम्, ऋणिकपार्श्वे धनग्रहणाय चममिति मध्यस्थे अभिधाय
तद्वाक्येन कार्यम् ।

यदाह दृष्टमिति ।

साधुत्वाच्चेन्नदधिय ऋणं दयुरभाषिताः । .

तदन्यदापिताः कस्मात्तमिरंस्ते कथं पुनः ॥

अभाषिता मध्यस्थेन ।

इति विवादरत्नाकरे प्रविभूतरत्नः ।

* धनिना धीकृतेनेति पाठान्तरम् ।

† भाषिते चेदेति पाठान्तरम् ।

अथ ऋणादानविधिः ।

तत्र वृहस्पतिः ।

परहस्तादृष्टहीतं यत् कुंभीद्विविधिना ऋणम् ।

येन यत्र यथा देयमदेयञ्चोच्यतेऽधुना ॥

याचमानाय दातव्यमप्रकाशकतमृणम् ।

पूर्णावधौ शान्तलाभमभावे च पितुः सुतैः ॥

प्रकालोऽवधिः तेनावधिमन्तरेण यदृष्टहीतमृणं याचमा-
नाय याचमानमात्राय तदातव्यं सावधि तु यदृष्टहीतम्
अवधौ पूर्णं देयमित्यर्थः । अभावे च पितुः सुतैर्दातव्य-
मित्यन्वयः

तथा ।

पित्रमिवाग्रतो देयं पश्चादाक्षीयमेव च ।

तयोः पैतामहं पूर्वं देयमेवमृणं सदा ॥

पैतामहादि-ऋणत्रयस्य भाजनं पुमान् । प्रथमं पैतामहं तदनु
पित्रं तदनु चाक्षीयमृणं दद्यादित्यर्थः ।

नारदः ।

पितर्युपरते पुत्रा ऋणं ददुर्यथांगतः ।

विभक्ता ह्यविभक्ता वा यो वा तामुद्वहेदुरम् ॥

याज्ञवल्करः ।

पितरि प्रोषिते प्रेते व्यसनाभिप्लुतेऽपि वा ।

पुत्रपौत्रैर्ऋणं देयं निऋवे साचिभावितम् ॥

विष्णुः ।

धनग्राहिणि प्रेते प्रव्रजिते द्विदयाः समाः प्रवसिते वा
तत्पुत्रपौत्रैर्धनं देयं नातः परमनीषुभिः ।

द्विदयाः समा इति प्रवसित इत्यनेन सम्यध्यते, नातः परम्
अतस्तृतीयात् पुत्रपात् परं चतुर्थादिभिर्न देयम् । अनीषुभि-
रित्यनेन प्रपितामहादीनां यदि हितेच्छा, तदा तेषामपि
ऋणं चतुर्थादिभिर्देयमित्युक्तम् ।

नारदः ।

नार्घ्याक् संवत्सरादिंशात् पितरि प्रोषिते सुतः ।

ऋणं दद्यात् पित्र्ये वा ज्येष्ठे भ्रातर्गृह्यापि वा ॥

कात्यायनः ।

विद्यमाने तु रोगार्त्ते स्वदेयात् प्रोषिते तथा ।

विंशत् संवत्सरादेयऋणं पित्र्यक्तं सुतैः ॥

एतच्च रोगार्त्तस्य शक्यप्रतिक्रियत्वसम्भावनायां प्रोषितस्य पुन-
रागमनसम्भावनायाश्च ज्ञेयम् । यदि त्वसाध्यत्वेनैव रोगाव-
धारणं प्रवासिनश्च पुनरागमनव्यतिरेकावधारणं भवति, तदा
जीवतीऽपि वृद्धस्य पितुः पुनस्तत्काल एव ऋणं दातुमर्हति ।
विंशतिवर्षाणि यावत् प्रतीक्षा न कर्त्तव्या ।

तदाह ॥ स एव ।

* अतश्चितेति पाठान्तरम् ।

† यदेति पाठान्तरम् ।

व्याधितोन्नतहृद्धानां तथा दीर्घप्रवासिनाम् ।

ऋणमेवविधं पुत्रान् जीयतामपि दापयेत् ॥

वृद्धस्यतिरपि असाध्यचयादिरोगाक्रान्ते सन्निहितेऽपि
तद्वृणं पुत्रैरेव देयमित्याह ।

साविध्येऽपि पितुः पुत्रैर्ऋणं देयं विभावितम् ।

जाल्पभपतितोन्नतसद्यश्चित्रादिरोगिणः ॥

जाल्पश्चो जन्मान्धः, सद्यश्चित्रादिरोगिण इत्यसाध्यरोगी
णम् । अत्र यदि पिता सर्वथा दानासमर्थः तदा पुत्रेण
दातव्यमिति समुदायार्थं इति पारिजातस्वरसः* ।
यद्यसाध्यमानधिकारप्रयोजकरूपवान् पिता अविभक्तधन
स्तदा पुत्रेणैव तद्वृणं देयम् । यदा त्वसाधारणधन
तथाभूतोऽपि तदा तेनैव दातव्यम् । यदा तु पिता
ऋणदानासमर्थः पुत्रस्तु समर्थस्तदा पुत्रेणैव दातव्यमिति
तथा ।

एकच्छायाकृतं सर्वं दद्यात्तु प्रीयिते सुतः ।

मृते पितरि पित्रंशं परंशं न कदाचन ॥

यत् परेण सह पित्रा एकच्छायाया कृतमूर्णं तत् परेण
प्रीयिते पितरि पित्रंशं परांशश्च पुत्रो दद्यात् । मृते
पित्रंशमात्रं दद्यादित्यर्थः ।

नारदः ।

दाप्यः परर्णं ह्येकोऽपि जीवन्नवियुतैः कृतम् ।

मृतेषु तु न तत्पुत्रः परर्णं दातुमर्हति ॥

अवियुतैः एकच्छायात्रितैः यदृणं कृतं तदेकोऽपि जीवन्
सर्वं दाप्यः । सर्वेषु तु एकच्छायावत्सु ऋणिकेषु मृतेषु
तत्पुत्रा अग्रकल्पनयाः दातुमर्हन्ति न त्वेकएव सर्वं दातु-
मर्हतीत्यर्थः ।

कात्यायनः ।

एकच्छायाप्रविष्टानां दाप्यो यस्तत्र दृश्यते ।

• प्रीयितस्य सुतः सर्वं पित्रंशर्णं† मृतस्य च ॥

एकच्छायावतामृणमाहिणां मध्ये यदीको यहीतैव दृश्यते,
तदा सएव सर्वं दाप्यः । यदि वा प्रीयितपितृकस्तत्सुतो
दृश्यते, सोऽपि सर्वं दाप्यः । यदि च प्रमीतपितृको दृश्यते,
तदासौ पित्रंशमेव दाप्यो न तु सर्वमेवेत्यर्थः‡ ।

विष्णुः ।

अविभक्तैः कृतमर्णं तदेकोऽपि यस्तेषां मध्ये तिष्ठेत्§ स

दद्यात् पैतृकमप्यविभक्तानां भ्रातृणाम् । विभक्ताश्च

दायस्तुरूपमशम् ।

• सांशकल्पनवेति पाठाक्षरम् ।

† पित्रंशंतिवि पाठाक्षरम् ।

— ‡ सर्वेषामेवेत्यर्थ इति पाठाक्षरम् ।

§ विहतीति पाठाक्षरम् ।

अविभक्तैरेकच्छायायितैर्यदृष्टं कृतं तदेकोऽपि यस्तेषां मध्ये
तिष्ठेत् स दद्यात्, पैत्रकमप्यविभक्तानां भ्रातॄणां मध्ये
यस्तिष्ठेत् स सर्वमेकोऽपि दद्यात्, विभक्ताश्च भ्रातरो यथायं
दद्युरित्यर्थः ।

याज्ञवल्क्यः ।

अविभक्तैः कुटुम्बार्थं यदृष्टवन्तु कृतं भवेत् ।

दद्युस्तद्वक्ष्यन्तिः प्रेते प्रोषिते वा कुटुम्बिनि ॥

अविभक्तानां मध्ये एकेनापि कुटुम्बार्थं यदृष्टं कृतं तत् कर्त्तरि
मृते प्रोषिते वा अन्येऽप्यविभक्ता दद्युरित्यर्थः ।

नारदः ।

पितृव्येणाविभक्तेन भ्रात्रा वा यदृष्टं कृतम् ।

मात्रा वापि कुटुम्बार्थं दद्युस्तत्सर्व्ववक्ष्यन्तिः ॥

भनुः ।

ग्रहीता यदि नष्टः स्यात्कुटुम्बार्थं कृतव्ययम् ।

दातव्यं बान्धवैस्तत्स्वायविभक्तैरपि स्वतः ॥

नष्ट इत्युपलक्षणं, सती धनात्, तेनान्योन्यविभक्तस्नानामपि
दायादानां यद्येकः सर्व्वदायादावश्यपोष्यभरणार्थमृष्टं गृहीत्वा
मृतत्वादिना दानासमर्थः स्यात्तदा नष्टं सर्व्वैरेव दायादै-
दयमित्यर्थः ।

हृहस्यति ।

पितृव्यभ्रातृपुत्रस्त्रीदासशिष्यानुजीविभिः ।

यदगृहीतं कुटुम्बार्थं तदगृही दातुमर्हति ॥

अत्र गृहकुटुम्बार्थमन्यैरपि कृतमृणं गृहिणा दातव्यमिति
तात्पर्यम् ।

नारदः ।

अप्राप्तव्यवहारस्य स्वतन्त्रोऽपि हि नर्णभाक् ।

कात्यायनः ।

नाप्राप्तव्यवहारैस्तु पितर्युपरते कचित् ।

काले तु विधिना देयं वसेयुर्नरकोऽन्यथा ॥

पितरि प्रेतेऽप्यप्राप्तव्यवहारैः पुत्रैः कृणं न देयं, व्यवहारप्राप्ति-
काले तु देयम् । विधिना यथायं यथाप्राप्ति चेत्यर्थः ॥

नारदः ।

इच्छन्ति पितरः पुत्रान् स्वार्थहेतोर्यतस्ततः ।

उत्तमर्णधनर्णेभ्यो मामयं मोक्षयिष्यति ॥

अतः पुत्रेण जातेन स्वार्थमुत्सृज्य यत्नतः ।

कृणात् पिता मोक्षनीयो यथा न नरकं व्रजेत् ॥

तपस्वी वाग्निहोत्री वा कृणवान् म्रियते यदि ।

तपस्यैवाग्निहोत्रं तत्सर्वं धनिना भवेत् ॥

उत्तमर्णाधमर्णेभ्य इति उत्तमानां देवर्षिपितृणाम् ऋणानि
उत्तमर्णानि अधमानां मनुष्याणाम् ऋणानि अधमर्णानि तेभ्यः ।
हलायुधस्तु मनुष्यर्णप्रकरणमेवेदमिति मत्वा उत्तमर्णाय
देयानि अधमानि ऋणानि उत्तमर्णाधमर्णानि इत्याह अधम-
त्वस्तु ऋणानामदत्तानामत्यन्तानिष्टहेतुतया, शेषं सुगमम् ।
ब्रह्मस्यतिः ।

उज्जामादिकमादाय स्वामिने न ददाति यः ।

स तस्य दासः पुत्रः स्त्री पशुर्वा जायते गृहे ॥

उज्जामपदस्यार्थकम् । आदिप्रत्ययेन निवेपादिग्रहणम् ।

मनुः ।

कुटुम्बार्थेऽध्यधीनोऽपि व्यवहारं यमाचरेत् ।

स्वदेशे वा विदेशे वा तं ज्ञायात् विचारयेत् ॥

अध्यधीनो दासादिः । ज्ञायात् प्रभुरिह ।

नारदः ।

शिष्यान्निवासिदासस्त्रीवैयापृत्यकरैश्च यत् ।

कुटुम्बहेतोर्बन्धनं दातव्यन्तु कुटुम्बिना ॥

वैयापृत्यकरः व्यापारकरः* उच्छन्नमुद्धारः ।

विष्णुः ।

माक् प्रतिपन्नं देयं कस्यचित् कुटुम्बार्थकृतं वा ।

* उच्छिन्नमिति पाठान्तरम् ।

† व्यापारश्च इति पाठान्तरम् ।

ऋणमिति शेषः । कुटुम्बार्थमपि परेण कृतं ऋणं गृहिणा
चेत् प्रतिपन्नं दातुं स्वीकृतं, तदा तेन देयम् । कुटुम्बार्थकृतं
देयमेवेत्यर्थः ।

कात्यायनः ।

कुटुम्बार्थमगन्तेन गृहीतं व्याधितेन वा ।
उपप्लवनिमित्तञ्च विद्यादापत्कृतन्तु तत् ॥
कन्यावैवाहिकञ्चैव प्रेतकार्ये च यत्कृतम् ।
एतत्कथं प्रदातव्यं कुटुम्बेन कृतं प्रभोः ॥

प्रभोरिति कर्त्तरि यङी, तेन प्रभुणा दातव्यमित्यर्थः ।

तथा ।

प्रीपितस्यामतेनापि कुटुम्बार्थमृणं कृतम् ।
दासस्त्रीमातृयिष्यैर्वा दद्यात्पुत्रेण वा भगुः ॥

पुत्रेण दासादिभिर्वा यत् प्रीपितस्यामतेनापि तत्कुटुम्बप्रीप-
णार्थमृणं कृतं, तदसौ प्रीपितो दद्यादिति भगुर्मन्यते इति
योजना ।

नारदः ।

पितुरेव नियोगादा कुटुम्बभरणाय वा ।

कृतं वा यदि वा कृच्छ्रे दद्यात्पुत्रस्य तत् पिता ॥

कृच्छ्रे आपन्नमये ।

उद्दसतिः ।

ऋणं पुत्रकृतं पित्रा शोधं यदनुमोदितम् ।

सतस्त्रेहेन वा दद्यादाव्यया दातुमर्हति ॥

कात्यायनः ।

ऋणं पुत्रकृतं पित्रा न देयमिति धर्मातः ।

देयं प्रतिश्रुतं यस्याग्नं यच्च स्यादनुवर्णितम् ॥

प्रतिश्रुतमत्र ऋणादानसमयाद्भीकृतम् । ऋणादानान्तरस्वी-
कृतस्यानुवर्णितम् । पुत्रग्रहणक्षीपलक्षणम् ।

मनुः ।

प्रातिभाष्ये ह्ययादानमाचिकं सौरिकञ्च यत् ।

दण्डशुल्कावशिष्टञ्च न पुत्रोदात्तमर्हति ॥

दर्शनप्रातिभाष्ये तु विधिरेव प्रचोदितः ।

प्रातिभाष्यमित्यत्र दर्शनप्रत्ययप्रतिभुवो विवक्षितौ । ह्ययादान-
मफलदानम्, आचिकं द्यूतनिमित्तं,† सौरिकं सुरापान-
निमित्तम् । अत्र द्यूतसुरापानयोरनर्हयोर्निमित्तत्वं विवक्षितं,
दर्शनप्रातिभाष्ये तु इत्यनेन प्रत्ययप्रातिभाष्यमप्युपलक्षणीयम् ।

बृहस्पतिः ।

सौराचिकं ह्ययादानं कामक्रोधप्रतिश्रुतम् ।

प्रातिभाष्यं दण्डशुल्कगैर्यं पुत्रास दापयेत् ॥

कामेन क्रोधेन वा प्रतिश्रुतम् । कामक्रोधप्रतिश्रुते चापे विवर-
णीयेः ।

* विधिः पूर्वं इति विधिः पूर्वमिति च पाठान्तरम् ।

† द्यूतमेव निमित्तमिति पाठान्तरम् ।

‡ विवेचनीये इति विवेचनीये इति च पाठान्तरम् ।

गीतमः ।

प्रातिभाष्यवर्णिकशुक्लमद्यदुतदण्डा न पुत्रानध्याभवेयुः ।
प्रातिभाष्यं वाणिज्यादिनिमित्तानि ऋणानि न पुत्रान् अध्या-
भवेयुः न पुत्रान् परिभवेयुः न पुत्रैर्देयानीत्यर्थः ।

ध्यासः ।

दण्डो वा दण्डश्रेयो वा शुक्लं तच्छेष एव वा ।

न दातव्यन्तु पुत्रेण यच्च न व्यवहारिकम् ॥

अथ दण्डोर्वैत्यनेनैव तच्छ्रेयोपादानात् पुनः तच्छेषमहणा-
दतिमहति दण्डे वा दातव्यमिति कियच्छेयन्तु सर्वथा न
दातव्यम् । अत्येऽपि दण्डे सर्वं न दातव्यमिति सम्भवेति ।

लिखित्वा मुक्तकं वापि देयं यत्तु प्रतियुतम् ।

परपूर्वज्ञियै तत्तु विद्यात् कामलतम् ऋणम् ॥

यत्र हिंसां समुत्पाद्य क्रोधाद्भयं विनाशाय वा ।

उक्तं तुष्टिकरं यत्तु विद्यात् क्रोधकृतन्तु तत् ॥

उक्तं प्रतियुतं, लिखित्वेति लिखनपूर्वकं मुक्तकम् अलिखन-
पूर्वकं वा । परपूर्वज्ञियै धनं प्रतियुत्यासम्पत्तावृत्तं कृत्वा दीयते
यत् तत् कामलतगृणम् । परपूर्वाशब्दस्यापरिणीतस्तीमात्र-
परः । यत्तु क्रोधवशेन परद्रव्यं विनाशाय परस्य हिंसां वा

कृत्वा तदीयतुष्टार्थं धनं दातुमृणं करोति तत् क्रीडकृतम् ।
एते एव पूर्वं कामक्रीडप्रतियुते उक्ते ।

याज्ञवल्करः ।

न योषित् पतिपुत्राभ्यां न पुत्रेण कृतं पिता ।
दद्याद्वै कुटुम्बार्थान् पतिः स्त्रीकृतं तथा ॥

विष्णुः ।

न स्त्रीकृतं पतिपुत्रौ ।

कात्यायनः ।

देयं भार्याकृतमृणं भर्ता पुत्रेण मादकम् ।

भक्तस्यार्थे कृतं यत् स्यादभिधाय गते दिग्भम् ॥

पत्नी पुत्रे वा भार्याया मातुश्च हत्तिमकल्पयित्वा स्थिते अन्यत्र
गते वा भार्यया माता वा भक्ताच्छादनाय यद्वृणं कृतं तत्
पतिपुत्राभ्यां देयमित्यर्थः । अभिधायेति प्राचीणादः । अन-
भिधानेऽपि ध्यायसाध्यात् ।

न च भार्याकृतमृणं कश्चित् पतुरराभवेत् ।

आपत्कृताद्वै पुंसः कुटुम्बार्थो हि दुस्तरः ॥

आपत्कृतकुटुम्बार्थकृताद्वै भार्याकृतमृणं न पतुरराभवेत् न
पतुर्देयमित्यर्थः ।

याज्ञवल्करः ।

गोपमौलिङ्कशैलपूजकव्याधयोषिताम् ।

ऋणं दद्यात्पतिस्त्रासां यस्मादृत्तिस्तदाश्रयः ।

शैलपू नटः ।

नारदः ।

दद्यादपुत्रा विधवा नियुक्ता वा मुमुर्षुषा ।

यो वा तद्वक्ष्यमादद्याद्वात्तस्य ऋणश्च सः ॥

योवेत्यनेन अन्योऽपि यो यद्वक्ष्यग्राही, सोऽपि तद्वृणुं दद्या-
दित्यर्थः ।

विष्णुः ।

सपुत्रस्यापुत्रस्य च ऋक्ष्यग्राही धनं दद्यादधनस्य स्त्रीग्राही ।

धनमृणम्, अधनस्येत्यत्र धनशब्द ऋक्ष्यवचनः ।

इदानीं यादृशी स्त्रियं परिगृह्यता तत्पतिकृतमृणं स्त्री-
ग्राहिणा देयं, तादृशीमाह नारदः । *

अन्तिमा स्त्रैरिणीनां या पुनर्भावा प्रथमा च या ।

ऋणं तयोः पतिकृतं दद्याद्यस्ते समश्रुते ॥

अयमर्थः । चतुर्विधानां स्त्रैरिणीनां व्यभिचारिणीनां
मध्ये या अन्तिमा चतुर्थी, पुनर्भावा त्रिविधानां मध्ये प्रथमा
प्रथमोक्ता, ते एव स्त्रियो परिगृह्यन् तत्पतिकृतमृणं दद्यात्
न पितृन्तरपतिकृतम् ।

पुनर्भूत्रैविध्यं स्त्रैरिणीचातुर्विध्यञ्चाह नारद एव, तद्यथा ।

परपूर्वाः स्त्रियस्त्वन्याः सप्त प्रोक्ता यथाक्रमम् ।

पुनर्भूस्त्रिविधा तासां स्त्रैरिणी च चतुर्विधा ॥

* अपुत्रस्यति पाठान्तरम् ।

† पुनर्भूति पाठान्तरम् ।

कन्यैवाचतयोनिर्या पाणिपद्मदूयिता ।
 पुनर्भूः प्रथमा प्रीता पुनःसंस्कारकर्त्रेण ।
 देगधर्मानवेष्टा स्त्री गुरुभिर्या प्रदीयते ।
 वृत्त्यवसाहसान्यस्मिन् द्वितीया सा प्रकीर्तिता ॥
 असत्तु देवरेषु स्त्री बान्धवैर्या प्रदीयते ।
 सवर्णाय सपिण्डाय सा तृतीया प्रकीर्तिता ॥
 स्त्री प्रसूताप्रसूता वा पत्यावेव तु जीवति ।
 कामात् समान्ययेदम्यं प्रथमा स्त्रैरिणी तु सा ॥
 कौमारं पतिसुलुप्य या त्वम्यं पुरुषं द्यिता ॥
 पुनः पत्युर्गृहं यांयातु सा द्वितीया प्रकीर्तिता ॥
 मृते भर्त्तरि तु माता देवरादीनपास्य या ।
 उपागच्छेत् परं कामात् सा तृतीया प्रकीर्तिता ॥
 माता देगावनक्रीता तुल्यपासात्तरा तु या ।
 तयाहमित्युपगता सा चतुर्थी प्रकीर्तिता ॥

कात्यायनः ।

निर्धनैरनपत्यैस्तु यत् कृतं शीष्टिकादिभिः ।
 यः स्त्रीणामुपभोक्ता तु दद्यात्तदपमेयं हि ॥

नारदः ।

अथमम्यं द्यपुत्रम्यं मृतस्योपैति यः श्रियम् ।
 अथ योऽपुः स भजते तदेपास्य धनं धृतम् ॥

इदमपि नारदीयवचनं कात्यायनोक्तग्रीष्णिकादिविषयं
नेतव्यम् ।

याज्ञवल्करः ।

ऋक्षग्राही ऋणं दाप्यो योपिदग्नाहस्तयैव च ।

पुत्रोऽन्यायितद्रव्यः पुत्रहीनस्य ऋक्षयिनः ॥

पुत्र इत्यादिना जीवत्वमपि पुत्रे अन्यायितद्रव्ययेत् पुत्रोऽन
ऋणं दातुमर्हति । अथ न ऋणं दाप्य इति सम्भन्धः । अथ
च'पितृधनग्रहणयोः पुत्रो विवक्षितः नतु सत्यपितृधनः
तस्य ऋक्षग्राहिपदेनैव गतत्वात् । एतच्चान्यपद्मादेः पितृ-
धनानधिकारिणः पुत्रस्य ऋणापाकरणे अधिकारी नाभू-
दित्येवमर्थकमिति कल्पतरुः ।

नारदः ।

धनस्त्रीहारिपुत्राणाञ्चणभाग्यौ धनं हरेत् ।

पुत्रोऽसतोः स्त्रीधनिनोः स्त्रीहारी धनिपुत्रयोः ॥

अस्यार्थः । ऋणिकस्य धनग्राहिणि स्त्रीहारिणि पुत्रे च
कात्यायनोक्तविधिभवति, धनग्राहक एव तद्वर्णं दाप्यः नेतरी,
एवं स्त्रीहारिणि तादृशे पुत्रे च स्त्रीग्राहक एव, न पुत्रः ।
यदि तु कात्यायनोक्तनिरूपद्रवत्वादिगुणयोगी पुत्रो भवति,
तदा स एव ऋणं दद्यात् ।

तदाह कात्यायनः ।

ऋणं तु दापयेत्पुत्रं यदि स्यान्निरुपद्रवः ।

द्रविणार्हस्य धुर्यस्य नान्यथा दापयेत्कुतम् ॥

व्यसनाभिप्लुते पुत्रे बालेऽ वा यत्र दृश्यते ।

द्रव्यहृदापयेत्तत्र तस्याभावे पुरन्ध्रद्वत् ॥

द्रविणाहो जात्यन्धबधिरत्वादिरहितः । धुर्यः ऋणोद्वहने
समर्थः । व्यसनाभिप्लुतत्वादिमति यत्र द्रव्यहृदृश्यते, तदा तं
दापयेदिति योजना ।

वृहस्पतिः ।

ऋणभाग्द्रव्यहारी च यदि सोपद्रवः सुतः ।

स्त्रीहारी तु तथैव स्यादभावे धनहारिणः ।

अनयोरभावे सोपद्रवीऽपि पुत्र ऋणभरगति नारदेन वीक्षित-
मेवेत्यवधेयम् ।

याज्ञवल्करः ।

ऋक्षपाही* ऋणं दाप्यो योषिदुप्राहस्तथैव च ।

पुत्रोऽनन्यायितद्रव्यः पुत्रहीनस्य ऋक्ष्यिनः ॥

अत्रापि अनन्यायितद्रव्यत्वादिमति पुत्रे स एव दद्यात्,
अतथात्वे धनप्राहिस्त्रीयाहिणाविति तात्पर्यम् ।

कात्यायनः ।

अमतेनेव पुत्रस्य प्रधना यान्धमाययेत् ।

पुत्रेणैवापहार्यं तदनं दुहिष्ठभिर्विना ॥

* ऋक्षपाहिप्लुत पुत्रोपाधौ वेति पाठांतरम् ।

† ऋक्षपाहति पाठांतरम् ।

ऋणार्थमाहरेत्तन्तुं न सुखार्थं कदाचनः ।
 अयुक्ते कारणे यस्मात् पितरौ तु न दापयेत् ।
 या स्वपुत्रन्तु जघ्नात् स्त्री समर्थमपि पुत्रिणी ।
 आहत्य स्त्रीधनं तत्र पित्रार्थं शोधयेन्ननुः ॥

अमतेन असम्भृत्या । प्रधना प्रकष्टस्त्रीधना । दुहितृभिर्विना
 दुहितृणांभावे । या स्त्री समर्थमपि पुत्रं परित्यज्य स्त्रीधन-
 मादाय पुत्रस्य असम्भृत्या पुरुषान्तरं यितवती, तस्याः स्त्रीधन-
 मपि आच्छिद्य पुत्रेण ऋणं शोधनीयमिति तृतीयवाक्यार्थः ।
 समर्थमपीत्यनेन असमर्थमपि । पुत्रपरित्यागे तु तस्याः स्त्रीधनं
 पुत्रेणाच्छेत्तव्यमिति दर्शितम् ।

नारदः ।

पुत्रिणी तु समुत्सृज्य पुत्रं या स्त्रान्यमाश्रिता ।

तस्या ऋणं हरेत्तन्त्र्यं निस्त्रायाः पुत्र एव च ॥

यदि पुत्रं परित्यज्य समस्तपूर्वधनशून्या पुरुषान्तरमाश्रयेत्
 तत्पतिकृतमृणं पुत्र एव दद्यादित्यर्थः ।

तथा ।

या तु सप्रधनैव स्त्री सापत्या चान्यमाश्रयेत् ।

सीताऽस्या दद्यादृणं भर्तुर्बन्धुजेहा तथैव ताम् ॥

* कथञ्चनेति पाठान्तरम् ।

† सीता इति पाठो न समीचीनः ।

सप्रधना सप्रकृष्टधना भर्तुरुद्धोदुः तथैव सापत्यप्रधनामेव
ताम् ऋणदानविरहे त्यजेदित्यर्थः ।

कात्यायनः ।

बालपुत्राधिकार्या च भर्तारं यान्यमाश्रिता ।

आश्रितस्तद्वर्णं दद्याद्बालपुत्राविधिः स्मृतः ॥

दीर्घप्रवासिनिर्बन्धुजलोन्मत्तादिसिद्धिनाम् ।

जीवतामपि दातव्यं तत्स्त्रीद्रव्यसमाश्रितैः ॥

दीर्घप्रवासिप्रभृतीनां या स्त्री यच्च द्रव्यं, तद्दातव्यमित्यर्थः ।

इति विवादरत्नाकरे ऋणदानतरङ्गः ।

अथोद्गाहणविधिः ।

तत्र मनुः ।

यैर्यैरुपायैरर्थं स्वं प्राप्नुयादुत्तमर्थकः ।

तैस्तीरुपायैः संगृह्य साधयेदधमर्थकम् ॥

धर्मेण व्यवहारेण छलेनाचरितेन च ।

प्रयुक्तां साधयेदर्थं पञ्चमेन बलेन च ॥

संगृह्य प्रमीलित्य ।

धर्मेण वृहस्पतिः ।

सुहृत्सम्बन्धिसन्दिष्टैः सामोक्त्यानुगमेन च ।

प्रायेण वा ऋणी दाप्यो धर्मेण एव सदाहृतः ॥

ऋणिकस्य वै सुहृत्सम्बन्धिनस्तेषु सन्देशवचः यच्च सामवचनं
यच्चानुगमनं प्रायीपवेगमं वा धनिकस्य धर्मेण ऋणोद्गाहणी-
याय इत्यर्थः ।

व्यवहारे कात्यायनः ।

धार्योऽवहृदस्त्वृणिकः प्रकाशं जनसंसदि ।

यावन्न दद्याद्देयञ्च देयाचारस्थितिर्वशा ॥

यावद्दानं जनसंसदि ऋणिकस्य धनिकेन धारणं व्यवहारइत्यर्थः ।

छलाचरित-बलात्कारेषु वृहस्पतिः ।

छद्मना याचितञ्चार्यमानीय ऋणिकादानी ।

अन्वाहितादि धाहृत्य दाप्यते यत्र सोपधिः* ॥

ऋणिकस्य धनमन्वाहितादि वा कृत्रनाहृत्य यत्र दाप्यते, तत्र साधनोपाय उपधिग्नस्तुमुच्यते इत्यर्थः ।

तथा ।

पुत्रदारपशून् रुद्धा कृत्वा द्वारोपवेशनम् । *

यत्रर्णी दाप्यतेऽर्थं स तदाचरितमुच्यते ॥

पुत्रदारपशूरोधो द्वारोपवेशनञ्च ऋणोद्वाहणोपाय आचरित-
मुच्यते इत्यर्थः ।

तथा ।

बद्धा स्वगृहमानीय ताडनाद्यैरुपक्रमैः ।

ऋणिको दाप्यते यत्र बलात्कारः स उच्यते ॥

स्वगृहमानीय ताडनादिलक्षण , उद्वाहणोपायः बलात्कार-
इत्यर्थः ।

कात्यायनः ।

पीडनेनोपरोधेन साधयेदृणिकं धनी ।

कर्मणा व्यवहारेण सत्त्वेनादौ विभावितः ॥

आददीतार्थमेवन्तु* व्याजिनाचरितेन च ।

पीडनेन बन्धनादिना उपरोधेन प्रायोपवेशनादिना कर्मणा
उदकाहरणादिना एवं व्यवहारादिना च प्रयुक्तमृणमुद्वाहये-
दित्यर्थः ।

इदानीं षोडशमर्णः केनोपायेन साध्यम्नादाह कात्यायनः ।

राजानं व्यामिनं विप्रं साम्बेनैव प्रसाधयेत् ।

अदक्यिनं सुदृढं वापि ह्यनेनैव प्रसाधयेत् ॥

अष्टक्यिने दायदम् ।

अणिजः कर्षकाद्येव शिम्पिनयाग्नवीद्भुः ।

देवाचारिण दाय्याः शुद्धिदानं सम्पीय दाययेत् ।

यथिजः कर्पकाय गिम्पिनयाधिकृत्याग्रयीद्गुः, देगाधारे
येष ते दाप्याः स्युरिति० ।

हृष्टसति. ।

प्रतिपदमृणी दाप्यः सामादिभिरुपक्रमैः ।

धर्मापधिवलात्कारैर्गृहसंरोधनेन च ॥

कात्यायनः ।

धार्याऽयद्वहस्युषिकः प्रकाशं जनसंसदि ।

यापन्न दद्याद्देयञ्च देयाचारस्यितिर्यथा ॥

विष्णुसंज्ञा यम्य स्वाहाय्यमाणम्य देहिमः ।

पृष्ठतो वागुगन्तव्यं नियम्य वा समुत्पुजेत् ॥

स क्षतमतिभूयेव मोक्षस्य दिने दिने ।

आहारकामे राशौ च निवन्दे प्रतिभूः स्थितः ।

यो दर्शनप्रतिभुवं नाधिगच्छेन्न चाययेत् ।

स चारुके निरोद्धव्यः स्थायी वावेद्य रक्षिणः ॥

न चारुके निरोद्धव्य धार्यः प्रात्ययिकः शुचिः ।

सोऽनिरुद्धः प्रमोक्तव्यो निरुद्धः श्रपयेन वा ॥

देशाधारस्थित्यनुसारेण ऋणिको यावन्न ऋणं दद्यात्, तावत्
धनिकेन धारणीयः । यदि तु तस्य विष्मूषसंज्ञा विष्मूष
वेगसूचनं स्यात्, तदा पृष्ठतोऽनुगन्तव्यः । निवन्धं निगङ्गा
दिना बन्धं वा समुत्तृजेत् । यदि तु स कृतप्रतिभूः कृत
लग्नकः स्यात्, तदा दिने दिने मोक्तव्यः । यतो निवन्धं
नियमे तस्य प्रतिभूः स्थितः । यस्तु दर्शनप्रतिभुवमन्धं वा
नाययेत् विम्वदेहा, तदा स चारुके कारागृहे निरोद्धव्य
धारणीयः रक्षिणी वावेद्य स्थापनीयः । यदि त्वसाधार्य
प्रात्ययिको विष्मसनीयः शुचिः स्यात्, तदा न चारुके धार्यः ।
अविष्मासपक्षे श्रपयेन निरुद्धव्य प्रमोक्तव्य इत्यर्थः ।

मनुः ।

कर्मणापि समं कुर्याद्वनिक्रसाधमर्णिकः ।

समोऽपक्रष्टजातिश्च दद्याच्छ्रेयांसु तच्छ्रुतैः ॥

उत्तमर्णेन समजातिरपक्रष्टजातिर्या अघमर्णः कर्मणा कर्मकरणे-
नापि ऋणनिर्यातनं कृत्वा उत्तमर्णेन सममात्मानं कुर्यात् ।
अकृते ॥ एक उत्तमर्णः अपरोऽघमर्ण इति वैयर्थ्यम् । कर्मदारेण
तु ऋणनिर्यातने कृते दावपि अघमर्णोऽप्युत्तमर्णो समो भवतः ।
उत्तमर्णात् अक्रष्टजातिस्त्वधमर्णो न तेन कर्म कारयितव्य-

इत्यर्थः । एतच्च यत्र ब्राह्मणतया उत्तमर्णाधमर्णौ समौ, तत्र
त्याज्यं, ब्राह्मणत्वावच्छेदेनैव ग्नैर्दाप्य इत्यप्रिमवाक्यात् ।

दृष्टमिति ।

निर्व्वनं ऋणिकं गेहमानीय कर्म कारयेत् ।

गौण्डिकाद्यं ब्राह्मणसु दापनीयः ग्नैः ग्नैः ॥

याज्ञवल्करः ।

हीनजातिं परिचीणमृणार्थं कर्म कारयेत् ।

ब्राह्मणसु परिचीणः ग्नैर्दाप्यो यथोदयम् ॥

ऋणार्थं ऋणनिस्तारार्थं, यथोदयं यथाधनोत्पत्ति ।

कात्यायनः ।

कर्मणा चतुर्विदशूद्रान् समहीनांश्च दापयेत् ।

कर्मणा कर्मकरणदारेण ।

तथा ।

यदि ज्ञादावनादिष्टमशुभं कर्म कारयेत् ।

प्राप्नुयात् साहसं पूर्णमृणामुच्येत चर्यिकः ॥

यदि उत्तमर्षं ऋणमोचनार्थमादौ अपरिभाषितं निन्दितं
कर्म कारयेत्, तदासौ राज्ञा पूर्वं साहसं दण्ड्यः । ऋणिकश्च
ऋणामुच्येतैत्यर्थः ।

नारदः ।

अथ शक्तिविहीनः स्थावरी कालविपर्य्ययात् ।

शक्त्यपेक्षमृणं दाप्यः काले काले यथोदयम् ॥

शक्तिविहीनः ऋणं दातुम् । कालविपर्य्ययात् दुर्भिक्षादेः ।

बृहस्पतिः ।

पूर्णावधौ शान्तलाभमृणमुद्राहयेदनी ।

कारयेद्वा ऋणी लेख्यं चक्रहृदिव्यवस्थया ॥

शान्तलाभं परमहृदिप्राप्तम् ।

कात्यायनः ।

ग्राह्यं स्याद्विगुणं द्रव्यं प्रयुक्तं धनिना सदा ।

लभेत चेन्न द्विगुणं पुनर्वृद्धिं प्रकल्पयेत् ॥

ग्राह्यां वचनाभ्यां धनिकेन शान्तलाभमृणं यथोक्तप्रकारेणोद्गा-
हणीयम् । तदभावे परमहृदया सह मूलीकृत्य पुनर्वृद्ध्या-
दिकं कृत्वा धारयितव्यमित्युक्तम् ।

बृहस्पतिः ।

द्विगुणस्योपरि यदा चक्रहृदिः प्रगृह्यते ।

भोगलाभस्तदा तत्र मूलं स्वासीदयम् ऋणम् ॥

अथ यत्र तत्रेत्यध्याहार्यम् । तेन यत्र चक्रहृदिर्गृह्यते तत्र
यथा सोदयमृणं द्विगुणस्योपरि भवति, तथा भोगलाभोऽपि,
एतदुक्तं भवति । तथा भोगलाभे दैववशादनिकस्याहृत्ते
तेन भोगेन धनं मूलीकृत्य कालया धारणीयम्, येनाग्निमी
द्विगुणस्योपरि धनिकस्याधिको भोगो भवतीति, भोगधनं वा
दातव्यमिति ।

चक्रहृदिप्रकारत्रयमाह मनुः ।

ऋणं दातुमशक्नो यः कर्तुमिच्छेत्पुनः क्रियाम् ।

स दत्त्वा निर्जितां हृदि करणं परिवर्त्तयेत् ॥

अदर्शयित्वा तत्रैव हिरण्यं परिवर्त्तयेत् ।

यावती सम्भवेद्विस्तावतीं दातुमर्हति ॥

निर्जितां धनिकस्य न्यायतोलभ्याम् । तेन निर्जितां हृदिं किय-
तीमपि सकलां वा दत्त्वा किञ्चिद्विदमति मूले मूलमात्रे
वा कसया करणं लेख्यं परिवर्त्तयेत् । अदर्शयित्वा हिरण्यं
अनुपनीय धनिके कलाकपर्दकम्, तेन यदि हृदिं न दद्यात्,
तदा सहदिकमेव धनं मूनीकृत्य करणं लेख्यं परिवर्त्तये-
दित्यर्थः । सकलहृदिदाने प्राप्ते कियहृदिदानसमर्थनम्
यावती सम्भवेदित्यादिना ।

तथा ।

अक्षहृदिं समारुढी देगकासव्यवस्थितः ।

अतिक्रामन्देगकासी न तत्फलमवाप्नुयात् ॥

देगकासव्यवस्थितयक्षहृदिं समारुढः, असुकदेगे असुककासे
वा द्विगुणं धनं मया प्राप्तमिति व्यवस्थापितचक्रहृदिः, स
यदि तद्देगकासातिक्रमेण अक्षहृद्वरा धनमर्थयति, तदा न अक्ष-
हृदिमधनं लभते इत्यर्थः ।

हृदस्मृतिः ।

हिरण्ये द्विगुणीभूते मृते नष्टेऽधमर्णिके ।

द्रव्यं तदीयं संगृह्य विक्रीणीत ससाधिकम् ॥

रत्नेषां कृतमूल्येषु दशाहं जनसंसदि ।

अथानुरूपं परतो गृह्णीतान्यनु वर्त्तयेत् ॥

सधनञ्च स्थिरीकृत्य गणनाकुप्रसैर्नरैः ।

तदभ्युज्जातिविदितं प्रतिगृह्यन्नवाप्नुयात् ॥

नष्टे पलायनादिना अत्यर्थं दर्शनाविषये तदभ्युज्जातिविदितं
तदधमर्णविषयविश्वासविदितम् ।

मनुः ।

य. स्वयं साधयेदर्धमुत्तमर्णोऽधमर्णकात् ।

स राज्ञा नाभियोक्तव्यः स्वकं ससाधयन्वनम् ॥

यथापिप्रयं धर्ममादीन् साधनोपायान्* प्रयुज्जानो राज्ञा न
निवर्त्तनीय इत्यर्थः ।

विष्णुः ।

प्रयुक्तमर्थं यथाकथञ्चित्साधयमानो न राज्ञो वाच्यः
स्यात् ।

यथाकथञ्चित् अवरोधवन्त्यादिना ।

याज्ञवल्क्यः ।

प्रपन्नं साधयन्नर्थं न वाच्यो नृपतेर्भवेत् ।

साध्यमानो नृप गच्छेद्दण्डो द्वाप्यथ तद्वनम् ॥

वाच्यो निषेध्यः ।

विष्णुः ।

साध्यमानयेद्राजानं गच्छेत्तत्समं दण्डः ।

तत्समं साध्यमानऋणसमम् ।

• प्रगृह्यन्नापराधुनादिति पाठः सङ्गच्छते ।

† धनसाधनोपायानिति पाठान्तरम् ।

मनुः ।

यः साधयन्तं हन्तेन वेदयेत्तनिकं नृपे ।

स राज्ञस्तु चतुर्भागं दाय्यस्तस्य च तदनम् ॥

राज्ञ ऋणचतुर्थभागं दाय्यः धनिकस्य च तदनम् । एतच्चतुर्भागिणो दण्डात्वं दण्डस्य दण्डदानाग्रहो गुणयत्तायाश्च ज्ञेयम् । अन्यथा तु विष्णुक्तेनैव व्यवस्था ।

बृहस्पतिः ।

प्रतिपक्षस्य धर्मोऽयं व्यपलापी तु संसदि ।

लेख्येन साक्षिभिर्वापि भावयित्वा प्रदाप्यते ॥

व्यपलापी निहवकारी निरूपणानन्तरमेव परमावेदयः ।

अथैवाहः बृहस्पतिः ।

नावेदयः क्रियावादी सन्दिग्धोऽर्थे कथञ्चन ।

आवेधयस्वनावेधं दण्डेन भवति धर्मतः ।

प्रदातव्यं यद्ववति धर्मतस्तद्ददाम्यहम् ।

एवं यत्रार्थिको ब्रूते क्रियावादी स उच्यते ॥

रूपसंख्यादित्वाभिषु यत्र भ्रान्तिर्दयोर्भवेत् ।

देयानादेययोर्वापि सन्दिग्धोऽर्थः स उच्यते ॥

रूपे धनस्वरूपे सुवर्णरजतादी, संख्यायामिवत्तायाम् । अदि-

• राज्ञस्तु चतुर्भागं दाय्यस्तस्य च तदनम् ।

† चतुर्भागं दाय्यस्तस्य च तदनम् ।

‡ अथैवाहः बृहस्पतिः ।

तद्वन्मुज्ञातिविदितं प्रतिगृह्यन्वाप्नुयात् ॥

नष्टे पलायनादिना अत्यर्थं दर्शनाविषये तद्वन्मुज्ञातिविदितं
तदधमर्णविषयविश्वासविदितम् ।

मनुः ।

यः स्वयं साधयेदर्थमुत्तमर्णोऽधमर्णकात् ।

स राज्ञा नाभियुक्तव्यः स्वकं संसाधयन्वनम् ॥

यथाविषयं धर्मरादीन् साधनीपायान् प्रयुज्जानी राज्ञा न
निवर्तनीय इत्यर्थः ।

विष्णुः ।

प्रयुक्तमर्थं यथाकथञ्चित्साधयमानो न राज्ञी वाच्यः
स्यात् ।

यथाकथञ्चित् अवरोधवन्वादिना ।

मनुः ।

यः साधयन्तं कृन्तेन वेदयेद्वनिकं नृपे ।

स राज्ञस्तु चतुर्भागं* दाप्यस्तस्य च तदनम् ॥

राज्ञ ऋणचतुर्थभागं दाप्यः धनिकस्य च तदनम् । एतच्चतु-
र्भागेण† दण्डत्वं दण्डस्य दण्डदानाग्रहौ गुणयसायाश्च
द्वेयम् । अन्यथा तु विस्तृतेनैव व्यवस्था ।

वृहस्पतिः ।

प्रतिपन्नस्य धर्मोऽयं व्यपलापी तु संसदि ।

लेख्येन साक्षिभिर्वापि भावयित्वा प्रदाप्यते ॥

व्यपलापी निष्ठवकारी निरूपणानन्तरमेव परमासेदव्यः ।

अथैवाहः वृहस्पतिः ।

नासेदव्यः क्रियावादी सन्दिग्धेऽर्थे कथञ्चन ।

आसेधयंस्त्वतासेधं दण्डेन भवति धर्मतः ।

प्रत्यक्षम् । मिथ्याभियोगेऽहदाप्यहम् ।

दात याज्ञवल्करीयमधमर्णस्य ऋणसी.म् उच्यते ॥

रहे सति नेतव्यमित्यविरोधः ।

व्यासः ।

मिथ्याभियोगी द्विगुणमभियोगादनं वहेत् ।

कारणे विधिवैषम्यरजितस्यैकतरस्य तु ॥

प्राङ्न्यायवादे तु तथा जितस्यैकतरस्य तु ।

* धनमिति पाठान्तरम् ।

† दामपधनाद्विगुणमिति पाठान्तरम् ।

अभियोगादभियुक्तधनात्, कारणे प्रत्यवस्कन्दने । इमे याज्ञ-
वल्कराध्यासवाक्ये कामधेनाविह प्रकरणेऽ अदृष्टे अपि कल्प-
तरो दर्शनाद्विहिते ।

यमः ।

ऋणिकः सधनीयसु दीरात्मनाम प्रयच्छति ।

राज्ञा दापयितव्यः स्याद्गृहीत्वा दिगुणं ततः ॥

नारदः ।

ऋणिकः सधनीयसु दीरात्मनाम प्रयच्छति ।

राज्ञा दापयितव्यः स्याद्गृहीत्वांशन्तु विंशकम् ॥

विंशकं विंशतितमभागम् । एष च गुरुलघुदण्डविकल्पो
दण्डनीयगुणजातिशतपेक्षया द्रष्टव्यः ।

विष्णुः ।

उत्तमर्णश्चेद्राजानमियात्तदा भावितोऽधमर्णो राज्ञोऽधन-
दमभागमंशं दण्डं दद्यात्, प्राप्तार्थोऽत्तमर्णो विंशति-
तममंशम् ।

अथ चोत्तमर्णस्य अनपराध्यत्वेन तदनदापननिमित्तकमेव
राज्ञोविंशतितमांशदण्डग्रहणम् ।

याज्ञवल्करः ।

राज्ञाधमर्णिको दाप्यः साधितादृशकं शतम् ।

पञ्चकन्तु शतं दाप्यः प्राप्तार्थो ह्युत्तमर्णिकः ॥

तथा ।

गृहीतानुक्रमः॥ दायो धनिनामधमर्णिकः ।

दत्त्वा तु ब्राह्मणायैव नृपतेस्तदनन्तरम् ॥

नानर्णसमवाये तु यद्यत्पूर्वकृतं भवेत् ।

तत्तदेवायतो देयं राज्ञः श्रोत्रियतोऽनु च ॥

आभ्यां नानर्णं प्रथमं ब्राह्मणस्य देयं, ततः क्षत्रियादेः । एक-
वर्णर्णे ऋणग्रहणानुक्रमेण ऋणं देयमित्युक्तम् ।

तथा ।

एकाहे लिखितं यत्तु तच्च कुर्याद्वर्णं समम् ।

ग्रहणं रक्षणं लाभमन्यथा तु यथाक्रमम् ।

अस्यार्थः । यत्र द्वयोर्बहूनां वा एकस्मिन् दिवसे ऋणं
कृतं, तदा क्रममनादृत्यैव सर्वपरिशोधनासामर्थ्यं यत्प्राप्यते,
तद्विभज्य धनिकैरुद्गाह्यमवशिष्टं धार्यं लाभो वा ग्राह्यः ।

तथा ।

यस्य द्रव्येण यत्तत्त्वं साधितं शो विभावयेत् ।

तद्रव्यमृणिकेनैव दातव्यं तस्य नान्यथा ॥

नानाऋणसन्निपातेऽपि यदि द्रव्यं निस्तारहेतुरेकस्यैव ऋणेन
साधितं, तदा तस्यैकस्य तेन द्रव्येण ऋणनिस्तारः कर्तव्यो
ऋणिकेन नान्यस्येत्यर्थः ।

याज्ञवल्करः ।

लेख्यस्य पृष्ठेऽभिलिखेदत्वा दत्त्वा धनम् ऋणी ।

धनी चोपगतं दद्यात्सहस्रपरिचिह्नितम्* ॥

उपगतमुपगतलिखनम् !

विष्णुः ।

असमप्रदाने लेख्यासन्निधाने धोक्तमर्णः खलिखितं दद्यात् ।

लेख्यासन्निधाने चेति समस्तदानाभिप्रायम् ।

नारदः ।

गृहीत्वोपगतं दद्याद्वणिक्कायोदयं धनी ।

अददद्याच्चमानस्तु† श्रेयशानिमवाप्नुयात् ॥

गृहीत्वा उदयमित्यर्थः । याच्यमानः‡ उपगतमददत् ।

• अत्रापि वृद्धस्मृतिः ।

धर्मरादिनोद्गाह्य धनं यस्तूपरि न लेखयेत् ।

न चैवोपगतं दद्यात्तस्य तद्विमाप्नुयात् ॥

वृद्धिर्हानिरिति कल्पतरुः । पारिजातस्तु तस्याधमर्णस्य तद्वत्

वृद्धिमाप्नुयात् सकलं भवेदित्याह । कामधेनुहस्तायुधयोस्तु

नासी वृद्धिमवाप्नुयादिति पाठः । हस्तायुधस्तु व्याख्याने यस्तु धनी

स्तोकमुद्गाह्य§ उपरि न लेखयेत् उपगतं वा न ददाति, तदासी

* परिनिहितमिति पाठान्तरम् ।

† याच्यमानस्त्विति पाठान्तरम् ।

‡ याच्यमान उपगतमदददिति पाठान्तरम् ।

§ अवितीधनमुद्गाह्येति पाठान्तरम् ।

अवशिष्टधनहान्या न वृद्धिं न धनोपचयं लभते शेषहानेः प्रति-
पादितत्वादित्याह* । अत्र कल्पतरुहसायुधयोस्तु फलं प्रत्य-
विशेषएव । अत्र च दत्तस्य उपगतादानं स्वयमलेखनं पुन-
रुद्गाहणायमेव पर्यवसितं बोद्धव्यम्, अन्यथा व्यवहार-
विरोधात्† ।

याज्ञवल्करः ।

दत्तार्थं पाटयेत्लेख्यं शुद्धौ वान्यत्तु कारयेत् ।
साक्षिमद्य भवेद्यद्वा‡ तद्वातव्यं ससाक्षिकम् ॥

विष्णुः ।

ससाक्षिकमृणं ससाक्षिकमेव दद्यात्, लिखितैर्धै प्रविष्टे
लिखितं पाटयेत् ।

नारदः ।

लेख्यं दद्याद्विशुद्धार्थं तदभावे प्रतिश्रवम्§ ।
धनिकर्णिकयोरेवं विशुद्धिः स्यात्परस्परम् ॥
प्रतिश्रवः स्त्रीके दत्तमनेनेति स्थापनम् ।

* प्रतिविद्धत्वादित्यादेति पाठान्तरम् ।

† विरोधादिति पाठान्तरम् ।

‡ सवयलिति पाठान्तरम् ।

§ प्रतिश्रुतिमिति पाठान्तरम् ।

तथा ।

ब्राह्मणस्य तु ग्रहेयं सान्त्वयस्य तु नास्तिः सः ।

सकुल्येभ्योऽस्य† निनयेत्तदभावेऽस्य बन्धुषु ॥

यदा तु न सकुल्याः स्युर्न च सम्बन्धिबान्धवाः ।

तदा दद्याद्विजातिभ्यस्त्रैष्वसत्स्वेषु निक्षिपेत् ॥ *

ब्राह्मणस्य धनिकस्य सान्त्वयस्य धनं दद्यात्‡ तेन तस्मै यददत्तं तदन्वयाय दातव्यम् । यदि तु§ सान्त्वयो नास्वसो, तदातु-
क्रमेण सकुल्यादिभ्यः तदभावेऽसु निक्षिपेदित्यर्थः । बान्धवा-
न्त्वयसंकुल्यान्धमातापितृसम्बन्धाः ब्राह्मणस्येति वर्णभारतो-
पलक्षणम् ।

इति विवादरत्नाकरे चट्टाहणविधितरङ्गः ।

* न चास्तीति पाठान्तरम् ।

† सकुल्ये तस्येति पाठान्तरम् ।

‡ देयमिति पाठान्तरम् ।

§ यदि चेति पाठान्तरम् ।

अथ निक्षेपः ।

तत्र वृद्धस्यतिः ।

ऋणादानं प्रयोगादिदापनान्तं प्रकीर्तितम् ।

निक्षेपस्याधुना सम्यग्विधानं श्रूयतामिति ॥

भारदः ।

स्वं द्रव्यं यत्र विश्वासाद्विधिपत्यविशङ्कितः ।

निक्षेपोनाम ततोक्तं व्यवहारपदं बुधैः ॥

वृद्धस्यतिः ।

राजपौरादिकभयाहायादानाश्च वक्ष्यताम् ।

स्थाप्यतेऽन्यस्य यद्रव्यं न्यासः स परिकीर्तितः ॥

अत्र च परं सम्बोध्य परस्थाने द्रव्यधारणमेव न्यासः । अन्यत्तु
प्रपञ्चः, विश्वासीऽवश्यं प्राप्तव्यमेवेत्यादिविनिश्चयः । अयि-
शङ्कितः अप्राप्तिशङ्काशून्यः ।

वृद्धस्यतिः ।

अनाख्यातं व्यवहितमसङ्गरातमदर्शितम् ।

सुद्रादितश्च यद्रव्यं तदोपनिधिकं स्मृतम् ॥

अनाख्यातं सुवर्णादिरूपतीऽक्थितम् । व्यवहितं द्रव्यान्तरेण
सम्पुटादिना । असङ्गरातं पणादिभावेनाविदितसङ्गरम् ।
यद्रव्यं स्थाप्यतद्रव्यनुषङ्गः ।

यान्नवल्कारः ।

वासनस्यमनास्थाय हस्तेऽन्यस्य यदर्पयेत् ।

द्रव्यं तदोपनिधिकं प्रतिदेयं तथैव तत् ॥

वासनं निक्षिप्तद्रव्याधारः सम्युदादि ।

कात्यायनः ।

क्रयः प्रोषितनिक्षिप्तो बन्धान्वाहितयाचितम् ।

वैश्वहृत्परिणतयैव सोऽर्घ्यस्तूपनिधिः स्मृतः ॥

क्रयः क्रीतद्रव्यं कुतयिनिमित्तादिक्रीतपार्श्वे स्थितम् । प्रोषित-
निक्षिप्तः प्रवसता समर्पितः । बन्ध आधिः । याचितमलङ्कारा-
द्यर्थमेकेनापरस्य प्रार्थनीतम्* । वैश्वहृत्परिणतः वाणिज्यार्थं
समर्पितः । एते सर्वे उपनिधयः उपनिधिद्रव्यवद्द्रव्याः ।
तथाच धातवस्त्वेतन् औपनिधिकधर्मानभिधाय याचितादिषु
एते धर्मा अतिदिष्टा याचितान्वाहितन्यासनिक्षेपादिष्वयं
विधिरिति ।

अन्वाहितस्वरूपमाह कात्यायनः ।

अनुमार्गेण† कार्येषु अन्यस्मिन् वचनात्मम् ।

दद्यात्स्वमिति योदत्तः स इहान्वाधिरुच्यते ।

एकस्मिन् यदर्पितं वस्तु, तेन पुरुषान्तरे अमुस्मिन् स्वामिनि
त्वं दास्यसीति निक्षिप्तं तदन्वाधिरित्यर्थः । इत्यायुधेन तु
अत्र मार्गेणेति पठित्वा व्याख्यातम्—अत्र कार्येषु एतेषु कार्येषु
मार्गेण याचनेन अमुस्मिन् पुरुषे त्वं दद्याद् इति परिभाष्य
यत्समर्पितं तदन्वाधिरुच्यते इति ।

* सन्वाध्यानीतमिति पाठान्तरम् ।

† अन्वमार्गेणेति पाठान्तरम् ।

मनुः ।

कुलजे वृत्तसम्पन्ने धर्मज्ञे सत्यवादिनि ।

महापक्षे धनिन्यार्थे निक्षेपं निक्षेपेदुधः ॥

महापक्षो बहुस्वजनः । निक्षेपं निक्षेपम् ।

वृहस्पतिः ।

स्थानं गृहं गृहस्थश्च तद्वत् विभवं गुणान् ।

सत्यं शौचं बन्धुजनं परीक्ष्य स्थापयेन्निधिम् ॥

निधिं निक्षेपम् ।

नारदः ।

स पुनर्द्विविधः प्रीक्ष्यः साक्षिमानितरस्तथा ।

प्रतिदानं तथैवास्त्र प्रत्ययः स्याद्विपर्यये ॥

प्रत्ययः स्याद्विपर्यय इति यदा राजदैवविनष्टं तन्निक्षिप्त-
मित्युक्ता निक्षेपं न ददाति, तदा निक्षेपार्थाय यस्माभिमत-
पुरुषेण राजदैवोपघातस्यानु रूपविभावनं* कार्यमित्यर्थः ।

वृहस्पतिः ।

स साक्षिकं रजोदत्तं द्विविधं समुदाहृतम् ।

पुत्रवत्परिपाक्यन्तद्विनश्यत्यनवेक्षया ॥

ददती यदा† भवेत्पुण्यं हेमकुप्याभ्यरादिकम् ।

तस्यात्यास्यतीत्यासं तथैव शरणागतम् ॥

* राजदैवोपघातस्यार्थानु रूपं विभावनमिति पाठाक्षरम् ।

† तदातुयंदिनि पाठाक्षरम् ।

भक्तुद्रोहे यथा नार्याः पुंसः पुत्रसुहृदधे ।
 दोषोभवेत्तथा न्यासे भक्षितोपेक्षिते नृणाम् ॥
 न्यासद्रव्यं न गृह्णीयात्तन्नाशस्त्वयशस्कारः* ।
 गृहीतं पालयेद्यन्नात्सलद† याचितमर्पयेत् ॥

मतुः ।

यो यथा निक्षिपेदस्त्रे यमर्थं यस्य मानवः ।
 स तथैव ग्रहीतव्योयथा दायस्तथा ग्रहः ॥

दायो निक्षेपणं, ग्रहो ग्रहणम् ।

मिथो दायः कृतो यस्तु गृहीतो मिथ एव वा ।

मिथ एव प्रदातव्यो यथा दायस्तथा ग्रहः ॥

येन च यथा निक्षिप्तं समुद्रममुद्रं‡ वा, सप्ताधिकमसाक्षिकं
 वा, एकाकिना मिलित्वा वा, एकाकिनि मिलिते वा, तस्य
 तथैव दातव्यमित्यर्थः ।

तथा ।

समुद्रे नाप्नुयात्किञ्चिद्यदि तस्मान्न संहरेत् ।

समुद्रे मुद्रासहिते निक्षिप्ते, यदि तस्मात् न संहरेत्, तदा
 नाप्नुयात् किञ्चिद्दूषणं, संहरे तु दूषणमेवाप्नुयादित्यर्थः ।

* नाशस्तत्प्राप्तकृत् इति पाठान्तरम् ।

† यत्रग्रन्थोचितमर्पयेदिति पाठान्तरम् ।

‡ समुद्रमिति पाठान्तरम् ।

असुद्रे" किञ्चिदाहरन्नपि अग्रे प्रयच्छन्न दोषभागीति मन्तव्यम् ।
वृहस्पतिः ।

स्थापितं येन विधिना येन यत्र यथाविधि ।
तथैव तस्य दातव्यं न देयं प्रत्यनन्तरे ॥

प्रत्यनन्तरे पुत्रादौ ।

मनुः ।

निक्षेपोपनिधी नित्यं न देयो प्रत्यनन्तरे ।

नश्यती विनिपाते तावन्निपाते त्वनाशिनौ ।

जीवत्यसन्निहिते निक्षेप्तारि एतद्वक्ष्यभागिनि पुत्रादौ निक्षेपो-
पनिधी न देयो, यतः विनिपाते नाशे पुत्रादेरेतौ निक्षेपोप-
निधी नश्येते न निक्षेप्तारि सम्पद्येते । अनिपाते त्वविनाशे तु
कदाचित्प्राप्येते । अतो विनाशे तु सति निक्षेप्ता तत्पार्श्वे
पुनरपि तावत्परिमाणं द्रव्यं गृह्णीयादिति शङ्कया तौ जीवतो
निक्षेप्तरेव समर्पणीयावित्यर्थः ।

तथा ।

स्वयमेव तु यो दद्यान्मृतस्य प्रत्यनन्तरे ।

न क्व राज्ञाभियोक्तव्यो न निक्षेपुश्च वन्धुभिः ॥

मृते निक्षेप्तारि प्रत्यनन्तरेऽपि दानं न राजयर्थ्यनुयोगाय, न वा
निक्षेप्तृबन्धुपर्यनुयोगायेत्यर्थः । स्वयमेवेत्यनेन जीवति निक्षेप्तारि

प्रत्यनस्तरेण याच्यमानमपि न देयम् । सृते तु अयाच्यमानेनापि
देयमित्युक्तम् ।

नारदः ।

ग्रहीतुं सह योऽर्थेन नष्टो नष्टः स दायिनः ।

दैवराजद्वते तद्वन्न चेत्तज्जिह्वाकारितम् ॥

दायिनो निक्षेपुः, तज्जिह्वाकारितं निक्षेपधारिकौटिल्यकारितम् ।

वृद्धस्यतिः ।

दैवराजोपघातेन यदि तन्नाशमाप्नुयात् ।

ग्रहीतुं द्रव्यसहितं तत्र द्योपौ न विद्यते ॥

निक्षेपानुवृत्तौ याज्ञवल्क्यः ।

न दाम्पोऽपहृतं तच्च राजदैवकतस्करैः ।

कात्यायनः ।

अराजदैवकेनापि निक्षिप्तं यत्र नाशितम् ।

ग्रहीतुः सह भाष्येन दातुर्नष्टं तदुच्यते ॥

अत्र च सर्वत्र ग्रहीतुं द्रव्यनाशोपन्यासस्तदीयाशेषदोषनिरा-
सार्थः । तेन निक्षेपधारिदोषं विना निक्षिप्तमात्रमपि यदि
नष्टं भवति, तदा न तस्य देयं भवति, यदि तु तज्जिह्वादु-
विनश्यति, तदा देयमेवेति तात्पर्यार्थः ।

मनुः ।

चौरैर्हृतं जलेनोदमग्निना दग्धमेव च ।

न दद्याद्यदि तस्मात् न संहरति किञ्चन ॥

तस्मान्निक्षिप्तधनाच्च संहरति नापहरतीत्यर्थः ।

नाध्याभवेयुरित्यनुवृत्तौ गौतमः ।

निध्न्याधियाचितावक्रीतादयो नष्टाः सर्वाननिन्दितान्
पुरुषापराधेन ।

निधिर्निचेपः, अवक्रीतं भाटकगृहीतं शकटादि, सर्वान्
पुत्रपौत्रानृक्धिनः अनिन्दितान् पुरुषापराधेन, तेन तं
पुरुषापराधमन्तरेण निध्यादयोऽपगताः सर्वान् पुत्रादीन्
नाध्याभवेयुः न परिभवेयुः न तेषां देया भवेयुरित्यर्थः ।

कात्यायनः ।

ज्ञात्वा द्रव्यधियोगन्तु दाता यत्र विनिक्षिपेत् ।

सर्वापायविनाशेऽपि ग्रहीता नैव दाप्यते ॥

वियोगं राजोपद्रवादिना विनाशम् । सर्वापायविनाशेऽपि
शङ्कितापायहेतोरपायहेत्वन्तरेणापि, तेन यत्रापायहेतुमुत्कट-
शङ्काविषयमुद्भाषितं मुद्भाषि निक्षिपति, तत्र शङ्कितापाय-
हेतोरपायहेत्वन्तरेणापि द्रव्यनाशे उपेक्षमाणोऽपि निचेपधर्ता
न धनं दाप्य इत्यर्थः ।

यत्र तु निचेपधारिणा द्रव्यनाशहेतावुद्भाषितेऽपि उपे-
क्षान्यतद्दीपादेव निक्षिप्तं विनष्टमिति ज्ञायते, तदा निचेप-
धारक एव दद्यादित्याह स एव ।

आहकस्य हि यद्दीपान्नष्टन्तु आहकस्य तत् ।

तथा ।

यस्य दीपेण यत्किञ्चिद्विनश्येत क्षियेत वा ।

तद्द्रव्यं सोदयं दाप्यौ दैवराजहतादिना ॥

वृहस्पतिः ।

भेदेनोपेक्षया न्यासं गृहीता यदि नाशयेत् ।

याचमानो न दद्याद्वा दाप्यस्तं सोदयं भवेत् ॥

भेदेन स्वद्रव्यवह्निर्भावेण उपेक्षया ।

नारदः ।

याचमानोऽपि निक्षेपं यो दातुर्न प्रयच्छति ।

दण्डः स राज्ञी भवति नष्टे दाप्यसु तत्समम् ॥

उपनिध्यधिकारे याज्ञवल्क्यः ।

अपेक्ष्येन्न्यागितेऽदत्ते दाप्यो दण्डश्च तत्समम् ।

यदि निक्षेपता याचितमुपनिधिं निक्षेपधर्मा न ददाति, तदा निक्षेपधारकदीपान्तरं विनापि नष्टं निक्षिप्तम् असी ददात्येव दण्डश्च तत्समं राज्ञ इत्यर्थः ।

नारदः ।

याचमानसु यो दातुर्निक्षेपं न प्रयच्छति ।

दण्डः स राज्ञी भवति नष्टे दाप्यसु तत्समम् ॥

यथार्थं साधयेत्तेन निक्षेपुर्ननुज्ञया ।

तत्रापि स भवेद्दण्डस्तत्र सोदयमावहेत् ॥

अननुज्ञया विमत्या ।

दृष्टव्यतिः ।

न्यासद्रव्येण यः कथिस्ताधयेदर्थमात्मनः ।

दण्डः स राज्ञो भवति दाप्यन्तथापि सोदयम् ॥

अनाप्यननुज्ञयेति विवक्षितम् । अनुज्ञाप्य साधयतो निक्षिप्तं प्रकारान्तरेण प्रयच्छतः सोदयदानदण्डाभावस्तु धनिकस्य राज्ञय सहिष्णुतया ।

ध्यासः ।

भक्षितं सोदयं दाप्यः नम दाप्य उपेक्षितम् ।

किञ्चिद्भूतं प्रदाप्यः स्वाह्वयमन्नाननागितम् ।

मनुः ।

यो नार्पयति निक्षेपं यथानिक्षिप्य याचते ।

तावुभौ चीरवच्छास्यौ दाप्यौ वा तत्क्षमं दमम् ॥

यः प्रार्थिनेऽथ निक्षेपं न ददाति, विनैव निक्षेपं निक्षिप्तमिति याचते, तानुभौ चीरवत् शास्यौ* । महत्त्वर्थे अन्त्ये त्वर्थे तत्क्षमं धनं राज्ञा दण्ड्यं, निक्षेपमाहस्तु इतरस्यानिक्षिप्तमपि दाप्य इत्यर्थः ।

मत्स्यपुराणे ।

यो नार्पयति निक्षेपं यस्त्वनिक्षिप्य याचते ।

तावुभौ चीरवच्छास्यौ दाप्यौ वा द्विगुणं दमम् ॥

* मार्कण्डेय इति पाठान्तरम् ।

† नाममगर्भत इत्यर्थे इत्यपि पाठोऽपि दृश्यते ।

अथक्ष द्विगुणधनात्मको दण्डो धनवति निहृष्टाचारादौ०
द्रष्टव्यः, अतो मनुना सह न विरोधः ।

मनुः ।

निक्षेपस्यापहर्त्तारं द्वापयेत्तत्समं दमम् ।

तथोपनिधिहर्त्तारमविशेषेण यार्थिवः ॥

अथ धीरवच्छास्तिविनाशतं० पुनर्वचनात्मकदमप्रक्षेपश्च मह-
त्यल्पे च निक्षेपे विषक्षितं, तच्च ब्राह्मणे निक्षेपहर्त्तरि बोद्धव्यम् ।
तथेत्यविशेषेणेति वचनाध्यायसाम्याच्च निक्षेपानर्पणादौ यदुक्तं,
तत्सर्वं हर्त्तृत्वं विज्ञाय उपनिध्ननर्पणादावपि मन्तव्यम् ।

तथा ।

उपधाभिलु यः कथित्यरद्रव्यं हरेन्नरः ।

ससहायः स हन्तव्यः प्रकाशं विविधैर्वधैः ॥

उपधाभिगच्छेत्, सहायोऽत्र छलेन परद्रव्यापहरणे सहकारी,
प्रकाशं चत्वरदी ।

कात्यायनः ।

सर्वेऽप्युपनिधिष्वेते विधयः परिकीर्तिताः ।

तथा ।

यो याचितकमादाय न दद्यात्प्रतिघातितः ।

स निश्चिञ्च यत्साहाय्यो दण्डय न ददाति यः ॥

० अपहृष्टाचारादिति पाठापरम् ।

† निराश्रयमिति पाठापरम् ।

यदि तत्कार्यमुद्दिश्य कालं परिनियम्य वा ।

याचितोऽर्धकृते तस्मिन् प्राप्ते न तु दाप्यते ॥

यो यत्कार्यसिद्धयर्थं याचित्वा आनीतः, स तस्मिन् अर्धकृते न नेतुं प्राप्यते । कालं परिनियम्य याचितेऽप्ययमेव विधिरित्यर्थः ।

अयमेवास्यापवादमाह ।

अथ कार्यविपत्तिस्तु तस्यैव सामिनी भवेत् ।

अप्राप्ते वै स्वकाले तु दाप्यस्त्वर्धकृतेऽपि तत् ॥

तथा ।

ग्राह्यरूपनिधिः काले कालहीनस्तु वर्जयेत् ।

कालहीनेऽदददण्डं द्विगुणञ्च प्रदाप्यते ॥

ग्राह्यो निक्षेपकारिषेति शेषः । काले व्यवस्थापितप्रवृत्त-
समये । कालहीने तत्समयहीने । तेन प्राप्ते तत्समये
गृह्णीयात्, न तु अप्राप्ते । कालहीन इत्यादिना उपनिधि-
धार्थ्यपि तत्समये वृत्ते अददत् द्विगुणं दण्डनीय इत्युक्तम् ।
उपनिधिः कात्यायनैव पूर्वमुक्तः ।

दृष्टस्मृतिः ।

गृहीत्वापहृते यस्तु साक्षिभिः शपथेन च ।

विभाव्य दापयेथासं तत्समं विनयं तथा ॥

मनुः ।

निक्षेपो यः कृतो येन यावांश्च कुलसन्निधौ ।

तावानेव स विज्ञेयो विभ्रुवन् दण्डमर्हति ।

विभ्रुवन् न्यूनं अधिकं भुवन् निवेदयन् । न्यायसाम्यात्
निक्षिप्ते अधिकं न्यूनं वदन् निक्षेपधार्यपि दण्ड्य इत्यपि
बोद्धव्यम् ।

तथा ।

अच्छलेनैव शान्तिच्छेत्तमर्थं प्रीतिपूर्वकम् ।

विचार्य तस्य वा वृत्तिं सान्त्वैव परिसाधयेत् ॥

छलं विनैव प्रीतिपूर्वकं निक्षिप्तं परिसाधयेत्* । विचारित-
शुभाचारे तु निक्षेपधर्त्तरि नितराम् ।

तथा ।

यो निक्षेपं याचमानो निक्षेपतुर्न प्रयच्छति ।

स याच्यः† प्राङ्विवाकेन तन्निक्षेपसुरसन्निधौ ॥

साध्यभावे प्रणिधिभिर्वयोरूपसमन्वितेः ।

अपदेशैश्च संन्यस्य हिरण्यं तत्र तत्त्वतः ॥

स यदि प्रतिपद्येत यथान्यस्तं यथाकृतम् ।

न तत्र विद्यते किञ्चिदत्यरेणाभियुज्यते ॥

* परिशोधयेदिति पाठाक्षरम् ।

† याच्य इति पाठाक्षरम् ।

तेषां न दद्याद्यदि तु तद्विरुद्धं यथाविधि ।

स्वयं निगृह्य दाप्यः स्यादिति धर्मस्य धारणा ॥

निक्षेपधारित्वाभिमतो निक्षेप्तृत्वाभिमतो वाचितो न
निक्षिप्तमिति द्यूते, सात्विणाच्चाभावः, तदादृष्टेन
रानीपुत्रा राज्ञा तत्रैव ययोरूपसमन्वितैः विश्वसनीयवचसा
सनीयेन चाकारेण समन्वितैः प्रविधिभियारैः अपदेशै-
रैः स्वं धनान्तरं संन्यस्य निक्षिप्य कालान्तरे वाचयितव्यः, ॥
यदि तदनमन्यूनमनतिरिक्तं वा प्रतिपद्यते, यथान्यस्तं
राज्यं, तदा न तत्र पूर्वं निक्षिप्तं वर्तते इति ज्ञात्वा राज्ञा
वीभियोगाभ्योचनीय इति श्लोकप्रयार्थः । यदि तु तेषां
राणां द्वितीयं निक्षिप्तं न ददाति, तदा क्रुमदोषोऽसाविति
वीभियोगमपि दाप्य इति चतुर्थश्लोकार्थः ।

नथा ।

निक्षिप्तस्य धनस्त्वेवं प्रीत्यापनिहितस्य च ।

राजा विनिर्णयं कृत्वा दक्षिणव्यासधारिणम् ॥

यं पूर्वोक्तेन क्रमेण अक्षिणव्यासधारिणम्, व्यासधारिणं व्यास-
धारित्वेनाभिमतम् ।

पूर्वोक्तारूपाभावे दिव्येन निक्षेपनिर्णयमाह बृहस्पतिः ।

रहोदत्ते निधी यत्र विसंवादः प्रजायते ।

विभावकं तत्र दिव्यमुभयोरपि च स्मृतम् ॥

निधिर्निचेपः । उभयोर्निचेमृनिचेपधारयित्वाभिमतयोः ।

निचेपविधिमन्वाहितादौ स एवातिदिशति ।

अन्वाहिते याचितके शिल्पिन्यासे सवन्धके ।

एष एवोदितोधर्मस्तथा च शरणागते ॥

शिल्पिन्यासे अलङ्कारार्थं शिल्पिन्यस्ते सुवर्णादौ, सवन्धके
बन्धकसहिते, तेन बन्धकेऽपि रहोदत्ते अतिदेशी लभ्यते ।
तथैव शरणागते भयादिना स्त्रीदासादौ शरणप्रविष्टे
स्त्रामित्वाभिमतान् सः विवादे एष विधिरिति ।

नारदः ।

एष एव विधिर्दृष्टो याचितान्वाहितादिषु ।

शिल्पिप्रूपनिधौ न्यासे प्रतिन्यासे तथैव च ॥

प्रतिगृह्णाति यो दण्डं यस्य सप्रधानं नरः ।

तस्याप्येष विधिर्दृष्टः पठेते निधयः स्मृताः ॥

शिल्पिग्रन्थेन शिल्पिषु अलङ्कारार्थं दत्तं धनं विवक्षितम् ।
उपनिधिः पूर्वमुक्तः । न्यासो गृहस्त्रामिनो दर्शयित्वा
तत्परीक्षे गृहजने समर्पितं धनम् । प्रतिन्यासः परम्पर-
न्यासः । एष तावन्विधेयोक्तविधिः । प्रतिगृह्णाति यो दण्ड-
मिति यो दण्डं रहो गृह्णाति, तस्य पुरुषस्य कृतदण्डे दृष्ट-
प्रमाणाभावे एष विधिः । एवञ्च यस्य सप्रधानं प्रकृतधनमन्वन्धं
धनं रहो गृह्णाति, तथापि धने दृष्टप्रमाणाभावे एष एव
विधिः । जलाशुधेन तु प्रतिगृह्णाति पोगण्डमिति पठित्वा
न्यास्यातं—पोगण्डे बान्धे सप्रधाने प्रकृतधनमहिते निचेपुः

सकाशान्विषेपनयेन गृहीते एव एव विधिर्दृष्ट इति षष्ठेते
निधयः निधितुल्या इत्यर्थः । यद्वत्तच्च याचितान्वाहितादित्वं
श्रितित्वं उपनिधित्वं न्यासत्वं प्रतिन्यासत्वं दण्डवत्प्रण-
यश्च पुरस्कृत्य न्यासधर्मातिदेशो न्यासादौ यथाकथञ्चित्
तद्देदविवक्षया ।

कात्यायनः ।

सर्वेषूपनिधिवेते विधयः परिकीर्त्तिताः ।

याज्ञवल्करः ।

याचितान्वाहितन्यासनिदेयादिष्वयं विधिः ॥

कात्यायनः ।

यो याचितकमादाय न दद्यान्नति याचितः ।

स निगृह्य बलाहाभ्यो दण्ड्यः स न ददाति यः ॥

मत्स्यपुराणे ।

यो याचितकमादाय न दद्यात्तत्तथाविधम् ।

स निगृह्य बलाहाभ्यो दण्ड्यो वा पूर्वसाहसम् ॥

बृहस्पतिः ।

याचितं क्षाम्यतुघ्नातं प्रददन्नाप्रराधुवाय् ।

प्रददन्त्यस्मै ।

कात्यायनः ।

यैश्च संस्क्रियन्ते न्यासो दिवसैः परनिष्ठितैः ।

तदूर्ध्वं स्थापयन्विल्ली दाम्यो दैवहतेऽपि तम् ॥

अल्पेनापि च यत्कर्म नष्टचेद्भृतकस्य तत् ।

पर्याप्तं ह्यस्तस्य विनश्येत्तदगृह्यतः ॥

यैर्यापद्भिः । तं न्यासम् । यद्भृतकस्य स्वाम्यपेक्षितकर्म विरह-
क्रियया विनष्टं, तद्व्यवस्थापितकालापेक्षया स्वल्पेनापि
कालेन स्वामिनो भृतकेन दातव्यम् । तथा निर्वाहिता-
पेक्षितसंस्कारः वस्तु यद्भृतकः स्वामिने समर्पयति, तत्र
स्वामी न गृह्णाति, तदैवदोषाद्दिनष्टं भृतकेन न स्वामिनो
दातव्यमित्यर्थः ।

तथा ।

न्यासदोषादिनामः स्वाच्छिलिपिनस्तनूतिः ।

दापयेच्छिलिदोषाच्च संस्कारार्थं यत्तन्मायये

संस्कारार्थमर्पिते न्यासदोषात्संस्कारा-
तदाः न शिलिपिनं दापयेत् ।
जाति विनाशे शिलिपिनं दापयेदित्यर्थः ।

• निर्वाहितान्वादितादिकमिति पाठान्तरम् ।

† नष्टोन्वासवेदिति पाठान्तरम् ।

‡ रागद्वन्द्वमित्यधिकं पाठो दृश्यते ।

तथा ।

न्यासादिकं परद्रव्यं प्रमत्तितमुपेक्षितम् ।

पद्माननामित्येव येन दाप्यः स एव तु ॥

स एवेत्यनेन पुत्रदारादिनं दाप्य इति विवक्षितम् । यदा तु
तदपराधोऽपि व्याप्तदा सोऽपि दाप्यः । तदुक्तं गौतमेन ।
अनिन्दितान् पुत्रप्रापराधेनेति ।

इति निषेपतरङ्गो विषेपतरङ्गः ।

अथास्वामिविक्रयः ।

तत्र दृश्यते ।

निक्षेपानन्तरं प्रीतो भृगुणास्वामिविक्रयः ।

यूयतां सं प्रयत्नेन सविशेषं त्रवीम्यहम् ॥

निक्षेपान्वाहितन्यास-द्वतपन्थकयाचितम् ।

उपांशु येन विक्रीतमस्वामी सोऽभिधीयते ॥

उपांशु रहसि ।

नारदः ।

निक्षिप्तं वा परद्रव्यं नष्टं लब्ध्वापन्नत्वा वा ।

विक्रीयतेऽसमक्षं यत्तु त्रियोऽस्वामिविक्रयः ॥

व्यासः ।

याचितान्वाहितन्यासं हत्वा वान्तस्य यदनम् ।

विक्रीयते स्वाम्यभावे स त्रियोऽस्वामिविक्रयः ॥

याज्ञवल्करः ।

नष्टापन्नतमासाद्य हर्तारं चाहवेन्नरम् ।

देशकालविपत्तौ च ग्रहीता स्वयमर्पयेत् ॥

नष्टमपन्नतं परधनं क्रयादिना आसाद्य लब्ध्वा मूलस्वामिना
अभियुक्तः सन् हर्तारं हरणपूर्वविक्रयकर्तारं नरं राजपुरुष-

द्वारा मूलस्वामिपुरुषद्वारा वा क्रेता ग्राहयेत्विरोधयेत् । यदि तु देशकालविपत्त्या कदाचिद्वरणपूर्वविक्रयकर्त्तारमप्राप्तं न रोधयितुं शक्नोति, तदा स्वयमेव क्रेता तद्वस्तुस्वाम्यं ज्ञात्वा मूलस्वामिने समर्पयेदित्यर्थः ।

वृहस्पतिः ।

पूर्वस्वामी तु तद्वस्तु यदागत्य विभारयेत्* ।

तत्र मूलं दर्शनीयं क्रेतुः शुद्धिस्ततोभवेत् ॥

मूलमत्र विक्रेता ।

कात्यायनः ।

प्रकाशं वा क्रयं कुर्यान्मूलं वापि समर्पयेत् ।

मूलानयनकालसु देयो योजनसंख्यया† ॥

यदा मूलमुपन्यस्य पुनर्वादी क्रयं वदेत् ।

आहरेन्मूलमेवासी न क्रयेण प्रयोजनम् ॥

प्रकाशक्रयोपदर्शनेन मूलोपदर्शनेन वा क्रेता आत्मानमन-
पराधं दर्शयेत् । यदा तु मूलमुपन्यस्य क्रयं पुनरालम्बते‡,
तदा पूर्वोपरविरोधेन अपराधुयादेव,§ न क्रयेण क्रयव्याप-

* विभारयेदिति पाठान्तरम् ।

† योजनं कोशचतुष्टयं तत्संख्यया तत्संख्यानुसारिणेवर्थे, योजनान्ते मूलस्थितौ तदानयनाय यावान् कालो दीयते योजनप्रदानं तद्वस्तु, योजनप्रदाने ततोऽप्याधिकमित्यवश्यमेति भावः ।

‡ पुनरालम्बते इति पाठान्तरम् ।

§ अपराधादेवेति अप्रनादेवेति च पाठौ दृश्यते ।

नेन प्रयोजनमयराधव्यावर्त्तनमित्यर्थः । अर्थविचारस्तु मूलानु-
सारेणेति* भावः ।

व्यासः ।

मूले समाहिते क्रेता नाभियोज्योऽथ किञ्चन† ।

मूलेन सह वादस्तु नाटिकस्य तदा भवेत् ॥

समाहिते समर्पिते, नाटिको नष्टधनस्वामी ।

ब्रह्मसतिः ।

विक्रेता दर्शितो यत्र हीयते व्यवहारतः ।

क्रेतराग्नौर्मूल्यदमौ प्रदद्यात्स्वामिनो धनम् ॥

धनं मूलधनम् ।

नारदः ।

विक्रेता स्वामिनोऽर्थश्च क्रेतुर्मूल्यश्च‡ यत्कृतम् ।

दद्याद्दण्डं यथा§ रात्रे विधिनास्वामिविक्रये ॥

याज्ञवल्क्यः ।

विक्रेतुर्दण्डनाच्छुद्धिः¶ स्वामी द्रव्यं नृपोदमम् ।

क्रेता मूल्यमवाप्नोति तस्माद्यस्तत्र॥ विक्रयी ॥

* अथ विचारस्तद्वैतानुसारेणेति पाठान्तरम् ।

† नाभियोज्य अयच्छनेति पाठान्तरम् ।

‡ क्रेतुर्मूल्यचेति पाठान्तरम् ।

§ तदेति पाठो युक्तः ।

¶ विद्वेष्टस्वामिविक्रेतुर्दण्डनाच्छुद्धिः दीयान् शुद्धिः क्रेतुर्दण्डेति शेषः ।

॥ तथेति पाठान्तरम् ।

विक्रयी अस्वामिविक्रयी ।

मनुः ।

विक्रीणीति परस्व स्वं योऽस्वामी स्वाम्यसम्मतः ।

न तं नयेत साध्यन्तु स्तेनमस्तेनमानिनम् ॥

अवहार्यो भवेच्चैव स्वान्वयः षट्पण्यं दमम् ।

निरन्वयोऽनपसरः प्राप्नुयाच्चौरकिस्त्रियम् ॥

अनेन विधिना शास्त्रः कुर्वन्स्वामिविक्रयम् ।

अज्ञानाज्ञानपूर्वन्तु चौरवद्दण्डमर्हति ॥

विक्रयाद्यो धनं किञ्चिद्दृष्ट्वायाकुलसन्निधौ ।

क्रयेण स विद्यद्वा न्यायतो लभते धनम् ॥

अथ मूलमनाहार्यं प्रकाशकयशोधितम् ।

अदण्ड्यो मुच्यते राज्ञा नाष्टिको लभते धनम् ॥

न तं नयेत साध्यं न तं कापि प्रमाणीकुर्यात् । अवहार्यो

भवेद्दण्ड्यो भवेत् । स्वान्वयः स्वामिसम्बन्धी पुत्रादिः । षट्पण्यं

पणानामिति शेषः । निरन्वयः स्वाम्यसम्बन्धी । अपसरण-

मपसरः स्वामिगृहादनस्य, तेन परस्वविक्रेता परसम्बन्धी

षट्पण्यं दण्ड्यः । यदि त्वसी विक्रेता न स्वामिनः

सम्बन्धी, स्वामिगृहाच्च तस्य द्रव्यस्यापसारो न स्वामिसम्बन्धि-

नोऽन्येन कृतः, किन्तु स्वयमेव तद्रव्यापसारी, तदा चौरव-

द्दण्ड्यः । अन्यकृते तु द्रव्यापसारणे सम्बन्धिनि विक्रेतरि

षट्पण्यं तादिकमपि दण्ड्यः । कल्पतरुकारस्तु अपसरत्व-

नेन स्वामिनः सकाशादनमिति प्रतिग्रहादिर्धनोपायोऽपसरः,

स न विद्यते यस्य स तथा, एतच्च भागुरिमेधातिथि-
वृत्तिकाराणामनुमतमित्याह, अज्ञानादिति मनुवचनात् ।
मत्स्यपुराणीयम् । अज्ञानाद्यः पुमान् कुर्यात्परद्रव्यस्य वि-
क्रयम् । स निर्दोषो ज्ञानपूर्व्यं चौरवद्दण्डमर्हति ॥ इति
वाक्यमज्ञाने निर्दोषत्वमवध्यत्वमाह न त्वदण्डत्वबोधकम् ।
विक्रयादिति विक्रयाद् आपणात् । कुलसन्निधौ प्रामाणिक-
व्यवहर्तृमेलकसन्निधौ । न्यायतः क्रयेष्वेत्यन्वयः । विद्यतो
निर्दोषः, लभते धनं विक्रेतुः सकायादिति शेषः । अथ
मूलमित्यादि मूलमस्त्राभिभूतो विक्रेता अनाहार्यं यदि
देयान्तरवर्त्तित्वादिना न क्रेतुः शक्याचरणः, प्रकाश-
क्रयी च क्रेता, तदा न दण्डः, नाष्टिकसु धनं लभत-
इत्यर्थः ।

कात्यायनः ।

नाष्टिकसु प्रकुर्वीत तदनं श्राद्धभिः स्वकम् ।

अदत्तव्यक्तविक्रीतं कृत्वा स्वं लभते धनम् ॥

श्राद्धभिः साक्षादिभिः, व्यक्तपदं दानविक्रयादिसत्त्वापवाद-
क्रियापरम् ।

मनुयमी ।

अस्त्राभिना कृतो यस्य दायो विक्रय एव वा ।

भक्तः स तु विज्ञेयो व्यवहारे यथास्थितिः ॥

कात्यायनः ।

अस्त्राभिविक्रयं दानमाधिष्ठ विनिवर्त्तयेत् ।

याज्ञवल्करः ।

स्वं समेतान्यविक्रीतं क्रेतुर्दीर्घोऽप्रकाशितः ।

नारदः ।

द्रव्यमस्वामिविक्रीतं प्राप्य स्वामी समाप्नुयात् । *

प्राप्य उपलभ्य ।

कात्यायनः ।

यदि स्वं नैव कुरुते ज्ञाद्वभिर्नाष्टिको धनम् ।

प्रसङ्गमिनिवृत्त्यर्थं चौरवद्दण्डमर्हति ॥

ज्ञाद्वभिरिति प्रायिकतयोक्तं प्रमाणभावे तात्पर्यम् । ज्ञाति-

भिरिति कश्चित् पाठः । तत्रापि† तथैव नेयम् ।

याज्ञवल्करः ।

आगमिनोपभोगेन नष्टं भाव्यमतीऽन्यथा ।

पञ्चबन्धो दमस्तत्र राजस्तेनाविभाविते ॥

आगमेन क्रयादिना उपभोगेन च नष्टं नाष्टिकेन स्वं विभाव्यम् ।

अतीऽन्यथा विभावने पञ्चबन्धो नष्टद्रव्यपञ्चमांशो राजस्तेन

दमोदण्डो देय इत्यर्थः । अतीऽन्यथेत्यस्य विवरणं तेनावि-

भावित इति ।

* प्रकाशित इति पाठान्तरम् ।

† तथापीति पाठान्तरम् ।

कात्यायनः ।

अभियोक्ता धनं कुर्याद्वयमं ज्ञातिभिः* स्वकम् ।

पयादात्मविशुद्धयर्थं कथं क्रेता स्ववशुभिः ।

असमाहार्यमूलसु कथमेव विशोधयेत् ।

विशोधिते कथे शशेर† बलव्यः स न किञ्चन ॥

प्रकाशञ्च कथं कुर्यात्साधुभिर्ज्ञातिभिः स्वकैः ।

न तत्रान्या क्रिया प्रोक्ता दैविकी न च मानुषी‡ ॥

अभियोक्ता नाटिको नष्टधनं ज्ञात्वा§ प्रमाणेनास्तीयत

बोधयेत् । तदनु क्रेता क्रीतमिदं प्रकाशमिति विभावये

ज्ञातिपद्वर्णं प्रमाणमात्रोपलक्षणम् । असमाहार्यमूलसु मूल

हरणासमर्थसु कथमेव प्रकाशं दर्शयेत् । स तादृशो रा

न दृश्यः । प्रकाशञ्च कथं ज्ञातिभिः स्वकैः कुर्यात् ॥

तत्रान्या क्रियेति ज्ञातियु सम्भवेदु,¶ असम्भवेऽन्यापि बोध

त्यर्थः ।

उद्दश्यतिः ।

भरद्वाजेऽभिलषति योऽस्वामी लोभसंयुतः ।

अभावयंस्ततः पयादाप्यः स्याद्वियुक्तं दमम् ॥

* सादृशिरिति पाठान्तरम् ।

† शशति पाठान्तरम् ।

‡ दैविकी अपवादिकया । मानुषी सात्यादिकपेति बोध्यम् ।

§ दश प्रथममिति पाठान्तरम् ।

¶ सन्निविष्टि पाठान्तरम् ।

व्यासः ।

वादी चेन्नार्गितः द्रव्यं साक्षिभिर्न विभावयेत् ।

दाप्यः स्याद्दिगुणं दण्डं क्रीता तद्व्यमर्हति ॥

एतद्विगुणधनदण्डदानं परद्रव्यं ज्ञात्वापि लोभात्तद्विक्रये, पञ्च-
बन्धदमस्तु याज्ञवल्कीयो नमप्रयुक्तकथ इत्यविरोधः ।

विष्णुः ।

अजानन् यः परद्रव्यं विक्रीणीयात्तस्य न दोषः,॥

स्वामी तद्भव्यमाप्नुयात् ।

नारदः ।

प्रकाशककालः शुद्धिः केतुः सूर्यं रवः कयात् ।

ब्रह्मसूत्रः ।

येन ज्ञातन्तु मूल्येन प्रागध्वनिवेदितम् ।

न तच्च विद्यते दोषः स्तैयः स्यादुपधिक्रयत् ॥

अन्तर्गृहे वहिर्गमात् न मिश्रुपांश्चसतो जनात् ।

हीनमूल्यश्च यत्क्रीतं ज्ञेयः सावुपधिप्रयः ॥

असतो जनादसाधुत्वेन चात्मात् ।

• मार्गितम् अन्विष्य स्वर्गमिच्छते ।

+ विभावसेन प्रभाययेदित्यर्थः ।

† तस्योदीय इति पाठान्तरम् ।

§ कलादिति पाठावयवम् ।

७ वक्षिषांति इति पाठान्तरम् ।

नारदः ।

अस्त्वाम्यनुमतादासादसतथ जनाद्रहः ।

हीनमूल्यमवेलायां क्रीयंस्तदोपभागमवेत् ॥

याज्ञवल्करः ।

स्वं लभेतान्यविक्रीतं क्रेतुर्दोषोऽप्रकाशिनः* ।

हीनाद्रहोहीनमूल्ये बेलाहीने च तस्करः ॥

हीनाग्नीचादसभावितद्रव्यस्वामिभावात्, बेलाहीने क्रयार्ह-
बेलाहीने, तेन हीनाद्रहोहीनमूल्येन बेसामनाशित्य क्रयं
कुर्वन्तस्कारो भवतीति वाक्यार्थः ।

सात्त्वामनः† ।

अनुपस्थापयन्मूलं क्रयं वाप्यविशोधयन्† ।

यथाभियोगं धनिने धनं दाप्यो दमश्च सः ॥

नारदः ।

न गूढेदागमं क्रेता शुद्धिदस्य तदागमात् ।

विपर्यये तुल्यदोषः सर्व्वं तद्वद्वदमर्हति ॥

विपर्यये आगमनिगूढने, तुल्यदोषो विक्रेतुस्तुल्यदोषः,
तद्वद्वं विक्रेतुस्तुल्यद्वदमर्हति ।

ब्रह्मसूत्रिः ।

प्रमाणहीनवादे तु पुरुषापेक्षया नृपः ।

समन्पूर्णाधिकत्वेन स्वयं कुर्यादिनिर्णयम् ॥

* प्रकाशिते इति पाठान्तरम् ।

† वाप्यविशोधयन्निति पाठान्तरम् ।

निक्षेपोक्तप्रकारेण गूढाकारः प्रयोगं कृत्वा पुरुषाणां धर्मा-
धर्मयोः समन्यूनाधिकभावं विनिश्चित्य स्वयमेव राजा
निर्णयेदित्यर्थः ।

तथा ।

वणिग्बीचीपरिगतं विज्ञातं राजपूरुषैः ।

अविज्ञाताययात्क्रीतं विक्रेता यच्च वा मृतः ॥

स्वामी दत्त्वादेर्मूल्यन्तु भ्रष्टक्रीत स्वर्कं धनम् ।

अर्धं दयोरपहृतं तच्च स्यादवधारतः ॥

अविज्ञातकयो दीपस्तथा चापरिपालनम् ।

एतद्वयं समाख्यातं द्रव्यहानिकरं बुधैः ॥

अविज्ञाताययादनिश्चितपासस्थानात्^१ । अयमर्थः, वणिग्-
बीचीपरिगतत्वादिकमादाय^२ क्रयं वस्तुनः परस्यापि^३ यः
करोति विक्रेतुरविज्ञाताययत्वात्तदानयनामस्तिय स्यात्,
तदा विभावितस्वामिभावान्नाष्टिकादेर्मूल्यं गृहीत्वा तद्वयं
नाष्टिकायार्पयेत् । नाष्टिकेन तद्वनं न दत्तमित्यस्य
दीपः क्रीता त्वविज्ञाताययात्तद्वनं क्रीतवानिति तस्य दीपः ।
तदेतद्दीपद्वयमुभयोरपि अर्धद्रव्यहानिकरमित्यर्थः ।

* गूढाकारं इति पाठान्तरम् ।

† अयथादिति पाठान्तरम् ।

‡ अनुचितित्वर्थः ।

§ परस्मै निगद्यमानिकारमर्थः ।

मरीचिः ।

बणिग्बीथीपरिगतं विघ्नातं राजपूरुषैः ।

दिवा गृहीतं यत्क्रेता स शुद्धोत्तमते धनम् ॥

अविघ्नातनिवेशत्वाद्यच्च मूलं न लभ्यते ।

हानिस्तत्र समा ज्ञेया क्लेशनाष्टिकयोर्द्वयोः ॥

अविघ्नातो निवेश आश्रयो यस्य विक्रेतुरसावविघ्नातनिवेशः,
तस्मात् ।

याज्ञवल्क्यः ।

हृतं प्रनष्टं यो द्रव्यं परहस्तादवाप्नुयात् ।

अनिवेश नृपे दण्ड्यः स तु पक्षवतिं पणान् ॥

हृतं प्रनष्टं वा द्रव्यं परसकागम्यं मम अनेनापहृतमिति
राप्ते अनिवेद्य गृह्णन् पक्षवतिं पणान् दण्ड्यः तस्करमप्यष्टाद-
शत्वदीपात् ।

इति विवादरत्नाकरेऽस्वामिविक्रयतरङ्गः ।

अथ सम्भूयसमुत्थानम् ।

तत्र नारदः ।

वणिक्प्रभृतयो यत्र कर्म सम्भूय कुर्वन्ते ।

तत्सम्भूयसमुत्थानं व्यवहारपदं श्रुतम् ।

सम्भूय धनमेलकं कृत्वा ।

वृद्धस्यतिः ।

अग्रज्ञातसुरोगार्त्तमन्दभाग्यनिराययैः ।

वणिज्याद्याः सहैतैस्तु न कर्त्तव्या बुधैः क्रियाः ॥

कुलीनदद्यानलसैः प्राज्ञैर्नाणकवेदिभिः ।

आयव्ययज्ञैः रुचिभिः गूरैः कुर्यात्तद्व क्रियाः ॥

नारदः ।

फलहेतीरुपायेन कर्म सम्भूय कुर्वन्ताम् ।

आधारभूतः प्रक्षेप उत्तिष्ठेदस्ततोऽंशतः ॥

प्रक्षेपोऽथ धनप्रक्षेपः । आधारभूतः निदानभूतः । ततः

कारणादंशतः उत्तिष्ठेदन् बाणिज्याद्यर्षमुद्योगं कुर्वीरन् ।

तथा ।

समोऽतिरिक्तो हीनो वा तत्रांशो यस्य यादृशः ।

क्षयव्ययौ तथा वृद्धिस्तस्य तत्र तथाविधा ।

वृद्धस्यतिः ।

समीन्यूनीऽधिकीवांशी येन चित्तस्तथैव सः ।

व्ययं दद्यात्कर्म कुर्यात्तामं गृहीत चैव हि ॥

याज्ञवल्करः ।

समवायेन वणिजां लाभार्थं कर्म कुर्यात्ताम् ।

लाभालाभौ यथाद्रव्यं यथा वा संविदा कृती ॥

सर्वं वयमिदं कर्म मिलित्वा कुर्मह इत्येवंरूपा सम्यतिपत्तिः
समवायः, तेन वणिगादयो लाभलिखवः प्रातिस्विकं कर्म
कुर्यात्, तेषां लाभालाभानुपचयापचयो यथाद्रव्यं येन यावद्रव्यं
पण्यप्रवणार्थं दत्तं तदनुसारेणवसेयौ । यद्वा गुणप्रधान-
भावपर्यालोचनया अस्य भागद्वयमस्येको भाग इत्येवंरूपया
संविदा समवायेन यथा प्रतिपन्नौ, तथा व्यवहरीयाविति
मिताक्षरा । यथाद्रव्यं समवायेन येन तेन सूक्ष्मद्रव्यानुसारेण
यथा वा संविदा समवायेन ।

नारदः ।

भाण्डपिण्डव्ययीदारभारसारान्ववेक्षणम् ।

क्षुर्युस्तोऽव्यभिचारेण समये स्त्रे व्यवस्थिताः ॥

भाण्डं क्रय्यविक्रय्यसमूहः, पिण्डं पाथेयं, व्ययी वितनम्,
उदारस्तस्मादेयद्रव्याव्ययोजनविशेषादाकर्षणं, भार उदाहृतः,
सारं प्रकृतं चन्दनादि, अन्ववेक्षणं रक्षणयोजनादिः, अव्यभि-

चारेण याथातथ्येन समये नियमबन्धे प्रथमकृते व्यवस्थिताः
कुर्युः ।

व्यासः ।

समक्षमसमक्षं वाऽवश्यन्तः परस्परम् ।

परस्परानुसारेण* प्रकुर्युः क्रयविक्रयौ ॥

बृहस्पतिः ।

परीक्षकाः साक्षिणश्च तएषोक्ताः परस्परम् ।

सन्दिग्धेऽर्थे यच्चनायां न चेद्विद्वेषसंयुताः† ॥

तएव सम्भूयसमुत्थायिन एव ।

तस्मात् ।

यः कथिद्वक्षकस्तेषां विज्ञातः क्रयविक्रये ।

शपथैः स विशोधः स्वात्मैर्वादेश्वर्यं विधिः ।

क्षयो हानिर्यदा तत्र दैवराजलताद्वयेत् ।

सर्वेषामिव सा प्रोक्ता कल्पनीया यथांशतः ॥

शपथैरिति प्रमाणमात्रेणैव लक्षणम् । प्रमाणान्तरस्यापि सम्भवात्
क्षयोन्मूलहानिः, हानिर्लाभहानिः ।

अस्यापवादमाह स एव ।

अनिर्दिष्टो वार्यमाणः प्रमादाद्यस्तु नाशयेत् ।

तेनैव तद्विदेयं सर्वेषां समवायिनाम् ॥

* नानापञ्चानुसारास्त्रिवि पाठाक्षरम् ।

† न लिङ्गवेषसंयुता इति, न तद्विद्वेषसंयुता इति च, पाठाक्षरम् ।

नारदः ।

प्रमादान्नाशितं दायः प्रतिषिद्धकृतञ्च यत् ।

असन्दिष्टन्तु यः कुर्यात्कर्व्वैः सम्भूयकारिभिः ॥

याज्ञवल्करः ।

प्रतिषिद्धमनादिष्टं प्रमादाद्यञ्च नाशितम् ।

स तद्व्यादिग्नवाच्च रक्षिता दग्धमांशभाक् ॥

हहसतिः ।

राजदेवभयाद्यस्तु स्वयत्तया परिपालयेत् ।

तस्यांशं दग्धं दत्त्वा† यज्ञीयुस्तेऽंशतोऽपरम् ॥

नारदः ।

देवतस्करराजान्मिषसने समुपस्थिते ।

यस्तत्स्वयत्तया रक्षेत्तु तस्मांशोदग्धमः श्रुतः‡ ॥

असनमात्रे तात्पर्यम् ।

कात्यायनः ।

चौरतः सलिलादग्नेर्द्रव्यं यत्तु समाहरेत् ।

तस्यांशो दग्धमोदेयः सर्वद्रव्येष्वयं विधिः ॥

समाहरेत् रक्षेत् । सर्वद्रव्येष्वनेकस्वामिकेष्वपीत्येके तत्र प्रकरण-
विरोधात्, नारदवाक्येन सहकार्यतां मन्यमानाभ्यां काम-
धेनुहलायुधाभ्यामलिखनाच्च ।

• दद्यादिग्नवाचैवेति पाठान्तरम् ।

† ललीति पाठान्तरम् ।

‡ दग्धमोदस इति पाठान्तरम् ।

यात्रवस्त्रः ।

जिह्वां त्वज्युर्निर्लाभमशक्तोऽन्वेन कारयेत् ।

जिह्वां वक्षकं निर्लाभं मूलमात्रं दत्त्वा वह्निः कुर्युः । यस्त्व-
जिह्वाएवासमर्थः, सोऽन्यं समर्थं प्रतिनिधिं कुर्यादित्यर्थः ।

अथक्त्वपिपयएव विशेषमाह नारदः ।

एकस्य चेत्याह्यसनं दायादोऽस्य तदाप्नुयात् ।

अथो वाऽसति दायादे शक्त्येत्सर्व्वेण च ॥

एकस्याशक्तौ सम्भूयसमुत्थायिमध्ये यस्तु तस्य दायादः, स
तद्व्यवहारेण कृत्वा दशमांशमाप्नुयात् । तस्याप्यभावे सम्भूय-
कारिणां मध्ये यः कश्चिदेकः स्वव्यापारतदीयव्यापारशक्तः
स सर्व्वव्यापारं कृत्वा दशमांशमाप्नुयात् । समशक्तास्तु
सम्भूयसमुत्थायिनः सर्व्वेण तद्व्यापारं कृत्वा दशमांश-
माप्नुयुरित्यर्थः ।

इदानीं सम्भूयकारिणां मध्ये एकस्मिन्मृते यत्कार्यं तदाह
नारदः ।

कश्चिदेकश्चरन्देयाजिवाद्भागमती वणिकः ।

राजास्य भागं तद्रक्षेद्यावदायाददर्शनम् ॥

* निवृत्त्यकमिति पाठान्तरम् ।

† अथव्यापारमिति पाठः साधुतया प्रतिभाति ।

बृहस्पतिः ।

यदा तत्र बणिक्कथिष्यमीयेत प्रमादतः ।

• तस्य भाण्डं दर्शनीयं नियुक्तै राजपूरुषैः ॥

यदा कथितमागच्छेत्तस्य ऋक्षहरो नरः ।

स्वाम्यं विभावयेदन्यैः स तदा लब्धुमर्हति ॥

आभ्यां दायाधिकारः प्रतिपादितः ।

अथ नारदः ।

दायादेऽसति बन्धुभ्यो ज्ञातिभ्योऽपि॥ तदर्पयेत् ।

तदभावे सुसुतन्तु धारयेद्दश वक्तरान् ॥

तत्र प्रथमं* बन्धुस्तदभावे ज्ञातिरवाप्नुयात् । अत्र च वाक्या-
न्तरपरामर्शात् ज्ञात्यभावे मातुलादीनामधिकार इति
हलायुधः । बन्धुज्ञाती च सन्निहितसम्बन्धिनी दायादा-
तिरिक्ती ।

बृहस्पतिः ।

राजाददीत पञ्चभागं नवमं द्वादशं तथा ।

शूद्रविद्वज्जजातीनां विप्रादृष्टीत विंशकम् ॥

साम्बादूर्ध्वन्तु‡ नागच्छेद्यत्र स्वामी कथञ्चन ।

तदा गृह्णीत तद्वाचा मन्त्रस्वं ब्राह्मणान् ययेत् ॥

ब्राह्मणान् ययेत् अन्यनामनेभ्योऽर्पयेदित्यर्थः ।

* ज्ञातिभ्योऽपि पाठात्तरम ।

† अये इति पाठात्तरम ।

‡ ग्रन्थपूर्वस्त्विति पाठात्तरम ।

वीधायनः ।

अत्राह्वयस्य प्रनष्टस्वामिकस्यैवं संवत्सरं परिपात्य
राजा हरेत् ।

नारदः ।

अस्वामिकमदायादं दगवर्षस्थितं ततः ।

राजा तदाकालात्पुण्यादेवै धर्मो न हीयते ॥

अस्वामिकं प्रमीतस्वामिकमदायादं दायदादिष्वक्षयग्रन्थम् ।
अत्र च एकादशब्ददशादानां श्रद्धितदूरदूरतरदूरतमाद्यव-
स्थितदायादागमनापेक्षया व्यवस्था कार्या ।

तथा ।

ऋत्विजां व्यसनेऽप्येवमन्यस्तत्कर्म्म विस्तरेत् ।

समेत दक्षिणाभागं स तस्मात्सम्प्रकल्पितम् ॥

व्यसने असामर्थ्ये ।

ब्रह्मसूतिः ।

एवं क्रियाप्रवृत्तानां यदि कश्चिद्विषयवे ।

तदनुना क्रिया कार्या सर्व्वेषां सहकारिभिः ॥

क्रिया श्रुतिव्यादिका ।

ग्रहलिखितौ ।

तत्र चेदनुभाते सबने ऋत्विङ्स्त्रियेत, तत्र किं कार्य-

मिति जिज्ञासाः तस्य सगोत्रः शिष्यो वा तत्कार्यमनुपूरयेत् ।
अथ चेदवान्धवः ततोऽन्यम् ऋत्विजं वृणुयात् ।

मनुः ।

ऋत्विग्मदि वृत्तो यज्ञे स्वकर्म्म परिहापयेत् ।

तस्य कर्म्मानुसारेण देयोऽंशः सहकर्तृभिः ॥

स्वकर्म्म परिहापयेत् व्याध्यादिना दोषेण,† तदा तस्य देयो
दक्षिणांशः । तत्र ऋतुदक्षिणा‡ यावती, यावच्च तेन कृतं
तदाकलय्य दक्षिणांशस्तस्मै देयः ।

तथा ।

दक्षिणासु च दत्तासु स्वकर्म्म परिहापयन् ।

स्तस्मैव समेतांशमन्येनैव च कारयेत् ॥

सर्वेषामर्चिनो मुख्यास्तदर्चनार्चिनोऽर्चिनः ।

वृत्तीयिनस्तृतीयांशावतुर्यामास्तु पादिनः§ ॥

अस्यार्थः । ज्योतिष्टोमे षोडशऋत्विजां गोमतं दक्षिणा विहिता,
तत्र षोडशर्त्विजां मध्ये केषां कियानंश इत्याकाङ्क्षायां
मुख्या होत्रध्वर्युमन्त्रोद्गातारः अर्चिनः अधिमसंख्याः
पूरणानुरोधेन अर्धमष्टचत्वारिंशद्वावस्तास्तेभ्यो दातव्याः । अपरं

* जिज्ञासनीति पाठान्तरम् ।

† दोषनिमित्तेनेति पाठान्तरम् ।

‡ तत्तत्तुदक्षिणेति पाठान्तरम् ।

§ ऋतुर्षोऽंशपादिन इति पाठान्तरम् ।

नैत्रावरुणप्रतिप्रस्तोतः॥ ब्राह्मणाच्छसिप्रस्तोतारः सुखांशादर्चिनः ।
तेभ्यस्तुविंशतिर्गावो दातव्याः । अपरे अच्छावाग्नेद्वग्नीध्र-
प्रतिहर्तारो सुखांशद्वतीयांशभागिनः । तेभ्यः षोडश गावो
दातव्याः । अपरे धावस्तोतनेष्टपोष्टमुव्रह्मणाः सुखांशचतुर्थांश-
भागिनः । तेभ्यो द्वादश गावो दातव्याः । अत्र चार्विनी
दीक्षयतीत्यादिना द्वादशाहे सिद्धवदर्थवाददर्शनादेवंरूपा भाग-
कल्पना क्रियतेऽ इति ।

तथा ।

यस्य कर्मणि यास्तु स्युक्ताः प्रत्यंशदक्षिणाः ।

स एव ता आददीत भजेरन् सर्व्वे एव वा ॥

प्रत्यंशदक्षिणाः अंशमंशं प्रति ऋत्विग्विशेषसम्बन्धेन^१ धनं वि-
भज्य दक्षिणाः कथिताः । यथाभिप्रेचनीये हिरण्यमी प्राजाया-
वध्यर्थवे^२ ददातीत्याद्याः^३ ताः किं यस्य कर्मणि यत्सम्बन्धे-
नाम्नाताः^४ तेनैव ग्रहीतव्याः उतासी द्वारमार्चं, सर्व्वं वा
विभज्य गृह्णीरन्निति संशयः ।

* प्रतिप्रस्तोतारिति पाठान्तरम् ।

† दीक्षयति तीक्षयतीत्यर्थे, दीक्षयतीत्यपि पाठः ।

‡ सिद्धवदिति—यथा द्वादशाहसाधे अतर्गीदक्षिणाविभाग उक्तस्तथा अथवा
द्वादशप्रतगोदक्षिणाविभागोऽनुक्तोऽपि एव रीत्या कल्पनीय इति भावः ।

§ ऋत्विग्विशेषत्वेनेति ऋत्विग्विशेषादिति च पाठान्तरम् ।

॥ अभिप्रेचनीये अभिप्रेचनप्रकरणे हिरण्यमी काचनमयी प्राजाभी दीपसम्भा-
वितेके, स्वर्णमयदर्पणावित्यपरे इति अतएववृत्तान्ते भाष्यम् ।

अत्र संशये निर्णयार्थं मनुविष्णू ।

रथं हरेदथाध्वर्युर्व्रद्धाधाने च वाजिनम् ।

हीता चापि हरेदश्वमुद्गाता चाप्यनः क्रये ।

कीपाश्विच्छाशिनामाधाने अध्वर्यवे रथ आम्नायते, अ
वेगवानश्वः, होवे चाश्वः, उद्गात्रे सीमोदाहकमनः श्व
क्रये सीमक्रये । तदिह यस्यैव यदाच्चातं स एव तन्न
एवं व्यवस्थायां ददातिर्मुख्यार्थः पुरुषयोगश्च नादृष्ट
स्यादिति* ।

वृहस्पतिः ।

आगन्तुकाः क्रमायातास्तथा चैव स्वयंकृताः ।

त्रिविधास्ते समाख्याता वर्त्तितव्यं तथैव तैः ॥

शङ्खलिखितौ ।

अथ ऋत्विजि वृत्ते पथादन्यं वृणुयात्पूर्ववृत्तसं
दक्षिणा, पथावृतः किञ्चित्तमेत, प्रवक्षेवेत्तत्कालं निमि

* ददातिर्वाधातुर्मुख्यार्थं सप्तलब्धज्ञानभारपरस्ततोत्पन्नतुल्यव्यामकरूपार्थं, या
न ममेदममुकस्य भवतु इत्येवमिच्छारूप । प्रकृते अध्वर्यवे ददातीत्यत्र अध्व
रिद भवत्विति निर्दिष्टसम्प्रदानको दत्तविरच्यारूपव्यापी यद्यध्वर्युर्वै प्रहीता स्था
नदेव तस्य मुखायैव । तस्य तु दारत्वजनने न तदर्थत्वमिति भावः । पुरुषयो
दारभूतपुरुषयोवय इत्यर्थः । यत्र एकस्य नाया दीयते वहीता रत्नपरेऽपि, तत्र एव
नामोद्गच्छ चट्टार्थे इति भावः । यदि कर्त्तृकारिणि दीयते, तदा तद्दानं वृत्त
स्याद्वैतप्रयोजनवेदनकपलायस्य । यद्ये कस्मैचिद्दानम् चट्टार्थमेव । न चेदापि
वृत्तार्थसम्भवे चट्टार्थेन दीयतयाहीकारादिति बोध्यम् ।

वा अपेक्ष्य यजमानस्तत्कात्समुदीचेत्, नान्तरा यजेत
स्यादात्ययिकी वा, तं क्रतुं समापयेत् । प्रोथ प्रत्यागतस्य
किञ्चिद्विभेदः । अथ चेन्नतिपिहः प्रवसेत्कामादनुप्राप्ते
सर्वने ऋत्विक् शतं दण्ड्यः, स एव वा दुष्टः तस्य
ऋत्विक्सोपाध्यायः । एवं व्याधितपतितोन्नतप्रहीण-
प्रध्वस्तेषु सम्प्रसादकरणमृत्विक्षु । कामाचेदपतितं याज्यं
त्यजेद्वृत्तिक्, प्राप्नुयाद्विशतं दण्डम् । याज्यैव तदेवा-
प्नुयाद्यागे ऋत्विजोऽपतितस्य । कामं पतितमश्रोत्रियं
त्यजेद्याज्यञ्चाभियस्तमदातारम् ।

अस्यार्थः । पूर्ववृत्तेषु ऋत्विक्षु मध्ये एकस्य मरणादौ वृत्ते
यदान्यं वृणुते, पूर्वाह्नतस्य दक्षिणा, तन्मरणपक्षे तद्वायादानां
कर्मणोरुपरा सा । यदादाह्नतः कश्चित् किञ्चित् कर्म-
णोरुपरा लभते । यदा तु कालं मासपक्षादिकं निमित्तं वान्यद-
पेक्ष्य उद्गाथ्य गतः, तदा यजमानस्तं प्रतीचेत्, नान्तरा
यजेत । आत्ययिकी वा, समयविक्रयप्रतिसम्भानवान्
क्रतुमृत्विगन्तरेण समापयेत् । पूर्ववृत्तस्यः ऋत्विक् प्रोथ
प्रवासं कृत्वा प्रत्यागतः किञ्चित् पारितोषिकं यजमानाब्रमेत ।

* समवेति पाठान्तरम् ।

† समर्पति—समयाविक्रमे यत् प्रतिस्मभान कारणं तदानीन्तनम् । पतितप्रदानं
वानित्यपि पाठः, तत्रापि स एवार्थ इति बोध्यम् ।

‡ पूर्ववृत्तेति पाठान्तरम् ।

यजमानप्रतिषिद्धः ऋत्विक्कामाद्वज्रं पणशतं दण्ड्यः । अथ
स्वभावत एव दुष्ट इति विज्ञायते, तदा यजमानस्य ऋत्विक्कुल-
परीक्षाधिकृत उपाध्याय एव दण्ड्यः । एवं व्याधिते पतिते
उन्मत्ते प्रहीणे अभिशापादिना त्यक्ते प्रध्वस्ते कर्माक्षमताहेतु-
वार्द्धके सम्प्रसादकरणं, तं सन्तोष ऋत्विग्नारवरणेऽप्यनुज्ञा-
ग्रहणम् ।

मनुः ।

ऋत्विजं यस्यजेद्याण्यो याज्यमृत्विक् त्यजेद्यदा* ।

यतं कर्मस्यदुष्टञ्च तयोर्दण्डः शतं शतम् ॥

द्विमतैकमतदण्डयोः कामाकामकृतधनवत्साधनवत्ताभ्यां व्यवस्था ।

नारदः ।

ऋत्विक् च विविधो ज्ञेयः पूर्वैर्जुष्टः स्वयं कृतः ।

यदृच्छया च यः कुर्यादार्त्विज्यं प्रीतिपूर्वकम् ॥

ऋत्विग्याज्यमदुष्टं यस्यजेदनपकारिणम् ।

अदुष्टञ्चर्त्विजं याज्यो विनेयौ तावुभावपि ॥

क्रमागतेष्वेव धर्मो हतेष्वृत्विषु च स्वयम् ।

यादृच्छिके तु संयोज्ये त्यक्ते नास्त्येयं* किल्बिषम् ॥

पूर्वैर्जुष्टः पूर्वपुरुषैरात्स्विन्येन सेवितः क्रमागत इति यावत् ।
तं योज्ये ऋत्विजि ।

बृहस्पतिः ।

प्रयोगं कुर्वते ये तु हेमधान्यरसादिना ।
समन्पूर्णाधिकैरंगैर्लाभस्तेषां तथाविधः ॥
बहूनां सम्मतो यस्तु दद्यादेको धनं नरः ।
करणं कारयेद्वापि सर्वैरेव कृतं भवेत् ॥

प्रयोगं लाभार्थम् । करणं लेख्यादि ।

तथा ।

प्रातिसम्बन्धिसुहृदानुषणं देयं सयन्त्रकम् ।
अन्येषां लग्नकोपेतं लेख्यसाक्षियुतं तथा ॥
स्नेष्टादेयं हिरण्यन्तु रसधान्यन्तु सावधि ।
देयस्थित्या प्रदातव्यं ग्रहीतव्यं तथैव तत् ॥

हिरण्यदाने अवधी स्नेष्टा, रसादौ त्ववधेरावश्यकत्वम् ।

तथा ।

समवेतैस्तु यदन्नं प्रार्थनीयं तथैव तत् ।
न याचते च यः कश्चिन्नाभात् परिहीयते ।
प्रयोगः पूर्वमाख्यातः समासेनोदितोऽधुना ।
यूयतां कर्षकादीनां विधानमिदमुच्यते ॥
बाह्यकर्षकबीजाद्यैः क्षेत्रोपकरणेन च ।
ये समानास्तु तैः सार्धं हविः कार्या विजानता ॥
धिवीते नगराभासे तथा राजपथस्य च ।

ऊपरं मूषकव्याप्तं क्षेत्रं यत्नेन वर्जयेत् ॥
 गत्तानूपं सुसेकञ्च समन्तात्क्षेत्रसंयुतम् ।
 प्रकटञ्च कृतं काले वापयन्फलमश्नुते ॥
 क्षयातिहृत् क्षुद्रञ्च रोगिणं प्रपसायिनम् ॥
 काणं खलञ्च नादद्याद्वाञ्छं प्राज्ञः क्षपीवतः ॥
 बाह्यबीजात्ययाद्यस्य क्षेत्रहानिः प्रजायते ।
 तेनैव सा प्रदातव्या सर्वेषां क्षपिजीविनाम् ॥
 एष धर्मः समाख्यातः कीनागानां पुरातनः ।

।क्षीतमृद्धेन यवसाद्यर्थं रचितो भूभाग उच्यते । प्रकटं
 प्रकर्षेण कृष्टम् । काले माघादौ, कीनागानां क्षपीवलानाम् ।
 तथा ।

हिरण्यरुप्यस्त्राणां काष्ठपापाण्यवर्णानाम् ।
 संस्कर्त्ता च फलाभिन्नः शिल्पी चोक्तो मनीषिभिः ॥
 हेमकारादयो ये तु शिल्पं सम्भूय कुर्वन्ते ।
 कर्म्मामुरूपं निर्वेशं समेरंस्ते यथांशतः ॥

निर्वेशं चेतनम् । कुप्येति पाठः कल्पतरुहलायुधयोः ।
 कात्यायनः ।

शिथकाभिन्नकुशला आचार्यायेति शिल्पिनः ।
 एकदिविषतुर्भागान् हरेयुस्ते यद्योत्तरम् ॥

अत्र शिञ्जकाभिन्नकुमलाचार्यायत्वारो यद्योत्तरं घटनाज्ञानो-
त्कर्षेण भिद्यन्ते ।

दृहस्यतिः ।

हन्मीर देवगृहं वापी चार्भिकोपस्कराणि च ।

सम्भूय कुर्ष्वताक्षैजां प्रमुखो हंगममर्हति ॥

प्रमुखः प्रधानभूतः, तच्च कात्यायनीयमुपदेशोपदेष्टृत्वभावा-
पन्नानाशित्य, ततोऽन्यच्च प्रमुखस्य हंगमहरत्वमित्यविरोधः

तथा ।

नर्त्तकानामेव एव धर्मः सन्निरुदाहृतः ।

तासञ्चो लभतेऽध्यर्क्षं गायनासु समंगिनः ॥

स्वाम्याज्ञया तु यक्षीरैः परदेयात्ममाहृतम् ।

राज्ञे दत्त्वा तु पद्मभागं हरेयुस्तेऽयथांगतः ॥

चतुरोऽंगान् तथा मुख्यः शूरस्तरंगमवाप्नुयात् ।

समर्थसु हरेहंगमं श्रेयास्त्वन्ये समंगिनः ॥

अर्क्षमधिकं यत्र तदध्यर्क्षम् । मुख्यो बुद्धिशरीरव्यापारवान् ।

• शूरः साहसिकः । समर्थः अन्यापेक्षया व्यापारवान् ।

कात्यायनः ।

परराष्ट्रादनं यस्याक्षीरैः स्वाम्याज्ञया हृतम् ।

राज्ञे दग्मांशमुद्धृत्य विभजेरन् यथाविधि ॥

१२६ विवादरत्नाकरे सम्भूयसमुत्थानतरङ्गः ।

घोराणां मुख्यभूतश्च चतुरोऽंगांस्ततो हरेत् ।

शूरोऽंगांस्त्रीन् समर्थो हौ शिष्टास्त्रैकैकमेव तु ॥

तेषाञ्च प्रसृतानां यो ग्रहणं समवाप्नुयात् ।

तन्मोक्षणार्थं यद्वत्तं तस्य कार्यं समा क्रिया ॥

अत्र रात्रः पङ्कभागदशमभागी परदेशसन्निधानासन्निधाना-
दिना बोद्धव्या । तेषाञ्च प्रसृतानामिति प्रसृतानां चोरयितु-
मित्युक्तो गतानां यः कश्चिद्ग्रहणमवरोधनं प्राप्तः सन् धनं
दत्त्वात्मानं मोक्षयति, तद्वत् सर्वैरेव विभज्य शोधनीय-
मित्यर्थः ।

तथा ।

वणिजां कर्मकाणाञ्च घोराणां शिल्पिणां तथा ।

अनियम्याश्चकर्तृणां सर्वेषामेव निर्वयः ॥

अनियम्याश्चकर्तृणामंशमनियम्य कतिमताम् ।

इति विवादरत्नाकरे सम्भूयसमुत्थानतरङ्गः ।

अथ दत्ताप्रदानिकम् ।

तत्र वृहस्पतिः ।

एषाखिलेनाभिहिता सम्भूयोत्पाननिष्कृतिः ।

अदेयदेयदत्तानामदत्तस्य च कथ्यते ॥

नारदः ।

दत्त्वा द्रव्यमसम्पन्नः पुनरादातुमिच्छति ।

दत्ताप्रदानिकं नाम तद्विवादपदं श्रुतम् ॥

अदेयमथ देयञ्च दत्तञ्चादत्तमेव च ।

व्यवहारेषु विज्ञेयो ज्ञानमार्गश्चतुर्विधः ॥

तत्र छाष्टाषदेयानि देयमेकविधं श्रुतम् ।

दत्तं सप्तविधं विद्याद्दत्तं षोडशात्मकम् ॥

वृहस्पतिः ।

सामान्यं पुत्रदाराधिसर्वस्वन्यासयाचितम् ।

प्रतियुतं तथान्यस्य न देयन्वष्टथा श्रुतम् ॥

सामान्यमनेकस्वामिकं, याचितं व्यापारार्थं याचित्वानीतम् ।

नारदः ।

अन्वाहितं याचितकमाधिः साधारणञ्च यत् ।

निषेपः पुत्रदारश्च० सर्वस्वचान्वये सति ॥

आपत्स्वपि हि कष्टासु वर्त्तमानेन देहिना ।

अदेयान्याहुराचार्या यच्चान्यस्मै प्रतिश्रुतम् ॥

याज्ञवल्काः ।

स्वं कुटुम्बाविरोधेन* देयं दारसुताहते ।

नान्वये सति सर्वस्वं यच्चान्यस्मै प्रतिश्रुतम् ॥

दत्तः ।

सामान्यं याचितं न्यास आधिर्दाराय तद्धनम् ।

अन्वाहितश्च† निक्षेपः सर्वस्वश्चान्वये सति ॥

आपत्स्वपि न देयानि नव वस्तूनि पण्डितैः ।

यो ददाति स भूढात्मा प्रायश्चित्तीयते नरः ॥

अथ चादेयपरिगणनप्रवृत्तानां सुनीनां स्वस्तीकृत्यव्यवच्छेदे
न तात्पर्यम् ।

कात्यायनः ।

विक्रयश्चैव दानञ्च न नेयाः स्मरतिच्छवः ।

दाराः पुत्राश्च‡ सर्वस्वमात्मन्येव तु योजयेत् ॥

आपत्कासे प्रकर्त्तव्यं दानं विक्रय एव वा ।

अन्यथा न प्रवर्त्तेत इति शास्त्रविनिर्णयः ॥

अत्र पूर्ववाक्ये दारपुत्रयोरापत्तु कष्टास्वपि दानादिनि-
षेधात् सर्वस्वश्च चान्वये सति कष्टास्वप्यापत्स्वेतन्निषेधात्

* कुटुम्बाविरोधेनेति पाठान्तरम् ।

† आहितश्चेति पाठान्तरम् ।

‡ पुत्रश्चेति पाठान्तरम् ।

प्रापक्वाले तु कर्त्तव्यमित्यनेन दानादिबोधनं दारपुत्रयो-
रिच्छामादाय सर्वस्वस्य चान्वयसम्पत्तिमादाय, अनिच्छुदार-
पुत्रयोरन्वयाननुमत्या च सर्वस्वस्य न दानादीत्यविरोधः ।

वशिष्टः ।

शुक्रशोणितसम्भवः पुत्रौ मातापितृनिमित्तकः, तस्य
दानविक्रयत्यागीषु मातापितरौ प्रभवतः । न त्वेकं
पुत्रं दद्यात्पतिगृहीयाद्वा सहि सन्तानाय पूर्वंप्रां न तु
स्त्री पुत्रं दद्यात्पतिगृहीयादन्यथातुज्ञानाद्भर्तुः ।

न तु स्त्री पुत्रं दद्यादित्यत्र दद्यादित्यनेनाजहत्स्वार्थलक्षण्या
विक्रयादिकमपि विवक्षितम् । भर्त्तुज्ञायास्तत्रापि न्याय-
सामान्येन प्रयोजकत्वात्, तदुक्तं हारीतेन, आदाने वा
विसर्गे वा न स्त्री स्वातन्त्र्यमर्हति ।

वृद्धसतिः ।

कुटुम्बभक्तवसनाहेयं यदतिरिच्यते ।

मध्वास्तादी विषं पद्याहातुर्धर्मोऽन्यथा भवेत् ॥

कात्यायनः ।

सर्वस्वं गृहवर्जितं कुटुम्बभरणाधिकम् ।

यद्व्यं तत्सकं देयमदेयं स्यात्ततोऽन्यथा ॥

बृहस्पतिः ।

सप्तागमाद्बृहद्देवाद्यद्यत्वेन प्रदीयते ।

पित्रे वायु स्वयंप्राप्तं तद्दातव्यं विवक्षितम् ॥

स्वेच्छादेयं स्वयंप्राप्तं बन्धाचारेण बन्धकम् ।

वैवाहिके क्रमायाते सर्व्वं दानं न विद्यते ॥

सौदायिकं क्रमायातं शौर्य्यप्राप्तञ्च यत्नम् ।

स्त्रीज्ञातिस्त्रान्यनुमतं दत्तं सिद्धिमवाप्नुयात् ।

अविभक्ता विभक्ता वा दद्यादाः स्यावरे समाः ।

एको ह्यनीशः सर्व्वञ्च दानाधमनविक्रये ॥

सप्त विष्ठागमा धर्म्या दायो लाभः क्रयो जयः ।

प्रयोगः कर्मयोगश्च सप्ततिग्रह एव च ॥ इति मनूजाः ।

अत्र दायोऽन्वयागतं धनं, लाभो निध्यादेः, जयोऽत्र संपादो
यन्त्रोदभिभवः, प्रयोगः कुपीदम्, कर्मयोगः ह्यपिवाणिज्या-
दीति बृहस्पकाण्डे कल्पतहः । अथ च समविधशौर्य्याद्या-
गमसम्पादनादुद्भूत्य यत्नं दातव्यमित्युच्यते । यस्तुतश्च
कुटुम्बभक्तवसनोचितधनाधिकम् स्वत्वहेतुना स्वयं बृह-
द्देवादिकं देयं न तु स्वत्वहेतुमन्तरेणाप्याप्तं देयमित्यर्थः ।
अतएव तदनागममाश्रित्येत्यर्थे इत्याह कल्पतहः । विवक्षितं
मुनीनां यत्तुमिष्टमित्यर्थः । बन्धाचारेण बन्धकमिति बन्धकं
यथा ह्यसम्बन्धि तथा परस्यापि कुर्यादित्यर्थः । वैवाहिक-
इत्यथ वैवाहिकपदेन शौर्य्यार्जितमपि विवक्षितम् । सर्व्वस्य-
दानम् अन्वयाननुमत्या, अनुमत्यापि च यद्दानं तत्सर्व्वं विद्यते ।

तेनैतेषु त्रिष्वपि मवाक्यानुसारात्प्रापेक्षयैव दानम् । दद्यादः
पुत्रादिः दायमादत्ते इति व्युत्पत्त्या । तथाच वृत्त्यधिकारे
दायाद्यं शिलोच्छी अन्यत्रापरिगृहीतमित्यापस्तम्बवाक्यस्य
व्याख्याने दद्यादः पुत्रादिरिति कल्पतरुः* । प्रकाशकारोऽपि
दायादान् पुत्रानित्यादि सम्प्रतिजिज्ञासेत्यन्तं वदन्निममेवार्थ-
माह । एवञ्च क्रमायाते सामान्येन स्वत्वाभावेन स्वभूते
स्वाम्यन्तरमपेक्षयैव दानम् । वैषादिकश्रोत्र्यादिव्यतिरिक्त† स्वयं-
लब्धे तु कुटुम्बभक्तवसनातिरिक्ते सर्व्वस्मिन् स्वेच्छयैव दानम् ।
श्रीदायिकश्रोत्र्यप्राप्तयोस्तु‡ स्वयं स्वभयोः स्वपेक्षास्वाम्यपे-
क्षाभ्यां§ दानम् । स्यादरे तु क्रमायाते विभक्तोऽपि स्वाम्य-
न्तरमपेक्षयैव दानमिति सप्तागमादित्यादि दानाध-
मनविक्रय इत्यन्तवृद्धस्यतिवाक्यार्थसत्त्वैः । यत्तु केनाप्य-
विभक्तस्यावरस्यैवात्र तात्पर्य्यविषयत्वमित्युक्तं तत्र, विभक्ता
इत्यत्र विषयाकाङ्क्षायामितहाक्यबोधितस्यावरस्यैव बाधमन्त-
रेण विषयत्वोचितत्वात् धनान्तरविभक्तनानापुरूपस्वभूतेऽपि
सामान्येत्यादिनैव वाक्येन वृद्धस्यतिना एकास्वातन्त्र्यबोधनादु॥

* कल्पतरुकार इति पाठान्तरम् ।

† वैषादिकश्रोत्र्यादिरिति पाठान्तरम् ।

‡ श्रीदायिकश्रोत्र्योपापयोस्तिति पाठान्तरम् ।

§ स्वपेक्षा स्वाम्यपेक्षयेति पाठान्तरम् ।

॥ अस्वातन्त्र्यबोधनादिति पाठान्तरम् ।

एतस्य अनारभ्यत्वापत्तेः । कश्चित्तु सप्तागमादित्यादिवाक्ये
विवक्षितपदेन दायादानुमतिरपेक्षणीया इत्यभिमतं० स्वेच्छा-
देयं स्वयंप्राप्तमित्यादिवाक्यस्य१ स्यावरेतरपरतयाह । तत्र,
विवक्षितपदेन परानुमतेरनुपस्थापनात्० सङ्गोचे प्रमाणा-
भावाद्द्वयहारविरोधाच्च । *

याज्ञवल्क्यः ।

प्रतिग्रहः प्रकाशः स्यात्स्यावरस्य विशेषतः ।

देयं प्रतिश्रुतञ्चैव दत्त्वा नापहरेद्बुधः ॥

कात्यायनः ।

स्वेच्छया यः प्रतिश्रुत्य ब्राह्मणाय प्रतिपद्यम् ।

न दद्याद्वणवहाभ्यः प्राप्नुयात्पूर्वसाहसम् ॥

मत्स्यपुराणे ।

प्रतिश्रुत्याप्रदातारं सुवर्णं दद्यादेवमुप ।

हारीतः ।

प्रतिश्रुत्याप्रदानेन दत्तस्याच्छेदनेन च ॥५॥

विविधान्नरकान् याति तिर्यग्योनौ च जायते ॥

* अभिहितमिति पाठान्तरम् ।

१ दाया इति पाठान्तरम् ।

२ अनुपस्थानादिति पाठान्तरम् ।

५ प्रतिश्रुत्याप्रदानेन दत्तस्य अक्षेदनेन चेति पाठान्तरम् ।

वाचा यच्च प्रतिज्ञातं कर्मणा नोपपादितम् ।

ऋणं तदर्थसंयुक्तमिह लोके परच च ॥

गीतमः ।

प्रतिश्रुत्याप्यधर्मसंयुक्ताय न दद्यात् ।

अधर्माऽत्र दानानर्हताप्रयोजकः ।

ब्रह्मस्यतिः ।

भृतिशुद्ध्या पण्यमूल्यं स्त्रीशुल्कमुपकारिणे ।

अत्रानुग्रहसंप्रीत्या दत्तमष्टविधं विदुः ॥

दत्तस्य सप्तविधत्वमभिधाय विभागे नारदः ।

पण्यमूल्यं भृतिशुद्ध्या स्नेहाभ्युपकारतः ।

स्त्रीशुल्कानुग्रहार्थं च दत्तं दानविदोविदुः ॥

पण्यमूल्यं क्रीतमूल्यं, भृतिर्वेतनं कृतकर्मणे दत्तं, तुष्ट्या धन्दि-
चारणादिभ्यो दत्तं, स्नेहात् पुत्रादिभ्यो दत्तं, प्रत्युपकारतः
उपकृतवते प्रत्युपकारतया दत्तं, स्त्रीशुल्कं कन्यापरिणयार्थं
तत्सम्बन्धिने दत्तम्, अनुग्रहार्थं धर्मार्थम् । एतच्च ब्रह्मस्यतिना
अत्रादत्तत्वेनाभिहितम् । अनुग्रहसम्प्रीत्योस्तुष्टितोऽभेदमादाय
भारदीयं सप्तत्वं, भेदमादाय वार्हस्पत्यमष्टमत्वाभिधानमित्य-
विरोधः । इतरेतरव्यवच्छेदे न तात्पर्यम् ।

दत्तः ।

मातापित्रोर्गुरौ मित्रे विनीते चोपकारिणि ।

दीनानाथविशिष्टेभ्यो दत्तन्तु सकलं भवेत् ॥

कात्यायनः । *

भयभाषाय रक्षार्थं तथाः कार्यप्रसाधनात् ।

अनेन विधिना दत्तं विद्यामृत्युपकारिकम्† ।

अविज्ञातीपलब्धार्थं दानं यच्च निरूपितम् ।

उपलब्धित्तयालब्धं सा भूतिः परिकीर्तिता ॥

प्राणसंशयमापन्नं यो मामुत्तारयेदितः ।

सर्वस्वं तस्य दास्यामीत्युक्तेऽपि न तथा भवेत् ॥

न तथा भवेत् न तस्य दातव्यमित्यर्थः ।

अदत्तं पीड्यमानकमिति यदुक्तं तत्राह नारदः ।*

अदत्तन्तु भयक्रोधकामशोकहृग्नितैः ।

तथोक्तोचपरीहासव्यत्यासच्छलयोगतः ॥

बालमूढास्तन्म्रेय मत्तोन्मत्तापवर्जितैः ।

कर्त्ता ममायं कर्मेति प्रतिलाभेच्छया च यत् ॥

भयं यस्मै दीयते तत एव, क्रोधादयो रुगन्ताः प्रकृतिस्थता-
विरोधिनी विवर्जिताः । उक्तोचोऽपि वक्ष्यमाणः । परी-
हास उपहासो दानाभिसन्धिमन्तरेण दानबोधकवचनमिति

* यवेति पाठान्तरम् ।

† मृत्युपकारकमिति पाठान्तरम् ।

शवत् । ध्यत्यासोऽन्यस्मै दातव्यस्यान्यस्मै दानमन्यस्मिन्
 दातव्ये अन्यस्य वा यद्दानं, क्लृप्तं बहु परिभाष्यात्प्रदानं क्लृप्तं
 प्रमाद इति प्रकाशकारादयः । बालोऽत्र कार्याकार्यनिर्णया-
 क्षमवयोयोगी । मूढः स्वभावादेव कार्याकार्यविवेकशून्यः ।
 अस्वतन्त्रः पुत्रदासादिः । भक्तौ भद्रिरादिना । उन्मत्तौ
 वातादिना । अपवर्जितौ बन्धुवहिष्कृतः । प्रतिसामेच्छया
 सम्प्रदानकर्तृकासत्त्ववचनमूढतया० । कामधेनुमिताचराभ्यां
 बालमूढास्वतन्त्रास्तेति लिखितं, व्याख्यातश्च मिताचरायाम्
 आर्त्तारोगाभिभूत इति । रुग्ण्वितयासाध्यरोगान्वित इति
 विवृतम् । कामधेन्यादावपवर्जितमिति पाठः । अपवर्जितं
 दत्तमिति मिताचराहसायुधाभ्यां व्याख्यातश्च ।

कात्यायनः ।

कामक्रोधास्वतन्त्रास्त्वीयोन्मत्तप्रमोहितैः ।

ध्यत्यासाच्च परीक्षासादृशं यद्दत्तं तत्पुनर्हरेत् ॥

यदि कार्यस्य सिद्धार्थम्५ उत्क्रोचा याग प्रतिश्रुता ।

तस्मिन्नपि प्रसिद्धेऽर्थे॥ न देया सा कथञ्चन ॥

• प्रभुपकारवचनमूढतयेति पाठान्तरम् ।

† कामधेनुमिताचराभोरिति पाठान्तरम् ।

‡ ध्यत्यासपरिष्ठासाध्यामिति पाठान्तरम् ।

§ कार्यप्रसिद्धार्थमिति पाठान्तरम् ।

¶ आदिति पाठान्तरम् ।

॥ तस्मिन्नर्थेऽपि लिखितं पाठान्तरम् ।

तथाऽप्रागेव दत्ता स्वात्प्रतिदायः स तां बलात् ।

दण्डश्चैकादशगुणमाहुर्गार्गीयमानवाः ॥

अत्रार्त्तेन दत्तं धर्मकार्यमन्तरेण* दत्तं बोद्धव्यम् । सुखेनार्त्तेन
वा दत्तं आवितं† धर्मकारणात् । अदत्त्वा तु सृते दायस्तत्-
सुतीनाञ्च संग्रह इति कात्यायनवचनात् ।

वृष्टस्यतिः ।

क्रुद्धक्रुष्टप्रमत्तार्त्तबालोन्नतभयातुरैः ।

मत्तारतिवृद्धनिर्धूतैः सम्पूदयोकिरोविभिः ।

नर्मदत्तं तथैतैर्यद्दत्तं तत्प्रकीर्तितम् ॥

निर्धूतोऽपवर्जितः । नर्मदत्तं म्रीडादत्तम् ।

गौतमः ।

क्रुद्धक्रुष्टभीतार्त्तलुब्धबालस्यविरमूढमत्तोन्नतवाक्यान्यवृ-
तानि ।

वृष्टस्यतिः ।

प्रतिसाभेच्छया दत्तमपात्रे पात्रशङ्कया ।

कार्ये चाधर्मसंयुक्ते स्वामी तत्पुनराप्नुयात् ॥

अत्र नारदः ।

* अपात्रे पात्रमित्युक्ते कार्ये चाधर्मसंहिते ।

यद्दत्तं स्वादविज्ञानाददत्तं तदपि स्मृतम् ॥

अधर्मसंहिते अधर्मसंयुक्ते ।

* अत्रेति पाठापरम् ।

† धर्मकारणमन्तरेणेति पाठापरम् ।

भनुः ।

धर्मार्थं येन दत्तं कर्षेच्चिदाचते धनम् ।

यथाच न तथा तत्स्याच्च देयं तेन तद्वयेत् ॥

यदि संसाधयेत्तनु दर्पाप्नोभेन वा पुनः ।

रात्रा दाम्यः सुवर्णं स्यात्तस्य स्तेयस्य निष्कृतिः ॥

धर्मार्थं वाचित्वा गृहीते यदि तेन धर्मं न करोति, तदा

तस्य तदाहरणीयम् । यदि तु स दर्पाप्नोभादा तमर्थं

साधयेत्, तदा रात्रा सुवर्णं दण्डनीय इत्यर्थः ।

नारदः ।

गृह्णात्यदत्तं यो भोहाद्यथादेयं प्रयच्छति ।

दण्डनीयावुभावेतौ धर्मज्ञेन महीक्षिता ॥

अदत्तं प्रोदुषात्मकं नारदोक्तमेव । तथा अदेयमन्वाहिता-

द्यष्टविधमेतदुक्तमेव ।

अधुना यदुल्कीषमाश्रित्य दत्तमदत्तमुक्तं तदाह कात्यायनः ।

स्तेयसाहसिकोदृत्तपारदारिकशंसनात् ॥

दर्शनादृत्तनष्टस्य तथासत्यप्रवर्त्तनात् ॥

प्राप्तमेतैशु यत्किञ्चित्तदुल्कीषास्यमुच्यते ।

न दाता तथ दण्डः स्यान्मध्यस्थस्यैव दण्ड्यते ॥

स्तेयश्च साहसश्च स्तेयसाहसे, ते यस्य स्तः स स्तेयसाहसिकः,

उत्तनष्टो उत्तप्युतः, तेन स्तेयसाहसिकोदृत्तपारदारिकवृत्त-

नष्टानां दर्शयित्वा साक्षादीनामसत्यैः प्रवर्तयित्वा वा यदन स्वं
 कृतं तत्पूर्ववाक्ये मन्तव्यम् । अतस्तत्प्रतियुतमपि अदेयं दत्त
 मप्याच्छेद्यतया बोद्धव्यं^१ पूर्ववाक्ये । तच्च मध्यस्थोदापक
 यो वृत्तः स दण्डनीयः । एकादशगुणं यहीतैव दण्डः इति
 यदि कार्यस्थेत्यादिसहितैतद्वाक्यार्थः^२ । . एकादशगुणत्वञ्च
 स्वीकृतोक्तोच्चापेक्षया ।

इति विवादरत्नाकरे दत्ताप्रदानिकतरङ्गः ।

• अस्त्येति पाठान्तरम् ।

† दहीतव्यमिति पाठान्तरम् ।

‡ यदि कार्यस्थे सिद्धान्तसूचीया भावः प्रतियुतेत्यादि पूर्वोक्तवाक्येनाश्रित एत
 वापत्तये इत्यर्थः ।

अथ अभ्युपेत्याशुश्रूपाविधिः ।*

तत्र वृहस्पतिः ।

अदेयादिकमाख्यातं मृतानामुच्यते विधिः ।

अश्रूपाभ्युपेत्येतत्पदमादौ निगद्यते ॥

पदं विवादपदम् ।

वेतनस्थानपाकर्षं तदतु क्षामिपालयोः ।

क्रमशः कथ्यते† वादो मृतभेदवन्त्विदम् ॥

मृती मूलीन तत्कर्माकरः । इदं विवादपदम् ।

नारदः ।

अभ्युपेत्य तु श्रूपां यस्तां न प्रतिपद्यते ।

अश्रूपाभ्युपेत्यैतद्वद्‡ विवादपदमुच्यते ॥

श्रूपाः पञ्चविधः शास्त्रिभूक्तो मनीषिभिः ।

चतुर्विधः कर्माकरः शेषा दासास्त्रिपञ्चकाः ॥

पञ्चविधत्वादिकमग्रे, त्रिपञ्चकाः पञ्चदशात्मानः§ ।

* यय घतकविधिरुच्यते ।

† पठ्यते इति पाठाक्षरम् ।

‡ न श्रूपां अभ्युपेत्य, श्रूपाणां पञ्चविधम् । श्रूपाभ्युपेत्येति इति पाठाक्षरम् ।

§ पञ्चदशात्मका इति पाठाक्षरम् ।

भूता- इत्यनुवृत्तौ ब्रह्मस्यतिः ।

अनेकधा तेऽभिहिता जातिकर्मानुरूपतः ।

विद्याविज्ञानकामार्थनिमित्तेन चतुर्विधाः ।

एकैकः पुनरेतेषां क्रियारभेदात्प्रपद्यते ॥

नारदः ।

शिष्यान्तेषां सिद्धतत्कायतुर्यस्वधिकर्म्मकृत् ।

एते कार्यकरा ज्ञेया दासास्तु गृहजादयः ॥

शामान्यमस्त्रतन्त्रत्वमेषामाहुर्मनीषिणः ।

जातिकर्म्मकरस्तूती विग्रेयो वृत्तितस्ततः ॥

ब्रह्मस्यतिः ।

विद्या नयी समाख्याता ऋग्यजुःसामसंक्षणा ।

तदर्थं गुरुश्रूपां प्रकुर्याच्छास्त्रदेगिताम् ॥

नारदः ।

आविद्याग्रहणाच्छिष्यः श्रूयतेत्यसौ गुरुम् ।

तद्वृत्तिर्गुरुदारिणं गुरुपुत्रे तथैव च ॥

तथा ।

समावृत्तस्य गुरवे प्रदाय गुरुदक्षिणाम् ।

प्रतीयात्स्वगृहानेषां शिष्यवृत्तिरुदाहृता ॥

अनेन शिष्यो गृह्यते उक्तः ।

अथ ब्रह्मसतिः ।

विज्ञानमुच्यते शिष्यं हेमकुण्यादिसंस्थितिः* ।

नृत्वादिकञ्च तच्छिष्यं कुर्यात्कर्म्म युरोगृहे ॥

नारदः ।

स्वं शिष्यमिच्छन्नाहर्त्तुं बान्धवानामनुज्ञया ।

आचार्यस्य पसेदन्ते कालं कृत्वा सुनियतम् ॥

आचार्यः शिष्येदेनं स्वगृहे दत्तजीवनम्† ।

न बान्धवकारयेत्कर्म्म पुत्रवधेनमाचरेत् ॥

स्वमात्मजात्युचितम्, आहर्त्तुमादातुम्, अन्ते मार्गं, कालम्

अवधिभूतं, सुनियतं साधितम्, अन्यत् शिष्यमिच्छातः ।

आभ्यामन्तेवासी भृत उक्तः ।

अथात्र कात्यायनः ।

यसु न ग्राहयेच्छिष्यं‡ कर्म्मालान्यानि कारयेत् ।

प्राप्नुयात्ताहसं पूर्वं तस्माच्छिष्यो नियर्त्तते ॥

नारदः ।

शिष्ययन्तमदुष्टञ्च यस्त्वाचार्यं परित्यजेत् ।

बलाहासयितव्यः स्यादधवन्धो च सोऽर्हति ॥

* हेमकुण्यादिसंस्थितिरिति पाठान्तरम् ।

† दत्तवैतनमिति पाठान्तरम् ।

‡ ग्राहयेच्छिष्यमिति पाठान्तरम् ।

अथ वृद्धस्यतिः ।

विज्ञानमुच्यते शिल्पं हेमकुप्यादिसंस्थितिः ॥

मृत्त्यादिकश्च तच्छिष्यन् कुर्यात्कर्म शूरोर्मृहे ॥

नारदः ।

स्वं शिल्पमिच्छन्नाहर्तुं बान्धवानाममुन्नया ।

आचार्यस्य यसेदन्ते कालं कृत्वा सुनिधितम् ॥

आचार्यः शिल्पवेदेनं स्वमृदं दत्तजीवनम् ।

न चान्यत्कारयेत्कर्म पुत्रवशेनमाचरेत् ॥

स्वमात्मजात्युचितम्, आहर्तुमादातुम्, अन्ते पार्श्वे, कालम्
अवधिभूतं, सुनिधितं साधितम्, अन्यत् शिल्पशिक्षातः ।

आभ्यामन्तेवासी भूत उक्तः ।

अथात्र कालायनः ।

यसु न ग्राहयेच्छिल्पः कर्माण्यन्यानि कारयेत् ।

प्राप्त्यात्मात्मनं श्रियः स च काष्ठेऽन्तः श्रुतः ॥

आचार्येषु, अनयोर्दयोरप्यधिकर्माकरकौटुम्बिकसंज्ञे व्यत-
हाराय ।

शुभकर्मकरा ह्येते चत्वारः समुदाहृताः ।

जघन्यकर्मभाजस्तु श्रेया दासास्त्रिपञ्चकाः ॥

कर्मापि दिविधं प्रोक्तमशुभं शुभमेव च ।

अशुभं दासकर्मात्मं शुभं कर्मात्मतः स्मृतम् ॥

चत्वारः शिष्यान्तेवासिमृतकाधिकर्मकतः, कर्मात्मतः शिष्यादि-
चतुष्टयस्य ।

तथा ।

गृहद्वाराशुचिस्थानरथावस्करशोधनम् ।

गुह्याङ्गस्पर्शनोच्छिष्टविस्मृत्प्रहणीज्जनम् ॥

इच्छतः स्वामिनसाङ्गैरुपस्थानमथान्ततः ।

अशुभं कार्यं विधेयं शुभमन्यस्ततः परम् ।

शोधनमिति प्रत्येकमभिसम्बध्यते, ग्रहणञ्च उज्जनञ्च ग्रहणी-
ज्जनम् । इच्छतः स्वामिनः स्वामिनः इच्छानुसारेण, अङ्गै-
र्हस्तादिभिरुपस्थानं संवाहनं तथाङ्गानामेव, अन्ततः समीपतः ।
कात्यायनः ।

विस्मृत्प्रोत्थार्जनञ्चैव नमनपरिमर्दनम् ।

प्रायो दासीसुताः कुर्युर्गवादिग्रहणञ्च यत् ॥

नमनपरिमर्दनं परिधापनं नमन्त्ये सति, परिमर्दनं संवा-
हनमिति पारिजातः ।

अथ नारदः ।

गृहजातस्तथा क्रीतो लब्धो दायादुपायतः ।

अन्नाकालभृतस्तददाहितः स्वामिना च यः ॥

भीक्ष्वीतो महतश्चर्णाद्युद्धे प्राप्तः यथे जितः ।

तथाहमित्युपगतः प्रव्रज्यायसितः स्तुतः ॥

भक्तदासश्च विधेयस्तथैव बह्वारक्तः ।

विक्रेता धातनः शास्त्रे दासाः पञ्चदश स्मृताः ॥

गृही जातः स्वदास्यां जातः, क्रीतो मूल्यान खीकृतः, लब्धः
प्रतिग्रहादिना, दायादुपागतः क्रमागतदासः, अत्राकालभृतः
दुर्भिक्षे अन्नं दत्त्वा रक्षितप्राणः, आहितः आधीकृतः, मोक्षितः
महत् कृणात् कृणमोचनाभ्युपगतदास्यः, युद्धे प्राप्तः समरे
विजित्य गृहीतः, पणे जितः यद्यस्मिन् यादे पराजितो-
भवामीत्यादिपरिभाषणेन दासीकृतः* । द्यूतजित इति
प्रकाशपरिजातौ । तवाहमित्युपगतः तवाहं दास इति
कृतभ्युपगमः, प्रव्रज्यावसितः प्रव्रज्याभ्रष्टः, कृतः कृतकालः
यतावन्तं कालं तवाहं दास इत्यङ्गीकृतदास्य इति यावत् ।
भक्तदासः भक्तार्थमेवाङ्गीकृतदास्यः, बद्धवाकृतः बद्धवा दासी
तया कृतः तत्तोभादङ्गीकृतदास्यः, विक्रेता भाक्तनः स्वविक्रयेण
दासीभूतः ।

तथा ।

तत्र पूर्वैद्यत्पूर्वर्गो मेव दास्यान्मुच्यते ।

प्रसादात्स्वामिनोऽन्यत्र दास्यमेवां क्रमागतम् ॥

विक्रीणीति स्वतन्त्रः सन् य आजानं नराधमः ।

स जघन्यतमस्तेषां सोऽपि दास्यान् मुच्यते ॥

प्रसादः प्रीतिः, स्वतन्त्रः स्ववशः ।

मार्कण्डेयपुराणे चाण्डालदासतां प्राप्तस्य हरिश्चन्द्रस्य वाक्यम्† ।

* दासीभूत इति पाठान्तरम् ।

† वचनमिति पाठान्तरम् ।

घाण्डालेनाननुज्ञातः प्रवेष्ट्ये ज्वलनं यदि ।

घाण्डासदासतां प्राप्तेऽपुनरन्यत्र जन्मनि ॥

मनुः ।

न स्वामिना विच्छेदोऽपि गृह्ये दास्यान्प्रमुष्यते ।

निसर्गजं हि तस्य कस्य तज्ज्यादापीडति ॥

स्वामिप्रसादादपि गृह्ये चतुर्वर्गाभ्यन्तरस्य जघन्यतमभूत-
कस्य वा न दास्यविमोच इत्यर्थः । एवञ्च प्रसादमन्तरेण
न परदास्यादिमुष्यते इति गृहेतरगृहजातादिविषयः
मित्यविरोधः ।

प्रज्ज्यावसितः कस्य दास इत्याकाङ्क्षायां नारदः ।

राज्ञेव हि दासः स्यात्प्रज्ज्यावसितो नरः ।

न तस्य हि विमोचीऽस्ति न विच्छेदः कथञ्चन ॥

प्रज्ज्यावसिता यत्र चयो वर्षा दिजातयः ।

निर्वासं कारयेद्विप्रं दासत्वं चक्षविट् नृपः ॥

चक्षविट् चक्षियैश्चैव ॥

दशः ।

पारिप्राज्यं गृहीत्वा तु यः स्वधर्मे न तिष्ठति ।

अपादेनाहयित्वा तं राजा भीमं प्रवासयेत् ॥

स्वधर्मे पारिप्राज्यवतो धर्मे ।

इति विवादरत्नाकरे अभ्युपेत्याशुश्रूषातरङ्गः ।

अथ दास्यमोक्षविधिः ।

तत्र नारदः ।

तदाहमित्युपगतो योऽस्तन्यः प्रयच्छति० ।
न स तं प्राप्नुयात्कामं पूर्णस्वामी समेत तम् ॥
चौरापहृतयिक्रीता ये च दासीक्षता भक्तात् ।
राज्ञा मीषयितव्यास्ते दासत्वं तेषु नेयते ॥
यद्येषां स्वामिनं कचिन्नोचयेन्नाणसंगयात् ।
दासत्वात् विमुच्येत† पुत्रभागं समेत च ॥
प्रवाकासभृतो दास्यामुच्यते गोयुगं ददत् ।
भक्षितश्चापि यदगु‡ न तच्छुध्यति कर्मणा ॥
आहितोऽपि धनं दत्त्वा स्वामी यद्येनमुद्धरेत् ।
अयोपगमयेदेनं सोऽपि क्रीतादनन्तरः ॥
ऋणस्तु सोऽयं दत्त्वा ऋणी दास्यादिमुच्यते ।
छतकासप्युपरमात्कृतकोऽपि विमुच्यते ।
तदाहमित्युपगतो युद्धे प्रातः यणे जितः ।
प्रतिग्रीर्षप्रदानेन मुच्यते शुष्यकर्मणा ॥

• प्रयच्छतीति पाठाक्षरम् ।

† विमुच्येति पाठाक्षरम् ।

‡ यत्नेनेति पाठाक्षरम् ।

देयस्तः ।

पितर्युपरते पुत्रा विभजेयुर्धनं पितुः ।

अस्वाम्यन्तु भवेदेषां निर्दोषे पितरि स्थिते ।

पत्यो जीयति नारीणां दासानां स्वामिनि स्थिते ।

तद्वन्नियतमस्वाम्यं सर्वार्थैर्व्यग्रशीलमतुः ॥

वियव्यं प्राज्ञैः शूद्राद्व्योपादानमाचरेत् ।

न हि तस्यासि किञ्चित्सं भर्तृहार्यधर्मो हि सः ॥

कात्यायनः ।

दासस्य हि धनं यत्स्यात्स्वामी तच्च प्रभुः प्युतः ।

प्रकाशं विक्रयाद्यन्तु न स्वामी धनमर्हति ॥

प्रकाशं स्वामिनः ।

मतुः ।

दासेनोदा त्वदामी या गापि दासीत्वमाप्नुयात् ।

यस्याद्वर्त्ता प्रभुमत्स्याः स्वाम्यधीनः प्रभुर्यतः ॥

प्रकाशं विक्रयाद्यन्तु न स्वामी धनमर्हति, यन्तु प्रकाशं

स्वामिना दामे विक्रीतं यदा अविक्रये दामेन भूयात्तदा

प्राप्तं यदा प्रसादे स्वामिना दासस्य लभे दत्तं, तच्च दास-

धनेऽपि न स्वामी प्रभुरिति प्रकाशञ्जामभेदुपारिजातप्रभ-

तिषु पाठार्थः ॥ प्रकाशविक्रयाद्यन्तु तत्स्वामी धन-

१. नृदामाधेन विक्रयितुं दासीति वदन्ते ।

२. यदा दासः स्वामिनेन विक्रीतः तदा स्वामी धनमर्हति ।

मर्हतीति सत्त्वोद्धरेण पठितं, तदपि प्रकाशविक्रयाद्यर्थं
धनं तत्त्वामी दास एवार्हति, न दासप्रभोक्तत्वं प्रभुत्वमिति
स्वरसखण्डनेनापि प्रतिप्रसवपरतया अन्यथानर्थक्याद्वाव-
हारविरोधाच्च* व्याख्येयम् । दासेनेति यो यस्य दासस्तेन
तद्दास्यपि परिणीता तस्य दासी भवतीत्यर्थः । दास-
पदेन प्रथमेन सप्रतियोगिकदासत्वस्याभिधानाद्दासीत्वत्रापि
सैव† व्याख्येया । तत्रादासी द्विविधा—कस्यापि न दासी,
कस्यचिद्दासी वा, उभयत्रापि सामान्यतोऽध्यपेक्षणीयानुमते-
रनुमतिरपेक्षणीया‡ । यदि तु§ नञो व्युत्पत्त्या कस्यापि या
न दासी, सा अदासीत्वभिमतं, तत्रापि या कस्यापि दासी,
तस्यामपि सामान्यतो विधेयतो वा स्वामिसंस्कारेण दास-
त्वज्ञाया ऊढाया विवाहयिद्वस्वामिसत्त्वात्सदत्वं भवितु-
मर्हतीव, तच्च व्याधादाश्रयमत्येति॥ न कश्चिद्विशेषः ।

इति विवाहतरङ्गाकरे दास्यभोचतरङ्गः ।

* अन्यथा प्रतिप्रसवपरतया अस्वीकारे आनर्थक्यान् आप्यापुनश्च दासपदेनादि
यच्चनेनैव गतावतीति अत्र यच्चनस्य वेदक्यादित्यर्थः ।

† सैव सप्रतियोगिकैवेत्यर्थः ।

‡ अनुमतिर्दासस्वीकारे इति बोधः ।

§ यद्यपीति पाठान्तरम् ।

॥ दासराशे भवत्येक एवमेव वेति पाठान्तरम् ।

अथ दास्याधिकारविधिः ।

अथ नारदः ।

वर्णानां प्रातिलोभ्येन दासत्वं न विधीयते ।

स्वधर्मत्यागिनोऽन्यत्र दारवद्दासता भता ॥

स्वधर्मः स्वकीयायमधर्मः स्वधर्मत्यागिनोऽन्यत्र स्वधर्मत्यागि
परित्यज्येत्यर्थः ।

कात्यायनः ।

स्वतन्त्रस्यात्मनो दानाद्दासत्वं दारवद्भृशः ।

त्रिषु वर्णेषु विप्रैर्यं दास्यं विप्रै न विद्यते ।

वर्णानामातुलोभ्येन दास्यं न प्रतिलोमतः ।

राजन्यवैश्यशूद्राणां त्वजतां हि स्वतन्त्रताम् ॥

समवर्णेषुऽपि विप्रन्तु दासत्वं नैव कारयेत् ।

शीलाध्ययनसम्पन्नं तदूनं कर्म कामतः ॥

तत्रापि नाशभं किञ्चिन्नुकुर्वीत द्विजोत्तमः ।

ब्राह्मणस्य हि दासत्वामृपतेजो विहन्यते ॥

धनविट्शूद्रधर्मसु समवर्णं कदाचन ।

कारयेद्दासकर्मणि ब्राह्मणं न हहस्पतिः ॥

शीलाध्ययनसम्पन्नं ब्राह्मणं न, तदूनं शीलाध्ययनन्यूनं ब्राह्मणं
कर्म कारयेत् । तत्रापि नाशभं विष्णुवशीधनादिकं न

कारयेदित्यर्थः । चचविट्शूद्रधर्मस्त्विति चत्रियवैश्यशूद्राणान्तु
समगुणानामपि सावर्ण्येऽपि कदाचित् दासस्त्वामिभावी
भवेत्, ब्राह्मणन्तु सवर्णं समानवर्णं समानगुणं न कारयेद्* इति
वृहस्पतिर्मन्यते इति पारिजातहस्तायुधस्वरसः । चचविट्-
शूद्रधर्मेण ब्राह्मणो ब्राह्मणं दासकर्माणि न कारयेदिति
लक्ष्मीधरस्वरसः । सर्वस्यायमर्थ उपप्राप्त एवेति ।

मनुः ।

चत्रियश्चैव वैश्यश्च ब्राह्मणो उत्तिकर्षितम् ।

विभृयादानृशंखेन स्वानि कर्माणि कारयेत् ॥

स्वानि कर्माणि चत्रियवैश्यजात्युक्तानि† ।

तथा ।

दास्यन्तु कारयेन्मोहाद्ब्राह्मणः संस्कृतान् द्विजान् ।

अनिच्छतः प्रभावत्वाद्वाज्ञा दण्ड्यः शतानि षट् ॥

प्रभावत्वाप्रभुत्वात् । संस्कृतान् शीलाध्ययनसम्पन्नान् । तेन
यो ब्राह्मणः शीलाध्ययनसम्पन्नाद्विजाननिच्छतः स्वप्रभुत्वा-
द्विजानुचितकर्माणि कारयेत्, स राज्ञा षट्पण्यशतानि
दण्ड्य इत्यर्थः ।

* दासत्वमिति शेषः ।

† चत्रियवैश्यजात्युचितानीति पाठाक्षरम् ।

तथा ।

शूद्रन्तु कारयेद्दास्यं क्रीतमक्रीतमेव वा ।

दास्यायैव हि सृष्टोऽसौ स्वयमेव स्वयम्भुवा ॥

शूद्रन्तु क्रीतमक्रीतं वा दास्यं जघन्यमपि कारयेदित्यर्थः ।

विष्णुः ।

यस्सूतमवर्णं दास्ये नियोजयति तस्मिन्मसाहसं दण्डः ।

अस्वतन्त्रस्य स्वामीच्छयाः दासत्वं प्रातिलोभ्येनापि प्रति-
पादितं मार्कण्डेयपुराणे हरिश्चन्द्रोपाख्याने, अतएव कात्याय-
नादिभिः प्रातिलोभ्येन दासत्वनिषेधे स्वतन्त्रपदमुपास्तम् ।

कात्यायनः ।

षादद्याद्वाङ्मयीं यस्तु विक्रीणीयास्तथैव च ।

राज्ञा तदक्तं कार्यं दण्डाः स्युः सर्वे एव ते ॥

कामास्तु संश्रितां यस्त दासीं कुर्यात्कुलस्त्रियम् ।

संक्रामयेत्तथान्यत्र दण्डस्तच्चाक्तं भवेत् ॥

कामादिच्छातः, यस्त्रिच्छयीपगतामपि कुलस्त्रियं दासीकुर्यात्
अन्यस्मै वा समर्पयेत्, स दण्ड इत्यर्थः ।

• क्षामिभिवि पाठान्तरम् ।

† क्षामिदासत्वमिव पाठान्तरम् ।

‡ स्वतन्त्रपदमुपास्तमिति पाठान्तरम् ।

§ यदाक्तमिव पाठान्तरम् ।

तथा

बालधात्रीमदासीञ्च दासीमिव भुनक्ति यः ।

परिचारकपत्नीं वा प्राप्नुयान्पूर्वसाहसम् ॥

विक्रीयमानां यो मुक्तां दासीं विक्रेतुमिच्छति ।

अनापदिष्टः शक्तः सन्प्राप्नुयाद्विगतं दमम् ॥

बालधात्रीं बालस्य स्तन्यदानेन पोषणं कुर्वाणाम्, अदासीं
निश्चितां ग्रहणागतां वा, परिचारकः सेवकः, विक्रीय-
मानां नाहं विक्रेतव्येति वदन्तीम् ।

इति विवाहतरङ्गो दास्याधिकारतरङ्गः ।

अथ वेतनस्थानपक्रिया ।

तत्र नारदः ।

भृतानां वेतनस्योक्तिर्दानाधमनविक्रये ।

वेतनस्थानपाकर्म्मं तद्विवादपदं श्रुतम् ॥

भृत्याय वेतनं दद्यात्कर्म्मस्वामी यथाकृतम् ।

आदौ मध्ये विरामे च० कर्म्मणो यद्विनियतम् ॥

भृतावनियितायान्तु दशभागमवाप्नुयुः ।

लाभगोपीर्य्यस्थानां वणिग्गोपलपीयलाः ॥

यथाकृतं यथाव्यवस्थापितम् । कर्म्मण आदौ मध्ये अवसाने
वा, आदौ पक्षे, मध्ये सप्त, अवसाने षट्द्विंशतिरिति
क्रमेण इति पारिजातः । गोपीर्य्यं गवां सारभूतं वीर-
मित्यर्थः ।

याश्वयत्कः ।

दाप्यशु दशमं भागं वाणिज्यपशुयस्यतः ।

अनियित्य भृतिं यस्तु कारयेत्त महीभृता ॥

यः कर्म्मभृतिमव्यवस्थाप्य स्वामी वाणिज्यपशुपाननरूपिकर्म्मणि
कारयेत्, स तन्मो वाणिज्यादिफलतो दशमं भागं महीभृता
दापयितव्य इत्यर्थः ।

तथा ।

देयं कालञ्च योऽतीयाकर्म्म कुर्याच्च योऽन्यथा ।

तत्र तु स्वामिनश्चन्दोऽधिकं देयं कृतेऽधिके ॥

कर्म्मोचितदेयकालावतिक्रामन् न्यूनत्वादिना अन्यथा
कुर्वन् भृतकः स्वामिनश्चन्देन इच्छया भृतिं लभते । स्वाम्य-
पेक्षितञ्चाधिकं कुर्वन् अधिकां भृतिं लभते इत्यर्थः ।

अनेकसाधे विशेषमाह ।

यो यावत्कुरुते कर्म्म तावत्तस्य तु वेतनम् ।

उभयोरप्यसाध्यचेत्साध्यं कुर्याद्यथाशुतम् ॥

अनेकपुरुषैर्यसाध्यं कर्म्म, तत्र उभयोरप्यसाध्ये कर्म्मातुरूपेण
वेतनं देयम् । यत्र तु स्वामिकर्म्मकारयोरुभयोरन्यतरस्य वा
साध्यं भवति, तत्र यथाशुतं यथाविहितं वेतनं कार्यमित्यर्थः ।
तदभिधानमग्रे । पारिजाते तु उभयोरपीत्युभयमप्यमने-
कीपलक्षणार्थः, तेन द्वाभ्यामवयवकर्म्मणि तदा यो भृत्यो
यावत्कर्म्म करोति, तस्मै कर्म्मानुरूपेण वेतनं देयं, साधे तु
यथाशुतं यथापरिभाषितं देयमिति व्याख्यातम् । एतेन
साध्यमिति पदस्थाने साधे इति पदमवगतमिति लक्ष्यते ।

वृहस्पतिः ।

त्रिभागं पञ्चभागं वा गृह्णीयाच्छीरवाहकः ।

अत्र स एव व्यवस्थां दर्शयति ।

भक्ताच्चादभृतः शीरभागं गृहीत पञ्चमम् ।

जातशस्यात्तिभागन्तु मगृहीतीतिपञ्चाभृतः ॥

उपधया व्यापारफलेन शस्यादिना भृतः, तेन भक्ताच्चादन
भृतादन्य इत्यर्थः । नारदीयश्च दशमांगकल्पनं^१ शीरवाहकेत-
भृतकविषयम् ।

आपस्तम्बः ।

उहसतः कीनाशस्य दण्डेन ताडनं तथा पशुपालस्याव-
रोधनश्चास्य पशूनाम् ।

उहसतः पलायमानस्य कीनाशस्य हलवाहकस्य दण्डेन ताडनं,
तथा पशुपालस्य दण्डताडनमवरोधनश्च अस्य पशूनां पश-
वरोधनं कार्यमित्यर्थः ।

ब्रह्ममुनिः ।

समुद्रयानकुमला देयकालार्थदर्शिनः ।

नियच्छेयुर्भृतिं यान्तु सा स्वाभ्यागतता यदि ॥

समुद्रयानकुमला इति बाणिज्यविप्रपुरुषोपलक्षणम् ।

नारदः ।

कर्णोपकरणक्षेपां क्रियां प्रति यदाहितम् ।

आत्मभावेन तद्रूपं न जेघ्नीय कथञ्चन ॥

१ पञ्चकल्पित पाठोभरम् ।

† दशमांगकल्पनमिति पाठो शुभ ।

उपकरणं योक्तादि, एषां स्वामिनां, क्रियां क्षयिरूपां प्रति
यदाहितं समर्पितं, तदाप्तभावेन भृत्यैरेवेक्षणीयं न तु
जैह्येन शाब्देनेत्यर्थः ।

बृहस्पतिः ।

भृतकस्तु न कुर्वीत स्वामिनः शाब्दमण्डपि ।

भृतिष्ठानिमवाप्नोति ततो वादः प्रवर्तते ॥

गृहीतवेतनः कर्म न करोति यदा भृतः ।

समर्थयेद्दमं दाय्यो द्विगुणं तच्च वेतनम् ॥

समर्थयेन्न करोतीति सम्बन्धः ।

याज्ञवल्करः ।

गृहीतवेतनः कर्म त्वजन्निगुणमाहरेत् ।

अगृहीति समं दाय्यो भृत्यैरेव उपस्कारः ॥

द्विगुणं वेतनम् आहरेद्दद्यात् । समं परिस्त्रापितरदनधिकां
न द्विगुणमित्यर्थः । तेनारभ्य कर्म त्वजन् गृहीतवेतनत्वा-
गृहीतवेतनत्वाभ्यां द्विगुणसमवेतने दाययितव्यः । भृत्यैर्हस्त-
वाहकादिभिः, रथः रथणीयः, उपस्कारः कुशलफल-
कादिः ।

नारदः ।

कर्माकुर्वन्प्रतिश्रुत्यं कार्योदत्त्वा भृतिं बलात् ।

भृतिं गृहीत्वाकुर्वीतो द्विगुणां भृतिमाहरेत् ॥

कात्यायनः ।

कर्मारम्भन्तु यः कृत्वा सर्वं नैव तु कारयेत् ।

बलात्कारयितव्योऽसावकुर्वन्दण्डमर्हति ॥

बृहस्पतिः ।

प्रतिश्रुत्य न कुर्याद्यः स कार्यः स्यादपि ।

स चेन्न कुर्यादर्पाच्च भूतः कर्म यथोदितम् ॥

स दण्ड्यः कृष्णलान्यष्टौ न देयस्यास्य वेतनम् ।

इदं प्रतिश्रवणं कात्यायनैकवाक्यतया कर्मारम्भपर्यन्तम् । यच्च

वेतनं गृहीतं कर्मारम्भश्च न, तत्राह

मनुः ।

भूतोऽनार्त्तः न कुर्याद्यो दर्पाल्कर्म्म यथोदितम् ।

स दण्ड्यः कृष्णलान्यष्टौ न देयस्यास्य वेतनम् ॥

अनार्त्तः कर्माकरणहेतुरानर्होपघातरहितः ।

तथा ।

यथोक्तमार्त्तः सुखो वा यस्तत्कर्म्म न कारयेत् ।

न तस्य वेतनं देयमस्योनस्यापि कर्म्मणः ॥

न कारयेत्स्वयमन्यद्वारा वा । अस्योनस्य किञ्चिदपरिसमाप्तस्य ।

तथा ।

आर्त्तः कुर्यात्सुखः सन् यथा भाषितमोदितः ।

सुदीर्घस्यापि कालस्य समते च सप्त वेतनम् ॥

* स चेन्न कुर्यात्तत्कर्म्म प्राप्नुवाद्भूतं दममिति पाठाक्षरम् ।

† समेतेष्वेति पाठाक्षरम् ।

यस्वार्त्तिवशात्तत्कर्म सुखो भूत्वा व्यवस्थापितं* कर्म
करोति स दीर्घेणापि कालेन वेतनमाप्नोत्येवेत्यर्थः ।

नारदः ।

काले पूर्णे त्यजन्कर्म भूतेर्नाशमवाप्नुयात् ।

स्वामिदीपादकरणे यावद्भूतिमवाप्नुयात्† ॥

भूतेरखण्डायाः, तत्र तद्दीपात्त्यागे कियत्पि भूतिर्न देया ।
यदा त्वपूर्णैव काले स्वामिदीपात्त्यागः, तदा यावत्कृतं तावती
भूतिं लभत इत्यर्थः ।

विष्णुः ।

भूतकथापूर्णे काले भूतिं त्यजन्स्वामिदीपविरहेण
सकलमेव मूलं जह्याद्रात्रे पण्यगतं दद्यात् । तद्दीपेण
यद्दिनश्चेत्, तत्स्वामिने देयम्, अन्यत्र राजदेवोप-
घातात् । स्वामी चेद्भूतकमपूर्णे काले जह्यात्, तस्य
सर्वमेव मूलं दद्यात्पण्यगतं रात्रेऽन्यत्र देवात्‡ ॥

भूतिं कर्ममूलं§ वेतनं त्यजन् स्वामिदीपविरहेण, देवात्
देवोपघातात् ।

* अवशिष्टमिति पाठान्तरम् ।

† स्वामिदीपादपकामन् यावत्कृतमवाप्नुयादिति पाठान्तरम् ।

‡ घतदीपादिति पाठान्तरम् ।

§ कर्मस्थमिति पाठान्तरम् ।

नारदः ।

भाण्डं व्यसनमागच्छेद्यदि वाहकदोषतः ।

दाप्यो यत्तत्र नष्टं स्याद्देवराजकृतादृते ॥

भाण्डं भूतकव्यापार्यमाणं द्रव्यं, व्यसनं विघटनं, वाहकदोषतः
भूतकजनदोषतः ।

ब्रह्मनुः ।

प्रमादाद्वाधितं दाप्यः समं द्विर्द्रोहनाधितम् ।

न तु दाप्यो हतं चौरैर्दग्धमूढं जलेन वा ॥

द्रोहनाधितम् आश्रयापराधनाधितम् । हतं चौरैर्दग्धमूढं
जलेन वेत्यनेन भूतकदोषव्यतिरेकेण विघटितमुपलक्ष्यते ।

ब्रह्मसूतिः ।

प्रमुखा विनियुक्तः सम्भूतको विदधाति यत् ।

तदर्थमशुभं कर्म्म स्वामी तत्रापराधुयात् ॥

तदर्थं स्वाम्यर्थं, अशुभं चौर्यादि, स्वामी तत्रापराधुयात्
स्वामिन एव तत्र दोषो न तु भूतकस्येत्यर्थः* ।

याज्ञवल्करः ।

अराजदैवकाद्यष्टं भाण्डं दाप्यस्तु वाहकः ।

प्रस्थानविघ्नलक्षेण प्रदाप्यो दिगुणां भूतिम् ॥

राजदैवकादित्यनेन भूतदोषः† उपलक्ष्यते । प्रस्थानविघ्नलक्षेण

* भूतकस्येत्यर्थ इति शब्दस्येत्यर्थ इति च पाठाक्षरम् ।

† शब्ददीप इति पाठाक्षरम् ।

नारदः ।

अनयन् भाटयित्वा तु भाण्डवान् यानवाहने ।

दाप्यो भूतेषुर्भागं सर्वमर्द्धपथे त्यजन् ॥

अनयन् वाहकोऽप्येवं भूतिहानिं समाप्नुयात् ।

भाटयित्वा भाटके गृहीत्वा, भाण्डवान् स्वामी, यानवाहने

• अथादिदृषादिरूपे, भाटको भाटकगृहीता ।

ब्रह्मसुः ।

पथि विक्रीय तद्भाण्डं वणिग्मृत्यं त्यजेद्यदि ।

अगतस्यापि देयं स्वामृतेरर्धं लभेत सः ॥

अगतस्यापि यावद्भक्त्यमगतस्यापि ।

कात्यायनः ।

यथा च पथि तद्भाण्डमासिध्येत क्रियेत वा ।

यावानध्वा गतस्तेन तावतो लभते भूतिम् ॥

आसिध्येत अवरोधविषयीक्रियेत ।

नारदः ।

भूतिपङ्कभागमाभाष्य पथि शुभ्रं परित्यजन् ।

• अददत्कारयित्वा तु सोदयां भूतिमावहेत् ॥

यो भूतिमाभाष्य गच्छामीति प्रतिप्राय पथि शुभ्रं भूत-

भाण्डादि त्यजेत् असाधुत्वात् भूतेः पङ्कभागं दाप्य इति

प्रथमखण्डार्थः । स्वात्म्यदद्वजति भुल्ये पथि भूतिमददत्
सोदयां भूतिभावहेदिति द्वितीयखण्डार्थः ।

वृहस्पतिः ।

कृते कर्मणि यः स्वामी न दद्यादितनं भूतेः ।

रात्रा दापयितव्यः स्याद्विनयसाधुरूपतः ॥

कात्यायनः ।

व्यजेत्यधि सहायं यः शान्तं रोगार्त्तमेव वा ।

प्राप्नुयात्साहसं पूर्वं ग्रामे ऋहमपास्तयन् ॥

यः स्वामी ग्रामे ऋहमपास्त्यैव सशान्तं रोगार्त्तं वा भूतकं
त्यजेत्स रात्रा दद्यात् इत्यर्थः* ।

अणि विनादद्यात्तरे वेतनस्यानपक्रियातरङ्गः ।

* पूर्वं अत्रार्थे प्रथमं साहसविधिं ज्ञेयम् ।

अथ पण्यस्त्रीविधिः ।

तत्र नारदः ।

शुल्कं गृहीत्वा पण्यस्त्री नेच्छन्ती दिगुणं वहेत् ।

अनिच्छन्शुल्कदातापि शुल्कहानिमवाप्नुयात् ॥

शुल्कं वेतनम् ।

श्रुतिः ।

व्याधिता सत्यमा ध्याया राजधर्मपरायणाः ।

आमन्त्रिता तु नागच्छेदवाच्या बहुधा श्रुता ॥

बहुवान् पण्यस्त्री ।

मत्स्यपुराणे ।

गृहीत्वा वेतनं वेश्या लोभादन्यत्र गच्छति ।

भाटं न दद्याद्वाप्या स्यादनूदस्यापि भाटकम् ॥

अनूदस्य भुजङ्गस्य भाटकं शुल्कं, तच्च दिगुणम् ।

तथा ।

अप्रयच्छंस्तथा शुल्कमनुभूय पुमान् स्त्रियम् ।

अक्रमेण च संगच्छन् घातयन्तु नखादिभिः ॥

अयोनी यः समाक्रामेद्दुर्भिवामि वासयेत् ।

शुल्कं सोऽष्टगुणं दद्यात् विनयं तावदेव तु ॥

अक्रमेण कामशास्त्रोक्तप्रकारविरोधेन । अयोनी सुखादी

समाक्रामेत् मैथुनं कुर्यात् । आत्मार्यं भाटयित्वा बहुभिः
पुरुषैः (वासयेत्) योजयेत् ।

मध्यपुराणे ।

अन्यमुद्दिश्य वेश्यां यो नयेदन्यस्य कारणात् ।
तस्य दण्डो भवेद्वाघ्नः सुवर्णस्य च मापकम् ॥
नीत्वा भीमं न यो दद्याद्दण्डो दिगुणवेतनम् ।
राजस्य दिगुणं दण्डमेवं धर्मो न हीयते ॥
वह्मनां मुञ्जताऽमेकां सर्व्वे ते दिगुणं दमम् ।
सम्प्रददुः पृथग्रात्रे दण्डश्च दिगुणं परम् ॥

अथ दिगुणो दमो दण्डः, स च स्त्रियै रात्रे च, दिगुणो
दण्डोऽथ स्फुटएव ।

नारदः ।

वेश्याः प्रधाना वास्तव कामुकास्तद्वृद्धोपिताः ।

तत्समुत्थेषु कार्येषु निर्णयं संग्रये विदुः ॥

प्रधाना इति स्त्रीलिङ्गनिर्देश आर्यः, तत्समुत्थेषु वेश्यावृद्धो-
पितकामुकसम्बन्धेषु संग्रये वेश्याकामुकविप्रपत्तिजैः ।

• प्रजतामिति पाठान्तरम् ।

† अथ इति पाठान्तरम् ।

‡ वेश्यावृद्धोपितकामुकसम्बन्धेति पाठान्तरम् ।

§ वेश्याकामुकविप्रपत्तिजैति पाठान्तरम् ।

तथा ।

परभूमौ गृहं कृत्वा स्तोमं दत्त्वा वसेत्तु यः ।

स तद्गृहीत्वा निर्गच्छेत्तृणकाष्ठेष्टकादिकम्* ॥

स्तोमं वासमूल्यम् ।

तथा ।

स्तोमादिना वसित्वा तु परभूमावनियतः ।

निर्गच्छेत्तृणकाष्ठादि व गृहीयात्कथञ्चन ॥

याम्येव तृणकाष्ठानि त्विष्टका विनिवेयिताः ।

विनिर्गच्छेत्तु तत्सर्वं भूखामिनि निवेदयेत् ॥

निवेदयेत्ताभयेष्वापयेदिति यावत् । सामार्थ्यस्य विदेरूप-
मिदम् ।

क्षेत्रेण तु चिरं भुक्त्वा मन्दिरं कुरुते तु यः ।

निर्गच्छतस्तस्य दारु दत्तस्तोमस्य नान्यथा ॥

दत्तस्तोमस्य दत्तवासमूल्यस्य ।

कात्यायनः ।

गृहवार्थापणादीनि गृहीत्वा भाटकेन यः ।

खामिने नार्पयेद्गृहावसावहाप्यस्तु भाटकम् ॥

वारि परखानितं प्रतिष्ठितमिह विवक्षितम् ।

* तृणकाष्ठेष्टकादिष्विति पाठान्तरम् ।

† दारुयेदिति पाठान्तरम् ।

तथा ।

हस्यश्वगोखरोद्गादीन् गृहीत्वा भाटकेन यः ।

नार्पयेत्कृतकृत्यः सन्तावहाप्यः स भाटकम् ॥

इदमनुः ।

थो भाटयित्वा शकटं नीत्वा वाग्यत्र गच्छति ।

भाटं न दद्यादाप्यः स्यादनूदस्यापि भाटकम् ॥

शकटमिति वाङ्ममात्रोपलक्षणम् । अनूदस्यापि अवाह्य
स्यापि ।

नारदः ।

स्वोमवाहीनि भाण्डानि पूर्णकालस्तु पालयेत्* ।

ग्रहीतुराभवेद्† भग्नं नष्टञ्चान्यत्र संग्रवात् ॥

स्वोमा वितनं, संग्रवी राजदैविकम् । तेन राजदैविकमन्तः
विघटितं शकटादि ग्रहीतुरेव समाधेयं स्यादिति पूर्णकाल
तत्स्वामिने समर्पणीयमित्यर्थः ।

इति विवाहसूत्रे पञ्चसूत्रीविधितरङ्गः ।

* पूर्णकालानुष्ठानत्रेदिति पाठान्तरम् ।

† ग्रहीतुर्वा भवेदिति पाठान्तरम् ।

‡ पूर्णकालमिति पाठान्तरम् ।

तथा ।

परभूमौ गृहं कृत्वा स्तोमं दत्त्वा वसेत्तु यः ।

स तद्गृहीत्वा निर्गच्छेत्तृणकाष्ठेष्टकादिकम्* ॥

स्तोमं वासमूल्यम् ।

तथा ।

स्तोमादिना वसित्वा तु परभूमावनिश्चितः ।

निर्गच्छेत्तृणकाष्ठानि न गृहीयात्कथञ्चन ॥

यान्येव तृणकाष्ठानि त्विष्टका विनिवेशिताः ।

विनिर्गच्छेत्तु तत्कर्षं भूखामिनि निवेदयेत् ॥

निवेदयेत्ताभयेषापयेदिति यावत् । तामार्थस्य विदेरूप-
मिदम् ।

स्नेहेन तु चिरं भुक्त्वा मन्दिरं कुरुते तु यः ।

निर्गच्छेत्तस्तस्य दारु दत्तस्तोमस्य नाम्बधा ॥

दत्तस्तोमस्य दत्तवासमूल्यस्य ।

कात्यायनः ।

गृहवार्थापणादीनि गृहीत्वा भाटकेन यः ।

खामिने नार्पयेद्दुःशावत्तावहाय्यसु भाटकम् ।

वारि परखानितं प्रतिष्ठितमिह विवक्षितम् ।

* तृणकाष्ठेष्टकादिविति पाठाक्षरम् ।

† दारपयेदिति पाठाक्षरम् ।

तथा ।

हृत्पञ्चगोखरोद्गादीन् गृहीत्वा भाटकेन यः ।

नार्पयेत्कृतकृत्यः सन्तावद्वाप्यः स भाटकम् ॥

इवमनुः ।

यो भाटयित्वा शकटं नीत्वा सान्ध्यां गच्छति ।

भाटं न दद्याद्वाप्यः स्यादनूदस्यापि भाटकम् ॥

शकटमिति वाद्यमात्रोपलक्षणम् । अनूदस्यापि श्रुतवाहित-
स्यापि ।

नारदः ।

स्तोमवाहीनि भाण्डानि पूर्णकालस्तु पालयेत्* ।

यहीतुराभवेद्गर्भं नष्टसान्ध्यां संप्रवात् ॥

स्तोमो वेतनं, संप्रवो राजदैविकम् । तेन राजदैविकमन्तरेण
विघटितं शकटादि यहीतुरेव समाधेयं स्यादिति पूर्णकालं†
तस्मिन्नेव समर्पणीयमित्यर्थः ।

इति विशादरवाकरे पञ्चस्त्रीविधितरङ्गः ।

* पूर्णकालानुष्ठानवेदिति पाठान्तरम् ।

† यहीतुर्वा भवेदिति पाठान्तरम् ।

‡ पूषकालमिति पाठान्तरम् ।

अथ स्वामिपालविवादः ।

तत्र मनुः ।

यशसु स्वामिनाञ्चैव यालानाञ्च यथाविधि ।

विवादं सम्प्रवक्ष्यामि यथावदर्थतत्त्वतः ॥

यशसु विवादविषयभूतेषु ।

गोपः क्षीरभृतो यशु स दुग्धादभृतो वराम् ।

गोस्त्राभ्यनुमते भृत्यः सा स्यात्पालेऽभृते भृतिः ॥

क्षीरेण भृतः क्षीरभृतः क्षीरमात्रभृतिरिति यावत् । दुग्धा-
दभृतो धरां, दशसु गोषु या वरा, तां दुग्धादित्यर्थः । सा
एकगौदोहनरूपा । पाले गोपाले । अभृते यासाञ्छादना-
दिनेति शेषः ।

नारदः ।

गवां यताद्वक्तरी धेनुः स्याद्विशताकृतिः ।

प्रतिसंवत्सरं गोपे सन्दोहद्याष्टमेऽहनि ।

गवां यताद्रक्षिताम्, एवं द्विशतादित्यत्रापि । यक्तरी
द्विहायनी गौः । सन्दोहः सर्वधेनूनां दुग्धम् ।

वृहस्पतिः ।

परधेनुभृतः क्षीरं समेत द्वाष्टमेऽखितम् ।

नारदः ।

उपानयेद्गो गोपायः प्रत्यहं रजनीचये ।

क्षीर्योः पीताय ता गोपः सायाह्ने प्रत्युपानयेत् ॥

उपानयेत् रक्षार्थमर्पयेत्क्षीर्यो भक्षितव्यः, पीताः पीत-
जलाः, सायाह्ने रक्षद्वमिष्टदिने प्रत्युपानयेत्स्वामिने अर्पयेत् ।
याज्ञवल्करः ।

यथार्पितान्पशून् गोपः सायं प्रत्यर्पयेत्तथा ।

प्रमादहृतनष्टांश्च प्रदाप्यः कृतवेतनः ॥

प्रमादहृतनष्टाः पालकदोषेणापहृतनष्टाः ।

मनुः ।

दिवा वक्तव्यता पाले रात्रौ स्वामिनि तद्गृहे ।

योगक्षेमावन्वया चेत् पालो वक्तव्यतामिधात् ॥

दिवा असुप्तोपेय गोपस्य वक्तव्यता पर्यनुयोगः ॥ रात्रौ असु-
प्तोपेय स्वामिन एव । यदि तु योगक्षेमौ अन्यथा रात्रावपि

* उपानयेद्गो गोपाल इति पाठान्तरम् ।

† मीदैरिति पाठान्तरम् ।

‡ उपनयेदिति पाठान्तरम् ।

§ योगक्षेमोऽवन्वया चेन्निति पाठान्तरम् ।

॥ विप्रस्ये इति अनुसोये इति च पाठान्तरम् ।

॥ पर्यनुयोग्यतेति पर्यनुयोग्यतमिति च पाठान्तरम् ।

* † विप्रस्ये इति पाठान्तरम् ।

गोपालस्य* व्यवस्थापितौ, तदा स एव राजावपि वक्तव्यता-
मेतीत्यर्थः ।

मनुनारदौ ।

विघ्नेन† तु घृतं‡ चौरेन गोपो दातुमर्हति ।

यदि देशे च काले च स्वामिनः स्वस्य ग्रंसति ॥

देशे काले अन्वेषणयोग्ये ।

ध्यासः ।

पालप्राहे ग्रामघाते तथा राष्ट्रस्य विप्लवे ।

यत्प्रमष्टं हृतं वा स्यात् पालस्तथ किल्बिषी§ ॥

पालप्राहे पालग्रहणे निरोधे¶ इति यावत् ।

बृहस्पतिः ।

क्षमिचौरव्याघ्रभयाद्वरीश्वभ्राच्च पालयेत् ।

व्याघ्रच्छेच्छक्तिः क्रोशेत्स्वामिने वा निवेदयेत् ॥

दरी कन्दरा, श्वभ्रं गर्त्तः, व्याघ्रच्छेत्कृष्णायुपद्रवभ्यः शक्तितौ

रक्षां कुर्यात्, क्रोशेत् उच्चेः परान् श्रावयेत् ।

* गोपस्तीति पाठान्तरम् ।

† विघ्नस्तीति पाठान्तरम् ।

‡ विघ्नप्रपञ्चतन्त्रिणि पाठान्तरम् ।

§ स्यात् पालस्तथ न दीयमागिति पाठान्तरम् ।

¶ निरोधे केनचित् पालक्षेत्रनिरोधे कते इत्यर्थः ।

नारदः ।

स्याद्येहोव्यसनं गोपो व्यायच्छेत्तत्र शक्तिः ।

अयत्तस्तूर्णभागत्वं स्वामिने तन्निवेदयेत् ॥

अध्यायच्छन्नं विक्रीयस्वामिने वानिवेदयन् ।

घोटुमर्हति गोपस्तां विनयश्चैव राजनि ॥

घोटुं दातुम्, तां गाम् ।

मनुनारदी ।

नष्टं विनष्टं क्षमिभिः स्वयसं विपमे नृतम् ।

हीनं पुरुषकारेण प्रदद्याद्गोपस्य तु ॥

नष्टमपहृतं, विनष्टं विनाशमुपगतम्, यत्रैव कौरित्याकाङ्क्षायां

क्षमिभिरित्यन्वयः । स्वयस्यमन्यस्याप्युपलक्ष्यम् । विपमे

दुर्गे पर्वतादौ । पुरुषकारेण गोपकर्तव्यप्रतीकारेण ।

याज्ञवल्क्यः ।

पालदोषविभागे तु पाले दण्डो विधीयते ।

अर्हतयोदय मणाः स्वामिनो द्रव्यमेव तु ॥

पालदोषादिनाशः पालदोषविभागः, द्रव्यं विनष्टद्रव्यं मूल्य-

परश्चेतत् भूतस्य दानाशक्यत्वात् ।

विष्णुः ।

दिवा पशूनां वृक्षाद्युपघातेऽपाले^१ त्वनायति पाल
दोषः विनष्टपशुमूल्यञ्च स्वामिने दद्यात् । अननुज्ञातो
दुग्धं दुहन्^२ पञ्चविंशतिं कार्षापणान् ।
अनायति रक्षणार्थमनागच्छति । कार्षापणो वक्ष्यते ।
ब्रह्मपुराणे ।

गृहीतमूल्यो गोपालो गां त्यक्त्वा निर्जने वने ।

ग्रामचारी नृपैर्बध्यः शलाकीव वनेचरः ॥

गोपालहस्तसंस्था गौस्तद्व्याग्नियते यदि ।

तदा स एव दण्ड्यः स्वाच्छुस्कं दाप्यस्तु गोपतेः ॥

यदा रोगादिदोषेण म्रियते गौर्गृहे कश्चित् ।

तदा स गोपतिर्दण्ड्यो दत्त्वा गोपालवेतनम् ॥

गां जातरोगां, शलाकीवेति शलाकी शिरावैद्यादिः^३ स यथा
स्वप्रतिकर्षव्यं स्वामिनं त्यक्त्वा स्नेष्टव्या वनगामी दण्ड्यः,
तथायमपीत्यर्थः । यदा रोगादीति, यदा प्रतीकारसमर्थं
गोपतो तमप्रतिकुर्वन्ति रोगादिना विनष्टा गौस्तदासी राज्ञा
दण्ड्यो गोपस्य वेतनं दापयितव्य इत्यर्थः ।

* विधाद्युपघाते इति पाठान्तरम् ।

† गोपाल इति पाठान्तरम् ।

‡ अननुज्ञातो वदन्निति पाठान्तरम् ।

§ शिरावैद्यादिरिति पाठान्तरम् ।

सामिपालविवादतरङ्गः ।

मनुनारदौ ।

अजाविके तु संरुहे वृकैः पाले त्वनायति ।

यां प्रसह्य वृको हन्यात्पाले तत्किस्त्रिघ्नं भवेत् ॥

अजाविकशब्देनाभिभाष्याः पशव उपलक्ष्यन्ते ।

अवरुहे अभिभूते ।

तथा ।

तासाञ्चेदवरुहानां चरन्तीनां मिथो वने ।

यामुत्प्लुत्य वृको हन्यात् पालस्तत्र किस्त्रिधी ॥

मिथः साहित्येन चरन्तीनां, तत्र गवि हतायामित्यर्थः ।

नारदः ।

अनेन सर्व्वपालानां विवादः समुदाहृतः ।

मृतेषु च विशद्विः स्याद्वास्तशृङ्गादिदर्शनात् ॥

अनेन एतेन सर्व्वपालानामग्राह्यपालानां विवाद उक्तः ।

मनुः ।

क्षणौ चर्म्म च वालांश्च वक्ष्यस्त्रिभ्रायुरीचनान्म् ॥

पशुस्त्रामिनि दद्याच्च^१ मृतेष्वङ्गानि दर्मयेत् ॥

क्षणौ चेत्यादिना मृतपशोरसाधारणचिह्नानुपलक्ष्यन्ते ।

व्यवहितमृते अङ्गानि विरण्यायीनि शृङ्गादीनि । ६

* वलि चायूनि रीचनमिति पाठान्तरम् ।

† दद्याच्चिति पाठान्तरम् ।

अथ संविद्व्यतिक्रमः ।

तत्र वृहस्पतिः ।

एषा हि स्वामिभृत्यानां वै क्रिया परिकीर्तिता ।

संविद्विधानमधुना समासेन निबोधत ॥

नारदः ।

पापण्डुनैगमादीनां स्थितिः समय उच्यते ।

समयस्थानपरकर्म तद्विवादपदं श्रुतम् ॥

पापण्डास्तयीवाद्याः । नैगमाः पौराः । आदिग्रन्थोपसङ्गादि-
समूहविषयया । स्थितिः पारिभाषिकैर्धर्मैर्व्यवहारः । अनपा-
कार्यं अनुसङ्गनम् ।

याज्ञवल्करः ।

राजा हत्वाणं पुरे स्थानं ब्राह्मणाश्रमस्य तत्र तु ।

त्रैविद्यान्वृत्तिमद्भूयात्सधर्मः पाष्यतामिति ॥

पुरे नगरे, स्थानं धवसगृहादिकं, न्यस्य स्थापयित्वा, त्रैविद्यान्
धयीसम्पन्नान्, वृत्तिमत् हिरण्यादियुक्तम् ।

● सङ्ग्रहमिष्येति श्रुत्यते, अथवा विवादपदतासञ्चन इति शीघ्रम् ।

† इत्येति पाठान्तरम् ।

‡ धनगृहादौति पाठान्तरम् ।

वृहस्पतिः । २

वेदविद्याविदोऽऽविप्रान्योचियानग्निहीचिणः ।

सत्कृत्य^१ स्थापयेत्तत्र तेषां वृत्तिं प्रकल्पयेत् ॥

। अनाच्छेद्यकरास्तीर्णाः प्रदद्याद्बृहभूमयः ।

मुक्तभाष्याय नृपतिर्लेखयित्वा स्वयासने ॥

गृहभूमय इति द्वितीयार्थे प्रथमा भार्पत्वात् समाधेया ।

● मुक्तभाष्याख्यत्तराजदेयाः ।

नित्यं नैमित्तिकं काम्यं ग्राम्तिकं पौष्टिकं तथा ।

पौराणां कर्म कुर्युस्ते सन्दिग्धेऽर्थे च निर्णयम् ।

ग्रामश्रेणिगणानाञ्च सदैतः समयक्रिया ।

बाधाकाले तु सा कार्या धर्मकार्ये तथैव च ॥

वाटचौरभये बाधा सर्वसाधारणी स्मृता ।

ततोऽपममनं^३ कार्यं सर्वं लोकेन^४ केनचित् ॥

कोपेण^५ लेखक्रियया मध्यस्थैर्वा परस्परम् ।

विश्वासं प्रथमं कृत्वा कुर्युः कार्याण्यनन्तरम् ॥

* वेदविद्याशुचानिति पाठान्तरम् ।

† आह्वयेति पाठान्तरम् ।

‡ अनाच्छेद्यकरा ग अनाच्छेद्य इत्यर्थे करः क्रियमाणं शस्त्रादोमर्कं दास्यतादित्यर्थः, तेषां ओचिषाचानित्यर्थः ।

§ ततोऽपममनमिति पाठान्तरम् ।

॥ सर्वमेवेनेति पाठान्तरम् ।

॥ कोपेण द्विमेनेत्यर्थः । कोपेनेति पाठान्तरम् ।

विद्वेषिणो व्यसनिनः शालीनालसभीरवः ।
 लुब्धातिवृद्धः नालाद्य न कार्याः कार्यचिन्तकाः ॥
 शुचयो वेदधर्माज्ञा दक्षाः चान्ताः* कुलोद्भवाः ।
 सर्वकार्यं प्रवीणाय कर्त्तव्याय महत्तमाः ॥
 ह्यो जयः पशु वा कार्याः समूहहितवादिनः ।
 कर्त्तव्यं वचनं तेषां ग्रामत्रैणिगणादिभिः ॥

ग्रामो ग्रामवासिसमूहः । त्रैणिः समानजातीयैकहस्तिकार-
 समूहः । गणो ब्राह्मणसमूहः । बाधा चोरादिपीडा । धर्म-
 कार्यं सभाप्रपादिसंस्कारे । शालीनीप्रगल्भाः ।

याज्ञवल्करः ।

कर्त्तव्यं वचनं सर्वैः समूहहितवादिनाम् ।
 यस्तत्र विपरीतः स्यात्त दाप्यः प्रथमं दमम् ॥

कात्यायनः ।

युक्तियुक्तश्च यो हन्याद्वक्तुर्योऽनवकाशदः ।
 अयुक्तश्चैव यो ब्रूयात्तद्ब्रूयात्पूर्वसाहसम् ॥

यो ब्रूयात् कार्यचिन्तकेषु ।

ब्राह्मणातिदेगे याज्ञवल्करः ।

त्रैणिनेगमपापण्डगणानामध्ययं विधिः ।
 भेदस्यैषां नृपो रवेत्पूर्वहस्तिश्च पालयेत् ॥

* भुभान्दइति पाठान्तरम् ।

† दक्षा दाता इति पाठान्तरम् ।

नैगमः पौरसमूहः । गणोऽत्र त्रैलोक्यव्याख्यात्रैतरसमूहः* ।
भेदं धर्मव्यवस्थादि† ।

नारदः ।

पापशुद्धिनैगमत्रैलुपूगत्रातगणादिषु ।

संरक्षेत्तमयं राजा दुर्गे जनपदे तथा ॥

पूगोऽत्र षण्णिकादिसमूहः, नानाजातीयानियतवृत्तिसमूह-
इत्यन्ये । प्रात आयुधीयसमूहः । आदित्यन्दः सङ्गणगुण-
बहुत्वप्राप्तये ।

तथा ।

यो धर्मः कर्म यच्चैषामुपस्थानविधिय यः‡ ।

यच्चैषां वृत्त्युपादानमनुमन्येत तत्तथा ॥

धर्मः पारम्परिकाचारः । कर्म जीवनानुकूलोचितव्यापारः ।
वृत्त्युपादानमुपादीयमाना वृत्तिः ।

कात्यायनः ।

समूहानान्तु§ यो धर्मस्तेन धर्मेण ते सदा ।

प्रकुर्युः सर्वकार्याणि स्वधर्मेषु व्यवस्थिताः ॥

* त्रैलोक्यव्याख्यात्रसमूह इति पाठान्तरम् ।

† धर्मव्यवस्थानिति पाठान्तरम् ।

‡ यच्चैषामुपस्थानविधिय इति पाठान्तरम् ।

§ समूहिनानिति पाठान्तरम् ।

याज्ञवल्करः ।

निजधर्माविरोधेन यस्तु सामयिको भवेत् ।

सोऽपि यन्नेन संरक्षो धर्मो राजकृतश्च यः ॥

सामयिकः समूहयोगवेमार्थं भासं राजोपस्थानं कार्यमित्या-

दिरूपः । भासं शान्तिः करणीयेत्यादिरूपो राजकृतो धर्मः ।

कात्यायनः ।

अविरोधेन धर्मस्य निर्गतं राजयासनम् ।

तस्यैवाचरणं पूर्वं कर्त्तव्यन्तु नृपाश्चया ॥

राज्ञा प्रवर्त्तिताभ्यर्मान् यो नरो नानुपासयेत् ।

याज्ञः स पापी दण्डश्च सोपयन्नृजयासनम् ।

वृहस्पतिः ।

सभाप्रपादेवगृह्यतद्गारासंस्कृतिः ।

तथानाथदरिद्राणां संस्कारो यजनक्रिया ॥

कुलायनं निरोधश्च कार्यमध्याभिरंशतः ।

यच्चैतन्निश्चितं सम्यक् धर्म्या सा समवक्रिया ॥

पासनीयाः समस्तैस्तु यः समर्थो विसंवदेत् ।

सर्वस्वहरणं दण्डस्तस्य निर्व्वसनं पुरात् ॥

* निरुक्तमिति पाठान्तरम् ।

† पदे इति पाठान्तरम् ।

तत्र भेदमुपेक्षां वाऽयः कथित्कुरुते नरः ।

चतुःसुवर्णाः षट् निष्का दण्डस्तस्य विधीयते ॥ ११

मनुः ।

यो ग्रामदेशसद्धानां कृत्वा सत्येन संविदम् ।

विसंवदेन्नरो लोभात्तु तं राष्ट्रादिप्रवासयेत् ॥

निगृह्य दापयेदेनं समयव्यभिचारिणम् ।

चतुःसुवर्णान् षट् निष्कान् शतमानश्च राजतम् ॥

एवं धर्म्मविधिं कुर्याद्धार्ष्णिजः पृथिवीपतिः ।

ग्रामजातिसमूहेषु समयव्यभिचारिणाम् ॥

कुलायनं कुलीनस्य अयनं निरोधो दुर्जनप्रवेगवारणम् ।

ग्रामः प्रसिद्धएव । देशो ग्रामसमूहः । एकधर्म्मातुगतानां

नानादेशनिवासिनां समूहः सङ्घः । निगृह्य धर्ययं कृत्वा,

चतुःसुवर्णान् चत्वारः सुवर्णाः परिमाणं निष्काणां येषां ते

* तत्र भेदमुपेक्षार्थमिति तत्र भेदमुपेक्षार्थो वेति पाठवचम् ।

. † अतः परं वक्ष्यमाणं प्रविश —

मनुः ।

अतः तत्र प्रवक्ष्यामि धर्मं समयभेदिनाम् ।

धर्मे दण्डादिव्यवस्थाम् । समयभेदिनाम् इदमन्वयः । कर्मभेदिनाम् परिदृष्टं
मिति नियमभेदधारिणाम् ।

‡ विसंवदेन लोभात्तु पात्रावरम् ।

§ दापयकमिति पात्रावरम् ।

तथा । एतच्च साष्टं शतं सुवर्णानां निष्कमाहुर्मनीषिण इति
तथा पञ्चसौवर्णिको निष्क इति च यत्परिमाणान्तरं तद्वर-
वच्छेदार्थम् । शतमानं रत्निकानां विंशत्यधिकं शतत्रयम् ।
जातिसमूहो नानाजातिसमूहः ।

नारदः ।

सृष्ट्यग्न्याय ये भिन्दुगुंस्ते विनेया विशेषतः ।

आयहेयुर्भयं घोरं व्याधिवत्ते ह्युपेक्षिताः ॥

याज्ञवल्करः ।

गणद्रव्यं हरेद्यस्तु संविदं लहयेत्तु यः ।

सर्वस्वग्रहणं कृत्वा तं राष्ट्रादिप्रवासयेत् ॥

गणद्रव्यं यामादिसमूहसाधारणं द्रव्यं, संवित् समयः ।

जात्नायनः ।

साहस्री भेदकारी च गणद्रव्यविनाशकः ।

उच्छेद्याः सर्वे एवैते विख्याप्येवं नृपैर्भृगुः ॥

हहसतिः ।

यस्तु साधारणं हिंसातिघपेक्षैविक्यमेव वा ॥

संविद्व्यतिक्रमं विहन्त्याश्च स निर्व्यासस्ततः पुरात् ॥

• चाईमिति पाठान्तरम् ।

† लहयेदुदित्यर्थे समयमिति शेषः ।

‡ सेऽनुपेक्षिता इति पाठान्तरम् ।

§ लहयेदिति पाठान्तरम् ।

॥ भैरव एव इति पाठान्तरम् ।

तथा ।

अरुन्तुदः सूचकश्च भेदकतादृशी तथा ।

येणियूगवृषद्वेष्टा चिप्रं निर्वाह्यते पुरः* ॥

अरुन्तुदो मर्मासृक्, सूचकः पिशुनः ।

तथा ।

कुलयेणिवर्णाध्यक्षाः पुरदुर्गनिवासिनः ।

वाग्धिदमं परित्यागं† प्रकुर्युः पापकर्मिणाम् ॥

वाग्धिदमं‡ वाचा द्विकारलक्षणं दृष्टम् ।

तथा ।

तैः कृतं यत्स्वधर्मेण निपद्मानुग्रहं नृणाम् ।

तद्वाचाप्यनुमन्तव्यं निष्ठष्टार्था हि ते स्मृताः ॥

स्वधर्मेण स्वधर्माविरोधेन, निष्ठष्टार्थाः सन्दिष्टतयाः§ ।

तथा ।

बाधां कुर्युर्यदैकस्य सम्भूताद्वेषसंयुताः ।

राज्ञा ते विनिवार्यास्तु शास्त्राद्यैवानुबन्धिनः ॥

मुख्ये सह समूहानां विसंवादो यदा भवेत् ।

तदा विचारयेद्वाजा स्वधर्मे स्थापयेच्च तान् ॥

* तत इति पाठान्तरम् ।

† वाग्धिदमं दष्टमिति पाठान्तरम् ।

‡ वाग्धिदममिति पाठान्तरम् ।

§ सन्दिष्टतया इति पाठान्तरम् ।

नारदः ।

मिथः सहातकरणमहेतौ शस्त्रधारणम् ।

परस्पररोपघातश्च तेषां राजा न भवेत् ॥

मिथः सहातकरणं प्रकृतिसहातप्रतिकूलावाभ्तरभेलककरणम्,
अहेतौ भयादिहेतुमन्तरेण,† परस्पररोपघातं परस्परानिष्टकरणं
तेषां नारदपूर्वोक्तपापण्डादीनाम् ।

कात्यायनः ।

एकपात्रेऽथ षड्भ्याः‡ वा सम्भोक्ता येन यो भवेत् ।

अकुर्वन्स्तथा दण्डस्तस्य दोषमदर्शयन् ॥

भोजनविरोधिने दोषमदर्शयन् तत्तथा अकुर्वन्तो दण्डः ।

बृहस्पतिः ।

सम्भूयैकमतं कृत्वा§ राजभागं हरन्ति ये ।

ते तदष्टगुणं दाय्यार विनेयार पलायिनः ॥

नारदः ।

प्रतिकूलश्च यद्राघ्नः प्रकृत्यवमतश्च यत् ।

बाधकश्च यदर्धानां तत्तेभ्यो विनिवर्त्तयेत् ॥

• प्रतिकूलावाभ्तरभेलककरणमिति पाठान्तरम् ।

† अहेतौ शस्त्रधारणं भयादिहेतुमन्तरेण शस्त्रधारणमिति पाठान्तरम् ।

‡ षड्भ्या इति पाठान्तरम् । अथ षड्भ्यामिति सुव्यवहारादुच्यते ।

§ सम्भूयैकमतोभूतिरिति पाठान्तरम् ।

दोषवत्करणं यत्स्यादनाम्नायप्रकल्पितम् ।

प्रहृतमपि तद्राजा श्रेयस्कामो निवर्त्तयेत् ॥

प्रकृत्यवमतं स्वभावतो गृहीतम्, अर्थानां बाधकं द्यूतादि,
दोषवत्करणमनिष्टफला कृतिः, अनाम्नायप्रकल्पितम् पागमा-
प्रसिद्धम्, तेभ्यः पापण्डादिभ्यः ।

याज्ञवल्करः ।

समूहकार्यं आयातान् कृतकार्यान्विसर्जयेत् ।

सदानमानसत्कारैः^१ पूजयित्वा महीपतिः ॥

समूहकार्यप्रद्वितो यज्ञभेत तदर्पयेत् ।

एकादयगुणं दायो यद्यसीः^२ नार्पयेत्क्षयम् ॥

राजाधिकारे वृष्टपतिः ।

ततो सभ्येत यत्किञ्चित्तर्ज्वेयमेव तत्क्षमम् ।

पाण्डापिक मासिकं वा विभक्त्यं यथागतः ॥

पाण्डापिकादिपदमुपनयनार्थम्^३ ।

देयं बालिगृहदाभ्यस्त्रीवालातुररोगिषु ।

सन्तानिकादिषु तथा^४ एष धर्मः सनातनः ॥

० निवर्त्तयेदिति पाठान्तरम् ।

† सदानमानसत्कारैरिति पाठान्तरम् ।

‡ यद्ययनिति पाठान्तरम् ।

§ राजाधिकारमुपनयनार्थमिति पाठान्तरम् ।

¶ सनातनादिषु यदायनिति पाठान्तरम् ।

यत्तैः प्राप्तं रक्षितञ्च गणार्थं वा प्रकल्पितम्* ।

राजप्रसादलब्धञ्च सर्व्वेषामेव तत्त्वमम् ॥

आतुरादन्यो रोगी, हलायुधेन तु आतुर इत्यत्र अकर इति
प्रकृतम्, अकरो हस्तगूढ इति च व्याख्यातम् । सन्तानि-
कादिष्वित्यनेन† पूर्व्वोक्तव्यतिरिक्तगणशेषादिकर्तव्यबुद्धिविषय-
परिग्रहः ।

कात्यायनः ।

गणमुद्दिश्य यत्किञ्चित्कृत्वर्थं‡ भक्षितं भवेत् ।

आत्मार्यं विनियुक्तं वा देयं तैरेव तद्ववेत् ॥

गणमुद्दिश्य गणप्रयोजनमन्तरेणैव गणप्रयोजनमभिधाय चरणं
कृत्वा सङ्गृह्यकृतवृत्तमेव§ ये. कैचिद्भक्षितं तैरेव तदेयं न
सङ्गेनेत्यर्थः ।

तथा ।

गणानां येष्विवर्गानां॥ गता. स्युर्ये तु मध्यताम् ।

प्राप्तानस्य धनार्थस्य समांशः सर्व्वेष्वेव ते ॥

* गणार्थं वापुत्रार्थं कृतमिति पाठान्तरम् ।

† सन्तानादिष्वित्यनेनेति पाठान्तरम् ।

‡ येषां चमिति पाठान्तरम् ।

§ सङ्गृह्यकृतवृत्तमेवेति पाठान्तरम् ।

॥ येष्विवर्गानामिति पाठान्तरम् ।

अर्वागपि ये सर्वसम्पत्त्या गणादिमध्यप्रविष्टास्तेऽपि सर्वे
पूर्वधनस्य ऋणस्य च भागिनो भवन्तीत्यर्थः ।

तथा ।

तथैव भोज्यवैभोज्यदानधर्मक्रियासु च ।

समूहस्थोऽंशभागी स्वात्प्रगतस्त्वंशभाग् न तु ॥

क्रियेतिपदं भोज्यादिभिः प्रत्येकमभिसम्बध्यते । भोज्यं मोद-
कादि । वैभोज्यं धान्यादि । प्रगतस्त्वंशभाग् न तु, प्रगतः
निजप्रयोजनमात्रेण गणादिभ्यो वहिर्भूतः नांशभागित्यर्थः ।

इति विवादरत्नाकरे संविद्यतिक्रमतरङ्गः ।

अथ विक्रीयासम्प्रदानम् ।

व दृष्टस्यतिः ।

समासेनोदितस्त्वेष समयाचारनिश्चयः ।

क्रयविक्रयसंज्ञातो विवादः श्रूयतामयम् ॥

नारदः ।

विक्रीय पण्यं मूल्येन क्रेतुर्यत्र प्रदीयते ।

विक्रीयासम्प्रदानं तद्विवादपदमुच्यते ॥

दृष्टस्यतिः* ।

जङ्गमं स्यावरक्ष्यैव द्रव्ये हे समुदाहृतं ।

क्रयकाले पण्यग्रह उभयोरपि च श्रुतः ॥

नारदः ।

लौकेऽग्निं द्विविधं द्रव्यं स्यावरं जङ्गमं तथा ।

क्रयविक्रयधर्मेषु सर्वं तत्पण्यमुच्यते ॥

पट्टिधस्तस्य च बुधैर्दानादानविधिः श्रुतः ।

गणितं तुलितं मीयं क्रियया रूपतः श्रिया ॥

गणितं पूगादि, तुलितं सुवर्णादि, मीयं धान्यादि, क्रिययेति,

भारवहनादिक्रियया क्रीयमाणं ह्यपमादि, रूपतः लावण्यतः

क्रीयमाणमङ्गनादि, श्रिया दीप्त्या क्रीयमाणं मुक्तादि ।

तथा ।

विक्रीय पण्यं मूल्यान क्रेतुर्यो न प्रयच्छति ।

स्यावरस्य चयं दाप्यो जडमस्य क्रियाफलम् ॥

अथः शस्याद्युपघातेनोपचयः॥ क्रिया भारवहनादिका ।
फलं क्षीरादि ।

तथा ।

अर्घावेदपचीयेत सोदयं पण्यमावहेत् ।

स्याग्निनामेष नियमो दिग्बामो दिग्विचारिणाम् ॥

यदि विक्रीता प्राप्तमूल्याऽपि पण्यं न ददाति, तच्च पण्यं कास-
वगादपचितार्घं भवति तदासौ तस्मै† तद्देशस्थाय क्षेत्रे सोदयं
क्रयकालीनमूल्येयावत्तत्कालेन चुटितं, तत्सहितं पण्यं दापयि-
तव्यः‡ । यस्य क्षेत्रा दिग्विचारी वणिगादिः, तस्मै तद्देशान्त-
रातुरूपलाभसहितं पण्यं दाप्य इत्यर्थः ।

विष्णुः ।

गृहीतमूल्यं यः पण्यं क्षेत्रेनैव दद्यात्, तस्यासौ सोदयं
दाप्यः, राज्ञा च पण्यमर्तं दण्ड्यः ।

भनुः ।

क्रीत्वा विक्रीय वा किञ्चित् यस्यैहानुमयो भवेत् ।
सोऽन्तर्दशाहे तद्व्यं दद्याच्चैवाददीत वा ॥

• शस्याद्युपघातेनोपचय इति पाठान्तरम् ।

† तदासौ इति पाठान्तरम् ।

‡ दापयितव्यमिति पाठान्तरम् ।

अनुशयोऽकरणमतिः पद्यात्तापद्रव्यम् । दद्यान्नत्यर्पयेत्क्रेता
विक्रेतरीति श्रेयः । आददीत क्रेतृसकाशादिक्रेतेति श्रेयः ।
सौहृदाद्यादि ५ व्यतिरिक्तोपभोगाविनश्वरगृहक्षेत्रधानादिकं
वीजज्ञास्य विषयः । एतच्च क्रीत्वानुशये व्यक्तीभविष्यति ।

तथा ।

परेण तु दद्याहस्य न दद्यान्नेव दापयेत् ।

आददानो ददक्षैव राज्ञा दण्ड्यः शतानि षट् ॥

शतानि पणानाम् ।

तथा ।

यस्मिन् यस्मिन्कृते कार्यं यस्मिन्नुशयो भवेत् ।

तमनेन विधानेन धर्मेण यधि निवेशयेत् ॥

यस्मिन् यस्मिन्निति सामान्यपदेन वीक्षया च क्रयादन्त्यापि
ऋणप्रयोगादौ अनुशये कृते सर्वत्र क्रयविक्रयानुशयधर्मार्पण-
प्रत्यर्पणपणपट्शतदण्डरूपा १ यथायथमतिदिशन्ते । अनेन
क्रयविक्रयानुशयप्रकारोक्तेन ।

कात्यायनः ।

क्रीत्वा प्राप्तं न गृहीयाद्यी न दद्याद्दूयितम् ।

स मूल्यादगमामन्तुर्कं दत्त्वा स्वं द्रव्यमाप्नुयात् ॥

प्राप्तं स्ववशतां नीतम् ।

* सौहृदाद्यादीति पाठान्तरम् ।

† षट्पणशतदण्डरूपा इति पाठान्तरम् ।

‡ दशम भागमिति पाठान्तरम् ।

स्ववशतामनीते तु स एव विशेषमाह ।

अप्रामेय्यं क्रियाकारे कृते नैवद् प्रदापयेत् ।

एवं धर्मो दशाहातु परतोऽनुशयो न तु ॥

क्रियाकारे साक्षिलेख्यादौ । स्ववशतामगतस्य क्रीतस्यापि

अप्रहणेन भूत्वाद्यभागदानमित्यर्थः ।

नारदः ।

उपहन्येत वा पक्षं दह्येतर्पय्येत वा ।

विक्रेतुरेव सोऽनयो विक्रीयासम्प्रयच्छतः ॥

यान्नवस्करः ।

राजदैवोपघातेन पण्यदीप उपागते ।

हानिर्विक्रेतुरेवासौ याति तस्याप्रयच्छतः ॥

नारदः ।

निर्दोषं दर्शयित्वा तु सदोषं यः प्रयच्छति ।

भूष्यन्तु द्विगुणं दाप्यो विनयं तावदेव तु ॥

हहस्सतिः ।

ज्वात्वा सदोषं यः पक्षं विक्रीणीताविवक्षणः ॥

तदेव द्विगुणं दाप्यस्तत्कर्म वित्तुये तथा ॥

विक्रीणीत दोषमनुक्रेति शेषः ।

तथा ।

मत्तोभ्यस्तेन विक्रीतं चीनमूत्रं भवेन वा ।

अस्रतन्त्रेण भूदेन त्वार्यं तस्य पुनर्हरेत् ॥

त्वार्यं तस्य क्रेतुरिति श्रेयः । पुनर्हरेत् विक्रेतैव एतच्च
दद्यात्परतोऽपि ।

याज्ञवल्करः* ।

अन्यहस्ते च विक्रीतं दुष्टं वा दुष्टवद्यदि ।

विक्रीयते दमन्तस्य मूल्यात्तु द्विगुणं हरेत् † ॥

नारदः ।

तद्यान्यहस्ते विक्रीय सोऽन्यस्मै तन्मयच्छति ।

सोऽपि तद्विगुणं दाप्यो विनयं तावदेव तु ॥

अन्यस्य मूल्यासंपादं कृत्वा तद्वसुनस्ततोऽन्यस्मै तद्वसु त्यजति,
सोऽपि तद्विगुणं यस्तु विनयश्च तावत्तं दाप्य इत्यर्थः ।

याज्ञवल्करः ।

सत्यद्वारकृतं द्रव्यं द्विगुणं प्रतिपादयेत् ।

यत्क्रेतुकामेन क्रयपरिस्वित्तये विक्रेत्रे समर्पितं‡ तत्तत्त्व-

* यत्तदिति पाठान्तरम् ।

† दृढव्यतिरिति पाठान्तरम् ।

‡ दमन्तस्य मूल्यातो द्विगुणो भवेदिति पाठान्तरम् ।

§ अर्पितमिति पाठान्तरम् ।

क्षारपदार्थः । तच्चाग्रे विक्रेता विक्रये विप्रतिपक्षोऽद्विगुणं
क्रेत्रे दद्यादित्यर्थः ।

व्यासः ।

सत्यद्वारश्च यो दद्याद्यथाकालं न दृश्यते ।

पण्यं भवेन्निसृष्टम्[†] दीयमानमगृह्यतः ।

यः क्रेता क्रयणार्थं सत्यद्वारद्वयं[‡] दद्यात्, तस्य पण्यं दीय-
मानमगृह्यतः तन्निष्ठं[†] त्यक्तमेष भवेत् विक्रेत्रे, तेन तद्व्यं न
क्रेत्रा विक्रेतुः पार्श्वे ग्राह्यमित्यर्थः ।

नारदः ।

दीयमानं न गृह्णाति क्रीत्वा पण्यश्च यः क्रीयी ।

विक्रीणानस्तदन्यत्र विक्रेता नापराधुयात् ॥

याज्ञवल्क्यः ।

विक्रीतमपि विक्रेयं पूर्वक्रेतर्यगृह्णाति ।

हानिद्योक्तेऽदोषेण क्रेतुरेव हि सा भवेत् ॥

नारदः ।

दत्तमूल्यस्य पण्यस्य विधिरेव प्रकीर्तितः ।

अदत्तेऽन्यत्र समयाच्च विक्रेतुरतिक्रमः ॥

अन्यत्र समयावसादिना मूल्यदानव्यवस्थां विना ।

• विप्रतिपक्षे इति पाठान्तरम् ।

† निसृष्टमिति पाठान्तरम् ।

‡ सत्यद्वारं इत्यमिति पाठान्तरम् ।

अव्यवस्थितार्थे विशेषमाह स एव ।

लाभार्थं वणिजां सर्वपक्षेषु क्रयविक्रयः ।

स च लाभोऽर्घमासाद्य महागभवति वा न वा ॥

तस्माद्देशे च काले च प्रक्रमेतार्थविद्वणिक् ।

न जैह्वेन प्रवर्त्तत श्रेयानेप वणिकपथः ॥

मूल्यमव्यवस्थाय क्रीते दैयकालानुसारेण व्यवस्थापको वणिक्
प्रक्रमेत अनुरूपं मूल्यं प्रकल्पयेत्, न जैह्वेन न कुटिलतया
प्रवर्त्तत, उचितां मूल्यं न खण्डयेदित्यर्थः ।

इति विक्रीयासम्प्रदानतरङ्गः ।

अथ क्रीत्वानुशयः ।

नारदः ।

क्रीत्वा मूख्येन यः पण्यं क्रीतं न बहु मन्यते ।

क्रीत्वानुशयः* इत्येतद्विरादपदमुच्यते ॥

क्रीत्वा मूख्येन यः पण्यं दुःक्रीतं मन्यते क्रीयी ।

विक्रेतुः प्रतिदेयं तत्तस्मिन्नेवाङ्गावीक्षितम्† ॥

द्वितीयेऽङ्गे ददत्क्रेता मूल्यात्तिशयांशमाप्नुयात्‡ ॥

द्विगुणं तच्चतुर्थेऽङ्गे परतः क्रेतुरेव तत् ॥

मूल्यात्तिशयांशं मूल्यादधिकं विशत्तमभागमित्यर्थः । एतच्च
बीजान्यभोगविनश्वरवस्त्रादिविषयम् ।

बीजविषये॥ उपभोगाविनश्वरस्त्रीहादिविषयेः॥ पुनरन्यमेव
प्रत्यर्पणविधिमाह याज्ञवल्क्यः ।

* क्रीत्वानुशय इति पाठान्तरम् ।

† क्रीत्वानुशय इति पाठान्तरम् ।

‡ अवीक्षितमपरीक्षितमित्यर्थः ।

§ भादरेदिति पाठान्तरम् ।

॥ एतत्तिशयः पाठान्तरम् ।

॥ विक्रेते इति पाठान्तरम् ।

** विक्रय इति पाठान्तरम् ।

द्वैकपञ्चसप्ताहवाहमासाहमासिकम् ।

बीजायोवाञ्जरत्नस्त्रीदोष्टपुंसां परीक्षणम् ॥

बीजं व्रीह्यादि,* अयो लौहं, बाह्यो बलीवर्हादिः, रत्नं मुक्ता-
प्रवालादि, स्त्री दासी, दोष्टं महिष्यादि, पुमान्दासः । एषां
बीजादीनां यथाक्रमेण दशाहादिकः परीक्षाकालो बोध्यः ।
परीक्षमाणे बीजादौ यद्यसम्यग्बुद्धानुशयो भवति, तदा
दशाहाद्यभ्यन्तरे एव क्रयनिवृत्तिर्न पुनस्तदूर्ध्वमित्युपदेशार्थः ।
पूर्वप्रकरणे लिखितं क्रीत्वित्यादि मनुवचनन्तु दशाहाद्यनुशय-
विवोधकवचनविषये, सर्व्वस्यैतदपरीक्षितक्रीतविषयम् ।

कात्यायनः ।

क्रीत्वा वानुशयात्पण्य* त्वजेद्दोष्टादि यो नरः ।

अदुष्टमेव काले तु स मूल्यादयमं वहेत् ॥

काले द्रव्यार्पणकाले, इदमप्यपरीक्षितक्रीते ।

तथा ।

क्रीत्वा गण्यन्नुशयं क्रयी हस्तमुपागते ।

षड्भागं तत्र मूल्यस्य दत्त्वा क्रीतं त्वजेद्गुरुः ॥

हस्तमुपागते स्वयम्भूतभागे । एतेन स मूल्यादयमं वहेदिति
पूर्व्वोक्तं स्ववशानीतद्रव्यविषयम् । प्राक्प्रपञ्चितस्यैतत् ।

विक्रीयासम्प्रदाने क्रीत्वानुगयधर्ममाह याज्ञवल्कराः ।

अयं हृदिष्य यणिजां पण्यानामविजानता ।

क्रीवा नानुगयः कार्यः कुर्वन् पट्टभागदण्डभाक् ॥

परीक्षितक्रीतपण्यानां क्रयोत्तरकालं क्रयकालपरिमाणतः ऊर्ध्वं
हृदि नानुगयपण्यता विक्रीवा महार्घतानिदम्भनं पण्यस्यम-
पण्यता च क्रीवा नानुगयः कार्यः अन्यथा तु कार्यं इत्युक्तं
भवति । कम्पतरौ त्वविजानतेति स्थाने अभिजानतेति पाठो
दर्शितः स तु याज्ञवल्करप्रकाशहृत्पात्रपारिजातविरीधात्
प्रमादपाठ इति सूचितः ।

परीक्षितक्रमेण नारदः ।

क्रीत्वा नानुगयं कुर्याद्दणिकं पण्यविषयस्य ।

अयं हृदिष्य जानीयात्पण्यानां यस्य यादृशी ॥

क्रीता पण्यं परीक्षेत प्राक् स्वयं गुणदोषतः ।

परीक्षाभिमतं क्रीतं विक्रेतुर्न भवेत्पुनः ।

हृदस्पतिरपि ।

परीक्षेत स्वयं पण्यमन्येषाञ्च प्रदर्शयेत् ।

परीक्षितं बहुमतं गृहीत्वा न पुनस्त्यजेत् ॥

अथ व्यासः ।

दणकाष्ठिकासूत्रघान्यासवरसस्य च ।

वस्त्रकूप्यहिरण्यानां सदा एव परीक्षणम् ॥

नारदः ।

- वाहाद्दोहं परीक्षित पञ्चाहाहाहमेव च ।
मुक्तारवप्रवालानां सप्ताहात्परीचयम् ॥
द्विपदामर्दमासन्तु पुंसां तद्विगुणं स्त्रियाः ।
दशाहः सर्व्वबीजानामेकाहो लोहवाससाम् ॥

नारदेन एकाहेन वासोग्रहणादशवासवाक्येऽपि सद्यःपदं तथैव
नेयम् * ।

नारदोक्तक्रमेण परीक्षाकालमुक्ता वृहत्सतिः ।

अतोऽर्वाक् पण्यदोपस्तु यदि संजायते कश्चित् ।
विक्रेतुः प्रतिदेयं तत्क्रेता मूल्यमवाप्नुयात् ॥

कात्यायनः ।

अविघातन्तु यत्क्रीतं दुष्टं पद्याद्विभावितम् ।
क्रीतं तत्स्वामिने देयं पण्यं कालेऽन्यथा न तु ॥

काले तत्परीक्षाकाले, अन्यथा परीक्षाकालादूर्ध्वम् ।

मनुः ।

- मान्यदन्तेन संसृष्टं रूपं विक्रयमर्हति ।

न सावद्यं न च न्यूनं न दूरे न तिरोहितम् ॥

अन्यत्कुडुमादि, अन्येन धीनमूल्येन कुसुमादिना, संसृष्टं
मिश्रितं, रूपं पण्यं, सावद्यं सदोषं उत्तेतरदोषपरश्चैतत्, न्यूनं

मानहीनं, दूरे दूरस्थिततया अज्ञातगुणदीपमित्यर्थः, तिरो-
हितं वस्त्रादिना पिहितम् ।

नारदः ।

परिभुक्तान्शु यदासः क्लिष्टरूपं मलीमसम् ।

सदीपमपि यत्क्रीतं विक्रेतुर्न भवेत्पुनः ॥

सदीपमपि ज्ञात्वेति शेषः । एतत्तु* ज्ञातदीपक्षीतवस्वन्तरे-
ऽपि द्रष्टव्यं न्यायतौल्यात् ।

इति विवादरत्नाकरे क्रीत्वानुशयतरङ्गः ।

अथ सीमाविवादः ।

तत्र बृहस्पतिः ।

क्रयविक्रयानुशये विधिरेव प्रदर्शितः* ।

ग्रामक्षेत्रगृहादीनां सीमावादं निबोधत ॥

तत्र नारदः ।

सेतुकेदारमर्यादाविक्रटाकटनिर्णये ।

चेत्राधिकारो यत्र स्याद्विवादः चेत्रजस्तु सः ॥

सेतुस्त्रीयप्रतिबन्धकोबन्धः । केदारमर्यादा केदारसीमा, विक्रष्टं
खिलं सदुक्तृष्टं, अकृष्टं प्रवृत्तं सदकृष्टं, एषां निर्णये निर्णयार्थम् ।

यत्र विवादे चेत्रमधिक्रियते, स विवादः चेत्रज उच्यते ।

कात्यायनः ।

आधिक्यं न्यूनता चास्ती अस्तिनास्तित्वमेव च ।

अभोगे भुक्तिः सीमा च षड् भूवादस्य हेतवः ॥

अभोगे भोगशून्ये भुक्तिरेव भोगहेतुः ।

मनुः ।

सीमां प्रति समुत्पन्ने विवादे ग्रामयोर्द्वयोः ।

व्येष्टे मासि नयेदेनां सप्रकाशेषु सेतुषु ॥

नयेदुच्येत् । सेतुस्थितिं सीमालिङ्घपरम् । सप्रकाशेषु जलादि-

---

* प्रकीर्तितं इति पाठान्तरम् ।

नाशाद्वक्त्रेषु । न्यैष्ठपदमपि सीमासिद्ध्यञ्जककालोप-
लक्षणार्थम् ।

ब्रह्मस्यतिः ।

निवेशकाले कर्त्तव्यः सीमाबन्धविनिर्णयः ।

प्रकाशोपांशुचिह्नैश्च लक्षितः संशयापहः ॥

निवेशकाले ग्रामादिनिर्माणकाले । प्रकाशचिह्नैर्वृक्षादिभिः ।

उपांशुचिह्नैः करीयेष्टकादिभिः ।

मनुः ।

सीमाहक्षांशु कुर्वीत न्ययोधास्त्यकिंशुकान् ।

शास्त्रसीमास्ततासांश्च चीरिण्येव पादपान् ।

गुल्मानन्यांश्च विविधान् शमीवल्लीस्यलानि च ।

शरान् कुल्लकगुल्मांश्च तथा सीमा न नश्यति ॥

तद्भागान्मुदपानानि वाप्यः प्रस्रवणानि च ।

सीमासन्धिषु कार्याणि देवतायतनानि च ॥

गुल्माः प्रकाण्डरहिताः सटाः* नक्षत्रो गुडुचादयः । स्यलानि

लक्षिमन्दत्पिण्डाः । कुल्लकरूपाः गुल्माः । तद्भागानि महा-

न्धांसि, वाप्यः पुष्करिण्यः, उदपानं कूपः, प्रस्रवणानि नदी-

व्यतिरिक्तस्तीतांसि‡ ।

* ईष्येति पाठान्तरम् ।

† साटा इति भाटा इति च पाठान्तरम् ।

‡ नद्यतिरिक्तधीवीतीति पाठान्तरम् ।

दृढस्मृतिः ।

कूपवापीतडागानि चैत्वारामसुरालयाः ।

स्यलनिम्नदीप्तोतः शरगुल्माश्वरागयः* ॥

प्रकाशचिह्नान्येतानि सीमायां कारयेत्तदा ।

निहितानि† तयान्यानि यानि भूमिर्न भक्षयेत् ॥

निहितानि सीमायां निहितानि कारयेत् यानि भूमिर्न
भक्षयेत् न नाशयेत् न भुक्तिकालं नयेदिति यावत् ।

मनु† ।

उपच्छन्नानि चान्यानि सीमासिद्धानि कारयेत् ।

सीमाज्ञाने नृणां धीक्ष्य स्तोके नित्यं विपर्ययम् ॥

शस्मनोऽस्थीनि गोवालांमुपान्‍तः‡ भक्षकपालिकाः ।

करीयमिष्टकाद्वारान् शर्करा वासुकाश्च दृ॥ ॥

यानि चैवंप्रकाराणि कालाद्भूमिर्न भक्षयेत् ।

तानि सन्धिषु सीमाया अप्रकाशानि कारयेत् ॥

विशेषेण प्रकाशे तु पलाशकिंशुको मती ॥

उपच्छन्नानि श्राप्यतानि । अन्यानि वक्ष्यमाणानि अश्मादीनि ।

* शरगुल्माश्वकादय इति पाठान्तरम् ।

† निम्नगतीति पाठान्तरम् ।

‡ क्षयेति पाठान्तरम् ।

§ सधति पाठान्तरम् ।

कपालिकाः कर्कराः । अङ्गारा निर्वाणोल्मूकाः । कोद्रुः
इति यस्याः प्रसिद्धिः । शर्कराः क्षुद्रमाण्डावयवाः एवम्प्रा-
राणि कर्करादीनिः । प्रकाशे तु पलाशः प्रसिद्धः, किंशुकः
पलाशसदृशः कण्टकयुक्तः ।

हृदयतिः ।

करीपास्थितुयाङ्गारशर्कराश्लक्ष्मकपालिकाः § ।
सिकतेष्टकगोवालकार्पासास्त्रीनि भक्ष च ॥
प्रक्षिप्य कुम्भेष्वेतानि सीमान्तेषु निधापयेत् ।
ततः पौगण्डवालानां प्रयत्नेन प्रदर्शयेत् ॥
वार्द्धकी च शिशूनां ते दर्शयेयुस्तथैव च ।
एवं परम्पराज्ञाने सीमाभ्रान्तिर्न जायते ॥

ते पौगण्डवालाः ।

मनुः ।

एतैर्लिङ्गैर्नयेत्सीमां राजा विवदतां वृणाम् ।

पूर्वभुक्त्या च सततमुदकस्यागमेन च ॥

सततमविच्छेदेन पूर्वभुक्त्या नयेदित्यन्वयः ॥ उदकस्यागमो
जलप्रवाहः ।

* कोकाल इति पाठान्तरम् ।

† येषामिति सन्धीचोक्त्या प्रदिसाति ।

‡ शर्करादीनीति पाठान्तरम् ।

§ कर्कराश्लक्ष्मकपालिका इति पाठान्तरम् ।

¶ दिव्ये इति पाठान्तरम् ।

समुच्चयेयुः सीमामित्यनुवृत्तौ नारदः ।

निम्नगापट्टतोऽक्षृष्टनष्टचिह्नासुऽ भूमिषु ।

तत्प्रदेशानुमानेन^१ प्रमाणैर्भोगदर्शनैः ॥

निम्नगापट्टता उल्लृष्टा^२ या नष्टचिह्ना भूमयः, तासु तत्प्र-
देशानुमानेः प्रदेशस्थितवेषमानेः सीमा ज्ञेयेति ।

मनुः ।

यदि संग्रह एव स्याद्विद्वानामपि दर्शने ।

साक्षिप्रत्यय^३ एव स्याद्विवादे सीमनिययः ।

साक्ष्यधीनः प्रत्ययः साक्षिप्रत्ययः ।

कात्यायनः ।

तस्मिन् भोगः प्रयोक्तव्यः स च^४ साक्षिषु तिष्ठति ।

सेस्याकृष्टचेतरस्य साक्षी मार्गद्वयान्वितः ॥

तस्मिन् सीमानिर्णये भोगः प्रयोक्तव्यः भोगः प्रमाणत्वेन
प्राप्तव्यः । साक्षिषु भोगज्ञेयत्विति विवक्षितम् ।

मनुः ।

ग्रामनियककुलानाञ्च समर्थं सीमसाक्षिणः ।

प्रष्टव्याः सीमविद्वानि तयोद्यैव विवादिनोः ॥

* निम्नगापट्टतोऽक्षृष्टनष्टचिह्नास्ति पाठान्तरम् ।

१ तत्प्रमाणानुमानैरिति पाठान्तरम् ।

२ उल्लृष्टा इति पाठान्तरम् ।

३ साक्ष्य प्रत्यय इति पाठान्तरम् । साक्ष्येषां प्रत्यय साक्ष्य प्रत्यय इति तदर्थः ।

४ सविस्ति पाठान्तरम् ।

ते पृष्टास्तु यथा ब्रूयुः* सामन्ताः सीमनिधयम् ।

तथा तच्च निवधीयात्सामन्तांस्तांश्च नामतः ॥ -

साध्यभावे च चत्वारो ग्रामाः सीमान्तवासिनः ।

सीमाविनिर्णयं कुर्युः प्रयत्ना राजसविधौ ॥

ग्रामेयका ग्राम्याः तेषां कुलं सम्बुद्धः । विवादिनोः समस-
मित्यन्वयः† । ग्रामा ग्रामीणाः, सीमान्तवासिनः सन्निहित-
वासिनः । निवधीयात् पक्षे लेखयेत् विनिर्णयं श्रवण-
परम्परया भोगेन सीमासुचयेयुः ।‡

याज्ञवल्क्यः ।

सामन्ता वा समग्रामाश्चत्वारोऽथ दद्यापि वा ।

रक्तस्रग्वसनाः सीमां जयेयुः क्षितिधारिणः ॥

समग्रामाः समाः समसंख्याः ग्रामाः ग्राम्याः तेन समसंख्या
ग्राम्या इत्युक्तं भवति । एतदेव विवृतं चत्वार इत्यादिना ।

कात्यायनः ।

तेषामभावे सामन्ता मौलवृद्धोदृतादयः ।

स्यावरे पट्प्रकारेऽपि नात्र कार्या विचारणा ॥

* कुर्युर्गिति पाठान्तरम् ।

† मित्यर्थे इति पाठान्तरम् ॥

‡ पुरश्चपरम्परयाभोगेन सीमापक्षे नयेद्वुरिति पाठान्तरम् ।

तेषां साक्षिणामभावे षट्प्रकारे अंगन्यूनताधिक्यादिषट्प्रकारकभूवादेः ।

तथा ।

क्षेत्रवस्तुतद्भागेषु कूपोपवनसेतुषु† ।

द्वयोर्विवादे सामन्तः प्रत्ययः सर्व्ववस्तुषु ॥

सामन्तः सीमान्तवासी ††

तथा ।

सीमान्तभावात्‡ सामन्तैः कुर्यात्क्षेत्रादिनिर्णयम् ।

ग्रामसीमासु च तथा तत्त्वंग् नगरदेशयोः ॥

सार्धसिद्धौ प्रदुष्टेषु सामन्तैर्व्वर्णगीरवात् ।

तत्संसर्गेषु॥ कर्त्तव्य उद्गारी नात्र संशयः ॥

संसर्गः॥ संसर्गदुष्टेषु तत्संसर्गाः††† प्रकीर्त्तिताः ।

कर्त्तव्या न प्रदुष्टास्तु राज्ञा धर्म विज्ञानता ॥

७

* भूमिविवादे इति पाठान्तरम् ।

† क्षेत्रवापौतद्भागेषु कूपेषु लव्धेदुधिति पाठान्तरम् ।

‡ सीमान्ते वासीति पाठान्तरम् ।

§ सामन्तभावादिति पाठान्तरम् ।

¶ कुर्यादिति वादे इति च पाठान्तरम् ।

॥ तत्संसर्गकृत्तिति पाठान्तरम् ।

•• संसर्गकृत्तिति पाठान्तरम् ।

†† सामयुक्ता इति पाठान्तरम् ।

सामन्तेषु दीपशङ्कायां ततोऽन्ये दुष्टनिर्णयाय आदरणीयाः ।
तेष्वपि शङ्कायामन्ये, नतु दुष्टाः सामन्तमात्रेण पुरस्कार्य-
इत्यर्थः ।

तथा ।

त्यक्ता दुष्टांस्तु सामन्तानन्याभौलादिभिः सह ।

समीक्ष्य कारयेत्सीमामेवं धर्मविदो विदुः ॥

सामन्ताः साधनं पूर्वमनिष्टोक्ती गुणान्विताः ।

द्विगुणामुत्तरा ज्ञेयास्ततोऽन्ये विगुणा मताः ॥

अनिष्टोक्ती तेषां दीपोक्ती तेषां शङ्काभावे तात्पर्यं, तेन प्रथम-
सामन्तेषु दीपशङ्कायां तत्संसक्ता द्विगुणाः, तेषामपि दीप-
शङ्कायां तत्संसक्तान्निगुणा पाद्या इति सामन्ता इत्यादेरर्थः ।

शब्दलिखितो ।

वृहत्सेवयोर्विरोधे सामन्तप्रत्ययः सामन्तविरोधे अभि-
लेख्यप्रत्ययः, अभिलेख्यविरोधे ग्रामनगरवृहद्वेणिप्रत्ययः,
ग्रामनगरवृहद्वेणिनिरोधे दशवर्षभुक्तानुभुक्तमन्यत्र राजविप्र-
सात् ।

सामन्तविरोधे सामन्तानां परस्परविमतौ अभिलेख्य
लिखितं दशवर्षभुक्तानुभुक्तं दशवर्षाणि निरन्तरं भुक्तं प्रमाणं
तथान्यत्र राजविप्रसादवृत्तिप्राप्त्यसम्भूतद्रव्यात् ।

नारदः ।

सेवसीमाविरोधे तु सामन्तोभ्यां विनिर्णयः ।

नगरग्रामगणिनो ये य हवन्तमा नराः ॥

ग्रामसीमासु च बहिर्ध्ये स्तुस्तत्कृषिजीविनः ।

गोपाः शाकुनिका व्याधा ये चान्ये वनगोचराः ॥

नगरग्रामगणिनो नगरग्रामजनमुख्याः तत्कृषिजीविनः
तदुभयसीमान्तकृषिजीविनः । अन्ये च वनगोचराः मूला-
हारादयः, तेभ्यो विनियय इति शेषोऽनुपपद्यते ।

बृहत्सतिः ।

गृहचैत्रविवादेषु सामन्तेभ्यो विनिर्णयः ।

नगरग्रामगणिनो ये च बृहत्तमा नराः ॥

कीनाशशिल्पिभृतका गोपव्याधोऽञ्जलीविनः ।

मूलखानककैवर्त्तकुल्या मीदकाबाधकाः ॥

कीनाशः कृषीवलः, उञ्जलीविनः मूलग्रस्यावशिष्टमञ्जरी-
जीविनः । तैऽपि पर्यटनशीलत्वान्नायः सीमन्ता इति एवं
शिल्पभृतकादिषु[†] चोद्यम् ।

मनुः ।

सामन्तानामभावे तु भौलानां सीमसाक्षिणाम् ।

इमानप्यनुयुञ्जीत पुरुषास्वनगोचरान् ॥

व्याधाञ्जलिकुनिकागोपाकैवर्त्तान्मूलखानकान् ।

व्यालयाहानुञ्जहत्तीन् शून्यांसः[‡] वनगोचरान् ॥

* ये च स्तुः कृषिजीविन इति पाठान्तरम् ।

† शिल्पिभृतकादिषु मूलखानकादिषु चैति पाठान्तरम् ।

‡ शून्यांस इति पाठान्तरम् ।

मौला ग्रामोत्पत्तिसहभुवः* अनुयुञ्जीत वृच्छेत् ।

नारदः ।

समुन्नयेयुः सीमानं लक्षणैरुपलक्षिताम् ।

तुषाङ्गारकपालास्थिकूपैरायतनैर्द्रुमेः ॥

अभिज्ञानैश्च वल्मीकैः स्थलनिम्नोन्नतादिभिः ।

केदाराराममार्गैश्च† पुराणैः‡ सेतुभिस्तथा ॥

मनुः ।

ते दृष्टास्तु यथा ब्रूयुः सीमासन्धिषु लक्षणम् ।

तत्तथा स्थापयेद्राजा धर्मेण ग्रामयोर्द्वयोः ॥

बृहस्पतिः ।

ग्रपथैः शपिताः स्त्रैः स्त्रैः कुर्युः सीम्नि विनिययम् ।

दर्शयेयुर्निधानानि तत्प्रमाणमिति स्थितिः ॥

स्त्रैः स्त्रैः तत्स्वजात्युचितैः§ ग्रपथैः साक्षिष्वचनयवणोक्तैः,
निधानानि सीमानिधीयमानानि तुषाङ्गारादीनि सीमा-
चिह्नानि ।

मनुः ।

शिरोभिस्ते गृहीत्वोर्वीः स्वध्विनी रक्तवाससः ।

* ग्रामोत्पत्तिसहभुवन इति पाठान्तरम् ।

† केदाराराममार्गैवेति पाठान्तरम् ।

‡ प्रवाणैरेति पाठान्तरम् ।

§ स्वजात्युचितैरेति पाठान्तरम् ।

सुकृतैः शापिताः स्त्रैः स्त्रैर्नयेयुस्ते समञ्चसम् ।

स्त्रैः स्त्रैः सुकृतैर्धर्मैः शापितास्ते धर्मा अस्माकं चीणा भवन्ति
यदि मिथ्या यदाम इति वादिता इत्यर्थः ।

नारदः ।

नैकः समुद्रयेत्सीमां नरः प्रत्ययवानपि ।

शुरुत्वादस्य कार्यस्य क्रियैषा बहुषु स्थितार ॥

एकघेदुन्नयेत्सीमां सोपवासः समुद्रयेत् ।

रक्तमाष्याम्वरधरः क्षितिमारोप्य मूर्धनि ॥

एकघेदत्यन्ताप्ततया अभयानुमतो भवति तदा सोपवासो रक्त-
माष्याम्वरधरः मूर्द्धि क्षितिमारोप्य सीमासुन्नयेदित्यर्थः ॥

बृहस्पतिः ।

ज्ञातचिह्नविनाशे तु एकोऽप्युभयसम्मतः ।

रक्तमाष्याम्वरधरो मृदमादाय मूर्धनि ।

सत्यघ्नतः सोपवासः सीमां सुन्दर्ययेन्नरः ॥

ज्ञातचिह्नविनाशे ज्ञातृणां चिह्नानाद्याभावे ।

मनुः ।

यद्योक्तेन नयन्तस्ते धूयन्ते सत्वसाक्षिणः ।

विपरीतं नयन्तस्तु दाप्याः स्युर्दिशतं दम्भम् ॥

सामन्ताद्येनृपा व्रूयुः सेतौ विवदतां नृणाम् ।

सर्वे पृथक् पृथग्दण्डा राज्ञा मध्यमसाहसम् ॥

सत्यसाक्षिणः सत्यप्रधानाः सीमानोद्धारः, द्विष्यतं पणानाम्,
सेतुः सीमा, पृथक् पृथक् प्रत्येक साक्षित्वस्य प्रत्येकवृत्तित्वात्* ।

कात्यायनः ।

बह्वनान्तु गृहीतानां न सर्वे निर्णय यदि ।

कुर्युर्भयाद्वा लोभाद्वा दाप्यास्तूत्तमसाहसम् ॥

अज्ञानेन† हि मुच्यन्ते सामन्ता निर्णयं यदि ।

अज्ञानोक्तौ दण्डयित्वा पुनः सीमां विचारयेत् ॥

कीर्त्तिते यदि भेदः स्वाहण्ड्यास्तूत्तमसाहसम् ॥

अज्ञानेन ज्ञानेऽपि अज्ञानाभिधानेन‡, कीर्त्तिते सभूयसाक्षी
उक्ते, पुनस्तेषां यदि भेदो वचनविरोधः स्वादित्यर्थः ।

नारदः ।

शेषाघेदवृत्तं§ व्रूयुर्नियुक्ता भूमिकर्माणि ।

जघन्यास्तेऽपि प्रत्येकं विनेयाः पूर्वसाहसम् ॥

गणहृदादयस्त्वर्गे¶ दण्डं दधुः पृथक् पृथक् ।

विनेयाः प्रथमेनेव साहसेनानृते स्थिताः ॥

शेषाः सामन्तेभ्योऽन्ये व्याधादयः॥ ।

* पृथक्वृत्तित्वादिति पाठान्तरम् ।

† अज्ञानेनति अज्ञानेनति च पाठान्तरम् ।

‡ अज्ञानोद्धारवनेति पाठान्तरम् ।

§ शेषाघेदवृत्तेति पाठान्तरम् ।

¶ शपथाद्वा दण्डयित्वा इति पाठान्तरम् ॥

॥ शेषा सामन्ता अन्ये व्याधादय इति पाठान्तरम् ।

कात्यायनः ।

संसक्ताः स्वयं सामन्तास्तत्संस्क्तास्तथोत्तराः ।

संसक्तसक्तसक्तान्ताः पञ्चाकाराः प्रकीर्त्तिताः ॥

पञ्चवक्त्राण्डलाकाराः, सीमाविवादविषयं परिवेष्ट्य सर्व्वदिक्षु अवस्थिता इत्यर्थः ।

तथा ।

ग्रामी ग्रामस्य सामन्तः चैत्रं चैत्रस्य कीर्त्तितम् ।

गृहं गृहस्य निर्द्दिष्टं समन्तात्परिरभ्य च ॥

ग्रामस्य ग्रामान्तरेण सह सीमाविवादे तत्प्रत्यासन्नोऽन्यो ग्रामसमूहः सामन्त उच्यते । एवं गृहक्षेत्रयोरपि समन्तात् परिरभ्य यः परितो वेष्टयित्वा स्थितः । ग्रामक्षेत्रगृहपदानि तन्निवासिमुख्यपराधीति ।

मौललक्षणमाह स एष ।

ये तत्र सर्व्वसामन्ताः पञ्चादेशान्तरं गताः ।

तन्मूलत्वात् तु ते मौला ऋषिभिः सम्प्रकीर्त्तिताः ॥

गृहस्यतिरपि ।

तदुत्पत्तासु सामन्ता येऽन्ये† देशान्तरस्थिताः ।

मौलासु ते समुद्दिष्टाः प्रष्टव्याः कार्य्यनिर्णये ॥

अदुष्टास्ते तु यद्वृथुः सन्दिग्धौ समवृत्तयः ।

• सप्तका इति पाठान्तरम् ।

† ये चेति पाठान्तरम् ।

तत्रमाणन्तु कर्तव्यमेवं धर्मो न हीयते ॥
सन्दिग्धो सन्देहे ।

दृढलक्षणमाह कात्यायनः ।

निष्पाद्यमानं यैर्दृष्टं तत्कार्यं त्रिगुणान्वितैः ।

वृद्धा वा यदि वा वृद्धास्ते वृद्धाः परिकीर्तिताः ॥

कार्यं सीमानिर्णये हेतुमूर्तं, त्रयो गुणाः सत्यव्रताचाररूपाः ।

उद्धृतलक्षणमाह ।

उपश्रवणसम्भोगकार्याख्यानोपचिह्निताः ।

उद्धरन्ति ततो यस्मादुद्धृतास्ते प्रकीर्तिताः ॥

उपश्रवणं परस्परश्रवणम्* सम्भोगः सम्यग्भुक्तिः†, कार्याख्यानं
तत्फलप्राप्तिवार्त्ता, तेन यैः साक्षात्कार्यं न दृष्टम् उपश्रवणा-
दिभिश्च तत्कार्यमवगतं ते उद्धृता इत्यर्थः । एवञ्च तेषाम-
भावे सामान्ता मौल्यबोद्धृतादय इत्यत्रादिपदेन एतावत्
प्रकारव्यतिरेकेण सीमाज्ञातारो विधीयन्त इति बोद्धव्यम् ।

नारदः ।

ध्वजिनी मत्स्यिनी चैव नैधानी भयवर्जिता ।

राजशासननीता च सीमा पञ्चविधा स्मृता ॥

ध्वजिनी ध्वजतुल्यवृत्तवती, मत्स्यिनी मत्स्यवन्नदीमती, नैधानी
तुपादिमती । भयवर्जिता वादिप्रतिवादिसम्प्रत्यया कृता,

* परस्परश्रवणमिति पाठान्तरम् ।

† इतिरिति पाठान्तरम् ।

राजशासननीता आद्यचिन्ताभावे राजाज्ञाकारिता ।
धासः ।

निग्रीयता च ध्वजिनी नैधानी राजकारिता ।

स्थिता पञ्चविधा सीमा मत्स्थिनी तु चना मृता ॥

निग्रा च उद्यता च निग्रीयतर । मत्स्थिनी तु घृता जलस्था-
स्थिरत्वात् ।

भासा विभागमाह ।

ग्रामयोरुभयोर्यथ गर्भाः सीमामवर्त्तकः ।

निग्रीयसंक्षिता सा तु ग्राह्याविद्विददाहता ॥

सा निग्रीति गेयः ।

गरकुलकपल्लीका यत्र देवगृहाणि च ।

भग्नकूटाश्च दृग्गन्ते सीमा सौक्ताः समुद्यता ॥

ग्रामयोरुभयोः सीन्धि हृत्ता यत्र समुद्यतरः ।

समुच्छिता ध्वजाकारा ध्वजिनी सा प्रकीर्तिता ॥

दृष्टकाद्वारसिकताः गर्भरास्यिकपालिकाः ।

निहिताः यत्र दृग्गन्ते नैधानी सा प्रकीर्तिता ॥

साक्ष्यभावादुद्योर्यथ प्रमुखाश्च परिकल्पिताः ।

* सा त्विति पाठान्तरम् ।

† सा तु चोर्णितेति पाठान्तरम् ।

‡ निषाभा इति ध्वजिनी इति च पाठान्तरम् ।

§ साक्ष्यभावे इति पाठान्तरम् ।

॥ प्रमुखेति पाठान्तरम् ।

तत्प्रमाणन्तु कर्त्तव्यमेवं धर्मो न हीयते ॥

सन्दिग्धौ सन्देहे ।

हृदयलक्षणमाह कात्यायनः ।

निष्ठाद्यमानं येदृष्टं तत्कार्यं त्रिगुणान्वितैः ।

हृदा वा यदि बाह्यहृदस्ते हृदाः परिकीर्त्तिताः ॥

कार्यं सीमानिर्णये हेतुभूतं, तयो गुणाः सत्यव्रताचाररूपाः ।

उद्धृतलक्षणमाह ।

उपश्रवणसम्भोगकार्याख्यानीपचिह्निताः ।

उद्धरन्ति ततो यस्मादुद्धृतास्ते प्रकीर्त्तिताः ॥

उपश्रवण परस्परश्रवणम्, सम्भोगः सम्यग्भुक्तिः†, कार्याख्यानं तत्फलग्रहणवार्त्ता, तेन यैः साक्षात्कार्यं न दृष्टम् उपश्रवणादिभिः तत्कार्यमवगतं ते उद्धृता इत्यर्थः । एवञ्च तेषामभावे सामन्ता मौलहृदोद्धृतादय इत्यत्रादिपदेन एतावत्प्रकारव्यतिरेकेण सीमाज्ञातारो विधीयन्त इति बोधव्यम् ।

नारदः ।

ध्वजिनी मत्स्यिनी चैव नैधानी भयवर्जिता ।

राजशासननीता च सीमा पञ्चविधा स्मृता ॥

ध्वजिनी ध्वजतुन्धवृक्षवती, मत्स्यिनी मत्स्यवक्षदीमती, नैधानी तुषादिमती । भयवर्जिता वादिप्रतिवादिसम्मत्या कृता,

• परस्परश्रवणमिति पाठाक्षरम् ।

† दृष्टिरिति पाठाक्षरम् ।

राजशासननीतां प्राद्विज्ञाभावे राजाज्ञाकारिता ।

व्यासः ।

निम्नोन्नता च ध्वजिनी नैधानी राजकारिता ।

स्थिता पञ्चविधा सीमा मत्स्थिनी ॥ चला स्मृता ॥

निम्ना च उन्नता च निम्नोन्नता । मत्स्थिनी तु चला जलस्या-
स्थिरत्वात् ।

आसां विभागमाह ।

ग्रामयोरुभयोर्यत्र गर्तः सीमाप्रवर्त्तकः ।

निम्नोपलक्षिता सा तु यास्त्रविद्विरुदाहता ॥

सा निम्नेति शेषः ।

शरकुलकवल्लीका यत्र देवगृहाणि च ।

अश्वकूटाय दृश्यन्ते सीमा सोक्ताः समुन्नता ॥

ग्रामयोरुभयोः सीन्नि वृक्षा यत्र समुन्नताः ।

समुच्छ्रिता ध्वजाकारा ध्वजिनी सा प्रकीर्तिता* ॥

दृष्टकाद्वारसिकताः शर्करास्थिकपालिकाः ।

निश्चिता‡ यत्र दृश्यन्ते नैधानी सा प्रकीर्तिता ॥

साल्यभावाद्§इयोर्यत्र प्रभुषा॥ परिकल्पिता ।

* सा निति पाठान्तरम् ।

† सा तु कीर्तितेति पाठान्तरम् ।

‡ निष्ठाता इति खनिता इति च पाठान्तरम् ।

§ साल्यभावे इति पाठान्तरम् ।

॥ प्रभुषेति पाठान्तरम् ।

सामन्तानुमता सीमा सा ज्ञेया राजकारिता ॥

कात्यायनः ।

भयवर्जितभूपेन सर्वभावे स्वयंकृता ।

नारदः ।

यदा तु न स्युर्जातारः* सीमायां† न च लक्षणम् ।

तदा राजा द्वयोः सीमामुत्रयेदिष्टतः स्वयम् ॥

इष्टतः स्वयं स्वेच्छयेत्यर्थः ।

ध्यासः ।

स्वच्छन्दगा बहुजला भूपकूर्ध्वसमन्विता‡ ।

नित्यप्रवाहिणी यत्र सीमा सा मत्स्यिनी मता ॥

मनुः ।

सीमायामविषद्यायां स्वयं राजैव धर्मवित् ।

प्रदिशेद्भूमिकेयामुपकारादिति स्थितिः ॥

अविषद्यायां नियेतुमशक्यायां साक्षाद्यभावात् ।- एकेषां प्रदिशेद्दद्यादेकेषामुपकारात्, येषां तथा भूम्या महानुपकारी भवति तेषामुपकारात्, उपकारसाम्ये तु द्वयोर्विभज्य दद्यात् ।

सहस्यतिः ।

अथग्रामासमाहृत्य दत्तान्यस्य यदा मही ।

महानद्यायवा राजा कथं तत्र विचारणा ॥

* जातार इति दातार इति च पाठान्तरम् ।

† सीमाया इति पाठान्तरम् ।

‡ मत्स्यकूर्ध्वमुदनेति पाठान्तरम् ।

नद्योत्पृष्टा राजदत्ता यस्य तस्यैव सा मही ।
 अन्यथा न भवेन्नाभी नराणां राजदैवकः ॥
 क्षयोदयो जीवनञ्च देवराजवशानृणाम् ।
 तस्मात्सर्वेषु कार्येषु तत्कृतं न विचारयेत् ॥
 ग्रामयोऽभयोर्यत्र मर्यादा कल्पिता नदी ।
 क्षयोदयेन तीर्त्वा सा चालयन्द्दण्डमर्हति ॥
 एककूलनिपातस्तु भूमेरन्यत्र संस्थितिम् ।
 नदीतीरेषु कुरुते तस्य तत्र विचारयेत् ॥
 क्षेत्रं सशस्त्रमुत्तमं भूमिच्छिन्ना यदा भवेत् ।
 नदीस्त्रोतःप्रवाहेण पूर्वस्वामी लभेत ताम् ॥
 या राज्ञा क्रोधलोभेन हलन्यायेन वा हृता ।
 प्रदत्तान्यस्य तुष्टेन न सा सिद्धिमवाप्नुयात् ॥
 प्रमाणरहितां भूमिं भुञ्जतो यस्य वा हृता ।
 गुणाधिकाय वा देया तस्य तां न विचारयेत् ॥

यत्र नदीकूलपातः क्रमेण ग्रामान्तरभूमिं ग्रामान्तरं निवेशयति
 तत्र विचारनं न कार्यम् । यत्र तु नदी चेतादिकं समुत्पन्न
 याति तत्र पूर्वग्रामस्यैव सा भूमिरित्यर्थः ।

* एकत्र कूलपातस्थिति पाठान्तरम् ।

† तादृशेति पाठान्तरम् ।

‡ तमिति पाठान्तरम् ।

§ ताच्च न चालयेदिति पाठान्तरम् ।

॥ विचारनं न ऊर्थादिति पाठान्तरम् ।

दशग्रामग्रतग्रामसहस्रग्रामलक्षणां ।

विषमां नृपतिः कुर्याच्चिह्नैः सीमां विनिश्चिताम्* ॥

याज्ञवल्करः ।

आरामायतनग्रामनिपानीद्यानवेश्मसु ।

एष एष विधिर्ज्ञेयो वर्षांस्तुप्रवहादिषु ।

आरामः समीपवनोपलक्षितो भूभागः, आयतनं देवगृहभूमिः
ग्रामग्रहणेन नगरादिरपि† लक्ष्यः, निपानं कूपाकृष्टपानीयो-
पलक्षितनिम्नभूभागः‡, उद्यानं क्रीडावनोपलक्षितभूभागः ।
एष साक्षिसामन्तादिरूपो विधिः । वर्षांस्तुप्रवहः दृष्टितोयौष-
वर्म् ।

मनुः ।

चेन्नक्षपतङ्गागानामारामस्य गृहस्य च§ ।

सामन्तप्रत्ययो ज्ञेयः सीमासन्धिविनिर्णयः ॥

कात्यायनः ।

चेन्नक्षपतङ्गागानां केदारारामयोरपि ।

गृहप्रासादावसथचेन्नदेवगृहेषु च ॥

हहस्सतिः ।

* दशग्रामग्रतग्रामसहस्रग्रामलक्षणां ।

विषमानृपतिः कुर्याच्चिह्नैः सीमान्विनिश्चिताम् ॥ इति पाठान्तरम् ।

† पुरादिरपीति पाठान्तरम् ।

‡ कूपाकृष्टनिपानीषोपलक्षितनिम्नभूभाग इति पाठस्तु समीचीनवहाति ।

§ आमारामगृहस्य चेति पाठान्तरम् ।

निवेशकालादारभ्य गृहवार्यापणादिकम् ।

येन यावदथा भुक्तं तस्य तत्र विचासयेत् ॥

यातायनाः प्रणालीय तथा निर्यूहवेदिकाः ।

चतुःशालं स्यन्दनिकां प्राङ्निविष्टां न धरयेत् ॥

यातायनं गवाक्षः, प्रणाली जलनिर्गममार्गः, निर्यूहो नाग-
दन्तकः, वेदिका प्रतीक्षादिसंस्तृता उन्नता भूमिः, चतुःशालं
चतुर्द्वारगृहं, स्यन्दनिका पटलप्रान्तः ।

कात्यायनः ।

मेखलाभ्रमनिष्काशगवाक्षावोपधारयेत् ।

प्रणालीं गृहवासुच्च पीडयन्दण्डभागभवेत् ॥

दृष्टिपातं प्रणालञ्च† न कुर्यात्परवेग्नसु ॥

मेखला गृहादिमूलवन्धः, भ्रमोऽथ जलनिर्गमप्रदेशः, निष्काशो
निर्गमोचितदेशः, निष्काशो हर्म्यादिभित्तिषु निर्गतकाष्ठादि-
निर्मितमसृष्टभूमिकमुपवेशनस्थानमिति कल्पतरुः । उपधार-
येन्न निरुभ्यासु, गृहवासुर्गृहभूमिः, दृष्टिपातोऽथ गवाक्षः ।

वर्चं स्थानं वज्रिचयं गतोच्छिष्टादिसेवनम्‡ ।

अत्यारात्परकुक्षस्य न कर्त्तव्यं कदाचन ॥

वर्चःस्थानं मूत्रपुरीषोष्णगर्भस्थानं, वज्रिचयं अग्निस्थानं, कचित्

• भूदिवि पाठान्तरम् ।

† प्रणाधीयेति पाठान्तरम् ।

‡ दृष्टिनिपात इति पाठान्तरम् ।

§ गतोच्छिष्टादुपवेशनमिति पाठान्तरम् ।

वह्निस्थानं वा वह्निगृहमिति पाठः, स तु सुगम एव, अत्या-
रादतिसमीपे ।

कात्यायनः ।

विष्मूत्रोदकचक्रञ्च वह्निश्चानिवेशनम्* ।

अरन्निद्वयमुत्सृज्य परकुक्ष्यान्निवेशयेत् ॥

चक्रं तैलादियन्तम्, अरन्नि. निष्कनिष्ठमुष्टिहस्तः ।

वृहस्पतिः ।

यान्वायान्ति जना येन पशवद्यानिवारिताः ।

तदुच्यते ससरणं न रोदव्यन्तु केनचित्† ।

नारदः ।

अवस्करस्यलश्वभ्रमस्यन्दनिकादिभिः ।

चतुष्पथसुरस्यानरप्यामार्गं न रोधयेत् ॥

अवस्करो विष्ठागृहादिशोधनार्थं पांशुनिचय इति हरि-

हरादयः, स्थलं वेदिका, श्वभ्रो गर्तः, भ्रमो जलनिर्गममार्गः,

स्यन्दनिका पटलप्रान्तः । आदिशब्देनान्यदपि तादृशम् ।

रप्यामार्गो राजमार्गः, रथ्या चत्वर इति कल्पतरुः ।

ग्रहसिद्धिर्तौ ।

मार्गचेत्रे पथि विसर्गो राजमार्गरथपरिवर्तनं‡ पूर्व-

* वह्निमूनिनिवशनमिति पाठान्तरम् ।

† कक्षषिदिति पाठान्तरम् ।

‡ परिवर्त्तनमिति पाठान्तरम् ।

मर्यादा स्थापनं तीरणगृहरथ्यान्तरिषु त्रिपदं
देवराजायतनेषु यथेष्टम् ।

मार्गे यत्क्षेत्रं तत्र पथि स्थिते विसर्गः त्यागः पथिकानां गच्छतां,
तेन स पन्था भावरोक्ष्य इत्यर्थः । राजमार्गे रथपरिवर्तनं
यावता देशेन रथपरिवृत्तिः स्यात्तावान्देशः राजमार्गे त्याज्य
इत्यर्थः । पूर्वमर्यादास्थापनं यावती पौरैः पूर्वं मर्यादा पूर्व-
सीमा कृता तस्याः स्थापनम् । तीरणगृहरथ्यान्तरिषु त्रिपदं
तीरणगृहरथ्यासमीपे यदत्रयपरिमितं देशं त्यजेदित्यर्थः ।

कात्यायनः ।

सर्व्वे जनपदा येन प्रयान्ति सचतुष्पदाः ।

अनिरुद्धा यथाकामं राजमार्गः स उच्यते ॥

न तत्र रोपयेत्* किञ्चिन्नोपहृत्यात्तु केनचित् ।

शुर्वाचार्यनृपादीनां मार्गादानात्तु दण्डभाक् ।

यस्तत्र सह रथभ्रान्तृचारोपपन्नमेष च ।

कामात्पुरीषं कुर्याच्च† तस्य दण्डस्तु मायकः ॥

तत्र मार्गे सहरोऽवकरः । हरिहरादिभिः संसरणानुवृत्तौ
प्रजापतिरिति मस्तके दत्त्वा यस्तत्रेति वाक्यमवतारितम् इह
न फलती विशेष इति ।

मनुः ।

समुत्सृजेद्राजमार्गे यस्त्वमेध्यमनापदि ।

* तत्रारोपयेदिति पाठान्तरम् ।

† वा कुर्यादिति पाठान्तरम् ।

स द्वौ कार्पाषणी दद्यादमेध्यश्चाशु शोधयेत् ॥

आपद्रुतस्तथा वृद्धो गर्भिणी बाल एव वा ।

परिभाषणमर्हन्ति तच्च शोध्यमिति स्थितिः ॥

परिभाषण दण्डशून्यं भूयः पुनरेव मा कार्पोरित्यादि वचनं
शोध्यमापद्रुतादिनेति शेषः ।

दण्ड इत्यनुवृत्तौ विष्णुः ।

पथुद्यानोदकसमीपेष्वशुत्करादित्यागेः यण्यत
तच्चापास्येति ।

एतच्चातिशयिताशुत्करादित्यागे, तेन न मनुना विरोधः ।
कात्यायनः ।

तडागोद्यानतीर्थानि योऽमेध्येन विनाशयेत् ।

अमेध्यं शोधयित्वा तु दण्डयेत्पूर्वसाहसम् ॥

अमेध्यं शोधयित्वा त्वमेध्यशोधनममेध्यकर्तृद्वारा कारयित्वित्यर्थः ।
तथा ।

द्रूपयन् सिद्धतीर्थानि स्थापितानि महात्मभिः ।

धान्यानि वापनीयानि प्राप्नुयात्पूर्वसाहसम् ॥

अथ मनुः ।

गृह तडागमारामं क्षेत्रं वा भीषया वहन् ।

शतानि पञ्च दण्ड्यः स्थादद्यानाद्विगतो दमः ॥

भीषया भयोपादानेन अज्ञानाद् भ्रान्त्यादिना ।

वृद्धमतुः ।

स्यापिताचेव मर्यादासुभयोर्गामयोस्तथा ।

अतिक्रामन्ति ये पापास्ते दण्ड्या दिशतं दमम् ॥

याज्ञवल्करः ।

मर्यादायाः प्रभेदे तु सीमातिक्रमणे तथा ।

क्षेत्रस्य हरणे दण्डा अधमीक्षममध्यमाः ॥

मर्यादा चिह्नभूतवृक्षादिः तस्याः प्रभेदे विवटने, सीमाति-
क्रमणं सीमार्थं रथ्याधिकभूषणं क्षेत्रप्रदणमेव च ।

ग्रहलिखितौ ।

क्षेत्रमर्यादाभेदे अष्टशतं सीमातिक्रमणे अष्टसहस्रं

क्षेत्रोदकाहरणे अष्टशतम् ।

अष्टशतमष्टभिरधिकं शतम् एवमष्टसहस्रमपि । क्षेत्रोदकाहरणे
क्षेत्रप्रदणनिर्वाहकोदकाहरणे ।

विष्णुः ।

सीमाभित्तिरमुक्षमसाहसं दण्डयित्वा पुनः सीमां कारयेत् ।

कात्यायनः ।

सीमामध्ये तु जातानां वृक्षाणां क्षेत्रयोर्दयोः ।

फलं पुण्यञ्च सञ्जातं क्षेत्रस्वामिषु निर्दिशेत् ॥

अन्यक्षेत्रेषु जातानां शाखा यान्यथ संस्थिता ।

स्वामिनं तं विजानीयाद्यस्य क्षेत्रेषु संस्थिता ॥

संस्थिता शाखा इति शेषः ।

स हो कार्यापणौ दद्यादभेध्यचाशु शोधयेत् ॥

आपन्नतस्तथा वृद्धो गर्भिणी बाल एव वा ।

परिभाषणमहेन्ति तच्च शोधमिति स्थितिः ॥

परिभाषण दण्डशून्यं भूयः पुनरेव मा कार्योरित्यादि वचनं
शोधमापन्नतादिनेति शेषः ।

दण्ड इत्यनुवृत्तौ विष्णुः ।

पथ्युद्यानोदकसमीपेष्वशुच्यत्करादित्यागेऽपण्यतं
तच्चापास्येति ।

एतच्चातिशयिताशुच्यत्करादित्यागे, तेन न मनुना विरोधः ।
कात्यायनः ।

तडागोद्यानतीर्थानि योऽभिधीन विनाशयेत् ।

अभेध्यं शोधयित्वा तु दण्डयेत्पूर्वसाहसम् ॥

अभेध्यं शोधयित्वा त्वमेध्यशोधनमभेध्यकर्तृद्वारा कारयित्वेत्यर्थः ।
तथा ।

दूपयन् सिद्धतीर्थानि स्थापितानि महात्मभिः ।

धान्यानि बापनीयानि प्राप्नुयात्पूर्वसाहसम् ॥

अथ मनुः ।

गृहं तडागमारामं चैवं वा भीषया वहन् ।

शतानि पञ्च दण्डयः स्वादन्नानाद्विशतो दमः ॥

भीषया भयोपादानेन अन्नानाद भ्रान्त्यादिना ।

वृक्षमनुः ।

स्थापिताश्चैव मर्यादासुभवोर्यामयोस्तथा ।

अतिक्रामन्ति ये पापास्ते दण्ड्या दिगर्तं दमम् ॥

याज्ञवल्क्यः ।

मर्यादायाः प्रभेदे तु सीमातिक्रमणे तथा ।

क्षेत्रस्य हरणे दण्डा अधमोत्तममध्यमाः ॥

मर्यादा चिह्नभूतवृक्षादिः तस्याः प्रभेदे विषटने, सीमाति-
क्रमणे सीमार्थं रय्याधिकभूषणं क्षेत्रग्रहणमेव च ।

ग्रहलिखिती ।

क्षेत्रमर्यादाभेदे अष्टयत्तं सीमातिक्रमणे अष्टसहस्रं

क्षेत्रोदकाहरणे अष्टयत्तम् ।

अष्टयत्तमष्टभिरधिकं यत्तम् एवमष्टसहस्रमपि । क्षेत्रोदकाहरणे
क्षेत्रग्रहणनिर्वाहकोदकाहरणे ।

विष्णुः ।

सीमाभित्तिरसुप्तमसाहसं दण्डयित्वा पुनःसीमां कारयेत् ।

कात्यायनः ।

सीमामध्ये तु जातानां वृक्षाणां क्षेत्रयोर्द्वयोः ।

फलं पुण्यञ्च सञ्जातं क्षेत्रस्वामिषु निर्दिशेत् ॥

अन्यक्षेत्रेषु जातानां शाखा यान्यत्र संस्थिता ।

स्वामिनं तं विजानीयाद्यस्य क्षेत्रेषु संस्थिता ॥

संस्थिता शाखा इति शेषः ।

अथ सेतुः ।

तत्र नारदः ।

परचेवस्य मध्ये तु सेतुर्न प्रतिपिध्यते ।

महागुणोऽल्पबाधयेद्बहिरिष्टा चये सति ॥

बहिर्बलवती चये अल्पीयसीति, तेन परचेने परेण क्रियमाणः
सेतुर्यदा बहूपकारकः, चेन्नस्वामिनयाल्पीयःचयकरः, तदा
तेनासी न निषेध्यः* । यतोऽल्पोपचये बलवती बहिः सर्व-
स्येष्टा भवतीत्यर्थः ।

यान्नवल्काः ।

न निषेधोऽन्यबाधस्तु सेतुः कल्याणकारकः ।

परभूमिं हरन् कूपः स्वल्पवेनो बह्वदकः ॥

अल्पोपचयकारी बहूपकारी च परचेने परेण यः क्रियमाणस्तु
सेतुः तेन न निषेध्यः । एवं कूपोऽपि अल्पीयसीं परभूमिं हरन्
बहूपकारी परेण न निषिध्यत इत्यर्थः । कूपग्रहणेन पुष्क-
रिण्यादिकमपि विवक्षितम्* ।

तथा ।

स्वामिनो योनिवेद्यैव चेने सेतुं प्रवर्त्तयेत् ।

उत्पद्ये स्वामिनो भोगस्तदभावे महीपतेः ।

यदा स्वामिनमष्टद्वैव तस्य० चैवे सेतुं करोति तदा सेवस्वामिन
एव तदुत्पन्नस्यादौ भोगः तदभावे रात्रः न तु सेतुकर्तुरित्यर्थः ।
नारदः ।

पूर्वप्रवृत्तमुच्छिन्नमष्टद्वैव स्वामिनस्तु यः ।

सेतुं प्रकल्पयेत्कथञ्च स तत्फलभागभवेत् ॥

पूर्वप्रवृत्तं पूर्वजातमुच्छिन्नमधुना चिह्नावशेषं, स्वामिनं सेतोः,
एतच्च सेतुगतविशेषणं सेतुन्तराप्रवर्त्तनार्थम् । तत्र तु परसेवे
तदनुमतिरपेक्षते सेतुकरणमेवम् ।

तथा ।

मृते तु स्वामिनि पुनस्तदंशे वापि मानवे ।

राजानमामन्त्रा ततः कुर्यात्सेतुप्रवर्त्तनम् ॥

अतोऽन्यथा क्षीयभाक् स्वानृगव्याधार्चदर्शनात् ।

अथवस्तस्य नश्यन्ति यो विवमनुविध्यति ॥

अतोऽन्यथा अनुमतिमगृहीत्वा निष्कलः सेतुः यो विवे विधः
स इवेत्यर्थः ।

कात्यायनः ।

अस्वाम्यनुमतेनैव संस्कारं कुरुते तु यः ।

गृहीद्यानतद्भागानां संस्कर्त्ता लभते न तु ॥

देयं स्वामिनि चायाते न निवेद्य नृपे यदि ।

अथावेद्य प्रयुक्तस्तु तत्कृतं लभते व्ययम् ॥

• परसेति पाठान्तरम् ।

† तमपेक्ष्य न तु सेतुकरणमेवेति पाठान्तरम् ।

अस्वाम्यनुमतेनैव नृपे चानिवेद्य यदि परमहोद्यानतडागानां
संस्कारं कुरुते तदा संस्कर्त्ता न किञ्चित्फलं लभते । अथ
स्वामिनि अनिवेद्य राजनि च निवेद्य करोति, तदा आयाते
स्वामिनि तस्मात्संस्कारव्ययं लभत इत्यर्थः ।

नारदः ।

सेतुस्तु द्विविधः प्रोक्तः खेयो बन्धस्तथैव च ।
तोयप्रवर्त्तनात्खेयो बन्धः स्यादनिवर्त्तनात् ॥
नान्तरेणोदकं ग्रस्यं नामयात्युदके भवेत् ।
य एवानुदके दीपः स एवात्युदके भवेत् ॥

इति श्रीविवादरत्नाकरे सेतुवर्णनम् ।

अथ कृष्णकृष्णे ।

तत्र नारदः ।

अग्रजलमेतनष्टेषु चैत्रिकेषु निवारितः ॥
चैत्रश्चेद्विकृष्येत्कस्यिदृश्वीत स तत्फलम् ॥

• परिवर्त्तनादिवि पाठान्तरम् ।

• इति पाठलिङ्ग पुस्तकेषु दृश्यते । किञ्चन चैत्रिकेन निवारित इति पाठः समो
चोक्ततया प्रतिभातोति कोप्यम् ।

† अत्रोक्तं अतस्तं अष्टमिति पाठान्तरम् ।

निष्कृष्यमाणे चेवे तु- चेविकः पुनराव्रजेत् ।

खिलोपचारं तत्तत्त्वं दत्त्वा चैवमवाप्नुयात् ॥

नष्टोऽत्र व्यवहितदेशः, चेविकः चैवस्वामी, खिलोपचारं
खिलकर्षणार्थमायासनिष्क्रयम्^१ ।

खिलोपचारदानासम्भवे विप्रेपमाह स एव ।

तददृष्टभागप्रचयाः^२ यावत्सत गताः समाः ।

समाप्ते त्वष्टमे वर्षे भुक्तं चैवं समेत सः ॥

यदि क्षेत्रपतिर्यथै^३ न ददाति तदा कर्षकोऽष्टमं भागं तस्मै
दद्यात् । यदि चाष्टवर्षपर्यन्तमपि क्षेत्रभोगं करोति, तदा
अयादानेऽपि तत्तत्त्वं क्षेत्रमुत्पत्तिसहितं क्षेत्रपतेरेवेति जला-
युधपारिजाती । प्रकाशकारेण तु ततोऽष्टमे वर्षे स्वामिन
इत्येवं^४ विवृतम् ।

कल्पतरौ तु कात्यायनः ।

अशक्तितो न दद्याच्चैतिखलायै यः क्षतो व्ययः ।

तददृष्टभागहीनन्तु^५ कर्षकः कर्षमाप्नुयात् ॥

वर्षाण्यष्टौ स भोक्ता स्वात्परतः स्वामिने तु तत् ॥

अनेनाष्टमे वर्षे कर्षकस्य भोगो विहितः । पूर्व्वेण तु निषिद्ध-

१ निष्कृष्यमाणे चेवेति पाठान्तरम् ।

२ खिलकर्षणायायासवियमितनिष्कृष्यमिति पाठान्तरम् ।

३ तददृष्टभावा. प्रचया इति पाठान्तरम् ।

४ चेव इति क्षेत्रकर्षणादिव्ययमिति पाठान्तरम् ।

५ इत्येवेति पाठान्तरम् ।

॥ तदादृष्टभागहीनन्ति पाठान्तरम् ।

इति विरोधे पूर्व्वं कष्टसाध्यकर्षणभूमिविषयमुत्तरच्चातिक्रान्ति
साध्यकर्षणभूमिविषयमिति व्यवस्था ।

नारदः ।

संयत्तरेशार्हखिलं खिलं स्यादक्षरैस्त्रिभिः ।

पञ्चयर्षावसन्नन्तु क्षेत्रं स्यादटवीसमम् ।

अटवीसमेऽपि खिलोक्तत्यागकालभागग्रहणक्रमेण न्यूनाधिक
त्यागकालभागग्रहणव्यवस्था ज्ञाता । अत्र च खिलेषु चतुर्थादि
समन्यूनसंख्यादिभागग्रहणस्य सर्व्वसिद्धतया अष्टमभागज्ञानं
प्राचीनमिति खिल एवेत्याहुः ।

तथा ।

क्षेत्रं त्रिपुररूप यस्य गृहं वा स्यात्कृत्स्नागतम् ।

राजप्रसादादन्यत्र न तद्भोगः परावयेत् ॥

गृह क्षेत्रञ्च वस्तु द्वे वासहेतू कुटुम्बिनाम् ।

तस्मात्ते नाक्षिपेद्राजा तच्च भूतं कुटुम्बिनाम् ॥

गृहक्षेत्रयोः करादिना त्रैपुरधिकसम्भोगे सति राजप्रसादा
दिना न तद्भोगः कृत्स्नपुरसकाशात्तयोर्भोगच्छेदः करणीय इत्यर्थः ।

तथा ।

वृद्धे जनपदे राज्ञो धर्मः कोपय वर्बते ।

हीयते हीयमाने तु वृद्धिहेतुमतः त्रयेत् ॥

याज्ञवल्करः ।

फालाहतमपि क्षेत्रं यो न कुर्यान्न कारयेत् ।

स प्रदाप्योऽकटसदं चैवमन्येन कारयेत् ॥

फालाहतं प्रत्यब्दं कृष्यमाणमकटसदमकटे कटफलमिति
यायत् ।

वृद्धस्यति ।

गृहीत्वा वाहयेत्काले वापगोपनसंग्रहान् ।

अकुर्वन्स्वामिने दाप्यो मध्य कटसदन्तु सः ।

गृहीत्वा वेषं वाहयेत्, अकुर्वन्वाप वपनं गोपनं रक्षणं
संग्रहं मध्यसङ्घं दाप्यो मध्यमं कटसदं नात्युकृष्टं नात्यप-
कृष्टमित्यर्थः ।

व्यासः ।

वेषं गृहीत्वा यः कश्चिन् कुर्व्यान् च कारयेत् ।

स्वामिने तत्समं दाप्यो राज्ञो दण्डश्च तत्समम् ॥

धिरावसन्ने दग्म कृष्यमाणे ततोऽष्टमम् ।

असंस्कृते तु षष्ठ स्यात्परिक्रम्य यथा स्थितिः ॥

भूमिं कर्षणार्थं गृहीत्वा यः स्वयं न कर्षति परद्वारा वा न
कर्षयेत्, स स्वामिने सदं दाप्यः दण्डं राज्ञश्च तत्समम् । तत्र
च धिरावसथायां भूमौ दग्मं, कृष्यमाणायामष्टममकटावाद्य
षष्ठं भागमित्यर्थः ।

अथ शस्त्ररक्षा ।

याज्ञवल्करः ।

ग्रामेच्छया गोपचारभूमौ राजपथेन च ।

धनुःशतं परीणाहो ग्रामवेधान्तरं भवेत् ।

द्वे शते कर्षटस्य स्यान्नगरस्य चतुःशतम् ॥

ग्रामेच्छया ग्रामपासिजनावेधया भूम्यन्तर्गतत्वात्तुमारुमा राजाज्ञया वा गोपचारौ गोपचारणार्थभूभागः कर्त्तव्य इति प्रथमखण्डार्थः । स चायं परीणाहो यो ग्रामवेधान्तररूपो धनुःशतं ग्रामे, धनुःशतद्वयं कर्षटवेधान्तररूपः कर्षटै, तद्धनुःशतचतुष्टयं नगरवेधान्तररूपो नगरे ।

ग्रामनगरकर्षटसंक्षेपश्च मार्कण्डेये ।

तथा भद्रजनप्रायोः सुसम्बद्धपीवला ।

चेन्नोपभोगभूमौ वसतिर्ग्रामसंज्ञिता ॥

सोत्तेधनं सप्ताकारं सर्वतः परिग्राह्यतम् ।

योजनार्द्धाद्विष्कम्भमष्टभागीशरं पुरम् ॥

प्रागुदक्प्रवर्णं ग्रामं शुद्धयंशवर्द्धिमम् ।

तदर्धं तु तथासेटं तस्माद्नञ्च कर्षटमिति ॥

एवञ्च यद्यावद्धुधा कीर्णः॥ ग्रामादि, तच्च तावदनुमारेण गोपचारोऽनुज्ञोऽप्यहः । धनुश्चतुर्दशो दण्डः ।

* सुदृढमयं इति याज्ञवल्करम् ।

† ग्रामाद्यावत्तमिति याज्ञवल्करम् ।

‡ शरद्वयाचोर्ध्वमिति याज्ञवल्करम् ।

मनुः ।

धनुःशतं परीणाहो ग्रामस्य स्यात्कमन्ततः ।

सम्पाताः*स्त्रयी वापि त्रिगुणो नगरस्य च ॥

तत्रापरिहृतं धान्यं विहिंसुः पशवो यदि ।

न तत्र प्रणयेद्दण्डं नृपतिः पशुरक्षिणाम् ॥

सम्पाताः†स्त्रयी वेति समी कीलकः‡ स च प्रक्षितो§ यावतीं
भूमिसुलङ्घ्य पतति तावत्त्रिगुणो वा ग्रामस्य परीणाह-
इत्यर्थः॥ ॥ त्रिगुण इति खण्डेन एतत्त्रिगुणो नगरस्य परी-
णाह॥ उक्तः ।

नारदः ।

ग्रामोपान्ते च यत्क्षेत्रं विवीतान्ते च यत्पुनः ।

अनाहतक्षेत्राग्रे न पान्तस्य व्यतिक्रमः ॥

विवीतो गदादिविनिर्धोगार्थं रक्षितयवसो भूपदेशः, तस्यान्ते
समीपे ।

विष्णुः ।

पथि ग्रामे विवीतान्ते न दीपोऽनाहते वास्तवकालम् ।

* सम्पाता इति पाठान्तरम् ।

† सम्पाता इति पाठान्तरम् ।

‡ सम्पातोयुगकीलक इति पाठान्तरम् । ग्रन्थादृष्टिं तस्या प्रत्येप इति कुतूहलम् ।

§ शङ्खप्रक्षिप्त इति पाठान्तरम् ।

॥ परीणाहस्यान्वयस्यार्थे इति पाठान्तरम् ।

॥ नगरपरिणाह इति पाठान्तरम् ।

महापथे ग्रामान्ते विवीतान्ते च यत्चेत्रमनाहतमल्पकालं
पशुभिः खाद्यते न तत्र पालदोषः । एवञ्चानल्पकाले तु दोष-
एवेति मन्तव्यम् ।

याज्ञवल्करः ।

पथि ग्रामे विवीतान्ते चेत्ते दोषो न विद्यते ।

अकामतः कामचारे चौरवदृष्टमर्हति ॥

अकामत इत्यल्पकालमिति बोद्धव्यम् ।

मनुः ।

पथि चेत्ते परिव्रजे ग्रामान्तीयेऽथवा पुनः ।

स पालः अतदण्डाह्नीं विपालं धारयेत् पशुम्* ॥

ग्रामान्तीये इत्यस्याग्ने यस्य अस्यां भक्षितमिति शेषः ।

नारदः ।

उत्क्रम्य† तु वृत्तिं यः स्याच्छस्यघातो गदादिभिः ।

पालः शास्त्रो भवेत्तत्र न चेच्छस्त्रो निवारयेत् ॥

वृत्तिरावरणम् ।

उग्रनाः ।

गोभिर्विनश्रितं धान्यं यो नरः प्रतियरचते ।

पितरस्तस्य नाग्रन्ति नाग्रन्ति च‡ दिवौकसः ॥

* विपालाधारयेत्यर्थमिति पाठान्तरम् ।

† उत्क्रम्येति पाठान्तरम् ।

‡ न चाग्रन्तीति पाठान्तरम् ।

नारदः ।

पथि सेवे हतिः कार्या यामुद्रो नावलोकयेत् ।

न लहयेत्पशुनांशो न भिन्द्याद्यान्तु शूकरः ॥

यामुद्रो नावलोकयेदित्यथ एकस्मिन्वृत्तिपार्श्वे स्थित उद्रो येन परिमाणेन हतेः पार्श्वान्तरं नावलोकते इत्यर्थं इति हलायुधः ।
यां हतिमुल्लङ्घ्य यस्य नावलोकयेदिति पारिजातः ।

ग्रहपिहितौ ।

मार्गवेगे हतिः कार्या यामुद्रो नावलोकयेत् ।

नाश्वशूकरावन्तरं विन्देताम् ।

अन्तरमवकाशम् ।

कात्यायनः ।

अजातेष्वेव ग्रस्येपुः कुर्यादावरणं भद्रम् ।

दुःखेन हि निवार्यन्ते लब्धास्त्रादरसा मृगाः ॥

मृगा अथ पशवो विवक्षिताः ।

इति श्रीनिवासरत्नादरी शस्त्ररचातरङ्गः ।

अथ शस्यघातदण्डः* ।

तत्र मनुः ।

क्षेत्रेचन्येषु तु पशुः सपादं पणमर्हति ।

अन्येषु पार्श्वेनादिव्यतिरिक्तेषु†, पशुरनङ्कं पशुपाल एव मयो-
रदण्डत्वात् । अत्र चैकैकं पशुं प्रति‡ सपादः पणो दण्ड-
इति मन्तव्यम् ।

ग्रहलिखितौ ।

रात्रौ चरन्ती गौः पञ्च मापान्दिवा चोष्णहर्षे मापं
ग्रामे त्वदण्डः ।

चरन्ती यावत्तौहित्यं भक्षयन्ती तेन सौहित्यपर्यन्तं भक्षयन्ती
त्रीन्मापान्, सुदृप्तं चरन्ती मापमेकं दण्डा, ग्रामे त्वदण्डः
ग्रामसीमचेत्त्रादावदण्ड एवेत्यर्थः§ । मापोऽत्र कार्मापणस्य
विंशतितमो भागः । तथाचोक्तं नीरदेन, मापो विंशति-
भागस्तु त्रैयः कार्मापणस्य च । स च राजतौ विवक्षितः ।
तथा च भाष्यकारः । सीवर्णेमीपकेः संख्या दण्डकर्म्मसु
ग्रस्यते॥ । पशूनां शस्यचरणे मापैरन्येय राजतैः ॥ एवञ्च

* शस्यघातदण्ड इति पाठान्तरम् ।

† पार्श्वेनादिव्यतिरिक्तेषु इति पार्श्वेनादितिरिक्तेष्विति च पाठान्तरम् ।

‡ पशुपदादिति पाठान्तरम् ।

§ चैकैकं प्रतीति पाठान्तरम् ।

¶ ग्रामसीमचेत्त्रादावदण्ड एवेति पाठान्तरम् ।

॥ मन्वे इति पाठान्तरम् ।

भागी कार्पापणोऽपि रौप्य एव । राजतयात्र मापकस्तियव-
क्ष्णालहयात्मकः । तदुक्तं मनुना, त्रियवन्त्वेकलक्षालम् । द्वि
लक्षाले समधृते विज्ञेयो रूप्यमापक इति ।

कात्यायनः ।

दापयेत्पणपादं गां द्वौ पादौ महिषीं तथा ।

तथाजाविकवत्स्थानां पादौ दण्डः प्रकीर्तितः ॥ *

पाददण्डोऽत्र रात्रौ भक्षणे सति मन्तव्यः । पणपादः कार्पा-
पणस्य चतुर्थो भागः ।

गीतमः ।

पञ्चमापान् गवि पटुष्टे अश्वमहिष्योर्दंशाजाविंके द्वौ द्वौ ।

ग्रहलिखितौ ।

सर्व्वेषामेव वत्स्थानां* मायं महिषी दम खरोष्ट्र योङ्ग्य

अजाविकं चतुरः† ।

सर्व्वेषां पशूनां वक्तः प्रथमवयाः ।

याज्ञवल्क्यः ।

मापानष्टौ महिषी शस्त्रघातस्य कारिणी ।

दण्डनीया तदर्थं भौस्तदर्थमजाविकम् ॥

मचयित्वोपविष्टानां यथोक्ताद्भिगुणो दम.†† ।

समभेषां विधीतेऽपि खरोष्ट्रमहिषीसमम् ॥

* त्रिषु पुच्छकेषु चयमेव पाठी दृश्यन्ते, पर वक्त इति पाठः सङ्गच्छते इति
शेषम् ।

† बिगुणा दमा इति पाठान्तरम् ।

समनेषां विवीतीऽपीति विवीतीपद्वेऽपि पशुना चेन्नीपद्व इव
दण्ड इत्यर्थः ।

नारदः ।

गावः पादं प्रदण्ड्याः५ स्युर्महिषो द्विगुणं तथा ।

अजाविके सवत्ये तु मायो दण्डः परः१ स्मृतः ॥

सन्नागां द्विगुणो दण्डो वसतासु३ चतुर्गुणः ।

सन्नागां अस्थभक्षणश्रान्तानाम्, वसतां तत्रैव चरित्वा नीत-
रात्रीणाम्४ । तदेतदप्रत्यक्षचारकाभिप्रायम् ।

प्रत्यक्षचारकीत्याह ।

प्रत्यक्षचारकाणाम्तु घोरदण्डः स्मृतो मुधैः ।

प्रत्यक्षचारकाः चेत्त्रिणां समघ एव बलेन चारकाः ।

विष्णुः ।

महिषी चेत्यस्यनामं कुर्यात्तत्पालस्वष्टौ मापान्दण्ड्याः१

अपालकायाः स्वामी, अश्वस्तूद्रो गर्दभी वा गौचेत्तदर्धं

तदर्धमजाविकचेद्भक्षयित्वोपविष्टेषु द्विगुणम् ।

अश्वस्तूद्र इत्यादौ अस्यनामं कुर्यादित्यनुपपद्यते ।

नारदः ।

नष्टा या पालदोषेण गौः चैवन्तु विनाशयेत् ।

• गावश्च पाद दण्ड्या इति पाठान्तरम् ।

१ . परमिति पाठान्तरम् ।

३ वसतास्त्विति पाठान्तरम् ।

४ नीतरात्रिकाशानिति पाठान्तरम् ।

न तत्र स्वामिनो दण्डः पालस्तदण्डमर्हति ॥

अस्यान्निवारयेत्तासु चीर्णे द्योषो हयोर्भवेत् ।

स्वामी सद्धं दमं दाप्यः पालस्ताडनमर्हति ॥

चीर्णे भक्षिते हयोः पालस्वामिनोः सद्धं भक्षितशस्यानुरूपं
फलं स्वामिनो देयं दमं दण्डं रात्रे । स्वामिपालसमक्षविषय-
मेतत् ।

याज्ञवल्करः ।

यावच्छस्यं विनश्येत्तु तावत्स्यात्पेविषां फलम्* ।

पालस्ताड्यसु गोमी तु पूर्वोक्तं दण्डमर्हति ॥

गोमी गोस्वामी । एतदपि समूलशस्यघाते† ।

अथ नारदः ।

समूलशस्यघाते तु तत्स्वामी दण्डमाप्नुयात् ।

यधेन पालो मुच्येत दण्डं स्वामिनि पातयेत्‡ ॥

समूलशस्यनाशे तु हयोर्दोषे नाशानुरूपं फलं दण्डश्च स्वामी
दद्यात् । यधेन अपराधानुरूपहननेन । समूलशस्यनाशसु
यस्मिन्नाशे पुनः प्ररोही न भवति स द्रष्टव्यः ।

विष्णुः ।

सर्वत्र स्वामिने विनष्टशस्यमूलस्य ।

* तावच्छस्ये फलं लभेदिति पाठान्तरम् ।

† एतदसमूलशस्यनाशे इति पाठान्तरम् ।

‡ ताडयेदिति पाठान्तरम् ।

दाप्यतः इति शेषः । सर्वत्र सपाले विपाले च । चकारा-
द्राजदण्डसमुच्चयः ।

नारदः ।

गोभिसु भक्षितं शस्यं यो नरः प्रतिपाद्यते ।

सामन्तानुमतं देयं धान्यं यत्र तु भक्षितम् ॥

गवतं स्वामिना देयं धान्यं वै कर्षकाय च ।

भक्षितं धान्यं भक्षितधान्यानुरूपं गवश्च यवसम्, एतच्च यवस-
दानं विप्रीतचरणपक्षे । अत्र चैकस्मिन्नप्यपराधे परस्परविरोध-
शस्यदण्डदानबोधकानां[†] दिनरात्रिकामाकामकृतादिव्यव-
स्थया विरोधः परिहरणीयः ।

इति श्रीविवादरत्नाकरे शस्यघातदण्डपरः ‡ ।

* दाप्य इति पाठान्तरम् ।

† परस्परविध्यवशं दण्डदानबोधकानामिति पाठान्तरम् ।

‡ शस्यघातपरः इति पाठान्तरम् ।

अथादण्ड्याः ।

तत्र पाल इत्यनुवृत्तौ नारदः ।

राजपहृष्टहीतो वा बध्नाग्निनिहृतोऽपि वा ।

अथ सर्पेण वा दष्टो वृक्षाद्वा पतितो भवेत् ॥

व्याघ्रादिभिर्हीतो वापि व्याधिमिर्वाप्युपद्रुतः ।

न तत्र दोषः पालस्य न च दोषोऽस्ति गोमिनः ॥

याज्ञवल्क्यः ।

महोच्चोक्षृष्टपशवः सूतिकागन्तुकादयः ।

पालो येषाञ्च ते मोक्ष्या देवराजपरिभुताः ॥

महोच्चो वीजसेक्ता वृषः । उक्षृष्टपशवः वृषोत्सर्गादिना त्यक्त-
पशवः । सूतिका प्रसूता अनिर्द्देशाद्वा । आगन्तुकाः स्वयूथ-
परिभ्रष्टः । आदिशब्देन हस्त्यादयोऽदण्ड्यतया कथ्यन्तरेकता
ग्राह्याः एते मोक्ष्या न दण्ड्या इत्यर्थः । पालो येषाञ्चेति येषां
पालो विद्यते तेऽपि देवराजपरिभुताः विद्युदादिभिर्देविकैः
राजपुरुषैर्वा पालदोषं विना विद्रावितास्तेऽपि मोक्ष्या इत्यर्थः ।
पारिजाते तु पालो येषां न विद्यते इति शेषं दत्त्वा इदं
व्याख्यातम् । अर्थस्तु द्वेषापि ग्राह्यः प्रयोजनसाम्यात् ।

मनुः ।

अनिर्द्देशाद्वा गां सूतां वृषान्देवपशूंस्तथा ।

सपालान्वा विपालान्वा नदण्ड्यान्मनुर्व्रवीत् ॥

देवपशवः देवार्घ्यमुत्कृष्टाः पशवः ।

शङ्खः ।

छागवृषभा अनिर्द्देशाहा गावः शस्यापवाधे न दण्ड-
मवाप्नुयुः ।

वृषभशब्देन बीजसेतु-पिचर्योत्कृष्टवृषभयोर्ग्रहणम् । छाग-
शब्दोऽपि तादृशच्छागपर एव ।

नारदः ।

गौः प्रसूता दशाहन्तु महीचा वाजिकुक्षराः ।

विनिवार्याः प्रयत्नेन तेषां स्त्री न दण्डभाक् ॥

वाजिकुक्षराः प्रजापालनोपयुक्ताः ।

उभयानाः ।

अदण्ड्या हस्तिनोऽश्वाश्च प्रजापाला हि ते श्रुताः ।

अदण्ड्याः काणकुण्डाय* वृषय कृतलक्षणः ॥

अदण्ड्यामनुका या गौः सूतिका चातिचारिणी ।

अदण्ड्यासीक्षवे गावः आहकासे तथैव च ॥

कुण्डः† खञ्जः, अत्र काणकुण्डशब्दाभ्यामत्यन्तासमर्थः‡ उच्यते ।

वृषय कृतलक्षणः विशूलाद्यद्वितः । अतिचारिणी॥ अत्यन्त-

* तेनेति पाठान्तरम् ।

† काणकुण्डावेति पाठान्तरम् ।

‡ कुण्ड इति पाठान्तरम् ।

§ काणकुण्डशब्दाभ्यामत्यन्तासमर्थ इति पाठान्तरम् ।

॥ अभिचारिणीति पाठान्तरम् ।

मारणशीला । पारिजाते तु अभिसारिणीति पठित्वा हय-
स्यन्तीति विवृतम् ।

ग्रहलिखितौ ।

क्षुद्रपशवः सर्वथा अनिवार्याः, अश्वतरगजवाजिनया-

दृष्ट्याः अवस्थाः ग्रनैरपवाय्याः ।

अश्वतरोऽश्वायां रासभादुत्पन्नः, अवस्थाः शीघ्रं निवारयितुम-
शक्याः । प्रकाशपारिजातगीस्तु अवस्था इति पठित्वा अताद्या
इति व्याख्यातम् ।

काल्यायनः ।

यधमोत्तममध्यानां पशूनाञ्चैव ताडने ।

स्वामी तु विषदेद्यन्तः तत्र दण्डं प्रकल्पयेत् ॥

क्षेत्रारामविवीतेषु गृहेषु पशुवाटिषु ।

ग्रहणं तत्रविष्टानां ताडनञ्च बह्वस्मतिः ॥

पशुवाटिषु विकीर्णयवसेषु स्थानेषु ग्रहणं बन्धनम् ।

इति श्रीविवाहरनाथी चन्द्रिकातरङ्गः ।

* स्वामी विषदते तर्चेति, स्वामी तु विषदेत्येति च पाठान्तरम् ।

अथ वाक्पारुष्यम् ।

तत्र मनुः ।

एषोऽखिलेनाभिहितो धर्मः सीमाविनिर्णयः ।

अतः परं प्रवक्ष्यामि वाक्पारुष्यविनिर्णयम् ॥

नारदः ।

देशजातिकुलादीनामाक्रोगन्यङ्गसंज्ञितम् ।

यदचः प्रतिकूलार्थं वाक्पारुष्यं तदुच्यते ॥

आक्रोय आवेषः । तच्च देशाक्रोगो यथा गौडं प्रति कलङ्ग-
प्रिया† गौडा इति जात्याक्रोगो यथा माघ्रणं प्रति अत्यन्त-
लुब्धा माघ्रणा इति । कुलाक्रोगो यथा क्रूरचरिता धैर्यानरा
इति, आदिगण्धेन बुद्ध्यादेरुपादानम् । न्यङ्गसंज्ञितं निलट्टाङ्ग-
संज्ञावत् । मिताचराकारेण तु आक्रोगन्यङ्गसंयुतमिति
घटित्वा उच्येर्भाषणमाक्रोगो न्यङ्गमपद्यं तदुभयसंयुक्तं यत्
प्रतिकूलार्थमुद्देशजनकं वाक्यं तद्वक्पारुष्यमिति ध्याय्याताम्‡ ।

मनुः ।

झडार् कागनक्षेप लोके यद्य विगर्हितम् ।

अनुकुर्यादनुग्रूयादाक्पारुष्यं तदुच्यते ॥

नारदः ।

निहुराग्नीमतीव्रत्वाच्चदपि त्रिविधं कृतम् ।

• तद्विच्यते इति पाठापरम् ।

† वाचमाघा इति पाठापरम् ।

‡ व्याख्यायते इति पाठापरम् ।

गोरवानुक्रमात्तस्य दण्डीऽप्युक्तः क्रमाद्भुतः ॥

गोरवानुक्रमाद्ययोत्तरं गोरवात्, अस्य वाक्पारुथस्य ।

स एव निष्ठुरादीन् लघयति ।

आचेप निष्ठुर श्रेयमशीलं न्यङ्गसञ्चितम् ।

तपनीयैरुपक्रोगैस्तीव्रमाहुर्मनीषिणः ॥

एवञ्च न्यङ्गसञ्चितत्वस्य विभागोपाधित्वात् सामान्यलक्षणं
विवक्षितं प्राक् ।

आत्मायनः ।

यस्त्वसत्सञ्चितैः, रङ्गैः, परमाक्षिपति कश्चित् ।

अभूतैरथ भूतैर्वा निष्ठुरा वाक् स्मृता तु सा ॥

न्यङ्गावगूरणं वाचा क्रोधास्तु कुरुते यदा ।

वृत्तदेशकुलानाञ्च अशीला सा बुधैः स्मृता ॥

महापातकयोक्ती च रागद्वेषकरी च सा ।

जातिभयकरी या च तीव्रा सा प्रयिता तु वाक् ।

न्यङ्गावगूरणं निष्ठुराङ्गप्रकटीकरणेन तिरस्करणम् ।

वृत्तस्यति ।

अप्रियोक्तिस्ताडनञ्च पारुथं दिविधं स्मृतम् ।

एकैकञ्च द्विधा^१ भिन्नं दमयोक्तस्त्रिलक्षणः ॥

देश्यामकुलादीनां चेपः पापनियोजनम् ।

• यत्तसत्सञ्चितैरिति पाठान्तरम् ।

१ तथेति पाठान्तरम् ।

द्रव्यं विना तु प्रथमं वाक्पारुष्यं तदुच्यते* ॥

भगिनीमातृसम्बन्धमुपपातकशंसनम् ।

पारुष्यं मध्यमं प्रोक्तं वार्त्तिकं शास्त्रवेदिभिः ॥

अभक्ष्यापेयप्रशनं महापातकदूषणम् ।

पारुष्यमुत्तमं प्रोक्तं तीव्रं मन्माभिघटनम्† ॥

द्रव्यं विनेति द्रव्यशब्दोऽयमभिधेयपरः । तेनैवमभिधेयमभिधानं‡ विनापि वाक्पारुष्यमित्यर्थः । भगिनीमातृसम्बन्धमुपपातकशंसनं तत्र भगिनी तत्र माता मया ग्राह्येत्यभिधीर्त्तनमित्यर्थः§ ।

नारदः ।

उद्दिष्टात्मानमन्यं वा क्षिपेद्यस्तु निरूप्य च॥

आकीर्त्तये॥ स मन्तव्यो यदि संस्पर्शनं तयोः ॥

आक्षिपेन्नन्दयेत्, निरूप्य अभिसन्धाय । यदि संस्पर्शनं तयोः, यदि आक्षेपपुरावेयदेयः, एतदाभिसन्धानप्रपन्नार्थम् ।

कात्यायनः ।

योऽगुणान् कीर्त्तयेद्देवानिर्गुणे वा गुणव्रताम् ।

* तदिद्यते इति पाठान्तरम् ।

† तीव्रकर्माभिघटनमिति पाठान्तरम् ।

‡ तेनैवाभिधानमभिधेयमिति पाठान्तरम् ।

§ आह्वयवकीर्त्तनमित्यर्थ इति पाठान्तरम् ।

॥ इति पाठान्तरम् ।

॥ आकीर्त्तयति पाठान्तरम् ।

अन्यसंज्ञानियोजी च वाग्दुष्टं तं नरं विदुः ॥
अगुणान् कीर्त्तयेद्गुणिनीति श्रेयः । अन्यसंज्ञानियोजी निन्दित-
संज्ञाव्यपदेशकारी ।

तथा ।

अदुष्टस्यैव यो दोषान् कीर्त्तयेद्दोषकारणात् ।
अन्यापदेशवादी च वाग्दुष्टं तं नरं विदुः ॥
अदुष्टस्यैवेत्येवकारोऽप्यर्थः । अन्यापदेशवादी योऽन्यमपदि-
श्यान्त्यदोषान् वदति । वाग्दुष्टं वाक्पारुष्यकर्त्तारम् ।
वहस्यतिः ।

समानयोः समो दण्डो न्यूनस्य द्विगुणस्तु सः ।
उत्तमस्सार्द्धिकः प्रोक्तो वाक्पारुष्ये परस्परम् ॥
परस्परं वाक्पारुष्ये हत्ते आक्षेपकस्य दण्डे यद्यसावानेप्येव*
समो जात्यादिभिस्तदा समो दण्डोऽयम्† न्यूनः तदा तन्म्यो-
क्ताद्विगुणः । अधीकृतः‡स्तदा तस्योक्तादर्धो दण्ड इत्यर्थः ।

याज्ञवल्काः ।

अर्धोऽधमेषु द्विगुणः परस्त्रीपूशनेषु च ।
दण्डप्रणयनं कार्यं वर्णजात्युत्तराधरेः ॥
प्रतिसौम्यापवादेषु द्विगुणत्रिगुणा दमाः ।
वर्णानामनुसौम्येन तस्मादर्धार्द्धानितः ॥

* आक्षेपमेति याज्ञवल्क्यम् ।

† यदेति याज्ञवल्क्यम् ।

‡ अदुष्ट इति याज्ञवल्क्यम् ।

अधमेष्वाक्षेप्तपेचया न्यूनशीलादिगुणेषु आक्षेपुर्धिकगुणस्यार्दी
 दण्डः स च पञ्चविंशतिः, पञ्चविंशतिदमस्य प्रकृतत्वात्पर-
 स्त्रीषु परभार्यासु उत्कृष्टासु अपकृष्टासु च विशेषाभावाद्दि-
 गुणः उत्तमेष्वाक्षेप्तपेचयैर्वाधिकगुणेषु द्विगुणः पञ्चाशत्पणा-
 त्तकः । दण्डप्रणयनमित्यादि, वर्षा ब्राह्मणादयः, जातयो-
 ऽनुलोमविलोमजा अस्यठादयः, वर्षाश्च जातयश्चेति वर्णजातयः
 वर्णजातयश्चोत्तराधराश्च वर्णजालुत्तराधरास्तैः परस्वराक्षेपे
 क्रियमाणे दण्डस्य प्रणयनं प्रकर्षेण नयनमूहनं कार्यं, तन्नीत्त-
 राधरैरिति* विशेषानुपादानाद्याद्विगुत्तराधरभावस्तादृगपेक्ष-
 यैव कार्यम् । प्रातिलोभ्यापवादेऽपि, यदा वर्णेषु ब्राह्मण-
 क्षत्रियवैश्येषु प्रातिलोभ्यापवादेऽधिक्वेपो भवति, तदा
 क्षत्रियेण ब्राह्मणापवादे द्विगुणः, वैश्येन तदपवादे त्रिगुणः ।
 यदा तु ब्राह्मणेन क्षत्रियाक्षेपः, तदा पूर्वोक्ताद्वदण्डः, क्षत्रियेण
 वैश्याक्षेपे तद्वर्धम् । शूद्रमधिकृत्याग्ने यत्पते† ।

कात्यायनीयनसो ।

मीहाश्रमादात्तद्वर्धमात्‍: प्रीत्या वीक्षं मयेति यः ।

नाहमेवं पुनर्वर्ध्नी दण्डार्धं तस्य कल्पयेत् ॥

परिहार्यैवाक्पादव्यकाराभिप्रायमेतत् ।

* तन्नीत्तराधरैरिति पाठान्तरम् ।

† भविष्यतीति पाठान्तरम् ।

‡ वर्ध्नीदिति पाठान्तरम् ।

याज्ञवल्क्यः ।

सत्यासत्यान्यथास्तोत्रैर्न्यूनाद्देन्द्रियरोगिणाम् ।

क्षेपं करोति चेद्दण्ड्यः पणानर्द्धत्रयोदश ॥

न्यूनाद्वाः करदिहीनाः, न्यूनेन्द्रियाः नेत्रादिहीनाः, रोगिणः

कुष्ठिप्रसृतयः, तेषां सत्येन असत्येन अन्यथास्तोत्रेण क्षेपमाक्रोशं

करोति चेत्, तदा पणानर्द्धत्रयोदश दण्ड्यः । सत्यञ्च नेत्रशून्ये

नेत्रशून्यस्त्वमसीति, असत्यमिन्द्रियवति इन्द्रियशून्यस्त्वमसीति,*

अन्यथास्तोत्रमभ्यएव चक्षुषानतिशयेनासीति वचनम् । प्रथम-

वाक्पारुथ्ये समजातिगुणविषयमेतत् ।

अथैव वृहस्पतिः ।

समजातिगुणानाञ्च वाक्पारुथ्ये परस्परम् ।

विनयोऽभिहितः शास्त्रे पणानर्द्धत्रयोदश ॥

विष्णुः ।

समवर्णाक्रोशने† हादश पणान्दण्ड्यः स्त्रीनवर्णाक्रोशने

षट् ।

समवर्णाक्रोशने‡ समवर्णमात्राक्रोशने§ ।

मनुनारदविष्णवः ।

कार्णं वाप्यथवा खञ्जमग्नं वापि तयाविधम् ।

* तद्देन्द्रियशून्यस्त्वमसीति पाठान्तरम् ।

† समवर्णाक्रोशने इति पाठान्तरम् ।

‡ समवर्णाक्रोशने इति पाठान्तरम् ।

§ समवर्णमात्राक्रोशने इति पाठान्तरम् ।

तथेनापि वदन्दाप्योदण्डं कार्पापणावरम् ॥

कार्पापणावरं कार्पापणद्वयं कार्पापणोऽवरः कनिष्ठो यस्येति
व्युत्पत्त्या ।

तथाच विष्णुः । •

दण्डः काणखञ्जादीनां तत्त्ववाद्यपि कार्पापणद्वयम् ।

तत्त्व याधार्य, सगुणातिदरिद्रविषयमेतत् ।

गङ्गलिखितौ ।

यथाकालमुत्तमवर्णाक्षेपे तत्प्रसादोऽदण्डस्त्रयो वा
कार्पापणाः शुक्लवाक्वाभिधानेऽप्येवमेव । तथा सवर्ण-
व्यतिक्रमे षादश कार्पापणाः यथारूपविशिष्टाक्षेपे
विशिष्टस्य चतुर्विंशतिः ।

तत्प्रसादोऽवाक्पारुष्यकताकार्यं, दण्डो राजस्त्रयो वा कार्पा-
पणा देयाः । वाग्रब्दः समुच्चये । शुक्लं परमं परुषवाक्त्रेऽति-
देयात्तदन्यवाक्पारुष्यपरः उत्तमवर्णाक्षेप इत्यवाक्षेपग्रन्थः §
यथारूपविशिष्टस्य जाल्यादिमत्तोऽविशिष्टेन जाल्यादिहीनेना-
क्षेपे कृते तस्य चतुर्विंशतिः पणाः । अविशिष्टस्य विशिष्टेना-
क्षेपेण कृते वाक्पारुष्ये तदर्धमित्यर्थः ।

* तत्प्रसाद इति पाठान्तरम् ।

† एवमेतदिति पाठान्तरम् ।

‡ तत्प्रसाद इति पाठान्तरम् ।

§ उत्तमवर्णाक्षेपग्रन्थ इति पाठान्तरम् ।

॥ विशिष्टेनादिक्रमे इति पाठान्तरम् ।

मनुनारदो ।

समवर्णे द्विजातीनां द्वादशैव व्यतिक्रमे ।

वादेश्ववचनीयेषु तदेव द्विगुणं भवेत् ॥

द्विजातिपदमत्रातन्त्रं, व्यतिक्रमे वाक्पारुष्ये अप्रकाशनीय-
प्रकाशादन्यस्मिन्निति यावत् । वादेश्ववचनीयेष्वित्यनेना-
प्रकाश्यप्रकाशको वादी विवक्षितः ।

याज्ञवल्क्यः ।

अभिगन्तासि* भगिर्नी मातरश्च तथेति हि ।

शपत्तं दामयेद्राजा पञ्चविंशतिकं दमम् ॥

बाहुश्रीवानेवसक्थिविनाशे वाचिके दमः ।

शत्यस्तदर्थिकः† पादनासाकर्णकरादिषु ॥

अशक्तस्तु वदन्नेवं दण्डनीयः पणान्दश ।

तथा शक्तः प्रतिभुवं दाप्यः क्षेमाय तस्य तु ॥

अत्र वाक्तादिपदेन प्रधानाङ्गविवक्षा, पादनासाकर्णकरादि-
पदेन चाप्रधानाङ्गविवक्षा । शत्यः शतपरिमितः । अशक्त्यात्र
नेत्रबाह्यादिकर्त्तने अशक्तोऽपि यो वाक्सात्रं सृजति स विव-
क्षितः । शक्तस्य तु दण्डोत्तरकालं उपधीयशक्तेरावेप्यस्य क्षेमाय
प्रतिभूरपि आह्वयः तेन शक्तो यदि तथा कुरुते तदा पणशतं
तदर्थं वाक्तादीनां पदादीनाञ्च विनाशाभिधाने यथाक्रमं
दण्डः प्रतिभुवचावेप्याय दाप्यः ।

* अभिगन्तासीति पाठश्च सङ्गच्छते ।

† सदर्शक इति पाठान्तरम् ।

दण्ड इत्यनुवृत्तौ विष्णुः ।

व्यङ्गता उक्ते चेपेऽ कार्पापणशतम् ।

एतदपि व्यङ्गता शक्ते बोद्धव्यम् । बाह्यादयथाङ्गानि ।

मनुः ।

मातरं पितरं जायां भ्रातरं तनयं गुरुम् ।

आचारयच्छतं दाय्यः पत्यानखाददहुरोः ॥

आचारयन् वाक्पारुष्यविषयीकुर्वन् ।

क्रोमत इत्यनुवृत्तौ ग्रहलिखितौ ।

तथाधिकृतागुरुन्विम्राद्य निर्भक्षनं तादृनं गीमयानु-

लेपनं खरारोहणं दर्पहरो दण्डो वा ।

अपराधतारतम्यमपेक्षावत् व्यवसितविकल्पः ।

दण्ड इत्यनुवृत्तौ विष्णुः ।

गुरुनाचारयन्कार्पापणशतम् ।

वृहस्पतिः ।

चिपग्नस्तादिकः दद्यात्पञ्चाशत्पणिकं दमम् ।

मनुः ।

शतं बाह्याणमाकुश चवियो दण्डमर्हति ।

वैश्वीऽध्यर्हं शतं द्वे वा शूद्रसु वधमर्हति ॥

आकुश मध्यमेन वाक्पारुष्येवेति शेषः । इति पारिजातः ।

• उक्ताचेपे इति पाठान्तरम् ।

† अपराधतारतम्यविवक्षयावेति पाठान्तरम् ।

‡ चप्रादिकमिति पाठान्तरम् ।

अध्यर्क्षं सार्धं शतं वै वेति आक्रोशगौरवापेक्षया । वधस्ताडन-
जिह्वाच्छेदाद्यात्मकः ।

दण्ड इत्यनुवृत्तौ हारीतः ।

अधोवर्णानामुत्तमवर्णाक्षेपाभिभवेष्वष्टौ पुराणाः ।

अधोवर्णीऽनन्तरो वर्णी विप्रस्य क्षत्रिय इत्यादिः । पुराणमन्त्रो-
ऽन हात्रिमत्-रूप्य-कृष्णतपसः ।

ग्रहलिखितौ ।

आक्रोशे ब्राह्मणः क्षत्रियस्य शतं दण्डाः शतार्धं वैश्यस्य
पञ्चविंशतिं शूद्रस्य ।

मनुः ।

विप्रः पञ्चाशतं दण्डाः क्षत्रियस्याभिमंसने ।

वैश्यस्य त्वर्धपञ्चाशत्* शूद्रे तु चादशो दमः ॥

अभिमंसनमाक्रोशः ।

बृहस्पतिः ।

विप्रे शतार्धं दण्डस्तु† क्षत्रियस्याभिमंसने ।

वैश्यस्य त्वर्धपञ्चाशच्छूद्रस्यार्धव्योदश ॥

सच्छूद्रस्यायमुदितो विनयोऽनपराधिनः ।

गुणहीनस्य पारुष्ये ब्राह्मणो नापराधुयात् ॥

* हात्रिमतीति पाठान्तरम् ।

† कुप्तेति पाठान्तरम् ।

‡ वैश्यस्य चार्धपञ्चाशदिति पाठान्तरम् ।

§ विप्रः शतार्धं दण्डास्तिति पाठान्तरम् ।

वैश्यसु चत्रियाक्षेपे दण्डनीयः शतं भवेत् ।

तदर्धं चत्रियो वैश्यं क्षिपन्विनयमर्हति ॥

शूद्राक्षेपे चत्रियस्य पणविंशतिको दमः ।

वैश्यस्य चेत्स्याद्विगुणं शास्त्रविद्विरुदाहृतम् ॥

वैश्यमाचारयन्बूद्रो दाप्यः स्वागम्यम दमन् ।

चत्रियं मध्यमश्चैव विप्रमुत्तमसाहसम् ॥

प्रथमं दमं पणानां देयते सार्धं, मध्यमं पञ्चयत्नानि, उत्तमं सहस्रम् ।

विष्णुः ।

मालयुक्ते वृत्तमम् ।

मालयुक्ते आक्रोशे उत्तमं साहसं* दण्ड इत्यर्थः ।

शूद्र इत्यनुष्ठप्ती वृहस्पतिः ।

धर्मोपदेशकर्त्ता† च वेदीदाहरणाम्बितः ।

आक्रोशकय विप्राणां जिह्वाच्छेदेन दण्ड्यते ॥

गीतमः ।

शूद्रो दिजातीन्वाचाभिसन्ध्यायाभिहत्य दण्डेनाङ्गं मीथी

येनोपहन्वात् ।

वाचाभिसन्ध्याय अभिसन्धिपूर्वकवागतिकमङ्कः विधाय वाक्-
पारुष्येणाभिहत्य अभिसन्धिपूर्वक दण्डेन ताडयित्वा, येनाङ्गेन
तथा करोति तदङ्गं त्याजनीय इत्यर्थः ।

* सहस्रमिति पाठान्तरम् ।

† धर्मोपदेशकर्त्तेति पाठान्तरम् ।

‡ वाक्पमतिकममिति पाठान्तरम् ।

आपस्तम्बः ।

जिह्वाच्छेदं शूद्रस्यातिधान्मिकमाक्रोशतः* ।

पुराणाधिकारे अधोवर्णस्योत्तमवर्णानामित्यनुवृत्तौ
ह्यारीतः ।

अमृताभिर्गंसने तद्द्वच्छेदः पञ्चाशत् वाद्येषु पादी न
वा, स्वामित्वादादिवर्णत्वाच्चोत्तमानाम् ।

अमृताभिर्गंसनमाक्रोशः, अद्भमत्र जिह्वा, अपक्ववर्णेषु
उत्कृष्टवर्णं प्रति मिथ्यातीव्राक्रोशे जिह्वाच्छेदः, पञ्चाशत् वा
दण्डः,† आद्येषु उत्कृष्टवर्णेषु निष्कष्टं प्रति मिथ्यातीव्राक्रोशे
पञ्चाशत् पादः । मतान्तरमाह‡ न वा किञ्चिदन हेतुः,
स्वामित्वादादिवर्णत्वाच्च, आदिवर्णत्वाच्छूद्राद्यपेक्षया वैश्वा-
दीनां प्रथमवर्णत्वात् ।

मनुनारदो ।

एकजातिर्द्विजातींस्तु यावा दारुण्या चिपन् ।

जिह्वायाः प्राप्नुयाच्छेदं लघन्यप्रभवो हि सः ॥

नामजातिग्रहं तेषामभिद्रीहेण§ कुर्वतः ।

निखेयोऽयीमयः श्रुदुर्लभस्यास्य दशाङ्गुलः ॥

* शूद्रस्यापि धार्मिकमाक्रोशत इति पाठान्तरम् ।

† पञ्चाशन् दण्ड इति पाठान्तरम् ।

‡ सङ्कष्टे चिति पाठान्तरम् ।

§ दोषादतिद्रीहेति पाठान्तरम् ।

धर्मीपदेशं दर्पेण* द्विजानामस्य कुर्वतः ।

ततमासेचयेत्तैल वक्त्रे शोत्रे च पार्थिवः ॥

एकजातिरिह शूद्रः उपनयनाभावाद्दारुणया मर्मस्पर्शा पाति-
त्यादिवोधकया, जघन्यप्रभवः श्रुतौ पद्मगामुत्पन्नत्वेन बोधित-
त्वात् । एतेन सहजजातानामपि द्विजातिं प्रति दारुणाद्यपि
अयं दण्डः, तेषामपि जघन्यजातत्वात् । अभिद्रोहः† अति-
मयितद्रोहः । अयोमयः लौहमयः । शङ्खुः कीलकः ।

शूद्र इत्यनुवृत्तौ

गौतमः ।

अथास्य वेदमुपनृण्वत्स्तपुजतुभ्यां कर्णपूरणमुदाहरणे
जिह्वाच्छेदो धारणे शरीरभेदः ।

तपुजतुनी चात्र हुतेऽङ्गं बीजव्ये ।

हारीतः ।

तस्माद्देवश्रुतिग्रवणे शूद्रस्य तपुसीसी विज्ञाप्य कर्णौ
पूरयेत् ।

विज्ञाप्य द्रवीकृत्य ।

मनुः ।

श्रुतं देवञ्च जातिञ्च कर्म शरीरमेव च ।

वितथेन वदन्दर्पाद्वाप्यः स्याद्विमतं दमम् ॥

* धर्म्येति पाठान्तरम् ।

† अतिद्रोह इति पाठान्तरम् ।

‡ इवे इति पाठान्तरम् ।

कश्चे तपयर्थ्यादिरूप, शरीर शरीरावयव, वितथेनासत्त्वेन ।
तेन श्रुतदेशजातितपयर्थ्याशरीरावयवविशेषमधिकृत्य दर्पा-
दसत्य वदति तत्र द्विशत दण्ड । वितथेनेति प्रकृत्यादिभ्य
उपसस्थानमिति तृतीया । श्रुतादिवितथवचनोदाहरणानि ।
नानेन वेद श्रुत । नास्थार्यावर्त्तो देश । नाय विप्र । नानेन
तप कृतम् । नायमदुयर्म्मा इत्यादि । दर्प स्वगुणदार्ढ्य
ज्ञानेन परायज्ञानम् ।

विष्णु ।

श्रुतदेशजातिकर्मणामन्यथावादी कार्यापण्डय दण्डः ।

न क्लिप्तिपेणापवदेष्टास्तत कृतपावन न राज्ञो

श्रुतदण्डश्च दण्डभाक् तद्व्यतिक्रमात् ।

कृतपावन कृतक्लिप्तिपनाशनम्, अपवदेदाक्रोशेत्, उद्धृतदण्ड

कृतदण्डम् । अत्र हेतुर्दण्डभाक् तद्व्यतिक्रमादाक्रोशकर्त्ता यत ।

यान्नयस्कर ।

पतनीये कृते क्षेपे दण्डोऽ मध्यमसाहसम् ।

उपपातकयुक्ते तु दाप्य प्रथमसाहसम् ॥

पतनीये कृते क्षेपे मातित्यहेतुभिर्ब्रह्महत्यादिभिः कृत आक्रोशे ।

भनु ।

ब्राह्मणचतुरिगाम्यान्तु* दण्ड कार्यो विजानता ।

ब्राह्मणे साहस पूर्वं चक्षियेष्वेव मध्यम ॥

* दण्ड इति पाठ नारम् ।

† ब्राह्मणचतुरिगाम्या इति पाठान्तरम् ।

विट्शूद्रयोस्त्वेवमेव स्त्रजातिं प्रति तत्त्वतः ।

छेदवर्जं प्रणयनं दण्डस्येति विनिश्चयः ॥

ब्राह्मणचक्रियाभ्यां परस्परमाक्रोशे कृते ब्राह्मणस्य पूर्वः साहसः,
क्षत्रियस्य मध्यमः । वैश्यशूद्रयोरप्येवमेव । स्त्रजातिं प्रति
तुल्यजातिं प्रति तत्त्वतः स्वरूपगुणोत्कर्षापकर्षसञ्चयात् । छेद-
वर्जमिति जिह्वाच्छेदनिवृत्त्यर्थम् ।

ध्यातः ।

पापीपपापवक्तारी महापातकशंसकाः ।

आद्यमध्यात्तमान्दण्डान्दद्युस्त्वेति यथाक्रमम् ॥

अत्र महापातकं प्रसिद्धं ततो न्यूनमुपपापमुपपातकमिति
यावत् । ततो न्यूनं पापम् । तत्र पापे अर्धमेव दण्डः, उपपापे
मध्यमेव महापातके तूत्तमः ।

विशुः ।

परस्य पतनीये क्षेपे कृते उत्तमसाहसमुपपातकयुतो
मध्यमं त्रैविद्यवृद्धानां क्षेपे जातिपूगानाञ्च^१ ग्राम-
देशयोः प्रथमम् ।

त्रैविद्यवृद्धानामित्यत्र उत्तमसाहसमित्यनुपङ्गः, जातिपूगाना-
मित्यत्र मध्यममित्यनुपङ्गः ।

याज्ञवल्क्यः ।

त्रैविद्यवृद्धानां क्षेपे उत्तमसाहसः ।

* रणयमेवेति पाठान्तरम् ।

† जातिपूगवृद्धानाञ्चिति पाठान्तरम् ।

मध्यमो जातिपूमानां प्रथमो ग्रामदेशयोः ॥

द्वैविद्या वेदत्रयसम्भवाः, नृपः ब्रजापालकः, जातशो ब्राह्मणा-
दयः, तेषां पूगः सङ्घः ।

वृद्धस्यतिः ।

देशादिकं विपन्दण्डः पणानर्द्धतयोदश ।

पापेन योजयन्दर्पादण्डः प्रथमसाहसम् ॥

एष दण्डः समाख्यातः पुरुषपापेभ्यः मया ।

समन्यूनाधिकत्वेन कल्पनीयो महर्षिभिः ॥

नारदः ।

अयमुक्त्य च राजानं कर्मणि स्वेन व्यवस्थितम् ।

जिह्वाच्छेदाद्भवेच्छ्रुतिः सर्वस्वग्रहणेन वा ।

याज्ञवल्क्यः ।

राज्ञोऽनिष्टप्रवक्तारं तस्यैवाक्रोशकं तथा ।

तन्मन्त्रस्य च भक्तारं हित्वा जिह्वां प्रवासयेत् ॥

अनिष्टमभिप्रेक्षीत्यादि । मन्त्रः स्वराष्ट्रवदरादिहेतुव्यापार-
चिन्ता ।

नारदः ।

लोकेऽस्मिन्दाववक्तव्याववधौ च प्रकीर्त्तितौ ।

ब्राह्मणयैव राजा च तौ हीदं विभृतौ जगत् ।

पतितं पतितेत्युक्ता चौरं चौरिति वा पुनः ।

• स०४ इति पाठान्तरम् ।

† अत्रेति गितानिति पाठान्तरम् ।

वचनात्तुल्यदोषः स्वाभिप्या दिर्होषतां व्रजेत् ॥

वचनाच्छास्त्ररूपात् ।

एतदपवादमाह कात्यायनः ।

यच्च स्वात्परिहारार्थं पतितस्तेन* कीर्तनम्† ।

वचनात्तत्र न स्यात्तु दीपो यच्च विभावयेत् ॥

यत्र परिहारार्थं पतितादिसंसर्गपरिहारार्थं पातित्यादि
कीर्तितमिति विभावयति‡ तच्च न दोष इत्यर्थः ।

तथा ।

अन्यथा तुल्यदोषः स्वाभिप्योक्तौ तूत्तमः स्मृतः ।

अन्यथा संसर्गपरिहारार्थमन्तरिण ।

तथा ।

• महता प्रणिधानेन वाग्दुष्टं साधयेन्नरम् ।

अतथ्यं आवितं राजा प्रयत्नेन विचारयेत् ।

अनृताख्यानशीलानां जिह्वाच्छेदो विशोधनम् ॥

वाग्दुष्टोऽत्र याक्पारुष्यकारी । साधयेत्तत्प्रयत्नसत्त्वं वा अने-
नोक्तमिति चिन्तयेत् । जिह्वाच्छेद इत्यन्नाक्षयविषयम् ।

हारीतः ।

मिथ्यादृष्टिणां मेलकानां जिह्वां हिन्द्यादृण्डयेद्वा
सहस्रम् ।

* पुस्तकचये एव पाठः, पर पतितत्वेनेति पाठः साधुतया प्रतिभातोति शीघ्रम् ।

† कीर्तितमिति पाठान्तरम् ।

‡ कीर्तयति विचारयति च तथेति पाठान्तरम् ।

मिथ्यादूयिणां मिथ्यावाक्पारुष्यकारिणां० भेलकानां वाक्-
पारुष्यमेतदित्युक्तां० कचित्पाठो मिथ्यादृष्टीनामिति० तत्रापि
स एवार्थो विवक्षितः ।

उभयानां ।

यत्र नास्ती दमः पूर्वैरानन्याच्च महात्मभिः ।
तत्र कार्यं परिज्ञाय कर्तव्यं दण्डधारणम् ॥

इति श्रीविवादरत्नाकरे वाक्पारुष्यतरङ्गः ।

अथ दण्डपारुष्यम् ।

तत्र भगुः ।

एष दण्डविधिः प्रोक्तो वाक्पारुष्यस्य तत्त्वतः ।
अत ऊर्ध्वं प्रवक्ष्यामि दण्डपारुष्यनिर्णयम् ॥

ब्रह्मसूतिः ।

इह पापाण्यसगुणैर्भस्मकर्मपाशुभिः ।
आयुधैश्च प्रहरणं दण्डपारुष्यमुच्यते ॥

* मिथ्यावाक्पारुष्यकर्तृत्वमिति पाठान्तरम् ।

+ वाक्पारुष्यमेतदित्युक्तामिति पाठान्तरम् ।

‡ मिथ्यादृष्टीनामिति पाठान्तरम् ।

नारदः ।

परगाथैश्चभिद्रोहो हस्तपादायुधादिभिः ।

भस्मादिभिश्चावघातो दण्डपादयुग्ममुच्यते ॥

• तस्यापि दृष्टं चैविध्यं स्रुमध्योत्तमक्रमात् ।

अवगूरणनिःशङ्कपातनचतदर्शनैः ॥

अभिद्रोहो हिंसा, अवगूरणं शस्त्रायुक्तासनम् । निःशङ्कपातनं
निर्हयं शस्त्रादिना घातनमरुधिरं मध्यममेव । निःशङ्कपातनं
सरुधिरं चतदर्शनपदेन विवक्षितमुत्तमम् ।

नारदीय एवावगूरणादिभेदेन० चैविध्यमभिधायावेत्यद्रव्य-
भेदेन१ प्रत्येकमेवां चैविध्यमाह ।

हीनमध्योत्तमानाञ्च द्रव्याणां समतिक्रमात् ।

शीर्षेव साहसान्याहुस्तत्र कण्टकगोधने ॥

कण्टकगोधने दण्डे कर्त्तव्ये साहसानि अवगूरणादिद्रव्य-
भेदेन२ शीर्षे प्रत्येकमधममध्यमोत्तमभावेन शीर्षाहुरित्यर्थः ।
एष च पाठो मिताचरा-प्रकाम इनायुध-पारिजातेषु दृष्टः ।
सस्त्रीधरेण तु अयापां समतिक्रमाशीर्षेव साधनानीति
पठितं तस्यापि शीर्षेव साधनान्याहुरिति पाठतत्पराया
चित्यमेव विवक्षितम् ।

• अवगूरणादिशस्त्रभेदेनेति पाठात्तरम् ।

१ चैविध्यमभिधायावेत्यद्रव्यभेदेनेति पाठोत्तरम् ।

२ इत्यनेनादिनि पाठात्तरम् ।

बृहस्पतिः ।

भस्मादीनां प्रवेपणं ताडनञ्च करादिना ।

प्रथमं दण्डपारुथं दमः कार्योऽत्र मापिकः ॥

एष दण्डः समेपूक्तः परस्त्रीष्वधिकेषु च ।

द्विगुणस्त्रिगुणो ज्ञेयः प्राधान्यापेक्षया बुधैः ॥

मापिकः मापमितः, समेषु जात्यादिभिसुल्लेषु ।

योऽत्रवल्करः ।

भस्मपङ्कजःस्पर्शं दण्डो दशपणः स्मृतः ।

अमेध्यपार्थिवनिष्ठूरतस्पर्शने द्विगुणस्ततः ।

समेष्वेव परस्त्रीषु द्विगुणस्तूत्तमेषु च ।

हीनेष्वर्द्धदमो मोहमदादिभिरदण्डनम् ॥

अमेध्येति अशुश्रेष्मनश्चक्रेयकर्षविट्द्रूपिकाभुक्तोच्छिष्टादिः ।

पार्थिवचरणस्य पविमो भागः । चरण एव तात्पर्यमस्येत्येते ।

निष्ठूरतं सुखनिःसृतं जलम् । तैः स्पर्शने ततः पूर्वोक्तादशपणा-

द्विगुणो दण्ड इत्यर्थः । परस्त्रीषूत्तमेषु च द्विगुण इति, भस्म-

पङ्कजःस्पर्शं विंशतिपणः । अमेध्यपार्थिवनिष्ठूरतस्पर्शने

चत्वारिंशत्पणः इत्यर्थः । हीनेष्वपकृष्टेषु, मोहचित्तवैकल्यम्,

मदो मद्यादिजनिता विकृतावस्था, आदिग्रहणादुन्मादोऽ-

लक्ष्यते ।

* शूकोच्छिष्टादीति पाठान्तरम् ।

† पणद्वय इति पाठान्तरम् ।

‡ अन्मादोऽपीति उन्मादादीति च पाठान्तरम् ।

छर्द्यादी तु कान्वायनो विनेषमाह ।

छर्हि मूत्रपुरीषाद्यैरापाद्यः स चतुर्गुणः ।

पङ्गुणः कायमध्ये तु मूर्ध्नि चाटगुणः शृतः ।

आदियच्छादसाशकादयो आद्याः, आपाद्यः स चतुर्गुणः
कायमध्यगिरो व्यतिरिक्तसर्वाङ्गस्पर्शने चतुर्गुण इत्यर्थः । चतु-
र्गुणो दशपणात्, एवं पङ्गुणादिकमपि ।

याज्ञवल्काः ।

पादकेमांशककरोल्लुचनेषु पणान्दशं ।

पीडाकर्पायकावेष्टपादाध्यासे गतं दमः ॥

पीडाकर्पय चंशुकावेष्टय पादाध्यासेति शमाचारहन्तः ।
तेन चरणकेशकरोल्लुकानामन्यतमं ग्रहीत्वा य उल्लुचति पाक-
यति, अतो दश पणान्दश इति पूर्वसंज्ञार्थः । पङ्गुण-
केनावेष्ट ग्राहमापीय आक्षिप्य पादेन परमध्यासी, तस्य
पणमतं दश इत्युत्तरसंज्ञार्थः ।

कान्वायनः ।

छर्दुरो तु हस्तस्य कार्यो हादगको दमः ।

स एव द्विगुणः प्रोक्तः पातनेषु सजातिषु ॥

छर्दुरो हस्तस्य प्रहाराय हस्तोद्यमे, पातने हस्तस्यैव यथा-

० चर्द्याद्य चर्मावच्छेदः । चर्द्याद्य इत्येति शब्दो दृश्यते, चर्द्याद्य म इति चेन्न ।

† पादकेमांशककेति पादाध्यासः ।

‡ सजातिमिति सादृश्यात् ।

§ चर्द्याद्यने इति चर्द्याद्यम् ।

क्रमं द्वादशपणः चतुर्विंशतिपणो दण्ड इत्यर्थः* ।

दण्डस्यतिः ।

उच्यतेऽस्मिन्निष्ठाकाष्ठे कर्त्तव्यः प्रथमो दण्डः ।

परस्परं हस्तपादे दशविंशतिकस्तथा ॥

अयच्चोभयोरेव समानजात्यार्दण्ड इति मन्तव्यम् ।

दण्ड इत्यनुवृत्तौ विष्णुः ।

इस्तेनोद्भूयित्वा दश कार्ष्णीयान् पादेन विंशतिः

काष्ठेन प्रथमसाहसं शस्त्रेणोत्तमम् ।

प्रथमो यदा शस्त्रेणोत्तमस्योद्भूतं करोति, तदासावुत्तमसाहसं दण्ड इति शस्त्रेणोत्तममित्यस्यार्थः ।

याज्ञवल्करः ।

उद्भूते हस्तपादे तु दशविंशतिकौ दमौ ।

परस्परस्य सर्वेषां शस्त्रे मध्यमसाहसम् ॥

सर्वेषां ब्राह्मणादीनाम् । एतत्तु समानजातीयानामवगन्तव्यम्
असमानजातीयानां दण्डान्तरवचनात् ।

अथानुवृत्तौ शङ्खलिखितौ ।

प्रहारोद्यमे षट्पञ्चाशन्निपातने तद्विगुणम् ।

प्रक्रियतेऽनेनेति प्रहारोऽस्मदण्डादिः, षट्पञ्चाशत् षडधिक-
पञ्चाशत्, इदञ्चोत्तमवर्णेनाधमवर्णस्य दण्डोद्यमने बोधव्यम् ।

* यत्र दशपणं पञ्चविंशतिपणौ दण्ड इति पुस्तकवशे दृश्यते, किन्तु गृहेण तदर्थ-
स्यावधारितिरिति द्रष्टव्यम् ।

वृहस्पतिः ।

मध्यमः शस्त्रसन्धाने संयोज्यः क्षुब्धयोर्द्वयोः ।

कार्यः घतानुरूपसु क्षमे घाते दमो बुधैः ।

यदा तु शस्त्रेण घतमेव करोति, तदा घतगौरवागौरवानु-
सारेण* दण्डः कार्य इत्युत्तरखण्डार्थः ।

अयमेवैष्टकोपलकाष्टैस्तादृशमधिकृत्याह ।

इष्टकोपलकाष्टैश्च तादृशे तु द्विमापकः ।

द्विगुणः शोणितोद्भेदे दण्डः कार्यो मनीषिभिः ॥

विष्णुः ।

दण्डाः शोणितेन विना दुःखमुत्पादयिता त्रिशतं
पथाग्सह शोणितेन चतुःषष्टिम् ।

एतत्तु† शस्त्रकरणकदुःखीत्मादने ।

मनुः ।

त्वग्भेदकः शतं दण्डी लोहितस्य प्रवर्त्तकः ।

मांसभेत्ता तु पण्डिकाग्रवास्यस्त्वस्त्रिभेदकः ॥

अत्र सह शोणितेनेत्यनेन विष्णुना शोणितेन चतुःषष्टिपथ-
दण्डाभिधानादधिकत्वग्भेदादिप्रयुक्तशोणिते इदं बोद्धव्यम् ।

त्वग्भेदे प्रथमो दण्डो मांसभेदे तु मध्यमः ।

उत्तमस्त्वस्त्रिभेदे तु घातने तु प्रमापणम् ॥

* घतगौरवानुसारिचेति पाठाक्षरम् ।

† एतचेति पाठाक्षरम् ।

कर्षणासाकरच्छेदे दन्तभेदेऽङ्घ्रिभेदने ।

कर्त्तव्यो मध्यमो दण्डो द्विगुणः पतितेषु च ॥

घातने वधे, प्रमापणं वध एव, पतितेषु स्वस्थानात्स्थवितेषु ।

कात्यायनः ।

कर्णैर्द्विघ्राणमासाक्षिजिह्वाशिग्रकरस्य तु ।

छेदने चोत्तमो दण्डो भेदने मध्यमो भृगुः ।

छेदने स्वस्थानात्स्थावने, भेदने विदारणे ।

याज्ञवल्क्यः ।

करपाददन्तभङ्गे छेदने कर्षणासयोः ।

मध्येदण्डो व्रणोद्भेदे मृतकल्पहते तथार ॥

चैष्टामोजनवाग्रीधे नेत्रादिषु विभेदने ।

कन्धराबाहुसक्याश्च भङ्गे मध्यमसहस्रः ॥

व्रणोद्भेदे प्ररुढप्रायव्रणस्य पुनर्नवीकरणे, मृतकल्पो हतः मृत-
कल्पहतः तस्मिन् हते* मध्यमो दण्ड इत्यर्थः । मृतकल्पो
मृतप्रायः ।

दण्ड इत्यनुवृत्तौ विष्णुः ।

नेत्रकन्धराबाहुशङ्खसक्याश्च भङ्गे चोत्तमम्, उभयमेव-
भेदिनं राजा यावज्जीवं बन्धनात् मुञ्चेत्तादृशमेव वा
कुर्यात् ।

याज्ञवल्क्यः ।

* मारुचमिति पाठान्तरम् ।

† तेनाहत इति पाठान्तरम् ।

दिनेनमेदिनो राजद्विष्टादेशकतस्तथा ।

विप्रत्वेन तु शूद्रस्य जीवतोऽष्टशतो दमः ॥

राजद्विष्टादेशकद्वितीये वर्षे राजा मरिष्यतीत्यादेशकारी,
तस्य । विप्रत्वेन विप्रचिह्नोपवीतधारणादिना जीवतः शूद्रस्य ।
अष्टौ शतानि यस्मिन्वसौ अष्टशतो दमः । अथ चैकस्मिन्
विप्रये नानाविधशरीरार्यदण्डाः* ते पीडाभूयस्त्वाभूयस्त्वा-
भ्यामाक्षेपकसधनत्वनिर्धनत्वाभ्यां† वा व्यवस्थाप्याः । ये चार्थ-
दण्डा एकस्मिन्नपि विप्रये शरीरदण्डत्वेन विकल्पितास्तेऽप्या-
क्षेपकस्य‡ आण्डत्वानाण्डत्वाभ्यां समाधेयाः ।

तथाच मनुः ।

मनुष्याणां पशूनाञ्च दुःखाय प्रकृते सति ।

यथा यथा महदुःखं दण्डं कुर्यात्तथा तथा ॥

दुःखाय दुःखीदयमभिसन्धाय, तेन प्रमादकृते, वलादिकृते च
न दोष इति दर्शितम् ।

अथ हारीतः ।

अधीवर्णानामुत्तमवर्णाक्रोशवेपाभिभवे अष्टौ पुराणाः§

पीयूषसस्त्रनगलस्तनकचवक्त्रग्रहणेषु त्रिंशत् । रोमो-

त्पाटनतर्जनावगूरणेषु द्विपटिः । शिखाकर्णाद्व-

* दण्डविकल्पा इति याज्ञिकेनम् ।

† पीडाभूयस्त्वाभ्यामपेक्षया लक्ष्यनिर्धनत्वाभावमिति याज्ञिकेनम् ।

‡ भेदकस्य साधककर्तृरिति च याज्ञिकेनम् ।

§ यथा इति याज्ञिकेनम् ।

भङ्गच्छेदेषु द्विशतम् । पादताडनेऽनृताभिर्गंसने तदङ्ग-
च्छेदः पञ्चशतं वा । आद्येषु पादोनं वा, स्वामित्वा-
दाद्यवर्णत्वाच्चोत्तमानामीशानतमो ब्राह्मणः* ।

विंशत्युराणा इत्यर्थः, एवमुत्तरत्र । आद्येष्वित्यादिना हीन-
वर्णस्य दण्डमुक्त्वाधिकस्याप्युक्तः ।

याज्ञवल्करः ।

विमपीडाकरं केचमङ्गमब्राह्मणस्य तु ।

। उद्गूर्णे प्रथमो दण्डः संस्पर्शे तु तदर्धकः ।

उद्गूर्णे वधार्थमुद्यमनविषयीकृते शस्त्रादौ । संस्पर्शे वधोद्यम-
नार्थमेव शस्त्रादेः संस्पर्शे ।

नारदः ।

येनाङ्गेनावरो वर्णो ब्राह्मणस्यापराधुयात् ।

तदङ्गं तस्य केतव्यमेव शुद्धिमवाप्नुयात् ॥

अवरो हीनवर्णः† ।

तथा ।

राजनि प्रहरेद्यस्तु कृतागस्तपि दुर्मतिः ।

शूलं तमग्नी विपचेन्नक्षत्रहत्याशतातिगम् ॥

योऽब्राह्मणः । कृतागसि कृतापराधे । शूलमारोप्य यत्कंस्क्रि-

* अभीवर्णना ब्राह्मणमिश्रानाम् । आद्येषु वाच्येषु । पादोनम् अर्धो पथा इत्यत्र
षट् पथा विमदित्यत्र साहचर्याविमति, विषट्ठित्यत्र सप्तचत्वारिंशत्पथाभिन्न
काकिन्य, पञ्चशतमित्यत्र पञ्चसहस्रधिकशतवधमिति निश्चयः ।

† एष पात्रं पुस्तकवद्वयं दृश्यते, परं हीन इति पात्रं साप्रतिरिति बोध्यम् ।

यते तरशूखं तेन प्रथमतस्तस्य शूलभेदेन पीडां विधाय अग्नि-
विपाकेन पीडा कर्त्तव्येत्यर्थः ।

मनुः ।

येन केनचिद्वेन हिंस्याच्छ्रेयांसमस्यजः ।

हेतुव्यं तत्तदेवास्य तन्ननोरनुमासनम् ॥

पाणिमुद्यम्य दण्डं वा पाणिच्छेदनमर्हति ।

पादेन प्रहरणकोपात्पादच्छेदनमर्हति ॥

हिंस्यात्प्रहरेत् । श्रेयांसं चैवर्थिकम् । अस्यजः शूद्रः ।

मनुनारदौ ।

सहासनमभिप्रेक्षुरकृष्टस्यापकृष्टजः ।

कथां कृतादौ निर्वाच्यः स्विधं धाम्य प्रकर्त्तयेत् ॥

सहासनमभिप्रेक्षुरेकासनीपवेगी, अभिप्रेक्षुपदस्याभिप्राप्तिपर-
त्वात् । तथाच विष्णुः । एकासनीपवेगी कथां कृतादौ
निर्वाच्य इति । उक्तृष्टौ ब्राह्मणः । अपकृष्टजः शूद्रः । कृतादौ
तमलोहगन्ताकया कृतचिह्नः । म्लिक् शोषेकदेगः ।

तथा ।

अवनिष्ठीवती दर्पाद्वावोष्ठी हृदयेवृषः ।

अवभूतयतो मीढमवगर्हयतोऽशुदम् ॥

वेगीषु गृह्णतो हन्ती हृदयेदविचारयन् ।

पादयोर्दादिकायाश्च भीमायां हृषयेषु च ॥

* विवर्त्तयेदिति स्विधं राजा विवर्त्तयेदिति च पाठान्तरम् ।

† अवभूतयत इति अवगर्हयत इति च पाठान्तरम् ।

अवनिष्ठीवतो दर्पादुपरि निष्ठीवनं० दर्पात्कुर्वतः । अव-
मूत्रयतः सूत्रेण सेकं कुर्वतः । अवशर्दयतो गुदं गुदेन कुक्षित-
शब्दं कुर्वतः । हस्ताविति द्विवचनं एकेनापि करेण ग्रहणे
हस्तच्छेदनार्थम् । दादिका स्मशु ।

शूद्र इत्यनुवृत्तौ गौतमः ।

आसनशयनवाक्पयिषु समत्वं प्रेषुर्दण्डः शतमिति ।
वाक्समत्वं युगपद्वादः । पयि साम्यं सहगमनम् ।

शूद्र इत्यनुवृत्तावापस्तम्बः ।

वाचि पयि ग्रय्यायामासमे इति समीभवतो दण्ड-
ताडनम् ।

पूर्ववाक्ये अस्मिन्नेव विषये दण्डात्वाभिधानं पारुष्यकर्तुर्धन-
वत्त्वपक्षे, इदन्तु निर्धनत्वपक्षे दण्डताडनमित्यविरोधः ।

कात्यायनः ।

वाक्पारुष्ये यथैवोक्तः प्रतिलोमानुलोमतः ।

तथैव दण्डपारुष्ये पात्यो दण्डो यथाक्रमम् ॥

अथ विष्णुः ।

एकं बहूनां विघ्नतां प्रत्येकश्च उक्तो दण्डो द्विगुणः ।

उत्क्रोशन्तमनभिधायतां तत्समीपवर्तिनां सताञ्च ॥

याज्ञवल्क्यः ।

एकं घ्नतां बहूनाञ्च यथोक्ताद्विगुणोऽ† दमः ।

• हीनमिति पाठान्तम् ।

† यथोक्तद्विगुणो दम इति पाठान्तम् ।

कलहापहतं देयं दण्ड्य दिगुणस्ततः ॥

दिगुणो दमः प्रत्येकम् । कलहापहतं देयं कलहे यदेनापहतं तत्तेन देयम् । दण्ड्य दिगुणस्ततः ततोऽपद्धताद्द्वयादपहारकस्य दिगुणो दण्डः करणीय इत्यर्थः ।

कात्यायनः ।

वाग्दण्डस्ताडनश्चैव येषूक्तमपकारिणः ।

हृतं भग्नन्तु दाप्यास्ते शोध्यं निःस्त्रैस्तु कर्मणा ।

निःस्त्रैर्निर्धनैः, कर्मणा सेवादिरूपेण, शोध्यं पूरणीयम् ।

मनुः ।

अद्वावपीडनायाश्च प्राणयोषितयोस्तथा ।

समुत्थानव्ययं दाप्यः सर्वदण्डमथापि वा ॥

बृहस्पतिः ।

अद्वावपीडने चैव छेदने भेदने तथा ।

समुत्थानव्ययं दाप्यः कलहापहतं तथा ॥

समुत्थानव्ययं भग्नसंघटनार्थं भेदजपथ्यादिजनकधनव्ययम् ।

याज्ञवल्क्यः ।

दुःखमुत्पादयेदसु स समुत्थानजं व्ययम् ।

दाप्यो दण्डश्च वो यस्मिन्कलहे समुदाहृतः ॥

० कलहापहतमिति पाठांतरम् ।

† कलहापहतं कलहे यदेनापहतमिति पाठांतरम् ।

‡ येषूक्तमपकारिण इति येषूक्तमपकारिणिति च पाठांतरम् ।

§ मन्त्रव्ययमिति पाठांतरम् ।

अज्ञावपीडनायां करादङ्गपीडने प्राणशोषितयोर्वा पीडने सति
यावता कालेन पीडितः समुत्थानसमर्थो भवति, तावता
समयेन दण्डत्वेन यावान् पथ्यौषधादिव्ययो भवति तावन्तं
पीडां कर्त्ता दाप्यः । अथ तं व्ययमसौ न दातुमिच्छति, तदा
यः समुत्थानव्ययो यस्य दण्डः तत्सर्वं दाप्यः ।

काल्हायनः ।

देहेन्द्रियविनाशे तु यथा दण्डं प्रकल्पयेत् ।

तथा तुष्टिकरं देयं समुत्थानञ्च पीडितैः* ।

समुत्थानव्ययञ्चासौ दद्याद्वा व्रणरोपणम् ॥

व्रणपदमत्र पीडाहेतुमुपलक्षयति । रोपणपदं शान्तिपरम् ।
विष्णुः ।

सर्वे च पुरुषपीडाकराः समुत्थानव्ययं दद्युर्याम्यपण-
पीडाकराश्च ।

अथ मनुः ।

भार्या पुत्रश्च दासश्च शिष्यो भ्राता च सोदरः ।

प्राप्तापराधास्ताद्याः सूरज्वा वैणुदत्तेन वा ॥

पृष्ठतस्तु शरीरस्य नीत्तमाद्वे कदाचन ।

अतोऽन्यथा तु प्रहरन्प्राप्तः स्वाक्षीरकिल्बिषम् ॥

भ्राता कनिष्ठः, पृष्ठतोऽमर्शणि, नीत्तमाद्वे न मर्शणीत्यर्थः ।
न्यायसाम्यात् ।

* पुस्तकपत्रेष्वपि पीडितैरिवेव पाठो दृश्यते, पर पीडितैरिति पाठस्तु समीचीन-
वदाभातीति ध्येयम् ।

यमः ।

भाष्या पुत्रय दामय दासी मिथय पञ्चमः ।
 प्राप्तापराधाम्नाद्याः स्मृत्या वेणुदमेन वा ॥
 यथस्तात प्रवृत्तया नीतमाहे कदाचन० ।
 यतोऽन्यथा प्रवृत्तयु ययोत्तं दण्डमर्हति ॥

प्रवृत्तपरीत्यनुवृत्तौ नारदः ।

अनुमाप्यः^१ न गुह्या न वेदमुपिधीयते ।
 यथधेनायवा तस्मिन् राज्ये वेणुदमेन वा ॥
 भर्गं न तादृशेदेनं नीतमाहे न वचसि ।
 अनुमाप्यथ विमाप्यः माप्यो राघोऽन्यथा^२ गुहः ॥

यथधेन तादृनहेतुदण्डादित्यतिरेकेण ।

नीतमः ।

मिथमिष्टिश्चधेन^३ यमस्य रघुवेणुदमाध्या तनुभ्या-
 मन्धेन^४ प्रवृत्तया माप्यः ।

गिप्यानुवृत्तावायप्याम्यः ।

यदवाधेयु चेन्न सततमुपासमेतातिचाम यद्वेणुदमाध्या-
 मिति दण्डाः यथाभाषमानिहृतेः ।

१ अनुमाप्येति इति नारदः ।

२ अनुमाप्येति इति नारदः ।

३ मिथमिष्टिश्चधेन इति नारदः ।

४ यमस्य रघुवेणुदमाध्या इति नारदः ।

५ यथाभाषमानिहृते इति नारदः ।

उपालभेत रुचोक्तिभिस्त्रिरक्षुर्थात् । अतिवासोऽतिभीत्युत्पा-
दनम् । उदकोपस्पर्शनमतिशयितजाद्यकाले, यथामात्रं
सामर्थ्यापराधानुरूपमात्रम्, अनिवृत्तेरपराधस्येति शेषः ।

नारदः ।

पुत्रापराधे न पिता श्ववान् शुनि न दण्डभाक् ।

न मर्कटे च तत्सन्तामी तेनैव प्रहृति न चेत् ॥

यान्नयस्करः ।

शक्नो ह्यमोचयन्सन्तामी पक्षिणां शृङ्गिणामपि ।

प्रथमं साहसं दण्ड्यो विमृष्टे दिगुषं तथा ॥

स्त्रीयं शृङ्गिणमपसारयेत्सक्तदाक्रोशे कृते विमृष्ट इति ।

बृहस्पतिः ।

विविक्ते ताडितो यस्य हेतिर्दृश्यो न वा भवेत् ।

हन्ता तदनुमानेन विज्ञेयः मप्येन वा ॥

अन्तर्वेश्मन्यरस्ये वा निशायां यच्च ताडितः ।

शोणितं तच्च दृश्येत न पृच्छेत्तच्च साक्षिणः ॥

विविक्ते ताडितो यस्य ताड्येन ताडकेऽदृश्यमाने मध्यस्थेऽसति
अदृश्यमाने वा ताडित इत्यर्थः । अनुमानेन अविनाभूतेन
धर्मेणः । शोणितं ताडकत्वाविनाभूतम्* ।

नारदः ।

कश्चिन्नुत्वात्मनयिद्धं देवात्परमभिद्रवेत् ।

* अनुमानकृतेन धर्मेणेति पाठांतरम् ।

† ताडनकारिणा कृतमिति ताडकत्वाविनाभूतमिति च पाठांतरम् ।

हेत्वर्थगतिसामर्थ्ययुक्तं* तत्र परीक्षणम् ॥

आत्मनश्चिह्नं व्रणादिरूपं, परमभिद्रवेत् अहमनेन व्रणवान्
कृतोऽयं दण्ड्यतामित्यनुयुञ्जगात् । हेतुर्गद्गदस्वरादिः, अर्थः
प्रयोजनं, गतिः सन्निधिगमनं, सामर्थ्यं प्रहारक्षमता ।

याज्ञवल्करः ।

असाक्षिकहते चिह्नैर्युक्तिमिद्यागमेन † ॥

द्रष्टव्यो†† व्यवहारसु कूटचिह्नकताद्वयात् ॥

चिह्नैर्हेतुरसाधारणैरुपवीतादिभिः युक्तिभिः कारणबीजप्रयो-
जनपर्यालोचनरूपाभिः । आगमेन जनप्रवादेन‡ ॥ चमद्भो
दिष्यसमुच्चयार्थः ।

तथा च कात्यायनः ।

हेत्वादिभिर्न§ पक्षेऽप्येदं पाठ्यकारणम् ।

तदा साक्षिकतं तत्र दिव्यश्चापि नियोजयेत् ॥

वाग्दण्डपाठ्याधिकारे नारदः ।

विधिः पञ्चविधस्तूत एतयोर्बभूवोरपि ।

विशुद्धिर्दण्डभाक्ताश्च॥ तत्र सम्बध्यते यथा ॥

विधिः क्रिया, अत्र वाक्पाठ्यं विधा निहुराक्षीलतीव्र-

* हेत्वर्थगतिसामर्थ्ययुक्तेति पाठान्तरम् ।

† प्रष्टव्य इति पाठान्तरम् ।

‡ जनप्रवादेनेति पाठान्तरम् ।

§ हेत्वादिभिमिति पाठान्तरम् ।

॥ दण्डतादृशेति पाठान्तरम् ।

त्वात् । एवं दण्डपारुष्यं द्विधा अभिद्वीष्टाघातरूपत्वात् ।
विशुद्धिर्दण्डाभावः, यथा तथा पच्यते इति शेषः ।

विधिमाह ।

पारुष्ये सति संरम्भादुत्पन्ने शुब्धयोर्द्वयोः ।

स मान्यते यः क्षमते दण्डभाग्योऽतिवर्त्तते ॥

पारुष्यदोषाच्च तयोर्युगपत्क्षमप्रवृत्तयोः ।

विशेष्येन हृष्येन विनयः स्यात्क्षमस्तयोः ॥

शुब्धयोः क्रुद्धयोः । मान्यते पूज्यते न दण्ड्यते इत्यर्थः । क्षमते
पारुष्यं नानुवध्नाति, अतिवर्त्तते पारुष्यं तनोति । विशेषे-
ऽयमेवं पूर्वं क्षतवानित्याद्याकारः ।

हृष्यसतिः ।

द्वयोः प्रहरतोर्दण्डः समयोस्तु समः स्मृतः ।

आरम्भकोऽनुबन्धी च दाय्यः स्यादधिकं दमम् ॥

नारदः ।

द्वयोरापन्नयोस्तुल्यमनुवध्नाति योऽधिकम् ।

स तयोर्दण्डमाप्नोति पूर्वो वा यदि वोत्तरः ।

पूर्वमाचारयेद्यस्तु नियतं स्यात्क्षमदोषभाक् ।

पथाद्यः सोऽप्यसत्कारी पूर्वो तु विनयो गुरुः ॥

द्वयोरापन्नयोस्तुल्यं पारुष्ये तुल्यं प्रवृत्तयोः । अनुवध्नाति अस-
त्फलकलहं करोति । पूर्वो प्रथममाचारयेत्पारुष्यं कुर्यात् ।

दोषभाक् दण्ड्यः । असत्कारी अपराधवान् । पूर्वो तु विनयो
गुरुरित्यनेन तदन्यस्मिन् सधुर्विनय इत्युक्तम् ।

कात्यायनः ।

आभीषणेन दण्डेन प्रहरेद्यसु मानवः ।

पूर्वं वा यीदृजितो वाय स दण्ड्यः परिकीर्तितः ॥

आभीषणेन खड्गादिना ।

• वृहस्पतिः ।

आक्रुष्टसु समाक्रोशंस्ताडितः प्रतिताडयन् ।

हत्वाततायिनश्चैव नापराधी भवेन्नरः ॥

पद्यात्कारिणि योऽल्पदण्ड उक्तो नारदेन, असाधनुबन्धकसङ्गे
अननुबन्धे तु वृहस्पतिनानपराधाभिधानं, तदपि तन्नूनसमानौ
प्रति मन्तव्यम् । अधिकं प्रति एवंविधेऽपि अपराधस्योक्त-
त्वात् ।

तथाच ।

वाक्पादव्यादिना नीचो यः सन्तमभिसङ्गयेत् ।

स एव ताडयंस्तस्य नान्वेष्टव्यो महीभृता ॥

नीचोऽनुत्तमः सन्तमुत्तमम् । स एव उत्तम एव, तस्य ताडय-
विति हिंसार्थं पठ्यते, न अन्वेष्टव्यः न तस्य दण्डः करणीय-
इत्यर्थः ।

नारदः ।

अपाकपशुघाण्डासवेश्यावधकवृत्तिषु ।

वृक्षिपत्रान्वदासेषु शुर्घांचाय्यातिगेषु च ॥

मर्यादातिक्रमे सद्यो घात एवानुयासनम् ।

न च तदण्डपारुष्ये दीपमाहुर्मनीषिणः ॥

यमेव ह्यतिवर्त्तेरन्वेते सन्तं जनं शृणु ।

स एव विनयं कुर्यान्न तद्दिनयभाट्टपः ॥

मला ह्येते ममुष्याणां धनमेपां मलात्मकम् ।

अपि ताग्धातवेद्राजा नार्थदण्डेन दण्डयेत् ॥

श्रुपाकः क्षत्रियायामुपाज्जातः, उपसु, शूद्रायां क्षत्रियाज्जातं प्राहुर्गुणमिति द्विजा इति देवलेन दर्शयिष्यते । एतद्वचः क्लीव-
परः । चाण्डालः शूद्राद्वाघ्न्यां जातः । वधकवृत्तिः पर-
वध एव वृत्तिर्जीवनं यस्य स वधकवृत्तिः स्वार्थे कन् । वृत्ति-
पको वृत्त्यधिरोहकः । दासोऽथ गृहजातादिः । गुर्वाचार्या-
तिगः गुर्वाचार्यवचनलङ्घनकर्त्ता । मर्यादा धर्मव्यवस्था ।
सद्योऽपिलब्धितम् । घात एव ताडनमेव । श्रुपाकादयो येषु
पारुष्यं कुर्वन्ते, तेष्वेपां घातरूपं दण्डं कुर्यात् । तेषामसामर्थ्यं
तु राजा घातरूपमेव दण्डं कुर्यान्नार्थदण्डम्, अपि हेतुर्मला ह्येत
इत्यादि ।

वृहस्पतिः ।

प्रातिलोभ्यास्तथाधान्याः पुरुषाणां मलाः स्मृताः ।

ब्राह्मणातिक्रमे वध्या न दातव्या धनं कचिद् ॥

दातव्या दापयितव्या इत्यर्थः ।

कात्यायनः ।

• ताडनमिति पाठान्तरम् ।

† वधमिति पाठान्तरम् ।

असृग्ध धूर्त्तदासानां स्त्रेच्छानां पापकारिणाम् ।

प्रातिलोम्यप्रसूतानां ताडनं नार्थतो दमः ॥

पापकारिणोऽतिशयेन प्रातिलोम्यप्रसूता निषादादयः* ।

अथ याज्ञकल्पाः ।

दुःखेषु शोणितोत्पादे शाखाङ्गच्छेदने तथा ।

दण्डः क्षुद्रपशूनाञ्च द्विपक्षात्† द्विगुणः क्रमात् ॥

सिङ्गस्य च्छेदने मृत्यौ मध्यमो मूल्यमेव च ।

महापशूनामेतेषु स्थानेषु द्विगुणो दमः ॥

शाखा च नारम्भकशृङ्गादिरूपा, अङ्गमारम्भकं करचरणादि ।
तेन क्षुद्रपशूनामजादीनां शोणितं विना दुःखोत्पादे, शोणि-
तोत्पादे, शाखाच्छेदे, अङ्गच्छेदे यथाक्रमं द्विपक्षचतुष्पक्षाष्टपण-
षोडशपणा दण्डाः । तथा क्षुद्रपशूनामेव सिङ्गच्छेदने मारणे
च मध्यमः साहसो दण्डः । पशुस्वामिने च तन्मूल्यदानम् ।
महापशूनां तुरगादीनाम् । एतेषु दण्डस्थानेषु एते दमाः
द्विगुणाः कार्य्या इत्यर्थः ।

कार्पापण्यमत दण्ड इत्यनुवृत्तौ विष्णुः ।

पशूनां पुंस्त्रीपघातकारी ।

पुंस्त्रीपघातोऽण्डच्छेदः ।

पुनर्विष्णुः ।

* पापकारिणातिशयेन, प्रातिलोम्यप्रसूतानां प्रतिभोजनप्रसूतानामिति याज्ञिकम् ।

† द्विगुण इति याज्ञिकम् ।

गवाश्चगजोष्ट्रोपघाती* चेकैकपादः कार्यः विमांस-
विक्रयी च ग्राम्यपशुघाती कार्पापण्यगतं दण्ड्यः, पशु-
स्नामिनश्च तन्मूत्रं दद्यात् । अरखपशुघाती पञ्चाशतं
कार्पापणानां, पक्षिघाती मत्स्यघाती च द्वाय कार्पाप-
णान्, कीटोपघाती कार्पापणम् ।

विमांसं विरुद्धमांसं अश्वगालादिमांसमिति यावत् ।

कात्यायनः ।

त्रिपणो द्वादशपणो घाते तु पशुपक्षिणाम्† ।

सर्वमार्जारनकुलस्वशूकरवधे नृणाम् ॥

अत्रात्यन्तापलट्मृगपक्षिघातेपु‡ त्रिपणः, उल्लृष्टतद्घातेपु§ द्वा-
दशपणः । विष्णुक्तसु पञ्चाशत्पणोऽत्यन्तोल्कृष्टमृगपक्षिवध-
विषयः । पञ्चाशदुत्तरो दण्डः शुभेषु मृगपक्षिविति वचनात् ।

मनुः ।

गोकुमारीदेवपशूनुच्चाणं वृषभं तथा ।

वाहयन्साहसं पूर्व्वं प्राप्नुयादुत्तमं वधे ॥

गोकुमारी वृषेण संयुक्ता गौः । देवपशुः देवाय दत्तः पशुः ।
उच्चा उच्च सेचने इत्यनुसाराद्दीजसेक्ता वृषः । वृषभपदेन
जीर्णवृषोऽत्र उक्तः ।

* गवाश्चगजोष्ट्रोपघातीति पाठान्तरम् ।

† अमरपक्षिमिति पाठान्तरम् ।

‡ घातव्येति पाठान्तरम् ।

§ घातव्येति पाठान्तरम् ।

वृषाधिकारेः हहस्यतिः ।

यान्तान्नुधार्त्तान्नुषितानकाले वाहयेत्तु यः ।

स गीघ्रो निष्कृतिं कार्यो दाप्यो वा प्रथमं दमम् ॥

एवञ्च दृष्टमायचित्तयोर्विकल्पदर्शनादृष्टेनापि पार्थ क्षीयते

इत्याहुः ।

कात्यायनः ।

यान्तान्नुधार्त्तान्नुषितानकाले वाहयेत्तु यः ।

खरगोमहिषोद्गादीन्माप्नुयात्पूर्वसाहसम् ॥

याज्ञवल्क्यः ।

चतुष्पदकृती दीपो नापैहीति प्रभापतः ।

काष्ठलोष्टेष्टपापाणवाहुयोग्याकृतस्तथा ।

क्षिन्ननास्त्रेन यानेन तथा भग्नयुगादिना ।

पद्याश्चैवापसरतां हिंसने स्नाम्यदण्डभाक् ॥

काष्ठलोष्टेष्टपापाणवाहुयोग्याकृतः काष्ठलोष्टेष्टपापाणवाहुभि-

रभ्यासकरणे यः परमो घातो दण्डौचित्यलक्षणे दीपः† प्रथम-

मेव अपैहीति भाषमाणस्य न भवतीत्यर्थः । एतच्च एवंविध-

स्यान्यस्याप्यभ्यासकरणस्योपलक्षणं न्यायसाम्यात् ।

मनुः ।

यानस्यैव हि यन्तुश्च यानस्यामिन एव च ।

* वृषाधिकारे इति पाठान्तरम् ।

† ओषिणेति पाठान्तरम् ।

‡ चक्षो दीप इति पाठान्तरम् ।

दशातिवर्त्तनान्याहुः शेषे दण्डो विधीयते ॥

यानस्य रथादेः, यन्तुः सारथेः । अतिवर्त्तनानीति दण्डमतिक्रम्य वर्त्तन्ते इति अतिवर्त्तनानि अदण्ड्यानीत्यर्थः ॥

तानि दश निमित्तान्याहु मनुः ।

छिन्ननास्ये भिक्षुयुगे तिर्यक्प्रतिमुखागते ।

अश्वभङ्गे तु यानस्य चक्रभङ्गे तथैव च ।

भेदने चैव यन्त्राणां योक्तारश्मोस्तथैव च ।

आक्रमन्ते चाप्यपैहीति न दण्डं मतुर्ब्रवीत् ॥

छिन्ननास्ये छिन्ननासासम्पन्नरज्ज्वी,† भिक्षुयुगे भिक्षुं युगं युगकाष्ठम् । तिर्यक्प्रतिमुखागतं तिर्यक् प्रतिमुखं यत्तत्प्रतिरोधादागतमागमनं, तेन तिर्यग्विरोधिगमनस्य वसेन यत्परस्य यानस्यागमनादि, तदपि न दण्डहेतुरित्यर्थः । अश्वचक्रमध्यकाष्ठं, यन्त्राणां युगादिवन्धनानाम्, योक्तं युगवन्धनरज्जुः, रश्मिः प्रपङ्कः, आक्रमन्ते चाप्यपैहीति, दूरं गच्छेत्पुष्पैरभिलाषेण सारण्यादिना कृते तदनादरेण समीपमागतो यदि रथादिना पीड्यते, तदा सारण्यादेर्न दण्ड इत्यर्थः ॥

तथा ।

• अदण्डनिमित्तानीत्यर्थ इति पाठान्तरम् ।

† छिन्ननासासम्पन्नरज्ज्वीति पाठान्तरम् ।

‡ मथेनभिलाषे इति पाठान्तरम् ।

§ सारण्यादिर्न दण्ड इत्यर्थ इति पाठान्तरम् ।

यत्रातिवर्त्तते युग्यं वैगुण्यापानकस्य तु ।८

तत्र स्वामी भवेदृणो हिंसायां दियतं दमम् ॥

यत्रानभिन्न एव प्राजकः^१ सारण्यादिः स्वामिना कृतः तद-
प्राणाच्च युग्यं तुरगादतिवर्त्तते^२ अतिक्रामति तत्र तज्जन्य-
हिंसायां स्वामी दियतं दण्डः । यत्र पुनरभिन्न एव^३
प्राजकः^४ कृतः, तत्र प्राजकस्यैव दण्डो न स्वामिनः^५ ॥ ।

तदिदमाह मनुरेव^६ ।

प्राजकयेद्भवेदाप्तः प्राजको दण्डमर्हति ।

युग्यस्याः प्राजकोऽनाप्ते सर्वे दण्डाः शतं शतम्^७ ।

आप्तोऽभिन्नः ।

तथा ।

स चेत्तु पयि संरुद्धः पशुभिर्वा रयेन वा ।

प्रमापयेन्प्राणभृतस्तत्र दण्डोऽविचारितः ॥

यत्र प्राजकाकोयसप्रयुक्तः^८ पशुना यानान्तरेण वा प्रतिरुद्धः

* हेरकस्य चेति पाठान्तरम् ।

† वधोत्पन्न इति पाठान्तरम् ।

‡ तुरगादिरतिवर्त्तते इति पाठान्तरम् ।

§ पुनरभिन्न एवेति पाठान्तरम् ।

॥ वधोत्पन्न इति पाठान्तरम् ।

॥ प्राजकस्यैव न स्वामिनः इति वधोत्पन्नस्यैव न ज्ञानिनः इति च पाठान्तरम् ।

•• मनुरेति पाठान्तरम् ।

†† वधोत्पन्नाकोयसप्रयुक्त इति पाठान्तरम् ।

प्राणिहिंसाहेतुर्भवति, तत्रापि प्राजकस्य दण्डोऽविचारितो-
निश्चित इत्यर्थः ।

इदानीं प्राणिविशेषमाह मनुरेव* ।

मनुष्यमारुषे चित्तं चौरवत्किल्बिषं भवेत् ।

प्राणवत्सु महत्स्रद्धं गोगजीवृहयादियु ।

अथ चौरवदित्यनेन महति† साहसे ययोक्तोऽर्थदण्डः‡
सोऽतिदिश्यते न तु वधदण्डस्तस्याईत्वासम्भवात्§ अतैषोत्तरार्द्धे
गयादियु तदर्हस्याभिधानात्॥ ।

तथा ।

सुद्रकाणां भगूनाञ्च हिंसायां दिशतो दमः ।

पञ्चाशत्तु भवेद्दण्डः शुभीषु मृगपक्षिषु ॥

गर्हभाजाविकानाञ्च दण्डः स्यात्पशुमापिकः ।

मापकस्तु भवेद्दण्डः खगूकरनिपातने ॥

सुद्रत्वमल्पपरिमाणत्वं, तच्च वयस्तुः कलभादीनां, जातितो-
ऽजादीनां, शुभमृगा वरुप्रभृतयः, पक्षिणः एकादयः । मापको
ह रुप्यकृष्णसे इति पारिजातः ।

कात्यायनः ।

* प्राणिविशेषे सारवेदंशविशेषमाह मनुरेति पाठाक्षरम् ।

† सतीति पाठाक्षरम् ।

‡ योऽर्थदण्ड इति पाठाक्षरम् ।

§ तस्याईत्वासम्भवादिति पाठाक्षरम् ।

॥ तदर्हस्याभिधानादिति पाठाक्षरम् ।

प्रमापणे प्राणभृतां प्रतिकूपन्तु दापयेत् ।

तस्यानुरूपं भूख्यं वा दाप्य इत्यत्रवीक्षणतुः ॥

प्रतिरूपं प्रमापितस्य गुणादिनाऽ सममूर्तिः । एतच्च स्वामिने
प्रतिरूपादिदानम् ।

कात्यायनः ।

वनस्पतीनां सर्वेषामुपभोगो यथा यथा ।

तथा तथा दमः कार्यो हिंसायामिति धारणा ॥

वनस्पतिशब्द उपयुक्तसर्वस्यावरोपसत्त्वार्थो न्यायसाम्यात् ।
तथा तथा उपयोगगौरवलाघवानुसारेण ।

याज्ञवल्करः ।

प्ररोहिमाखिनां ग्राखास्तम्बसर्वविदारणे ।

उपजीव्यद्गुमाणाश्चः विंशतेर्द्विगुणो दमः ॥

चैत्यमगामसीमासु पुष्पस्थाने सुरालये ।

जातद्गुमाणां द्विगुणा दमा हवेऽथ विंशते ॥

गुल्मगुच्छसुपसताप्रतानीपधिवीरुधाम् ।

पूर्वभृतादहं दण्डः स्थानेष्वेतेषुऽ कर्त्तव्ये ॥

प्ररोहिमाखिनी येषां ग्राखा अपि प्ररोहन्ति ते वटादयः ।

उपजीव्यद्गुमाः येषां छायाद्युपजीव्यते ते आम्नादयः । इक्ष्वा

• प्रमापितप्राणिवृत्तादिना सममिति पाठावरम् ।

† प्राणिकप वलिकप ।

‡ उपजीव्यद्गुमाणास्त्विति पाठावरम् ।

§ स्थानेष्वेति पाठावरम् ।

यतो भागाच्छाखा चदयते, सर्व्वशब्दो मूलपरः । तेषां
छेदने विंगतिपण्यादारभ्य उत्तरोत्तरो दण्डो द्विगुणो विंगति-
पण्यत्वारिंशत्पण्योऽमीतिपण्य इति यावत् । चैत्यमायतनं,
विश्रुते पलाशादीनां गुल्मा अदीर्घाः सता मालत्यादयः गुच्छा
अयस्त्रीरूपाः असरसप्रकाण्डाः कुरुण्डकादयः । सुपा झस-
शाखाः माकोटकादयः५ । सता दीर्घायामिन्योऽत्राद्यादयः ।
प्रतानाः काण्डमरोहरहिताः॥ सरमायामिन्यः६६ सारिवाप्रभृ-
तयः । ओषध्यः फलपाकान्ताः कदल्यादयः । धीरधग्निना
अपि या विविधं प्ररोहन्ति शुदुण्यादयः । स्थानेषु स्तम्भशाखा-
मूलेषु ।

दण्ड इत्यनुवृत्तौ विष्णुः ।

फलोपगद्गमच्छेदी तूत्तमसाहसं, पुष्पोपगद्गमच्छेदी
मध्यमसाहसं, वल्लीगुल्मसताच्छेदी कार्पायणशतं, क्षय-
च्छेदोक्तं, सर्व्वे च तत्त्वामिनां तदुत्पत्तिम्॥११॥ ।

- येषामिति पाठान्तरम् ।
- † पञ्चशद्वारिंशति पाठान्तरम् ।
- ‡ अमदीर्घा इति पाठान्तरम् ।
- § माकोटकादय इति पाठान्तरम् ।
- ॥ दीर्घकोविद्य इति पाठान्तरम् ।
- ॥ मरोहरहिता इति पाठान्तरम् ।
- सरमाद्योक्तम् इति पाठान्तरम् ।
- †† तदुत्पत्तिमिति पाठान्तरम् ।

एक कार्पापणम् । द्युरिति शेषः ।

वशिष्ठ ।

फलपुष्पोपगमान्नुच्चाव हिस्वात्कार्पापणार्थं वोपहृत्यात् ।

गार्हस्थ्यार्हे च ।

क्षपणार्थं क्षपिहेतुहस्ताद्यर्थम् । सम्भवासम्भवनिमित्तकविकल्प
परो वाच्यः । गार्हस्थ्यार्हः गृहस्थकर्म दृष्टमदृष्टं वा, येन
गृहोपकरणं यज्ञोपकरणञ्च सिद्धयति । लक्ष्मीधरेण तु कार्पा
पणमिति पठितम् । तत्र च अयिमस्तरसम्भङ्गप्रसङ्गात्प्रकाश
हस्ताद्युपपत्तिरिति विरोधान्नूलक्ष्यदर्शनाच्चोपेक्षितम् ।

इति श्रीविवादरत्नाकरे दशपार्वत्युत्तरः ।

अथ स्तेयम् ।

त्र मनु ।

एषोऽखिलेनाभिहितो दण्डपाठ्यनिर्णयः ।

स्तेनस्याथ प्रवक्ष्यामि विधिं दण्डविनिर्णये ॥

स्यात्साहसन्तन्वयवणसमं कर्म यत्कृतम् ।

निरन्वय भवेत्स्तेयं कृत्वापव्ययते च यत् ॥

अन्वयवद्रक्षकपुरुषसमक्षं, तेन प्रसभं बलात्कारेणापहृत्य अपहार-
मगोपयतोऽपहरणं साहसम् । अपव्ययते अपहृते इत्यर्थः ।
तेन यत्रापहारोऽपहरणं भवति तत्स्त्रीयं, तद्विधा, रक्षक-
पुरुषसमक्ष एव किञ्चिदपहृतं, किञ्चित्तु समवेऽपि हत्वानन्तरं
गोपितमित्यर्थः ।

कात्यायनः ।

सान्वयस्तु प्रहारो यः प्रसह्य हरणश्च यत् ।

साहसन्तु भवेदेवं स्त्रीयमुक्तं विनिर्णयः* ॥

अत्र सान्वयो रक्षकपुरुषसमक्षं तदनभिभवेन विवक्षितः ।
प्रसह्य हरणमित्यनेन रक्षकमभिभूय हरणं विवक्षितम् ।

साहसानन्तरं नारदः ।

तस्यैव भेदः स्त्रीयं स्वादिशेषस्तत्र तूच्यते ।

आधिः साहसमाक्रम्य स्त्रीयमाधिष्ण्येन तु ॥

आधिर्द्रव्यहरणम् । तद्यदाक्रम्य रक्षकानवधीर्यं क्रियते
तत्साहसम् । यस्तु ऋत्वेन गोपनेन रक्षितं† तत्स्त्रीयम् । एवञ्च
तस्यैव भेद इत्यत्र तत्पदार्थः साहसं, तदेकदेशोऽनैयायिक-
द्रव्यहरणमात्रात्मको विवक्षित इति मन्तव्यम् ।

तथा ।

तदपि त्रिविधं प्रोक्तं द्रव्यापेक्षं मनीषिभिः ।

* अपहरणश्च यि पाठो दृश्यते ।

† विनिर्णयमिति पाठान्तरम् ।

‡ इतिमिति पाठान्तरम् ।

सुद्रमध्योत्तमानान्तु द्रव्याणामपकर्षणात् ॥

सुद्राण्डासनखट्वास्थिदारुचर्मलणादिकम् ।

शमीधान्यं कृतायश्च सुद्रद्रव्यमुदाहृतम् ॥

वासः कौशेयवर्जश्च गोवर्जं पद्मवस्तुथा ।

हिरण्यवर्जं लोहञ्च मध्यं ब्रीहियवाद्यपि* ॥

हिरण्यरत्नकौशेयं† लोपुंसौ गजवाजिनः ।

देवनाग्न्यणराज्ञाञ्च द्रव्यं विज्ञेयमुत्तमम् ॥

उपायैर्विविधैरेवं कृत्यित्वापकर्षणम् ।

सुप्तमत्तप्रमत्तेभ्यः स्तैयमाहुर्मनीषिणः‡ ॥

शमीधान्यं शिम्बां भवः§ सुद्रादि । लोहशब्देन धातुपरः । मध्य-

मिति मध्यमद्रव्यमित्यर्थः । उपायैः कूटतुलनसन्धिभेदना-

दिभिः । कृत्यित्वा गोपयित्वा अपकर्षणं अपहरणम् ।

इति श्रीविवादरत्नाकरे धेनुवरह ।

* ब्रीहियवादीति पाठान्तरम् ।

† हिरण्य वर्जकौशेयमिति पाठान्तरम् ।

‡ सुप्तमाहुर्मनीषिण इति पाठान्तरम् ।

§ शिम्बा मयमिति पाठान्तरम् ।

अथ स्तेनाः ।

तत्र मनुः ।

द्विविधांस्तस्करान्विद्यात्परद्रव्यापहारिणः ।

प्रकाशायाप्रकाशाय चारवक्षुर्महीपतिः ॥

व्यासः ।

प्रकाशायाप्रकाशाय द्विविधास्तस्कराः स्मृताः ।

सचिद्भैरेव विज्ञेयायारेस्तस्करवेदिभिः ॥

सचिद्भैर्योरचिद्भैर्मोयादिभिः ० ।

बृहस्पतिः ।

प्रकाशायाप्रकाशाय द्विविधास्तस्करा मताः ।

प्रज्ञासामर्थ्यमायाभिः प्रभिसास्ते^१ सहस्रगः ॥

प्रज्ञा परद्रव्यहरणानुकूला, माया परव्यामोहनम् ।

तथा ।

नेगमा वैद्यकितयाः सभ्योक्तीचकवक्षकाः ।

दैवोत्पातविदो भद्राः^२ शिष्यज्ञाः प्रतिरूपकाः ॥

अक्रियाकारिण्यैव मध्यस्थाः कूटसाक्षिणः ।

प्रकाशतस्करा ह्येते तथा कुहकजीविनः ॥

नेगमा अप कपटतुमादिधारणद्वारा अर्थहारिणः । वेदा

• भोहनादिभिरिति पाठान्तरम् ।

† प्रतिविज्ञा इति पाठान्तरम् ।

‡ अभद्रा इति पाठान्तरम् ।

रोगं प्रकोप्यार्थहारिणः । कितवा कूटदेवनद्वाराः अर्थ-
हारिणः । सभ्याः पार्षदाः अर्थलोभेनान्यायवादिनः । उत्की-
चकाः कार्याधिकृताः सन्तः उत्कीचग्राहकाः । वशकाः
सम्भूयोद्यतानां प्रच्छाद्येतरार्थग्राहिणः । देवं भाग्यमुत्पा-
तोद्भूतं सद्भिर्देवमिष्योक्त्यर्थहराः । भद्राः^१ शान्तिनियुक्ताः
शान्तिमकृत्वैवार्थहराः । गिल्पज्ञाः कूटगिल्पेनार्थहराः । प्रति-
रूपकाः कूटश्रिवादादिद्वारा अर्थहराः । अक्रियाकारिणो
भृतका भृति गृहीत्वा अक्रियाकारिणः । मध्यस्था मूल्यव्यव-
स्थापकाः कूटमूल्यव्यवस्थापनेनार्थहराः । कूटसच्चिणोऽयथा-
यादेन परव्यवहारसाक्षिणः । कुहकजीविन इन्द्रजालादि-
नार्थहारिणो विवचिताः ।

नारदः । -

प्रकाशवच्चक्रास्तत्र कूटमानतुलाग्रिताः ।

उत्कीचकाः सोपधिकाः कितवाः पण्ययोपितः ॥

प्रतिरूपकराश्चैव मद्रसादेशकारिणः ।

इत्येवमादयी ज्ञेयाः प्रकाशास्तस्करा भुवि ॥ १ ॥

सोपधिकाः ये भयमाशा वा दर्शयित्वा परस्य धनमपहरन्ति ।
कितवाः पण्यनार्थहराः । मद्रसादेशकारिणः अनादेशमद्रसा-
देशद्वारार्थहराः । इत्येवमादय इत्यादिपदेन वाक्यान्तरस्य-
प्रकाशतस्करग्रहणम् ।

* कूटदेवनेति पाठान्तरम् ।

† भद्राः इति पाठान्तरम् ।

ध्यासः ।

प्रकाशपणसंस्थाय नानापण्योपजीविनः ।

प्रकाशवक्षका त्रिया भिषक्प्रभृतयोऽपरे ॥

आपणः पण्यवीथी ।

मनुः ।

प्रकाशवक्षकास्तेषां नानापण्योपजीविनः ।

उक्तोचकाः सौपधिका वक्षकाः कितवास्तथा ॥

मद्गलादेशवृत्ताय भद्रायेष्टणिकैः सह ।

असम्यक्कारिणश्चैव महामात्राधिकारिकाः ॥

मिस्त्रोपचारयुक्ताश्च निपुणाः पण्योपितः ।

एवमाद्यानिनानीयात्मकाशाँसोककण्टकान् ॥

निगूढचारिण्यान्धाननार्थानार्थलिङ्गिनः ।

प्रच्छन्नवक्षकास्तेषां स्तेनाटव्यादयो जनाः ॥

ऐष्टणिका सत्तणवेदिनः असम्यग् सत्तणधादेनार्थहराः । अस-

म्यकारिणः कर्मसदृशं कुर्वन्ना वेतनहारिणः । महा-

मात्रा राजप्रधानभूताः कर्मसहकारिणः लोभेनासम्य-

कारिणः । अनार्थानार्थलिङ्गिनः अमृच्छचार्यादय एव मृच्छ-

चार्यादिभावनवार्थहराः । प्रच्छन्नवक्षकाः सन्धिचौरादयः ।

आटव्या अटव्यायिताः द्रियापि चौर्यकारिणः । आदिपदात्

प्रान्तवासिचौरपरिग्रहः ।

नारदः ।

अप्रकाशासु विज्ञेया वहिरभ्यन्तरान्विताः ।

सुतमत्तप्रभक्तार्त्तान्मुण्यन्त्याक्रम्य ये नराः ॥

दृष्टस्यतिः ।

सन्धिच्छिदः प्रान्तमुपोऽद्वितुष्यदहारिणः ।

उत्क्षेपकाः शस्यहरा ज्ञेयाः प्रच्छद्यतस्कराः ॥

उत्क्षेपकाः रक्षकस्याग्रत एवानवहितस्य दृष्टिं प्रच्छदितार्थ-
हारिणः । शस्यहरश्च्येन एतद्वाक्यपूर्वोक्तप्रच्छद्यहारकमात्रं
विवक्षितम् ।

व्यासः ।

साधनाह्वान्विताराधो विचरत्यविभाविताः ।

अविघ्नातनिवेशाद्य ज्ञेयाः प्रच्छद्यतस्कराः ॥

उत्क्षेपकः सन्धिभेत्ता यान्यमुद्गन्धिभेदकः ।

स्त्रीपुंसयोः पशुस्त्रीयो चोरो नवविधः स्मृतः ॥

साधनाह्वान्विताः स्त्रियकरणपुनिषाद्यन्विताः । अविघ्नात-
निवेशाः अनवगतप्रवेशकाः । सन्धिभेदकाः सन्धिभेदनद्वारा
सन्धिस्यसुयर्थाद्यप्रहारकाः ।

वीरानुक्ता नारदः ।

तान्विदित्वा तु कुशसैयारैस्तत्कर्मवेदिभिः ।

अनुसृत्य तु गृहीयाद्गुह्यमणिहितैश्वरैः ॥

० यान्यमुच्यते सन्धिभेदतया कतिनामोक्तिं बोध्यम् ।

† एतद्वाक्यपूर्वोक्तप्रच्छद्यहारकमात्रं विदितं यथापरम् ।

चीरानन्तरं मनुः ।

तान्विदित्वा तु चरितैस्तैस्तैस्तत्कर्मकारिभिः ।

चारैश्चानेकसंस्थानैः प्रोक्ताह्य वेशमानयेत् ॥

तेषां दोषानभिख्याय स्वे स्वे कर्मणि तत्त्वतः ।

कुर्वीत शासनं राजा सम्यक् सारापराधतः ॥

अभिख्याप्य लोकैः कथयित्वा । सारशब्दोऽपहृतधनपरः

तेनापहृतधनानुसारिणा अपराधेन तान्दण्डयेदित्यर्थः ।

वृहस्पतिः ।

संसर्गचिह्नलोप्तेषु विज्ञाता राजपूरुषेः ।

प्रदाप्यापहृतं शास्त्रा दमैः शास्त्रप्रचीदितैः ॥

संसर्गो निर्णीतचीरैः सह मिलनम् । चिह्नमसाधारणं

चीर्यादिचिह्नलिङ्गम् । लोप्त्वं सुपितद्रव्यम् ।

मनुः ।

नहि दण्डादृते कर्तुं शक्यः पापविनिग्रहः ।

स्तेनानां पापबुद्धीनां निवृत्तं चरतां चित्तौ ॥

पापविनिग्रहः स्तेननिवारणम् । पापबुद्धीनां स्वभावतः

सापार्जकबुद्धीनाम् । निवृत्तमप्रकाशम् ।

तथा ।

परमं यत्रमातिष्ठेत्स्तेनानां निग्रहे नृपः ।

स्तेनानां निग्रहादस्य यशो राष्ट्रञ्च वर्धते ॥

अभयस्य हि यो दाता स पूज्यः सततं नृपः ।

सत्रं विवर्द्धते तस्य सदैवामयदक्षिणम् ॥

निर्भयं हि भवेद्यस्य राष्ट्रं बाहुबलाश्रितम् ।

तस्य तद्वर्द्धते नित्यं सिध्यमान इव द्रुमः ॥

सत्रमिति प्रतिदिनकर्त्तव्यतया अभयदक्षिणमभयमेव दक्षिणा
यस्मिन् सचे ।

आपस्तम्बः ।

येमकद्राजा यस्य विषये यामिऽरखे वा तस्करभयं न
विद्यते ।

मनुः ।

विक्रोशन्त्यो यस्य राष्ट्राद्वियन्ते दस्युभिः प्रजाः ।

सम्पश्यतः सभृत्यस्य मृतः स नहि जीवति ॥

ह्रियन्ते सुप्यन्ते । सम्पश्यत इत्यनादरे षष्ठी ।

तथा ।

अग्रासंस्तस्करान्यसु बलिं गृह्णाति पार्थिवः ।

तस्य प्रचुभ्यते राष्ट्रं स्वर्गाच्च परिहीयते ॥

परिहीयते राजित्यन्वयः ।

हारीतः ।

पापान्नु यस्य राष्ट्राद्वै वर्द्धन्ते दस्यवः सदा ।

तत्पापमतिवृद्धं हि राज्ञो भूलं निहन्तति ॥

इति श्रीविवादरत्नाकरे क्षेपतरङ्गः ।

अथ प्रकाशतस्करदण्डाः ।

तत्र व्यासः ।

तुलामानविशेषेण लेख्येन गणनेन च ।

अर्थस्य* वृद्धिज्ञानेन मुच्यन्ति वणिजो नरान् ॥

तद्व्यसदृशैरन्यैर्हीनमूल्यैर्विमिश्रणम् ।

कुर्वन्त्योपाधिकायान्ये पण्डानां परिवर्त्तने ॥

याज्ञवल्काः ।

मानेन तुलया वापि यो योऽंशमष्टमं हरेत् ।

दण्डं स दाप्योद्दिशतं वृद्धौ हानौ च कल्पितम् ॥

मानेन कपटप्रमाणेन† एवं तुलायामपि । वृद्धौ हानौ च
कल्पितं अष्टमांशपेचया वृद्धौ हानौ वा अष्टमांशहरणोक्त-
दिशतानुसारेण कल्पितं दण्डं दाप्य इत्यर्थः ।

कात्यायनः ।

तुलामानप्रतिमान‡प्रतिरूपकसंचितैः ।

चरन्संचितैर्वापि प्राप्नुयात्पूर्वसाहसम् ॥

प्रतिमानं परिमाणमिति प्रसिद्धम्§ । तुलामानप्रतिमाद्यैः
प्रतिरूपकैराभाससंचितैर्वा चरन्वावहरन्पूर्वसाहसं प्राप्नु-

* अर्थस्येति पाठान्तरम् ।

† कपटमानेनेति पाठान्तरम् ।

‡ प्रतीमानेत्यपि पाठः ।

§ प्रतीमानं परिमाणेति प्रसिद्धमिति पाठान्तरम् ।

यात् । एतच्चाष्टमांशाधिकहरणपक्षे, तेन न पूर्वयाप्रवल्कीनः
विरोधः ।

मनुः ।

समैर्हि विषमं यस्तु चरेद्वा मूल्यतोऽपि वा ।

स प्राप्नुयाद्दमं पूर्वं नरो मध्यममेव वा ॥

समैः सममूल्यदातृभिः नानापुरुषैः सह उत्कृष्टापकृष्टविषमद्रव्य-
दानेन यो व्यवहरति असौ पूर्वसाहसं प्राप्नोति । समैर्वा द्रव्यैः
क्षेत्रव्यैर्मूल्यतो विषमं चरन्त्योऽधिकमूल्यं गृह्णन्^१ मध्यमसाहसं
प्राप्नोतीत्यर्थः । हलायुधस्तु विनिमयप्रवृत्तयोरेकतदस्यार्थित्वं
ज्ञात्वा अल्पमूल्येन बहुमूल्यस्य विनिमयव्यवहारं विषमं
यथरति, यो वा क्षेत्रर्यिताविशेषं ज्ञात्वा अल्पमूल्यं
वस्तु बहुमूल्येन विक्रीणीते, स धनापेक्षया प्रथमं साहसं
मध्यमं साहसं वा दृष्ट्वा इत्याह ।

तथा ।

अवीजविक्रयी यस्तु धीजील्लर्पी तथैव च ।

मर्यादाभेदकस्यैव विकृतं प्राप्नुयाद्दमम् ॥

अवीजविक्रयी अवीजं धीजतया यो विक्रीणीते, धीजील्लर्पी
उक्तं धीजं बलेन योऽपहरति, मर्यादाभेदकः देशजातिकुल-
शास्तराजलोकस्थित्यतिक्रमकारी । विकृतं यथं कर्णादि-
च्छेदनरूपं घातम् ।

* पूर्वोक्तेन याप्रवल्कीनेति पाठान्तरम् ।

† गृह्णाति स मध्यमसाहसं प्राप्नोतीति तात्पर्यम् ।

वृहत्सतिः ।

प्रच्छवदोषव्यामिश्रं पुनः संस्कृतविक्रयी ।

पश्यन्तु द्विगुणं दाप्यो बणिग्दण्डश्च तत्त्वमम् ॥

प्रच्छवदोषो गोपितदोषः । व्यामिश्रमनभिमतद्रव्येण । पुनः
संस्कृतं पुरातनमेव सम्भावनादिनाः नवीकृतम् ।

याज्ञवल्क्यः ।

भेषजस्त्रेहलवणगन्धधान्यमुद्रादिषु ।

पण्येषु हीनं क्षिपतः पणा दण्डस्तु† योद्धय ॥

हीनमपद्रव्यम्, एतच्च विक्रोतव्ये प्रेषपमात्रेण बोद्धव्यम् । वृह-
त्सतिस्तु तादृशे विक्रीते सति द्विगुणपण्यदानं दण्डश्च वदतीत्य-
विरोधः‡ ।

नारदी मनुच ।

शुल्कस्थानं बणिक् प्राप्तः शुल्कं दद्याद्ययोदितम् ।

न तद्व्यभिचरेद्राज्ञां बलिरेव प्रकीर्तितः ॥

शुल्कस्थानं परिहरवकाले क्रयविक्रयी ।

मिथ्यावादी च संस्थाने दाप्योऽष्टगुणमत्ययम् ॥

शुल्कः क्रयविक्रयादौ राजग्राह्यं, तत्स्थानं राजव्यवस्थापितं
नदीनगरपर्वताद्यधिकरणं, तत् प्राप्तो बणिक् शुल्कं दद्यात्

* सम्भावनादिना पाकादिभेदेत्यर्थ इति बोध्यम् ।

† देयास्तिति पाठान्तरम् ।

‡ द्विगुणपण्यदानं वदतीत्यविरोध इति पाठान्तरम् ।

न तद्व्यभिचरेवातिक्रामेदुत्पद्यमानेनः । शुल्कस्थानमित्यादि ।
यदि शुल्कस्थानं परिहरन्काले निग्रादौ क्रयविक्रयी भवति,
संख्याने वस्तुनो मिथ्यावादी च भवति, तदा कीतविक्रीतवस्तु-
मूल्यादष्टगुणमन्वयं दण्डं दाप्यद्वत्यर्थः ।

अथैव याज्ञवल्करः ।

मिथ्या वदन् परीमाणं शुल्कस्थानादपक्रमन् ।

दाप्यस्वष्टगुणं यच्च सव्याजक्रयविक्रयी ॥

विष्णुः ।

शुल्कस्थानमनाक्रामन् सर्व्वापहारमाप्नुयात् ।

अनाक्रामन् परिहरन् । सर्व्वापहारम्, अथच सर्वस्वापहारो-
पहारंवारशुल्कस्थानपरिहारे । याज्ञवल्कीयः स्वष्टगुणदण्डोऽन-
भ्यासे परिहारस्यैत्यविरोधः ।

शङ्खलिखितौ ।

कूटतुल्यमानप्रतिमानव्यवहारेण शारीरोऽङ्गच्छेदो वा ।
मानं प्रस्थादि । शारीरो मुण्डनादिरूपः । अङ्गच्छेदः कर्णादि-
च्छेदः ॥ । अर्थगोरवागौरवाभ्यां विकल्पस्थितिः ।

* विषयमनेनेति पाठान्तरम् ।

† सर्व्वापहार इति पाठान्तरम् ।

‡ याज्ञवल्कीय इति पाठान्तरम् ।

§ अनभ्यासपरिहारे इत्यविरोध इति पाठान्तरम् ।

॥ कूटतुल्यमानपरिमाणव्यवहारे इति पाठान्तरम् ।

॥ कर्णादयोरङ्गच्छेद इति पाठान्तरम् ।

याज्ञवल्करः ।

तुमाग्रासनमानानां कूटकवाणकस्य च ।

एभिष्य व्यवहर्ता यः स दाप्यो उत्तमसाहसम् ॥

तुना सर्वादितोन्नतदण्डः । आसनं राजनिबडविष्मुद्रा ।
नाणकः कार्यापणगतमानदण्डकादिः । एषां कूटकत् । यत्र
एतैः सकूटैः परकृतैरपि व्यवहरति तावुभायपि उत्तमसाहसं
दण्डी ।

तथा ।

न कूटं कूटकं मूले कूटं यथाप्यकूटकम् ।

स नाणकपरीषी तु दाप्य उत्तमसाहसम् ॥

इदमागयापराधी । तदातिरेके नृपमादप्यमर्हतीत्याहुः ।

दण्ड उत्तमसाहस इत्यनुष्ठेप्ता विष्णुः ।

तुमानाणककूटकस्तु य तदकूटवादिनयः । द्रव्याणां
प्रतिरूपविक्रायकस्य च सभूयवनिजां परमनर्पणाव-
स्थतां प्रत्येकस्य विक्रीयताश्च ।

प्रतिरूपकश्च लतकमुद्रादि । सभूयवनिजामित्वादि, मिनित्वा
वनिजामधिकमूल्यं परममूल्येन क्रीयतामन्यमूल्यश्च वस्तु-
धिक्षेपेन विक्रीयताश्च एकेकम्योत्तमसाहसं दण्ड इत्यर्थः ।

याज्ञवल्करः ।

० कार्यादपणमानदण्डकादिति पाठान्तरम् ।

१ अनाग्रासनादि सभूयवनिज इति च पाठान्तरम् ।

२ इदवादिनैवेति पाठान्तरम् ।

सम्भूय कुर्वन्तामर्घं साबाधं० कारुशिल्पिनाम् ।

अर्घस्य हानिं वृद्धिञ्च साहसं० दण्ड उच्यते ॥

कारवोऽत्र प्रतिमाघटकादयः, शिल्पिनश्चित्रकरादयः । तेषां साबाधमतिपीडाकरमर्घं ये वणिजः सम्भूय कुर्वन्ति, ये वा राजस्यापितस्य मूल्यस्य क्वासं वृद्धिञ्च सम्भूय कुर्वन्तेऽः तेषां सवस्त्रपणात्मको दण्ड इत्यर्थः ।

तथा ।

सम्भूयवणिजां पण्यमनर्घेणावस्थताम् ।

विक्रीणतां वाभिहितो दण्ड उत्तमसाहसः॥

ये वणिजो मिलित्वा स्थानान्तरगतं पण्यमनुचितार्घेण हापयित्वा॥ धारयन्ति, ये वा अनर्घेण बहुना मूल्येनाल्पमूल्यं विक्रीणते, तेषामप्युत्तमसाहस एव दण्ड इत्यर्थः ।

मनुः ।

राजः प्रख्यात॥भाण्डानि प्रतिपिबानि यानि च ।

तानि निर्हरतो लोभात्सर्व्वहारं हरेद्वृषः ॥

यान्यतिशयेन राजोपभोगयोग्यानि प्रसिद्धानि करिवरादीनि,

० साबाधमिति पाठान्तरम् ।

† साहस ५नि पाठान्तरम् ।

‡ कुर्वन्तीति पाठान्तरम् ।

§ उत्तमसाहसमिति पाठान्तरम् ।

॥ हापयित्वा विक्रेतुर्हानिं कारयित्वेत्यर्थः ।

॥ राजप्रख्यातेति पाठान्तरम् ।

यानि च राज्ञा प्रतिपिदानि तद्देशदुर्लभानि धान्यादीनि,
नैतान्यन्यत्र देशे विक्रीतव्यानीति, तानि लोभादन्यत्र देशे
विक्रीणानस्य बणिजो राजा सर्व्वहारं कुर्यात्, यत्किञ्चित्
भाण्डेनार्जितं तत्सर्व्वं हरेदित्यर्थः ।

तत्र याज्ञवल्काः ।

व्यासिद्धं राजयोग्यञ्च विक्रीतं राजगामि तत् ।

शरीरोऽङ्गच्छेदो वा दण्ड इत्यनुवृत्तौ यद्वसिष्ठिती ।

प्रतिषिद्धभाण्डनिर्हारे ।

निर्हारे विक्रये । नाशितभाण्डमूल्या यदि, तदैवमित्यवि-
रोधः* । एवञ्च राज्ञा निषिद्धमपि राजयोग्यमपि विक्रीय
यदि मूल्यदानाशक्त एव कश्चिद्व्यात्, तदा तत्राप्ययं दण्डो
न्यायतीत्यात्† ।

मनुः ।

आगमं निर्गमं स्थानं तथा तद्विचयावुभौ ।

विचार्य्ये सर्व्वशस्त्रानां कारयेत्क्रयविक्रयो ॥

पञ्चरात्रे पञ्चरात्रे पक्षे पक्षेऽथवा गते ।

कुर्व्वीत चैषां प्रत्यक्षमर्घसंस्थापनं नृपः ॥

तुल्यमानं प्रतीमानं सर्व्वं तत्स्यात्पुरक्षितम् ।

पट्सु पट्सु च भासेषु पुनरेव परीक्षयेत् ॥

आगमं देशान्तरीयस्य विक्रयस्य दूरदुर्गमासन्नसुगमदेशादेश-

* तथैवमित्यनुरोध इति पाठान्तरम् ।

† तत्राप्येव दण्डो न्यायस्याद्यादिति पाठान्तरम् ।

वर्त्तिनः आगमनम् । निर्गम निर्गमण स्वदेशीयपण्यस्य तादृश
देशे गमनम् । स्थान चिरमचिर वा कालमेतस्मिन् कीर्ति
द्रयान् भक्तादिव्ययो वृत्तद्वयवस्थानम् । तथा वृद्धिचयो एतावान्
लाभ उपचयो वा भवति इति विचार्य पराभूय यथा क्रय-
कर्तृणामनुचिते लाभहानी न भवतः, तथा राजा क्रयविक्रयी
कारयेत् । चिरेण निष्कामति यद्रव्य तत्प्रतिपक्षम्, अन्यत्र
पाश्चराशिकमिति ज्ञेयम् । प्रतिमान सुवर्णमाननिययार्थं
राजचिह्नाङ्कित शिलाशकलादि तद्विद्वद्भ्यम् ।

शङ्खलिखितौ ।

तुलामानप्रतीमानव्यवहारार्धसंस्थापन देशद्रव्यानुरूपं
प्रत्ययितपुरुषाधिष्ठितम् ।

राज्ञा कार्यमिति शेषः ॥

शास्त्रवत्कृतः ।

पण्यस्योपरि संस्थाप्य व्यय पण्यसमुद्भवम् ।

अर्धोऽनुग्रहकृत्कार्यं केतुर्विकेतुरेव च ॥

राजनि स्थाप्यते योऽर्धं प्रत्यहं तेन विक्रयः ।

क्रयो वा निश्चयस्तस्माद्विजो लाभकृत्प्रभृतः ।

स्वदेशपण्ये तु यतः वणिग्गृहीत पञ्चकम् ।

दशकं पारदेश्ये तु यः सदाः क्रयविक्रयो ॥

पण्यस्योपरि पण्यसमुद्भव व्यय संस्थाप्य केतुर्विकेतुर्वा पणु

ग्रहकथोऽर्घः स कार्यं इति प्रथमश्लोकार्थः । राजनि
राजविषये राज्ञे वा योऽर्घः स्थापितः तेनैव क्रयविक्रयौ,
तस्मात्क्रयादिक्रयाद्वा यो निययो लाभः स एव तेषां लाभकृत्
उपचयकृत् नान्यो दण्डापादकत्वादिति द्वितीयश्लोकार्थः ।
यः स्वदेशोद्भवमेव पण्यं तस्मिन्नेव दिने दिने ग्रामान्तरादानीय
विक्रीणीति, स पण्यशतमूल्या पण्यपञ्चकं गृह्णीयात् । यस्तु
परदेशादानीयानयनदिन एव विक्रीणीति, स पण्यशतमूल्या
पण्यद्वयकं लाभं गृह्णीयात् ततोऽधिकं, विलम्ब्य विक्रीणानि
नायं नियम इति तृतीयश्लोकार्थः ।

राज्ञ इत्यनुवृत्तौ गौतमः ।

पण्यं वणिग्निरर्घापचये न देयम् ।

अर्घापचये मूल्यापचये । तेन मूल्यापचये पण्यमप्यप्यत्रपि
वणिक् न दण्ड्य इति तात्पर्यम् ।

वशिष्ठः ।

अधिष्ठानानिर्हारः सार्थानामर्घमानमानमूल्यमात्रं

नैर्हारिकं स्वात्महामहयोस्त्वनत्ययः स्याद्भयञ्च ।

अधिष्ठानात्पत्तनादेर्यो निर्हारः निष्कृत्य हरणम्* । सार्थानां
पण्यपूर्णानां† हरणपक्षेऽर्घमान मूल्यमात्रं मानं भाण्डं तन्मूल्यं
यत्तेन मात्रा परिमाणं यस्येति व्यधिकरणेऽपि बहुव्रीहिः‡ ।

* इत्यमेव विष्णु हरणमिति पाठान्तरम् ।

† पण्यपूर्णानामिति पाठान्तरम् ।

‡ व्यधिकरणे हि बहुव्रीहिरिति व्यधिकरणबहुव्रीहिरिति च पाठान्तरम् ।

तेन भाण्डस्य पत्तनादेर्निर्हारपक्षे तन्मूल्यानुसारेण राजशुल्कं
देयम् । नैर्हारिकं निर्हारसम्बन्धि । महामहयोर्महोत्सवयोः
रात्रः पुत्रजन्मादीन्द्रमहादिरूपयोस्त्वित्यमपि निर्हारं कुर्वन्ती-
ऽनत्ययोऽदण्डः स्यादभयमताङ्गनचेत्यर्थः ।

विष्णुः ।

स्वदेशपण्याच्छुल्कं दशममादद्यात्परदेशपण्याच्च विंशति-
तमम् ।

स्वदेशपण्ये बणिज उत्पन्ने लाभे दशमांशं राजा गृह्णीयात् ।
परदेशपण्ये च उत्पन्ने लाभे विंशतितममंशं गृह्णीयादित्यर्थः ।
ननुः ।

शुल्कस्थानेषु कुशलाः सर्वपण्यविचक्षणाः ।

कुर्युरर्घं यथापण्यं ततो विंशं नृपो हरेत् ॥

एतच्च ॥ परदेशपण्याभिप्रायं विष्णुनुसारात् ।

रात्र इत्यनुवृत्तौ गौतमः ।

विंशतिभागः शुल्कः पण्ये मूलपुष्पीयधमधुमांसद्वयैभ्य-
नानां पाष्टं तद्रचणधर्मित्वात्तेषु नित्ययुक्तः स्यात् ।

पाष्टं प्रष्टितमं भागम् । तेषु मूलादिषु रचणधर्मित्वाद्रचणे
आगमधर्मित्वाच्चित्ययुक्तः स्यादित्यावहितः स्यादित्यर्थः ।

* राज्ञे शुल्कमिति पाठान्तरम् ।

† सन्ने पण्यविचक्षणा इति पाठान्तरम् ।

‡ एतदिति पाठान्तरम् ।

अथ० विंशतिभागः परदेशागतं† द्रव्यमपेक्ष्य, वस्तुविशेषा-
पेक्षया तु पाटोभागो यथानुत्येव सङ्कोचाभावात्‡ ।

बौधायनः ।

सामुद्रः शुल्को वरं रूपमुद्धृत्य शतपणभूले दशपण-
मन्येषामपि सारानुरूपेणानुपहत्य धर्म्मं प्रकल्पयेत् ।

सामुद्रः समुद्रागतपण्यगोचरः शुल्कः, तत्र पण्येषु वरं रूपं सुक्ता-
फलादि उद्धृत्य गृहीत्वा शतपणभूले दशपणं शुल्कं गृहीयात् ।
अन्येषामपि लाभभूयस्त्वप्रयोजकदेशान्तरागतानां सारा-
नुरूपेण श्रेष्ठं वस्तूद्धृत्य गृहीत्वा धर्म्मं धर्म्मादनपेतं शुल्कं
प्रकल्पयेद्गृहीयादित्यर्थः । अनुपहत्येत्यनेनैव वणिजो द्रव्योप-
घातो न कार्य इत्युक्तम् । हलायुधस्तु उपहत्येति पठित्वा
गृहीत्विति व्याख्यातवान्, फलतो न विशेषः ।

वसिष्ठः शुल्के चापि मानवं श्लोकमुदाहरति ।

न भिन्नकार्यापण्यमस्ति शुल्कं

न म्रिस्पृष्टतौ न शिथौ न दूते ।

न भैक्षस्तथैव न कृतावशेषे

न श्रोत्रिये प्रव्रजिते न यज्ञे ॥

भिन्नो भूतः कार्यापण्योऽ मूल्यं यस्य तद्विचकार्यापणं पण्यं,

• अवेति पाठान्तरम् ।

† परदेशादागतमिति पाठान्तरम् ।

‡ सङ्कोचाभावादिति पाठान्तरम् ।

§ कार्यापण्यमिति पाठान्तरम् ।

शुल्कोऽपि भिन्नकार्पापणः* तेन कार्पापणादर्वाग्यस्य मूल्यं†
तत्र वस्तुनि शुल्को न ग्राह्य इत्यर्थः । न शिष्यवृत्तौ न शिष्यिना
शिष्यित्वात्मावित्ते‡ शिष्यौ विक्रय्य गवादि वत्सादौ,§
दूते दूतवस्तुनि, छतावशेषे षणिजः॥ शेषवस्तुनि । यन्ने
यच्चार्थमानीयमाने द्रव्ये । हलायुधसु शिशुशिष्यिदूतान् बुद्धि-
स्थीकृत्य एवं न शिशुप्रभृतिभ्यः षणिग्भ्यः क्वचिदपि शुल्काद्रव्यं
ग्राह्यमित्यत्र शाक्ये प्राह ।

बृहस्पतिः ।

अज्ञातोपधमन्तसु यद्य व्याधेरतत्त्ववित् ।

रोमिभ्योऽर्थं समादत्ते स दण्डयौरवद्विपक् ॥

याज्ञवल्क्यः ।

भिषक्षिष्याचरन्दाप्यस्तिर्यक्तु प्रथमं दमम् ।

मानुषे॥ मध्यमं राजमानुषेपूत्तम तथा ॥

विष्णुः ।

उत्तमं साहसं दण्ड्यो भिषक्षिष्या चरनुत्तमेषु पुरुषेषु

मध्यमेषु मध्यमं तिर्यक्तु प्रथमम् ।

* तद्विविधं शुल्कोऽपि भिन्नकार्पापण इति, तद्विविधः शुल्को भिन्नकार्पापण इति च पाठाभारम् ।

† यत्कार्पापणादपरमूल्यं वस्तु इति पाठाभारम् ।

‡ भागे द्रव्ये इति पाठाभारम् ।

§ गवादिदिरसादाविति पाठाभारम् ।

॥ सुवितवचिज इति पाठाभारम् ।

॥ मध्यमे इति पाठाभारम् ।

अथ व्यासः ।

अनिच्छन्तमभूमिज्ञं संयोज्य व्यसने नरम् ।

अपकर्षन्ति तद्रव्यं वैश्याकितवशित्विनः ॥

अनिच्छन्तं प्रवृत्त्यनुमुखम्* । अभूमिज्ञं कार्याकार्यज्ञानहीनम् ।
एतेनैषां विद्यव्यवस्रकत्वमुक्तम् ।

एतानादाय निर्व्वसनमाह† हृष्टसतिः ।

अन्यायवादिनः सभ्यास्तथैवोक्तीचजीविनः ।

विद्यव्यवस्रकायैव निर्व्वसाः सर्व्व एव ते ॥

व्यासः ।

न्यायस्याने छाधिकृताः गृहीत्वार्थं विनिर्णयम् ।

कुर्व्वन्तुरोक्तीचकास्ते तु राजद्रव्यविनाशकाः ॥

विनिर्णयं विरुद्धनिर्णयम् ।

याज्ञवल्करः ।

उक्तीचजीविनो द्रव्यहीनाः कृत्वा प्रवासयेत् ।

नारदः ।

कूटाक्षदेविनः पापानिर्हरेद्युतमण्डलात् ।

कण्ठेऽश्मालामासज्य स द्वेपां विनयः स्मृतः ॥

हृष्टसतिः ।

ग्लहः प्रकाशः कर्त्तव्यो निर्व्वसाः कूटदेविनः ।

* अप्रवृत्त्यनुमुखमिति पाठान्तरम् ।

† निर्व्वसनमादायेति पाठान्तरम् ।

‡ न्यायस्याननुपागमेति पाठान्तरम् ।

स्वहो द्यूते यः पणः क्रियते ।

तथा ।

कूटाक्षदेविनः क्षुद्रा राजद्रव्यहराश्च ये* ।

गणानां बध्नकाश्चैव दण्डगस्ते कितवाः स्मृताः ॥

याज्ञवल्क्यः ।

राज्ञा सचिह्नं निर्वास्याः कूटाक्षोपधिदेविनः† ।

विष्णुः ।

कूटाक्षदेविनां करच्छेद उपधिदेविनां सन्दंशच्छेदः ।

पूर्ववाक्ये चिह्नमपि यथायथं करसन्दंशच्छेदात्मकमेव विव-
क्षितमेकमूलत्वात्तुरोधात्‍‡ । सन्दंशच्छेदश्च तर्जान्यङ्गुष्ठच्छेदः ।

एतच्चापराधातिशये द्रष्टव्यम् ।

व्यासः ।

स्त्रीपुंसौ बध्नयन्तीह मङ्गलादेरहत्तयः ।

गृह्णन्ति क्षत्रना चार्यमनार्याः§ आर्यलिङ्गिनः ॥

बृहस्पतिः ।

ज्योतिर्मानं तथोत्पातमविदित्वा तु ये नृणाम् ।

आवयन्त्यर्धलोभेन विनेयास्तेऽपि यद्वतः ॥

दण्डाजिनादिना युक्तमात्मानं दर्शयन्ति ये ।

* राजद्रव्यापहारका इति पाठान्तरम् ।

† कूटाक्षपरिदेविन इति पाठान्तरम् ।

‡ एषवाक्यान्तानुरोधादिति पाठान्तरम् ।

§ गृह्णन्ति च धर्म ये च अनार्या इति पाठान्तरम् ।

हिंसन्ति क्षत्रना नृणां वध्यास्ते राजपूरुषैः ॥

अथ मनुः ।

सर्वकण्टकपापिष्ठं हेमकारन्तु पार्थिवः ।

प्रवर्त्तमानमन्याये छेदयेन्नवमः क्षुरैः ॥

कण्टकः प्रकाशतस्करः । अभ्यासविषयमेतद्दण्डस्यातिमहत्त्वा-
दित्याहुः ।

कात्यायनः ।

कूटस्वर्णव्यवहारी विमांसस्य च विक्रयी ।

चरङ्गहीनाय कर्त्तव्या दाप्यास्तूतमसाहसम् ॥

त्रिभिर्नासादन्तकरैः । कूटस्वर्णव्यवहारी रसवेधाद्यापादित-
वर्णोक्त्वादिना सुवर्णव्यवहारी ।

तथा ।

मृचर्ममणिस्त्रायःकाष्ठवल्कलवाससाम् ।

अजाती जातिकरणे विन्नेयोऽष्टगुणो दमः ॥

अजाती बहुमूल्यजातीयत्वामाधारे* जातिकरणे बहुमूल्यक-
जातीयताभ्रमहेतुसादृश्यकरणे । तेन योऽबहुमूल्यं बहुमूल्य-
द्रव्यभ्रमविषयं कृत्वा बहुना मून्धेन विक्रीणीते तस्य तद्विक्रय-
लभ्यादष्टगुणो दमः कार्य इति वाक्यार्थः । तच्च मृदि कृपायां
कसूरिकामोदसञ्चारेण कसूरिकेति । चर्मणि वर्णोत्कर्षापाद-
नेन व्याघ्रचर्मैति । स्फटिके लौहित्याचरणेन पद्मराग इति ।

* बहुमूल्यजातीयानां समानजातिकरणे इति पाठान्तरम् ।

कार्पासिके सूत्रे शुणोत्कर्पाधानेन पट्टसूत्रमिति । कार्पास्यसे
वर्णोत्कर्पाधानेन रजतमिति । विल्वकाष्ठे चन्दनामोदसञ्चा-
रेण चन्दनमिति । ककोले स्वगास्यचन्दनमितिः । कार्पासिके
वाससि शुणाधानेन कौशेयमिति ।

तथा ।

समुहपरिवर्त्तञ्च सारभाण्डञ्च कृत्रिमम् ।

आधानं विक्रयं वापि नयतो दण्डकल्पना ॥

भिन्ने पणे तु पञ्चाशत्पण्ये तु शतमुच्यते ।

द्विगुणे द्विमतो दण्डो मूल्यद्वयो च वृद्धिमान् ॥

समुहं सम्पुटं, कृत्रेति पूरणीयम् । जनसुवर्णादि पूर्णसम्पुट-
परिवर्त्त[†] कृत्वा आधानं धारणं नयतः, सारभाण्डञ्च कस्तूरि-
कादि कृत्रिमं कृत्वा विक्रयं नयतः, दण्डकल्पना कार्या । तामाह
भिन्ने पणे त्विति, भिन्नो न्यूनः, तेन पणन्यूनमूल्ये वस्तुनि तथा
कुर्वन्तः पञ्चाशत्पणाः, पणमूल्ये शतं पणाः, द्विपणमूल्ये पणशत-
द्वयम् । इतोऽधिकमूल्यादौ त्वमेनैव क्रमेण दण्डद्विरित्यर्थः ।

वृद्धस्यतिः ।

अल्पमूल्यन्तु संस्तृत्य नयन्ति बहुमूल्यतान् ।

स्त्रीवासकान्वद्यन्ति दण्डा अर्थागुसारतः ॥

हेममुक्ताप्रवालाद्यं कुर्वन्ते कृत्रिमन्तु ये ।

• दुर्गास्यचन्दनमिति पाठान्तरम् ।

† जनसुवर्णादिपूर्णसम्पुटपरिवर्त्तनमिति पाठान्तरम् ।

क्रेत्रे मूर्त्यं प्रदाप्यास्ते राज्ञे च द्विगुणं दमम् ॥

द्विगुणं विक्रीततादृग्द्रव्यमूल्यापेक्षया ।

नारदः ।

लोहानामपि सर्वेषां हेतुरग्निः क्रियाविधौ ।

चयः संस्क्रियमाणानां तेषां दृष्टोऽग्निसङ्गमात् ॥

सुवर्णे तु चयो नास्ति रजते द्विपलं शतम् ।

शतमष्टपलं ज्ञेयं चयस्तु चणुसीसयोः ॥

तान्ने पञ्चपलं दद्यादिकारा ये तु तन्मयाः ।

तद्वातूनामनेकत्वादयसोऽनियमः चये ॥

क्रियाविधौ घटनकर्मणि, लोहानां धातूनां, सुवर्णशब्दोऽत्र
शुद्धपरः अत्यादृशे तत्रापि चयात् । रजते द्विपलं शतं, पलशते
धायमाने पलद्वयं चयो भवति, एवमुत्तरत्रापि । तन्मया-
स्ताम्नमयाः कांस्यादयः, तद्वातूनामयोहेतुभूतानां पापाण्युत्ति-
कादीनामनेकत्वाद्वाहुल्यादनियमः,† चये न नियमः कर्तुं
शक्यते, अयःशब्दोऽपि शुद्धायोव्यतिरिक्तायःपरः । शुद्धे ॥
नियमोऽयतएव उक्तः । उक्तचयादप्यधिकचये सुवर्णकारादयो
दण्ड्याः, तद्वाप्यायेति परिगणनफलम् ।

याज्ञवल्क्यः ।

अग्नौ सुवर्णमक्षीणं द्विपलं रजते शतम् ।

* तद्विगुणमिति पाठान्तरम् ।

† विक्रीततावद्द्रव्यमूल्यापेक्षयेति पाठान्तरम् ।

‡ नानात्वादनियम इति पाठान्तरम् ।

अष्टौ तु त्रयुसीसिषु ताम्ने पञ्च दशायसि ॥
दशायसि शुद्धे ।

मनुः ।

तन्तुवायो दशपलं दद्यादेकपलाधिकम् ।

अतोऽन्यथा वर्त्तमानो दाप्यो द्वादशकं दमम् ॥

तन्तुवायः यटादिनिर्माता, स दशसूत्रपलानि गृहीत्वा पवन-
पलमेकादशपलं तोलयित्वा दद्यात् । अतोऽन्यथा द्वादशपलं^१
गृहीत्वा दशपलपरिमितमेव वर्त्त प्रयच्छद्दण्डं दद्यात् ।
सूत्रसूत्रविषयमेतदधिमानुसारात् ।

याज्ञवल्करः ।

शते दशपला वृद्धिरोर्णे कार्पासिके तथा ।

मध्ये पञ्चपला तीसैः सूत्रे तु द्विपलाऽऽभूता ॥

सूत्रमध्यमयोर्विग्नियोपादानेन शते दशपला वृद्धिरित्यत्र
तदतिरिक्तं सूत्रं सूत्र लगति ।

नारदः ।

तान्तावस्थ च संस्कारे चयवृद्धौ उदाहृते ।

तत्र कार्पासिकीर्णानां वृद्धिर्दशपला शते ॥

* पवनपलमिति पाठस्ति पुस्तकेषु दृश्यते, परं पवनं वस्तुमिति पाठो दुष्यते
इति धेयम् ।

† त्रिषु पुस्तकेषु अथमेव पाठो दृश्यते, परं दशपलमिति साधुतया इति भावने,
अथवा दशपलपरिमितमेवति एवमद्दण्डं वैपर्यायवतिरिति धेयम् ।

‡ एवं इति पाठान्तरम् ।

§ विपर्ययः पाठान्तरम् ।

सूत्रवतामेषां मध्यानां पञ्चविंशतिः ।

त्रिपलन्तु सुसूक्ष्माणामतः चय उदाहृतः ॥

अतोऽन्यस्य रोमवशादेः । तथाच । विंशंशी रोमवदस्य
चयः कर्मकृतस्य च । रोमवदः कम्बलादिः । कर्मकृतः कृत-
कर्मनिष्पन्न एव कृतचिवादिः ।

याज्ञवल्करः ।

कार्मिके रोमवदे च विंशद्भागः चयो मतः ।

न चयो न च वृद्धिः स्वात्कीशये वस्तुसेषु च ॥

मतुः ।

शास्त्रले फलके शृङ्खले निर्णिज्यान्नेजकः शनैः ।

न च वासांसि वासोभिर्निर्हरेत् च वासयेत् ॥

शास्त्रले शास्त्रलिदारुमये, शृङ्खले मसृण्णे, निर्णिज्यान्नेजा-
सयेत्, नेजको रजकः । न च वासांसि वासोभिर्निर्हरेत् वस्त्रे
बद्धा वस्तान्तरं न निर्णेजनस्थानं नयेत् । न च वासयेत्
न परवस्त्रेण परविनियोगं कारयेत् । एवञ्च वैपरीत्याचरणे
दण्डभागभवतीति तात्पर्यम् ।

याज्ञवल्करः ।

*असानस्त्रीन् पणान्दाध्यो नेजकसु परांशुकम् ।

विक्रयावक्रयाधानयाचितेषु पणान्दश ॥

० रोमवे इति पाठान्तरम् ।

† न विरासयेदिति पाठान्तरम् ।

अवक्रयोऽत्र भाटकम् । आधानं बन्धकम् । याचितं सुहृदे
याचितस्य दानम् ।

तथा ।

देशं कालञ्च भोगञ्च ज्ञात्वा नष्टे बलाबलम् ।

द्रव्याणां कुमला ब्रूयुर्यत्तदाप्यमसंशयम् ॥

नारदः ।

मूल्याष्टभागो हीयेत सङ्गद्वीतस्य वाससः ।

द्विः पादस्त्रिंशतिभागस्तु चतुःकृत्वार्धमेव तु ॥

अर्धञ्चयास्तु परतः पादांश्चापचयः क्रमात् ।

यावत् क्षीणदमं वस्त्रं क्षीर्णस्यानियमः क्षये ॥

सङ्गद्वीतस्य वाससः अष्टपणमूल्यवाससः मूल्याष्टमभागमपनीयः
सप्तपणमजको दाय्यः । द्विःकृत्वो धीतस्य पादचतुर्थो भागः,
त्रिःकृत्वो धीतस्य तृतीयो भागः, चतुःकृत्वो धीतस्यार्धम् । अर्ध-
ञ्चयास्तु परतः यावत् क्षीणदमं वस्त्रं, तावत् क्रमेण पादस्यां-
स्यापचयः† । क्षीर्णं त्वनियमः, तत्र मध्यस्थैरुक्तानुसारेणैव
कर्तव्य इत्यर्थः ।

बृहस्पतिः ।

मध्यस्था वक्ष्यन्त्येकं सौहृतीभादिना यदा ।

साक्षिणयान्यथा ब्रूयुर्दाप्यास्ते दिगुणं दमम् ॥

• मूल्याष्टमभागमपनीयमिति पाठान्तरम् ।

† पादव्यपस्योऽप्यपचय इति पाठान्तरम् ।

तथा ।

मन्त्रीपधिवलात्किञ्चिदावन्ति वक्ष्यन्ति येः ।

मूलकर्म्म च कुर्वन्ति निर्वास्यास्ते महीभुजा ॥

यावन्ति वक्ष्यन्ति तद्विगुणं^१ मूलकर्म्म वशीकरणमत्र ।

मनुः ।

कितवान् कुशीलवान् कैरान् पापण्डस्यां मानवान् ।

विकर्म्मस्थान् शौण्डिकांश्च चिप्रं निर्वासयेत्पुरात् ॥

एते राष्ट्रे वर्त्तमाना राष्ट्रः प्रच्छन्नतस्कराः ।

विकर्म्मक्रियया नित्यं बाधन्ते भद्रिकाः प्रजाः ।

कितवा वञ्चकाः द्यूतकाराः । कुशीलवाः स्वकौशलवलेना-

निच्छतोऽपि पुरुषान्ये वक्ष्यन्ति ते मताः । कैराः परस्त्री-

पुरुषसङ्केतकारिणः । पापण्डस्याः चपणकादिपापण्डाश्रिताः ।

विकर्म्मस्था अत्यन्तविरुद्धकर्म्मशीलाः । शौण्डिका अत्यन्तमद्य-

पानप्रसक्ताः । प्रच्छन्नतस्करास्तत्तुषाः ।

व्यासः ।

नेगभावा भूरिधना दण्डा दीयानुरूपतः ।

यथा ते नातिवर्त्तन्ते तिष्ठन्ति समये यथा ॥

१ सभ्रानि दर्शयन्ति ये इति पाठान्तरम् ।

दाया इति मूयेच धीजनीवम् ।

मनुः ।

उपधामिय यः कथित्परद्रव्यं हरेन्नरः ।

ससहायः स हन्तव्यः प्रकाश विविधैर्वधैः ।

इति महासन्धिविषयद्विक मन्त्रिवर श्रीवीरेश्वराय नमः महासन्धिविषयद्विक

दक्षुर श्रीचण्डेश्वरविरचिते विवाहद्वयकारे

प्रकाशतस्करदण्डात् ।

—•—

अथप्रकाशतस्करदण्डाः ।

तत्र मनुः ।

सन्धिं कृत्वा तु ये शौर्यं रात्रौ कुर्वन्ति तस्कराः ।

तेषां हित्वा वृषो हस्तौ तीक्ष्णं शूले निवेशयेत् ॥

तानिति विभक्तिव्यत्ययेनानुपङ्गः ।

व्यासः ।

सन्धिच्छेत्तानेकविधं धनं प्राप्नोति वै गृहात् ।

प्रदाप्यः स्वामिने सर्वं हृतं शूले निवेशयेत् ॥

अत्रापि सन्धिच्छेत्तारमिति तथैव ।

* उपधामि द्विषद्विष पाठान्तरम् ।

* तीक्ष्णशूले इति पाठान्तरम् ।

बृहस्पतिः ।

सन्धिच्छिदो हृतं त्वाज्या; शूलमारोहयेत्ततः ।

तथा पाण्यमुषो वृत्ते गले बद्धावलम्बयेत् ॥

अत्रापि तथैवान्वयः ।

नारदकात्यायनौ* ।

स्वदेशघातिनो ये सुस्तथा मार्गनिरोधकाः ।

तेषां सर्वस्वमादाय राजा शूले निवेद्ययेत् ॥

यस्य राज्ञो देशे चौरा वसन्ति, तद्राजदेश. तेषां चौराणां स्वदेशः, तद्घातिनः स्वदेशघातिनः, एतेन परदेशघातेन चौरैः क्रियमाणे तेषां सर्वस्वग्रहणं न कर्तव्यं तद्राजानुकूलत्वात्, परेण तु करणीयमेव सामर्थ्यं सतीति भावः ।

अत्र भनु ।

पुरुषाणां कुलीनानां नारीणाञ्च विशेषतः ।

मुख्यानाञ्चैव रत्नानां हरणे वधमर्हति ।

कुलीनानां सत्कुलजानां, मुख्यानां रत्नानां मरकतादीनाम् ।

बृहस्पतिः ।

मनुष्यहारिणो राज्ञा दग्धव्यासु कटाम्निना ।

कटेन वेष्टयित्वा तत्प्रभवेष्वाग्निना दाह्या इत्यर्थः ।

व्यासः ।

स्त्रीहर्त्ता लोहशयने दग्धव्यो वै कटाम्निना ।

* तथा पाण्यचौरे निवेद्ययेतो नारदकात्यायनाविति पाठांतरम् ।

† परदेशघातने इति पाठांतरम् ।

नरहर्त्ता हस्तपादौ हित्वा स्थाप्ययत्तुष्यथे ॥

.पुरुषं हरतः प्रोक्तोऽदण्ड उत्तमसाहसः ।

सर्वस्वं हरतो नारीं कन्यान्तु हरतो वधः ॥

अत्र चैकवस्तुहरणे परस्परविरुद्धशारीरार्थदण्डानां हारकोत्कृष्टाप-
कृष्टजातीयत्वधनवत्त्वाधनवत्त्वकार्योत्कर्षापकर्षव्यवस्था कार्या ।
तथा ।

वाजिवारणवासानां चाददीत वृहस्पतिः ।

सर्वस्वमित्यनुपङ्गः, हरणे इत्यपि पूरणीयम् ।

ग्रहसिद्धिर्वा ।

राजपुत्रापहारोऽष्टसहस्र शारीरो वा दण्डः तत्कुलीने-
ष्वर्धं स्त्रीपुरुषयोश्च ।

अष्टसहस्रमष्टाधिकसहस्रं तच्च कार्यापणानाम् । तत्कुलीनेषु
राजकुलीनेषु राजपुत्रव्यतिरिक्तेष्वर्धम् अष्टाधिकसहस्रार्धं,
स्त्रीपुरुषयोश्च राजकुलीनयोरर्धम् अष्टाधिकसहस्रार्धं, शारीरो
वेति विकली धनवत्त्वाधनवत्त्वाभ्यां व्यवस्था ।

तथा ।

हस्तम्बरयगोष्ठपयानेषु राजपुत्रापहारवदण्डः ।

अत्र व्याप्तेन वाजिवारणहरणे सर्वस्वग्रहणमुक्तमनेन त्वष्ट-
सहस्रमुक्तमिति विरोधो वाजिवारणगौरवागौरवाभ्यां परि-
हार्यः ।

तथा ।

अजाविकेष्टवैतथोदशप्रथा नकुलविद्वत्तापहरणे कार्पा-
पणाः* ।

मनुः ।

असन्वितानां सन्वाता सन्वितानां विमोचकः† ।

दासाश्चर्यहर्ता च प्रातः स्याच्चौरकिस्त्रियम् ॥

सन्वाता हरणहेतुबन्धनकारी, मोचकोऽपि हरणहेतुमोचण-
कारी विवक्षितः । चौरकिस्त्रियं चौरदण्डं शरीरभार्थं वा‡ ।

नारदः ।

गोपु ब्राह्मणसंस्थासु स्फुरायाच्छेदनं§ भवेत् ।

दासीषु हरती मध्यस्तथा पादस्य छेदनम् ॥

ब्राह्मणसंस्थासु ब्राह्मणसामिकासु । स्फुरा पार्श्वरूपरिभानः ।

मनुः ।

गोपु ब्राह्मणसंस्थासु स्फुरिकायाश्च भेदने ।

पशूनाञ्चैव हरणे सदाः कार्य्योऽर्धपादिकः ॥

महापशूनां हरणे शस्त्राणामौषधस्य च ।

कालमासाश्च कार्य्यश्च राजा दण्डं प्रकल्पयेत् ॥

* अथ कार्पापणा इति पाठान्तरम् ।

† विमोचक इति पाठान्तरम् ।

‡ शरीरभार्थयेति पाठान्तरम् ।

§ स्फुरिकाच्छेदनमिति पाठान्तरम् ।

स्फुरिका बन्ध्याः, भेदनमिह बाहूनार्थं नासाभेदनम् ।
 पद्मवद्व्याघ्राविविहासनकुलव्यतिरिक्तचुद्रपशवः* । महापशूनां
 हस्त्यादीनां, कालं युहोपभोगार्थोपयोगसमयम् । कार्य्यमुप-
 भोगस्य भूयस्त्वमस्यत्वञ्च । दण्डं बहुतरमस्यञ्च ।

यान्नवत्करः ।

वन्दिषहंस्तथा वाजिकुञ्जराणाञ्च हारिणः ।

प्रसह्य घातिनयैव शूलमारोपयेन्नरान् ॥

मनुः ।

कीठागारायुधागारदेवतागारभेदिनः ।

इत्यथरथहन्तृश्च हन्यादेवाविचारयन् ॥

कीठागारं धान्याद्यागारम् । अविचारयन् तथाविधकर्म्मणि†
 निश्चिते अविलम्बमानः ।

विष्णुः ।

गोऽम्बोद्भगजापहार्यैककरपादिकः कार्य्यः, अजाद्यप-
 हार्यैककरश्च ।

अजाद्यपहार्यैककरः कार्य्य इत्यन्वयः । अथ पूर्वं व्यासेना-
 जाविहरणे अर्हन्नयोदशपथा इत्यभिधानादनेनाजाविहरणे
 एककरत्वस्योक्तेर्विरोधस्य प्रसङ्गे धनशून्यचौरत्वे यन्नोपयुक्ता-
 जाविहरणे वा विष्णुरिति परिहारः ।

* रथेति पाठान्तरम् ।

† अतिरिक्ता चुद्रपशव इति पाठान्तरम् ।

‡ तपाकर्म्मचीति पाठान्तरम् ।

व्यासः ।

अश्वहर्त्ता हस्तपादौ कटिं कृत्वा प्रमाप्यते ।

एतच्च विशिष्टाश्वहरणे, सामान्याश्वहरणे विष्णुना एककर-
पादिकत्वप्रतिपादनात् ।

तथा ।

पशुहर्त्तुर्धार्दपादं तीक्ष्णशस्त्रेण कर्त्तयेत् ।

एतदपि विरुद्धदण्डमनवरुहहरणे ।

नारदः ।

महापशून् स्तेनयती दण्ड उत्तमसाहसः ।

मध्यमो मध्यमपशौ पूर्वः सुद्रपशौ हृते ॥

अथापि महापशवो विरुद्धदण्डा अनवरुहा विवक्षिताः ।

अथ व्यासः ।

उत्क्षेपकग्रन्थिभेदौ सन्दंशेन वियोजयेत् ।

यात्रवत्कारः ।

उत्क्षेपकग्रन्थिभेदौ करसन्दंशभेदकौ ।

कार्थी द्वितीयेऽपराधे करपादैकहीनकौ ॥

करसन्दंशः कराङ्गुष्ठप्रदेशिनी, करसन्दंशस्य भेदो ययोस्ती
तथेति व्यधिकरणेऽपि बहुव्रीहिः ।

भनुः ।

अङ्गुली ग्रन्थिभेदस्य हेदयेत्यप्रमे गृहे ।

द्वितीये हस्तचरणौ द्वितीये वधमर्हति ॥

अङ्गुली अङ्गुष्ठप्रदेशिन्यौ, ग्रह उपग्रहणम् ।

नारदः ।

प्रथमे ग्रन्थिमेदानामङ्गुल्यङ्गुष्ठयोर्वधः† ।

द्वितीये चैव यच्छेषं तृतीये वधमर्हति ॥

अङ्गुल्यङ्गुष्ठयोर्वधश्चेदमम्‡ । शेषमत्र करचरणरूपमेव पूर्वं
वाक्यानुसारात्§ तृतीये वधं मारणमेव ।

अथ हहसतिः ।

धान्यहारा दशगुणं दाप्यास्तद्विगुणं॥ दमम् ।

मनुः ।

धान्यं दशभ्यः कुम्भेभ्यो हरती ह्यधिको॥ वधः ।

शेषेऽप्येकादशगुणं दाप्यस्तस्य च तदनम् ॥

चेन्निकस्यात्यये दण्डो भागादशगुणो भवेत् ।

अतोऽर्द्धदण्डो भृत्यानामन्नानात् चेन्निकस्य तु ॥

कुम्भो विंशतिः प्रस्थाः, शेषे दशकुम्भाधिकन्यूने । तस्य च तदनं
स्वामिनो यदपहृतं तदाप्यः । चेन्निकस्यात्यये क्षयीवस्तभागा-
पहरणे धान्यापहार्येकादशगुणं दण्डाः यस्यापहारी च ।

* यद्विषयहरणमिति पाठान्तरम् ।

† ग्रन्थिमेदे च तत्राङ्गुल्यङ्गुष्ठयोर्वध इति पाठान्तरम् ।

‡ तत्राङ्गुल्यङ्गुष्ठयोर्वधश्चेदममिति पाठान्तरम् ।

§ पूर्वोक्तमिति पाठान्तरम् ।

॥ दाप्यास्तद्विगुणमिति पाठान्तरम् ।

॥ हरती ह्यधिकमिति पाठान्तरम् ।

मनूक्तधान्यापहारे एकादशगुणदण्डाभिधानं स्वामिने च हृत-
धान्यदानञ्च प्रथमधान्यचौर्यविषयम् । बार्हस्पत्यन्तु स्वामिने
एकादशगुणधान्यदानं राज्ञश्च तद्विगुणधनदानं चौर्याभ्यास-
विषयमित्यविरोधः । हलायुधस्तु द्वितीये श्लोके क्षेत्रस्वामि-
नीत्यनेन दीपेण यदा ग्रस्यनाशी भवति, तदा राज्ञा स्वपाद-
भागाद्विगुणं दण्डनीयः । एतज्ज्ञानाच्च । भृष्टदीपेण ग्रस्य-
नाशी भृत्यएव तदर्धेन दण्ड्य इत्यर्थमाह ।

काष्ठभाण्डेत्यादिश्लोकत्रयानन्तरं नारदः ।

तुलाधरिममेयानां गणिमानाञ्च सर्वग्रः ।

एभिस्तूष्णदमूस्त्ररनरं मूस्त्ररदशगुणो दमः ॥

तुलाधरिमं कर्पूरादि, मेयं ग्रीष्मादि, गणिमं पूनादि । एभिः
काष्ठादिभिः ।

मनुः ।

तथा धरिममेयानां † शतादभ्यधिके वधः ‡ ।

सुवर्णरजतादीनामुत्तमानाञ्च वाससाम् ॥

पञ्चाशतस्वभ्यधिके हस्तच्छेदनमिष्यते ।

श्रेष्ठेऽप्येकादशगुणं मूल्यादण्डं प्रकल्पयेत् ॥

धरिमं तुलनीयम् ।

हरण इत्यनुवृत्तौ नारदः ।

० एभिस्तूष्णदमूस्त्ररानामिति पाठान्तरम् ।

† तुलाधरिममेयानामिति पाठान्तरम् ।

‡ शतादभ्यधिको दम इति पाठान्तरम् ।

सुवर्णरजतादीनामुत्तमानाद्य वाससाम् ।

रत्नानाञ्चैव सर्वेषां शतादभ्यधिकेऽवधः ॥

शारीरोऽङ्गच्छेदो वेति दण्डे गृह्णन्निखिती ।

सुवर्णरत्नापहरणे ।

शारीरो दण्डस्ताडनम् । अङ्गं कर्णादि । पञ्चागदूनविषयं
निर्वनविषयश्चेतत् ।

दण्ड इत्यनुवृत्तौ विष्णुः ।

रत्नापहार्युत्तमसाहसम् ।

अपभ्रंसधनविषयमेतत् ।

मनुः ।

मुख्यानाञ्चैव रत्नानां हरणे वधमर्हति ।

अत्र गृह्णन्निखिती ।

अष्टयतं सीताद्रव्यापहरणे यथाकालम् ।

अष्टयतमष्टाधिकयतम् । सीता लप्यमाणा भूमिः तद्वर्षं हल-
कुहालादि, यथाकालं कर्मणसमये ।

मनुः ।

सीताद्रव्यापहारे तु गस्ताणामौषधस्य च ।

कालमासाद्य कार्य्यं च राजा दण्डं प्रकल्पयेत् ॥

तथा ।

परिपूतेषु धान्येषु शाकमूलफलेषु च ।

निरन्वये गतं दण्डः सान्वयेऽर्धगतं दमः ॥

परिपूतेषु अपासितपुलाकेषु । निरन्वये ग्रहणहेतुप्रीत्यादिशून्ये
हरणे इति शेषः । मनुनैव दशकुम्भाधिकधान्यहरणे वधाभि-
धानात्तन्मूने एकादशगुणदण्डाभिधानाहिरोधप्राप्तावयं शत-
दण्डः खलस्यधान्यहरणे, गृहधान्यहरणे॥ तु पूर्वं द्रव्याहुः ।^१

तथा ।

पुष्पेषु हरिते धान्ये गुल्मवल्लीनगेषु च ।

अन्येष्वपरिपूतेषु दण्डः स्यात्पञ्चलक्षलाः ॥

हरिते धान्ये चैवस्वपासरूपे धान्येऽपहृते । नगौ वृक्षः । अन्येषु
एकपुष्पोद्वाघ्रादपि न्यूनेषु । अपरिपूतेषु अनपहृतफलकेषु ।
धान्येभ्य इति वचनविपरिणामेनान्वयः ।

व्यासः ।

मध्यहीनद्रव्यहारी पुष्पमूलफलस्य च ।

दाप्यस्तु द्विगुणं॥ दण्डमथवा पञ्च लक्षलान् ॥

मध्यहीनद्रव्यं लवणादि । पञ्च लक्षलान् लक्षलमन्देन त्रियव-
मितद्रव्यमभिप्रेतम्^३ ।

गौतमः ।

फलहरितधान्यधाकादाने पञ्चलक्षलं मन्ये ॥

१ गृहस्थधान्यहरणे इति पाठान्तरम् ।

२ रन्वये इति पाठान्तरम् ।

३ दाप्यस्तु द्विगुणमिति पाठान्तरम् ।

४ 'पञ्चमिवद्रव्यमभिप्रेतमिति पाठान्तरम् ।

५ पञ्चलक्षलाभेति पाठान्तरम् ।

आदाने हरणे दण्डमिति* शेषः ।

मनुः ।

सूत्रकार्पासकिण्वानां गोमयस्य गुडस्य च ।

दध्नः क्षीरस्य तक्रस्य पानीयस्य दण्डस्य च ।

वैशुवैण्वभाण्डानां लवणानां तथैव च ।

मृगमयानाञ्च हरणे मृदो मल्लन एव च †

मत्स्यानां पक्षिणाञ्चैव तैलस्य च घृतस्य च ।

मांसस्य मधुनचैव यच्चान्यत्पशुसम्भवम् ॥

अन्येषामेवमादीनां मद्यानामोदनस्य च ।

पक्वानाञ्चैव सर्वेषां तन्मूल्याद्विगुणोदमः ॥

यथेतान्पक्कृतानि†† द्रव्याणि स्तौनयेन्नरः ।

तं शतं‡ दण्डयेद्राजा यथाग्निं चोरवेदृहात् ॥

अन्येषामेवमादीनां पिष्टकादीनाम्§ । अन्यत्पशुसम्भवं चर्म-
दन्तादि । उपक्कृतानां¶ कार्यार्थं सन्निधापितानाम॥ । अग्निरिह
लौकिकः । विषये लौकिकं स्यादिति नयात्॥६॥, विषये संशये ।

* दण्ड इतीति पाठान्तरम् ।

† यथेतान्पक्कृतानि पाठान्तरम् ।

‡ दश तमिति पाठान्तरम् ।

§ पिष्टकाकादीनामिति पिष्टकादीनामिति च पाठान्तरम् ।

¶ उपक्कृतानामिति पाठान्तरम् ।

॥ उपक्कृतानि आर्योऽपि सन्निधापितानीति पाठः सङ्गच्छते मृगानुसारादिति
बोध्यम् ।

॥६॥ न्यायादिति पाठान्तरम् ।

विष्णुः । .

सूत्रकार्पासगोमयदधिचीरतक्रालवणगुडदण्डसद्वस्त्र-
पचितैलघृतमांसमधुवैणवः॥वैणुसूत्रमयलीहभाण्डानामप-
हर्ता मूल्यादिगुणं दण्डः प्रकाशनाच्च ।

शङ्खलिखितौ ।

कृतकाष्ठाश्लक्ष्मीलालचर्मवेषदलभाण्डेषु* मूल्यात्पञ्च-
गुणस्तयो वा कार्पापणाः । एकचक्रापहरणी चत्वारिं-
शत्†, शकटे त्वशीतिग्रतम् ।

कृतकाष्ठं घटितकाष्ठं, क्रीलालं कुलालनिर्मितं मृण्मयमिति
यावत् । भाण्डपदमग्नादिभिः‡ सम्बध्यते । एकचक्रमेकं रथाङ्गम् ।
चत्वारिंशत्॥ यथा एव अशीतिग्रतमशीत्यधिकग्रतम् ।

नारदः ।

काष्ठभाण्डद्वयादीनां मृण्मयानां तथैव च ।
विष्णुवैणवभाण्डानां तथा चायस्यचर्मणाम् ॥
शाकानामार्द्रमूलानां हरये फलपुष्पयोः ।
गोरसेक्षुविकारार्णां तथा लवणतैलयोः ॥
प्रकाशनां कृताश्वानां मयानामोदनस्य च ।

* विदधेति पाठान्तरम् ।

† वैणवभाण्डेष्विति पाठान्तरम् ।

‡ शक्तिदिदि पाठान्तरम् ।

§ भाण्डपदमग्नादिभिर्निर्मितमिति पाठान्तरम् ।

॥ शक्तिदिदि पाठान्तरम् ।

सर्वेषामत्यमूल्यानां मूल्यात्पञ्चगुणो दमः ॥

व्यासः ।

अत्यमूल्यापहरणे क्षीरे तद्विक्रती तथा ।

स्वामिने तत्समं दाप्यो दण्डश्च द्विगुणं नृपे ॥

अत्र पञ्चगुणदण्डावरुद्धक्षीरादितोऽप्ये क्षीरतद्विक्रती प्राप्ते इत्य-
विरोधः ।

मनुः ।

यस्तु रज्जु घटं कृपाहरेद्भिन्द्याश्च यः प्रपाम् ।

स दण्डं प्राप्नुयान्नाथं तच्च तस्मिन् समाहरेत् ॥

तच्च रज्ज्वात्मकं घटात्मकश्च द्रव्य तस्मिन् कूपे समाहरेत् योज-
येत् । पारिजाते तु तदित्येव दृष्ट्वा रज्जुघटमिति पठितम् ।
समाहारेऽहम् उक्तः ।

दण्ड इत्यनुवृत्तौ विष्णुः ।

अनुक्तद्रव्याणामपहर्ता मूल्यसमम् ।

याज्ञवल्करः ।

क्षुद्रमध्यमहाद्रव्यहरणे सारतो दमः ।

देशं कालं वयः शक्तिं सखिभ्य दमकर्म्मणि ॥

सारतो मूल्यानुसारात् ।

नारदः ।

साहसेषु य एवीकस्त्रिषु दण्डो मनीषिभिः ।

स एव दण्डस्तेषु द्रव्येषु त्रिधनुकमात् ॥

। प्रथममध्यमोत्तमेषु, द्रव्येषु त्रिषु सुद्रमध्यमहन्तु, एष प्रथम-
।मोत्तमसाहसदण्डातिदेशः सुद्रमध्यमहन्तु द्रव्येषु विरुद्ध-
ज्ञानवरुहेषुः द्रष्टव्यः ।

।त्यायनः ।

येन येन परद्रीहं करीत्यद्वेन तस्करः ।

क्षिप्यात्तत्तु नृपस्तस्य न करोति यथा पुनः ॥

इहसतिः ।

तृणं वा यदि वा काष्ठं पुष्पं वा यदि वा फलम् ।

अनापृच्छ्य तुलं गृह्णानो हस्तच्छेदनमर्हति ॥

।महलिखितौ ।

अग्नाद्वर्णो ब्राह्मणस्य समिदान्धेध्वाग्निकाष्ठवर्णोपल-
पुष्यफलमूलान्यमहरन् वसादविघ्नातो वा हस्तच्छेदन-
माप्नुयात् । कुशकरकाग्निहोत्रद्रव्यापहारे प्रत्यक्षतो-
ऽहच्छेदः स्यात्, अप्रत्यक्षं यथाविदितोऽयं किंस्विपीति
ब्राह्मणः खरयानमवाप्नुयात् । सूत्रमौण्ड्यमितरेषां
खरयानमेव च ।

ब्राह्मणोऽथ यागादिपरः । अथे ब्राह्मण एव कर्मविधौगविस्था-
पनविवासनाङ्गकरणानां वक्ष्यमाणत्वात् । समिदादीन्यत्र
यागार्थमानीतानि, धारकः कमण्डलुः । अग्निहोत्रद्रव्याणि

७ विरुद्धानवरुहेषिति पाठान्तरम् ।

† क्षिप्यात्तत्तुपक्षेऽह इति पाठान्तरम् ।

‡ अनापृच्छन् हीवि पाठान्तरम् ।

हवनीयादीनि, किल्बिषी घोरः प्रकरणात् । मूषमीणां
मूषेण मुण्डनम् । इतरेषां चक्रियादीनाम् ।

चौर्याधिकारे गौतमः ।

न शारीरो ब्राह्मणस्य दण्डः* ।

कस्तर्हि दण्ड इत्यत आह ।

कर्मवियोगविस्थापनविवासनाङ्गकरणानि, अथसौ
प्राययिस्सीयते हि† सः ।

कर्मवियोगस्तेन सह क्रियानारम्भः, विस्थापनं खरारोहद्विष्टि-
मादिना घोरत्वद्योतनम्, विवासनं रुदेयाभिः सारणम्, अङ्गकरणं
ललाटादौ घोरविज्ञावरणम् । एतानि च यागादिपरब्राह्मणे ।
सत्त्मीधरेण तु शङ्खलिखितवाक्यं ब्राह्मणोऽब्राह्मणस्येति पठितं,
तन्मते ब्राह्मणस्याब्राह्मणेन समिदादिहरणे हस्तादिच्छेद एव,
ब्राह्मणस्य ब्राह्मणेन हरणे तु न शारीरो दण्ड इत्यादिकमुन्नेयम् ।
अथसौ प्राययिस्सीयते हि स इति, अन्येन प्रकारेण जीवनानुपपत्तौ
घोरयन् ब्राह्मणो‡ न दण्डः, किन्तु प्राययित्तं कुर्यादित्यर्थः ।

आपस्तम्बः ।

पुत्रपवधे स्तेये भूष्यादान§ इति स्वान्यादाय पथयन्तु-
निरोधय तेषु ब्राह्मणस्य ।

* ब्राह्मणस्य इति पाठान्तरम् ।

† प्राययिस्सीति पाठान्तरम् ।

‡ चौरादय इति पाठान्तरम् ।

§ भूष्यादान इति पाठान्तरम् ।

तेषु ब्राह्मणेभ्यः । स्वानि धनानि । वध्यस्तावः । चतुर्निरीधो
नेत्रीत्पाटनम् । ब्राह्मणस्याधनतमस्य* ।

दृढस्मृतिः ।

वृत्तस्त्राध्यायवान्† स्त्रीया वन्द्यनात् क्लिश्यते चिरम् ।

स्वामिने तद्धनं दाप्यः प्रायश्चित्तन्तु‡ कारयेत् ॥

याज्ञवल्क्यः ।

चीरं प्रदाप्यापहृतं घातयेदिविधैर्वधैः ।

सचिद्धं ब्राह्मणं कृत्वा खराङ्गादिप्रवासयेत् ॥

विष्णुः ।

स्त्रीनाः सर्व्व एवापहृतं धनिकस्य धनं दाप्यास्तस्त्रीया-
मभिहितदण्डप्रयोगः ।

नारदः ।

नलहीडान्वितायीरा वध्या राज्ञा ह्यनागमाः ।

सहीडान् सोपकरणान् क्षिप्रं राजा प्रवासयेत् ॥

सहीडान् सलोप्तान्, सोपकरणान् ससन्धिभेदनादीन्॥ ।

* पुलकद्वये चक्रेण पाठी दृश्यते, पर तेषु पुलकवधादिति पाठः सहीभीमतयः
भातौति बोध्यम् ।

† ब्राह्मणस्याधनतमस्येति पाठान्तरम् ।

‡ यद्य स्त्राध्यायवानिति पाठान्तरम् ।

§ प्रायश्चित्तयेति पाठान्तरम् ।

॥ प्रमापयेदिति पाठान्तरम् ।

॥ ससन्धिभेदनादीनि पाठान्तरम् ।

घोरानधिलुत्य हृदमनुः ।

अन्याधीपासवित्तत्वादनं येषां० मरुत्तकम् ।

ततस्तान् घातयेद्वाजा नार्घदण्डेन दष्टयेत् ॥

एतद्वाङ्मणेतरघोरविषयम् ।

कात्यायनः ।

मानवाः सद्य एषाहुः सहीद्वानां प्रवासनम् ।

गीतमानामभिष्टं यस्मात्पुष्पेदादिगर्हितम् ॥

सहीद्वमसहीद्वं वा तत्त्वागमितसाहसम् ।

संगृह्य० चिह्नमावेद्य सर्वस्मैर्विनियोजयेत् ॥

अयःसन्धानगुप्ताय० मन्दमत्ता वसान्विताः ।

कुर्युः कर्माणि नृपतेरागत्यांरिति कौशिकः ॥

अत्र कात्यायनपात्रो वृत्तस्याध्यायवतः प्रवासनं, तत्पून्यस्य
धनवतः सर्वस्यहरणं, निर्धनस्य तु तद्याविषय्य बभूनादिक-
मभिष्टेत् वाङ्मणविषयश्चेत् । तत्त्वागमितसाहसं तस्मिन्
आगमितं प्रापितं साहसं चोच्यं दृश्य स तथा । मूर्धं वसा-
न्विताः सन्तः अयःसन्धानगुप्ता मोहनिगद्वधाः मन्दमत्ताः
कर्म्ममार्तापयिकबभूजनकभोजनभाजः॥ कर्माणि कुर्युरागत्या-
रिति योजना ।

० तेषामिति वाङ्मणम् ।

१ इयदेति वदुदेति च वाङ्मणम् ।

२ अद्यमन्दमद्विष्टेति वाङ्मणम् ।

३ अर्धेनारीर्धिवृत्तमयमेवनीयमवधिति वाङ्मणम् ।

परदेगादृतं द्रव्य भ्रमे य. समाहरेत् ० ।

गृहीत्वा तस्य तद्रूपमदृष्टं तं विसर्जयेत् ॥

मिथः ।

स्तेनोऽनुपवेगात् दुष्यति गन्ताधारी सहीदो व्रथसम्पद्य
व्यपदिष्टयैकेषाम् ।

प्रवेगः चौरानुगमनमात्रम् । कस्तर्हि दूष्यतीत्यत्राह गन्ता
री गन्तापहणनिमित्तं विना तहारी, सहीदः सलोपः,
रचिद्रूपसम्पद्य, १ व्यपदिष्टयैकेषां गन्तापहणादिभिर्विनेव
। सोपन्यस्ताद्यैः ।

इति विवाहसंवादे चौरान्वेषणतरङ्गः ।

—३३—

अथ चौरान्वेषणम् ।

तत्र नारदः ।

सहीदृषट्पात् श्रेयं हीदेऽसत्पुपयोगतः ।

महा त्वमज्ञेकाप्यादिनायव्ययतन्त्राद्या ॥

० न यदाभवेदिति, हेतुश्च यदा भवेदिति च याज्ञानिकम् ।

१ श्रीच ३३ मन्त्रादिति याज्ञानिकम् ।

१ श्रीच ३३ मन्त्रं तद्व्ययव्यति श्रीच ३३ मन्त्रस्य मन्त्रेति च याज्ञानिकम् ।

अहोढान्विशेषोचोरान् गृहीतपरिश्रद्धया ।
 तथोपधाभिसिन्नाभिर्ब्रूयुस्तथं यथा हि ते ॥
 देशं ग्रामं दिशं नाम जातिं वासं प्रतिश्रयम् ।
 सप्तकार्यसहायास्तु प्रष्टव्याः सुनिर्गृह्य ते ॥
 वर्णस्वराकारभेदात्सन्दिग्धविनिवेदनात् ।
 प्रदेशकालवृत्तत्वान्निवासस्याविशोधनात् ॥
 असद्वयात्पूर्वचोर्यादिसत्संसर्गकारणात् ।
 लेशैरप्यनुगन्तव्याः न होटेनैव केवलम् ॥

संहोदग्रहणात्सौम्यग्रहणात् होदेऽसत्युपयोगतः असति होदे
 लोप्त्र उपयोगतः अन्यथासभ्यकर्पूराद्युपयोगतः स्तेयं श्रेयम् ।
 शब्दा तु स्तेयस्य असज्जनेकार्यात्, असज्जनैर्मध्यपानाद्यासत्तैः
 ऐकार्यात् एकप्रयोजनकत्वात्, अनायव्ययतस्तथा शब्देति
 प्रथमश्लोकार्थः । अहोढान् होदरहितान्, तथा गृहीतपरि-
 श्रद्धया उपधाभिसिन्नाभिर्ब्रूयुर्नाविधैः देशादिकं प्रष्टव्यास्ते
 यथातथं ब्रूयुरित्युत्तरश्लोकार्थः । न होदेनैव चोरा अन्वेष्टव्याः
 किन्तु वर्णस्वराकारभेदादिभ्योऽपीति तदुत्तरश्लोकद्वयार्थः ।

याज्ञवल्काः ।

याज्ञकैर्गृह्यते चोरो लोप्त्रेणाय पदेन वा ।
 पूर्वकर्मोपराधी च तथा चाशुद्धवासकः ॥
 अन्येऽपि शब्दा याज्ञा नामजात्यादिनिष्ठैः ।
 द्यूतस्तीपानसक्ताश्च भिषक्शुक्लमुखसराः ॥

परद्रव्यगृहणाच्च प्रच्छन्ना गूढचारिणः ।

निरायव्ययवन्तश्च विनष्टद्रव्यविक्रयाः ॥

आहकैर्गृह्यते चौर इति आहकैर्चौराऽयमिति निर्दिष्टः सन्द-
रुह्यते प्रियते इत्यर्थः । पदेन हरणदेशादारभ्य पादविम्बानु-
सारेण । अशुद्धवासकः अपरिचितदेशवासः । नामजात्यादि-
निष्ठैः सस्य नाम्नो जात्यादेरपसापैरादिपदेन ग्रामादि-
ग्रहणम् । विनष्टद्रव्यविक्रयाः हतद्रव्यैकदेशभूतद्रव्यविक्रय-
कर्तारः ।

नारदः ।

गवादिषु ग्रनटेषु द्रव्येष्वपहृतेषु* च ।

पादेनान्वेषणं कुर्युरामूलात्तद्विदो जनाः ॥

ग्रामे व्रजे विधीति वा यत्र तन्निपतेत्यदम् ।

बौद्धव्यं† तद्वेत्तेन न चेत्तदाऽन्यत्र तद्वयेत् ॥

पदे प्रगूढे भग्ने वा विषमत्वाज्जनान्तिके ।

यस्त्वासन्नतरो ग्रामो व्रजो वा तत्र पातयेत् ॥

सीमाध्वनि द्वयोर्यत्र सीतप्रायोऽसिर्जनः ।

पूर्वामराधेर्दृष्टौ वा संस्पृष्टौ वा दुरात्मभिः ‡

नैवान्तरीचाच्च दिवो न समुद्राच्च चान्यतः ।

दक्षवः संप्रवर्तन्ते तद्धादेवं प्रकल्पयेत् ॥

* य इति पाठान्तरे ।

† द्रव्येषु व्रजतेति पाठान्तरे ।

‡ भीक्षुनिवि पाठान्तरे ।

विवादरत्नाकरे

ग्रामेऽन्वेषणं कुर्युर्वाण्डालवधकादयः ।

रात्रिसञ्चारिणो ये च यद्दि.कुर्युर्वर्द्धियराः ॥

देषु द्रव्येषु प्रनष्टेषु स्वयमेवापभ्रष्टेषु केनापि हतपुं-
देनान्वेषणं कार्यम् । ततो यस्य ग्रामे प्रजे विधीते वा
इं निपतैत्, तेन ग्रामादिमता तद्विद्वन्म, अपगतं गवादि-
न स्त्रीकार्यम् । पदे कियद्दष्टेऽपि, तथाऽपरिचिते तत्तन्नि-
ग्रामे पातयेत्, सविहितग्रामद्वेषे यत्र ग्रामे स्त्रीनप्रायी
तो वसति तत्र पातयेत् । अन्यकल्पनं हि तदभावे
त्वेव* गवादिचौरान्वेषणकः कार्य इति समुदायार्थः ।

॥

सभाप्रपापूपशालावेगमद्यासविक्रयाः ।

चतुष्यथायैत्यहृषाः समाजाः प्रेषणानि च ।

जीर्णोद्यानान्यरस्थानि कारुकावेगनानि च ।

शून्यानि चाप्यगाराणि यनान्युपवनानि च ।

एवं विधानृपो देवान् गुह्यैः स्थावरजडमैः ।

तत्करप्रतिपेधार्थं चारेयाप्यनुचारयेत् ॥

प्रशाला कन्दुकशाला, वेगो वेग्यागृहम्, मद्यासविक्रया मद्या-
शक्यस्थानानि । चैत्यहृषाः प्रौढपादपाः । सभाया उप-
शान्तदन्यमेलके समाजपदं, कदाचिन्नत्रापि चौरसम्भवात् ।
णानि प्रेषणीयनृत्वादिस्थानानि । कारुकावेगनानि शिथि-

* तयादेनामेव च कार्यं इति तयादेनामेव च कार्यं इति च पाठान्तरम् ।

† तदभावादिन्येवमिति पाठान्तरम् ।

गृहाणि । गुल्मैः पदातिसमूहैः, अस्यैव विशेषणं स्यात्वरजङ्गमैः ।
तेन स्थितैः सञ्चरद्भिः पदातिसमूहैः चारैश्च तस्करप्रतिपेक्षार्थं
सम्भविचीराणि स्थानान्यनुचारयेदित्यर्थः ।

नारदः ।

विचित्रैश्चारवेष्टारैश्चौरग्रहणतत्परैः ॥

तथा चाम्बे प्रणिहिताः श्वेयाश्विवादिनः ।

चारा ह्युत्सादयेयुस्तांस्तस्करान् पूर्वतस्ताराः ॥

अर्थदानैर्महादानैः समाजोत्सवदर्शनैः ।

तथा चीरोपदेशैश्च कुर्युस्तेषां समागमम् ॥

ये तत्र नीपसर्पन्ति चारैः प्रणिहितैरपि ।

तेऽपि स्युः संग्रहीतव्याः संपुत्रज्ञातिबान्धवाः ॥

तांस्तत्र चीरान् गृह्णीयात्तान्विभाव्य विलीभ्य च ॥

अवधुष्य च सर्व्वत्र हन्याद्विषयधेन तु ॥

अचीरा अपि दृश्यन्ते चौरैः सह समागताः ।

यदृच्छया नैव तु तावृषो दृष्टेन संसृजेत् ॥

कात्यायनः ।

अन्यहस्तात्परिभ्रष्टमकामादुद्धृतं* भुवि ।

चीरेण वा परिचितं लोप्त्वं यत्रात‡ परीक्षयेत् ॥

* चीर्योपदेशेति पाठान्तरम् ।

† विलीभ्यति पाठान्तरम् ।

‡ परिभ्रष्ट कामादुपगतमिति पाठान्तरम् ।

§ तद्यत्राश्विनि, श्वेयाश्वदिनि च पाठान्तरम् ।

नारदः ।

दस्युहते यदि नरे शङ्कतेऽ तस्करेऽपि वा ।

यदि स्पृशति लेशेन कार्यः स्याच्छपथस्तथा ॥

लेशेन युक्तिलेशेन सुखगोपणादिना ।

याज्ञवल्करः ।

गृहीतः शङ्कया चोरो यद्यात्मानं न शोधयेत्^१ ।

दापयित्वा हतं दण्डं^२ चोरदण्डेन दण्डयेत् ॥

कात्यायनः ।

अचौराद्दापितं^३ द्रव्यं चोरोऽन्वेषणतत्परैः ।

उपसन्ने लभेरंस्ते द्विगुणं तत्र दापयेत् ॥

इति श्रीविवादरत्नाकरे चीरान्वेषणतरङ्गः ।

†

• शङ्का स्यादिति पाठान्तरम् ।

† स्यात्मानं नैव शोधयेदिति पाठान्तरम् ।

‡ द्रव्यमिति पाठो युक्तते ।

§ चोरनृदापितमिति पाठान्तरम् ।

¶ दण्डमिति पाठान्तरम् ।

अथ स्तेनातिदेशः ।

तत्र मनुः ।

ग्रामेष्वपि च ये केचिच्चौराणां भक्तदायकाः ।

भाण्डावकाशदायैव सर्व्वास्तानपि ताडयेत् ॥

अग्निदान् भक्तदायैव तथा शस्त्रावकाशदान् ।

सन्निधातुं च मोषस्य हन्याच्चौराग्ररेखरः १ ॥

एकं भक्तपदं सिद्धान्तपरम्, अग्रं भक्तपदं तद्व्यतिरिक्ताशनीय-
परम्, भाण्डं शस्त्रान्यचौर्योपकरणम्, अवकाशोऽवस्थानदेशः,
अग्निदौर्घ्यानुकूलः, सन्निधातुं च मोषस्य, मोषणीयस्य द्रव्य-
स्यापहारातुकूलसन्निधानकारकान् । एतच्च भयाञ्जानविर-
हेणैव नियम् ।

याज्ञवल्करः ।

भक्तावकाशाग्न्युदकमन्त्रीपकरणव्ययान् ।

कृत्वा चौरस्य हन्तुर्व्या जानतो दण्ड उत्तमः ॥

अवकाशो वासस्थानम्, उदकं चौरोपष्टम्भकं, मन्त्रचौर्योपायो-
पदेशः, उपकरणं चौर्यसाधनं, व्ययः अपहर्तुं गच्छतः पाद्वेयम् ।

नारदः ।

भक्तावकाशदातारः स्तेनानान्तु प्रसर्पताम् ।

शक्ताश्च ये उपेक्षन्ते तैःपि तद्दीपभागिनः ॥

१ घातयेदिति पाठान्तरम् ।

२ हन्यादेवावनीश्वर इति पाठान्तरम् ।

३ भयाञ्जानविरहेति, श्रीरमयाञ्जानविरहेति च पाठान्तरम् ।

शक्ता इति धीरावग्रहं कर्तुं समर्थाः, ये धीरास्त्वजस्तीत्यर्थः ।

आध्यायकादेशकरास्तेषामन्तरदायकाः* ।

समदण्डाः श्रुताः सर्वे ये च प्रच्छादयन्ति तान् ।

आध्यायकाधीराणां प्रेरकाः तेषामादेशकारिणः । अथवादेश-

करास्तेषां प्रेरकाः । अन्तरदायकाधीरावकाशदायकाः ।

समदण्डाधीरेण । तान् धीरान् ।

धीराणामित्यनुवृत्तौ काव्यायनः ।

क्षेत्रारथैव भाण्डानां प्रतिपादित एव च ।

समदण्डाः श्रुताः सर्वे ये च प्रच्छादयन्ति तान् ॥

भाण्डानां धीरितद्रव्याणां, प्रतिपादितः तेषां सुवित्तधनप्रति-
पन्नकर्तारः ।

हन्नादित्यनुवृत्तौ विष्णुः ।

प्रसह्य तत्कराणामवकाशभक्तप्रदायान्यत्र राजागतेः ।

अथवेति राजा चेधीरनिराकरणाप्रविष्णुः, तदा परचणाय

धीरभक्तादिदानेऽपि न दीय इत्यर्थः† ।

मनुः ।

योऽदत्तादायिनो हस्ताक्षिणेत ग्राह्यो धनम् ।

याजनाध्यापनेनापि यथा स्तेनमथैव सः ॥

* धीरावग्रहं इति पाठान्तरम् ।

† कथाचालदायका इति पाठान्तरम् ।

‡ धीरनिराकरणात्तदा धीराव परचापे भक्तादिदानेऽपि न दीय इत्यर्थः इ
पाठान्तरम् ।

अदत्तादायिनश्चौरस्य । अपिशब्देन प्रतिग्रहादिसंग्रहः* ।

तथा ।

राष्ट्रेषु राष्ट्राधिकृतान् सामन्तांश्चैव देशितान् ।

अभ्यागतेषु मध्यस्थान् शिष्याञ्चौरानिव द्रुतम् ॥

ग्रामघाते हितामङ्गे ययि मीषाभिदर्शने ।

शक्तितोऽनभिधावन्तो† निर्व्यासाः सपरिच्छदाः ॥

राष्ट्राधिकृतान् ग्रामवासिनः, देशितान् ग्रामादिरक्षार्थमादिष्टान्,‡ प्रजानां चौरादिभिरुपहृतेषु क्रियमाणेषु मध्यस्थान् उपेक्षकान् चौरवद्दृष्टयेदिति वाक्यार्थः । ग्रामघाते ग्रामोपद्रवे, हितामङ्गे ग्रस्यामुकूलजलबन्धविदारणे, मीषाभिदर्शने सुव्य-
माणदर्शने, शक्तितः अनभिधावन्तो निर्व्यासाः स्वदेयं त्याजयितव्याः, सपरिच्छदाः सपरिवाराः§ ।

इति श्रीविवादरत्नाकरे सोनातिदेशतरङ्गः ।

* प्रतिग्रहादीति पाठान्तरम् ।

† नहि धावन्त इति पाठान्तरम् ।

‡ रक्षार्थमादिष्टानिति पाठान्तरम् ।

§ सपरिकरा इति पाठान्तरम् ।

अथ वर्णितस्तेयविशेषः ।

तत्र मनुः ।

अष्टापाद्यं हि शूद्रस्य स्तेये भवति किल्बिषम् ।

घोड़शैब तु वैश्यस्य द्वात्रिंशत् क्षत्रियस्य च ॥

ब्राह्मणस्य चतुःषष्टिः पूर्णं वापि शतं भवेत् ।

द्विगुणा वा चतुःषष्टिस्तद्दोषगुणविविधः सः ॥

अष्टापाद्यं अष्टभिरापद्यते गुण्यते इत्यष्टापाद्यमष्टगुणं किल्बिषं दण्डरूपधनम्, तेनायमर्थोऽविदुषः शूद्रस्य यो दण्डो विदुषस्तदष्टगुणः एवं वैश्यादिष्वपि । ब्राह्मणस्य पूर्णं वा शतं द्विगुणो वा चतुःषष्टिर्दण्डो भवति । अत्र हेतुः तद्दोषगुणविविधः सः, हि यस्मात्स ब्राह्मणचौरदोषगुणवित् । एवञ्च चौरगुणदोषवेदिताधिक्येन दण्डाधिकाच्छूद्रादिष्वपि न्यायसाध्यनैतन्नेयम् । येन दोषेण शूद्रस्य दण्डो भवति धर्मतः, तेन विट्क्षत्रविप्राणां द्विगुणो द्विगुणो भवेत् । अविद्वच्छूद्रापेक्षया विदुषः शूद्रस्याष्टगुणो यो दण्डः तादृशमेव विट्क्षत्रियविप्राणां तेन द्विगुणो द्विगुणः घोड़शगुण-द्वात्रिंशद्गुण-चतुःषष्टिगुणो दण्ड इत्यर्थः ।

इति श्रीविवादवाक्ये वर्णितस्तेयविशेषतत्त्वः ।

० अवनृशते इति पाठान्तरम् ।

† वैश्यादिष्वपि दोषविविधं पाठान्तरम् ।

अथ स्तेनालाभे हृतदानम् ।

तत्रापस्तम्बः ।

ग्रामेषु नगरेष्ववाचार्यान्ऽऽशुचीन् सत्त्वमीलान्प्रजागुमये
निदध्यात् । तेषां पुरयास्तथागुणा एव श्रुः सर्व्वतो
योजनं नगरं तत्करेभ्यो रक्ष्यं क्रीडो ग्रामेभ्यः ।

नगरग्रामयोश्च तत्पर्य्यन्तभूमौ योजनरूपायां क्रीशरूपायां वा
ये रक्षकास्ते तत्र मुपितं दापयितव्या इत्यर्थः । ग्रामेभ्य इत्य-
वधिरपि रक्षो विवक्षितः । अत्रोपि पञ्चमी ।

कात्यायनः ।

गृहेषु मुपितं राजा चौरग्राहंस्तु दापयेत् ।

आरचकांस्तु दिक्पालान्यदि चैरो न लभ्यते ॥

चौरग्राहचौरान्वेषणे विशिष्य नियुक्तः । आरचको ग्रामरक्षा
नियुक्तः । दिक्पालो दिक्षु नियुक्तो, देशपतिर्यस्य† प्रसिद्धिः ।
अत्र च गृहेष्विति उपलक्षणं यथासम्भवमुपितदाढत्वम् ।

याज्ञवल्क्यः ।

ग्रामेषु च भवेदोषी ग्रामभर्त्तुरवीक्षिते‡ ।

विवीतभर्त्तुश्च पथि चौरधर्त्तुरवीतके ।

• ग्रामेषु नगरेषु आचार्याजिति पाठान्तरम् ।

† देशपतिरिति यद्येति पाठान्तरम् ।

‡ चातितेषु कृतो दोषो ग्रामभर्त्तुर्न सिद्धतीति, चातितेषु कृतो दोषो ग्रामभर्त्तु-
रतिर्गते इति च पाठान्तरम् ।

ससीमि दद्याद्ग्रामस्तु पदं वा यत्र गच्छति ।

पञ्चग्रामी वह्निःकृष्टा दशग्राम्यधवा पुनः ॥

ग्रामः ग्रामाध्यक्षः । ग्रामग्रामवह्निःसीमाभ्यन्तरतद्वह्निःसीमा-
भ्यन्तरतद्वह्निर्भूतदेशेषुः चौरितं राज्ञाः^१ ग्रामरक्षकवह्निःसीमा-
रक्षकेभ्योः^२ दापयितव्यम् । यदि पदं वा गच्छति, यदि तु
पदमेव गच्छति, तदा तत्स्वामिभ्य एव, यदा तु वह्निःसीमायां
चौरोवर्त्ता न कृतः, समन्ततश्च तस्यां वधयोरणं वा कृतं, तदा
तत्सन्निहितग्रामेऽ^३ समाधेयन्तत्, तत्र पञ्चत्वदशत्वयोः प्राधिक-
तयातुवादः^४ ।

तथाच नारदः ।

गोचरे यस्य दृश्येत तेन चौरः प्रयत्नतः॥ ।

सृण्वो वाप्यथ वा भापं पदं यदि न निर्गते^५ ॥

निर्गते तु पदे तस्मात्तु चेदन्यत्र याति^६ तम् ।

सामन्तान्मार्गपालाद्यः^७ दिक्पालाद्यैव दापयेत् ॥

गोचरे विषये । तस्माद्विर्गते तु पदे तत्र पदं याति, तत्त
दद्यात्, न चेद्गतिर्दृश्यते, तदा सामन्तादयो दशुरित्यर्थः ।

* तद्वह्निर्भूतेषु देशेष्विति पाठान्तरम् ।

† वधयति पाठान्तरम् ।

‡ रक्षिष्य इति पाठान्तरम् ।

§ सन्निहितग्रामे इति, तन्निन् सन्निहितग्रामे इति च पाठान्तरम् ।

॥ प्राधिकृतपार्षद इति प्राधिकृतमिति च पाठान्तरम् ।

॥ दृश्येत न चौरः इतिवचन इति पाठान्तरम् ।

०० मार्गपालादिति पाठान्तरम् ।

कात्यायनः ।

यामान्तेषु हतं द्रव्यं सामाध्यत्वं प्रदापयेत् ।
विवीते स्वामिना देयं चोरोहर्ता त्ववीतके ॥

विष्णुः ।

चौरापहृतं द्रव्यं सर्व्वमीव सर्व्ववर्णेभ्योऽं दद्यात् । अन-
याप्य स्वकोपादेव दद्यात् ।

कात्यायनः ।

स्वदेगे यस्य वा किञ्चिद्दत्तं देयं नृपेण तत् ।
गृह्णीयात्तत्स्वयं नष्टं प्राप्तमन्विष्य पार्थिवः ॥
चौरैर्हृतं प्रयत्नेन स्वरूपं प्रतिपादयेत् ।
तदभावेऽपि मूल्यं स्यादन्यथा किञ्चिन्ना नरः ॥
सख्ये च चोरे यदि च मीपस्तस्मान्न लभ्यते ।
दद्यात्तमद्यथा चौरं दापयेद्वा यथेच्छतः ॥

चौरं वा धनं वेति विकल्पः ।

बृहस्पतिः ।

तस्मिन्नेहाप्यमानानां भवेन्मीयेऽं संशयः ।
मुपितः वा यपयैः ग्राप्यो बन्धुभिर्वा विग्राहयेत् ॥

० सर्व्वेभ्य इति पाठान्तरम् ।

† भवेदिति पाठान्तरम् ।

‡ यत्किञ्चिद्द्रव्यमात्रमिति पाठान्तरम् ।

§ भवेद्भये इति पाठान्तरम् ।

¶ मुपिते इति पाठान्तरम् ।

यस्मादपहृतालब्धं द्रव्यात्स्वल्पन्तु स्वामिना ।

तच्छेषमाप्नुयात्तस्मान्नित्यये स्वामिना कृते ।

इयन्मुदितमियदेति- मुदितः शपथं कारयितव्यो निर्णयार्थं
बन्धुभिर्वा विशोधयेत् । इयन्मुदित मयेति मुदितेन प्रत्यये कृते,
तदेकदेशे चौरालब्धे, तस्मादेव शेषो प्राप्तः । यद्यसौ बलवत्प्र-
माणं स्वकर्तृकशेषानपहारे दर्शयतीत्यर्थः ॥

याज्ञवल्करः ।

शौलिकैः स्नानपालैर्वा नष्टपहृतमाहृतम् ।

अर्थाक् संवत्सरात्स्वामी शरेत परतो नृपः ॥

पणानेकशफे दद्याच्चतुरः पञ्च मानवेऽ ।

महिषोद्गवां द्वौ द्वौ पादं पादमजाविके ॥

शौलिकैः शुल्काधिकृते, स्नानपालैः स्नानरक्षाधिकृतैर्वा,
नष्टपहृतं द्रव्यं तत्, आहृतं प्राप्तं तत्, यदा संवत्सराभ्यन्तरे
स्वाम्यागत्य भिक्षति, तदा राज्ञा स्वामिने दामयितव्यम् ।
संवत्सरादनन्तरं शौलिकादिभ्यो गौतमीकृतमर्थं दत्त्वा राजा
स्वयमेव गृह्णीयात् । संवत्सराभ्यन्तरे च राज्ञो याज्ञवल्कर एव
पणानित्यादिना भागमाह, एकशफे एकचतुरे भग्नादाविति

• इयन्मुदित मयेतीति पाठान्तरम् ।

† त्रेवं याज्ञमिति पाठान्तरम् ।

‡ न दर्शयतीति पाठो दुश्चिन्ते इति शोभन् ।

§ मापथे इति पाठान्तरम् ।

¶ दामयितव्यमिति पाठान्तरम् ।

यावत्, पणान् चतुर इत्यन्वयः । पादं चतुष्पणपादं पणमिति
यावत् ।

अथ गौतमः ।

प्रनष्टमस्त्रामिकमधिगम्य राज्ञे तु ब्रूयुर्विष्णाप्य संवत्सरं
राज्ञा रत्नमूर्ध्निमधिगन्तुमर्हति ॥ राज्ञः श्रेयम् ।

चतुर्थं खण्डं भवतीति शेषः ।

मनुः ।

मनेदमिति यो ब्रूयात्सोऽनुयीष्यो यथाविधि ।

संपाद्य रूपं संख्यादीन् स्वामी तद्व्यमर्हति ॥

अवेद्यंशु नष्टस्य देशं कालञ्च तत्त्वतः ।

वर्णं रूपं प्रमाणञ्च तत्त्वमं दण्डमर्हति ॥

आददीताथ पङ्कभागं प्रनष्टाधिगतावृपः ।

दशमं द्वादशं चामि सतां धर्मेमनुत्तरन् ॥

प्रनष्टाधिगतं द्रव्यं तिष्ठेद्युक्तैरधिष्ठितम् ।

यांस्तत्र चौरान् गृह्णीयात्तावज्जिमेन ताडयेत् ॥

अनुयीष्यः प्रष्टव्यः । रूपं शुक्लादिरूपं, संख्या चतुष्कादिका,
आदियष्ट्यादपहृतजाल्यादिकं, प्रनष्टाधिगतावृपनष्टाधिगत-
रक्षितात्, विकल्पसु रक्षणकेशस्याल्पत्वमध्यत्वमहत्त्वेनेत्ययः ।
यावन्नवल्कोक्तैकशफादन्यविषयश्चेतत् । प्रनष्टाधिगतं, पूर्वं
प्रनष्टं प्रसादधिगतं, युक्तैश्चेत्तद्रक्षणपरैः, इमेन गजेन ।

आपस्तम्बः ।

प्रसादादरण्ये पशून्तृष्टान् ग्राममानीय स्वामिभ्यो-

ऽवसृजित्युनः प्रमादे सकृदवबुध्य तत ऊर्ध्वं न सृज्येत
 अरण्यरक्षक इति शेषः न सृज्येत^१ न वादं^२ कुप्य^३
 दित्यर्थः ।

इति श्रीविवादरत्नाकरे सेनाभाषे वृद्धदानतट्टम् ।

अथ साहसम् ।

तत्र नारदः ।

मनुष्यमारुणं धीर्यं परदाराभिमर्षणम् ।

पारुष्यमुभयञ्चेति साहसं यच्च धा धृतम् ॥

एतत्^४ केपाचितपचसु^५ साहसानुकीर्तनम् ।

प्रकृतं स्वाभिमतमाह ।

सहसा क्रियते कर्म यत्किञ्चिदसद्वर्पितैः ।^६

तत्साहसमिति श्रेष्ठं सद्यो वलमिहोप्यते ॥

अथ च साहसे वलरचितुर्न ज्ञानधारणं, धीर्यं तु तस्य ज्ञान
 धारणमिति विज्ञेयः । तदपि नारद एव वक्ष्यति^७ ।

४ अङ्गमधुर्भवति पाठान्तरम् ।

५ अष्टम्येति पाठान्तरम् ।

६ वादवसति पाठान्तरम् ।

७

८ इतीति पाठान्तरम् ।

९ परमेति पाठान्तरम् ।

१० नारदो वक्ष्यतीति पाठान्तरम् ।

तथा ।

तत्पुनस्त्रिविधं प्रोक्तं प्रथमं मध्यमं तथा ।

उत्तमचेति शास्त्रेषु तस्योक्तं लक्ष्यं प्रथम् ॥

फलमूलोदकादीनां चैत्रीपकरणस्य च ।

भङ्गाद्येषामर्हाद्यैः प्रथमं साहसं स्मृतम् ॥

धासःपञ्चपानानां गृहीपकरणस्य च ।

एतेनैव प्रकारेण मध्यमं साहसं स्मृतम् ॥

व्यापादो विपयस्त्राद्यैः परदारप्रधर्षणम् ।

प्राणापरोधि यथान्यदुक्तमुत्तमसाहसम् ॥

आदिगन्धार्योऽथे ऋष्यन्तराक्षसाते† । चैत्रीपकरणं हलादि,
गृहीपकरणमुदूखलादि‡ ।

तथा ।

तस्यैव भेदः स्तैयं स्याद्विशेषस्त्वत्र कीर्त्यते ।

आधिः साहसमाक्रम्य स्तैयमाधिगच्छेत्तु ॥

आक्रम्य रक्षितुर्गानि सत्त्वेन वा बलेन च§ ।

आधिः पीडनं साहसं, छलेन तु रक्षितुर्गानिवारणेन स्तैय-
मित्यर्थः॥ ।

• भङ्गाद्येषामर्हादिरिति पाठान्तरम् ।

† सुवन्तराक्षसाते इति सुवन्तरवचनादुक्तं इति च पाठान्तरम् ।

‡ गृहीपकरणं हण्डपलादीति पाठान्तरम् ।

§ रक्षेत् चेति पाठान्तरम् ।

॥ मित्यस्य इति पाठान्तरम् ।

मनुः ।

स्वात्माहसन्वन्वयवत्समं कस्यै यत्कृतम् ।

निरन्वयं भवेत्स्तेयं हत्वापव्ययते च यत् ॥

अयमर्थः, यत् रचकसमक्षमेव क्रियते, असौ सान्वयोऽपहारः साहसम् । यत् तु रचकासमक्षे परद्रव्यं गृहीत्वापसापः क्रियते, तत्स्तेयम् । मनुरपि नारदेन सहैकार्य एव ।

उहसतिः ।

हीनमधोत्तमत्वेन त्रिविधं तत्प्रकीर्तितम्* ।

द्रव्यापेक्षी दमस्तत्र प्रथमो मध्यमोत्तमः ॥

चेत्रोपकरणं मेतुं पुष्पमूलफलानि च ।

विनाशयन् हरन्दण्डः शताद्यमनुरूपतः ॥

पशुवस्त्रावपानानि गृहीपकरणस्तथा ।

हिंसयन्क्षौरवहायो दिशताव्यं दमं तथा ।

स्त्रीपुंसौ हेमरत्नानि देवविप्रधनं तथा ।

कौशियक्षोत्तमद्रव्यसैषां मूल्यसमो दमः ॥

द्विगुणः कल्पनीयश्च पुरुषापेक्षया नृपैः ।

हर्ता च घातनीयः† स्यात्सद्विनिवृत्तये ॥

शताव्यं शतावरं दिशताम्बः । अनुरूपतः विनाशितापहृत-
मूल्यानुसारेण । पुरुषापेक्षया आद्यदरिद्रपुरुषापेक्षया । अथ
यस्य मूल्यमात्रं सम्भवति, तस्य तन्मात्रं, यस्य त्वधिकं, तस्य

* परिकीर्तयति पाठान्तरम् ।

† घातनीय इति पाठान्तरम् ।

द्विगुणी दण्डः । यस्य तु न मूल्यमात्रमपि, अतिप्रसङ्गिचौर्येः
तस्य† वध इति व्यवस्था ।

साहसानुवृत्तौ नारदः ।

तस्य दण्डः क्रियापेक्षः प्रथमस्य शतावरः ।

मध्यमस्य तु यास्तत्रैर्दण्डः पञ्चशतावरः ॥

वधः सर्वस्वहरणं पुराविर्वासनाद्धने ।

तदङ्गच्छेद इत्युक्तौ दण्ड उत्तमसाहसे ॥

स्यातां संव्यवहार्यौ द्वौ हृतदण्डौ तु पूर्वयोः ।

हृतदण्डोऽप्यसंभाष्यो ज्ञेय उत्तमसाहसे ॥

शतावरः शतमवधिर्यत्र तस्यशतावरं शताधिकमित्यर्थः ।
एवञ्च पञ्चशतावरोऽपि । अत्रापि सत्पुरुषाद्यपेक्षया व्यवस्था ।
तदङ्गच्छेदः साहसकरणीभूताङ्गच्छेदः‡ । पूर्वयोः प्रथममध्यम-
साहसयोः ।

याज्ञवल्करः ।

सामान्यप्रभवद्रव्यहरणाकाहसं स्मृतम् ।

तन्मूल्याद्विगुणी दण्डो निह्वे च चतुर्गुणः ॥

अभिधाते तथा भेदे च्छेदे कुद्यावघातने ।

यथान्दाप्यः पञ्चदश विंशतिं तद्वयं तथा ॥

* अतिप्रसङ्गाभीर्त्वे इति, अतिप्रसङ्गाभीर्त्वं इति च पाठाभारम् ।

† वसेति पाठाभारम् ।

‡ साहसकरणीभूताङ्गच्छेद इति साहसकर्तृभूताङ्गच्छेद इति च पाठाभारम् ।

सामान्यं नानासामिकं, हर्तुरन्यसामिकत्वविवक्षा, तेन पर-
द्रव्यहरणे साहसे हतद्रव्यमूल्यादिगुणः । तत्रैवापि निष्कवे
चतुर्गुण इति पूर्वश्लोकार्थः । कुत्सावघातादिरूपे साहसे द्वितीय-
पादम् । अभिघातो वन्धशिथिलीकरणहेतुः^१ भेदः कापि
वन्धादिविघटनं, छेदो द्वैधीकरणम्, एभ्यो बलवान्विमर्होऽभि-
घातनम्^२ एषु कुत्साभिघातादिषु यथाक्रमं पञ्चदशविंगति-
चत्वारिंशत्पणा दण्डाः । अभिघातादौ ॥ यावत्कुत्सा मन्दीभूतं,
तावदपेक्षयापि^३ साहसकर्तृपात्रं ।

मनुः ।

द्रव्याणि हिंस्यादण यो यस्य ज्ञानतोऽज्ञानतोऽपि वा ।
स तस्योत्पादयेत्पुष्टिं रात्रौ दद्याच्च तत्समम् ॥
अत्रापि विरोधपरिहारे विषयादिवैमिष्ट्यमुच्यम् ।
तथा ।

चर्मचार्मिकभाण्डेषु काष्ठलोहमयेषु च ।
मूल्यात्पञ्चगुणो दण्डः पुष्पमूलफलेषु च ॥
चार्मिकं चर्ममयमुपानहादि । चर्मचार्मिकेति प्रथमचर्म-
पदं स्फुटार्थं वदन्ति । काष्ठमयं प्रस्यादि, लोहमयं घटादि ।

१ विमर्होऽपि चित्तिपातनमिति पाठान्तरम् ।

२ अभिघातोऽपि विविधोऽपि कारणहेतुरिति पाठान्तरम् ।

३ विमर्होऽपि अभिघातनमिति पाठान्तरम् ।

४ तावत्तन्मोक्षरूपमिति पाठान्तरम् ।

५ इह विमर्होऽपि चित्तिपातनमिति पाठान्तरम् ।

अत्र पुष्पादौ मूल्यपञ्चगुणो दण्डः पूर्वमुक्तो वृहस्पतिना,
मनुना पुष्पादावेव यताद्यदण्डवर्णनं पुष्पादिवेशिञ्चीन व्यव-
स्थाप्यम्, अत्र पुष्पादिस्त्रामितोपशोत्पाद्योः न्यायसाम्यात् ।

कालायनः ।

क्षतं भङ्गोपमर्हौ वा कुर्याद्द्रव्येषु यो नरः ।

प्राप्नुयात्साहसं पूर्वं द्रव्यभाक् स्वाम्युदाहृतः ॥

क्षतं किञ्चिन्नायः, भङ्गोऽर्जनायः, उपमर्हः सर्वनायः । द्रव्य-
मिह कुड्यातिरिक्तम्* । महामूल्यमस्याभिघातेनाऽप्यनुपयुक्ततां
यद्याति स्फटिकादि, तदभिप्रेतं, तेन नाभिघाते तथा भेदे
इत्यादि याज्ञवल्क्येन विरोधः । नापि परस्पर‡लघुगुरुणां
क्षतादीनां समानदण्डप्रयोजकत्वमिति ।

याज्ञवल्करः ।

दुःखोत्पादि गृहे द्रव्यं क्षिपन् प्राणहरस्तथा ।

षोडश्याद्यः पणान्दण्डेऽ द्वितीयो मध्यमं दमम् ॥

गृहे परगृहे । दुःखोत्पादि कण्टकादि । प्राणहरं सर्पादि ।
षोडशपणानाद्यो दुःखोत्पादिद्रव्यप्रक्षेपी दण्डाः । मध्यमं पण-
पञ्चमत्तम्§ ।

* तोषोऽप्युत्पाद्य इति पाठान्तरम् ।

† कुड्यातिरिक्तमिति पाठान्तरम् ।

‡ परस्परमिति पाठान्तरम् ।

§ पदशतपञ्चकमिति पाठान्तरम् ।

दण्ड इत्यनुवृत्तौ विष्णुः ।

गृहकुट्याद्युपज्ञा* मध्यमसाहसं तच्च योजयेत् ।

तत् गृहकुट्यादिभेत्ता योजयेन्नतिसंस्फुर्यात् । पूर्वं याज्ञ-
वल्क्येन कुट्यमात्रसम्बन्धिनि भेदमात्रे दशपञ्चात्मको† दण्ड-
उक्तः, इह च गृहसहितकुट्यादिगते प्रोढ़विदारणे मध्यम-
साहसमित्यविरोधः‡ ।

तथा ।

गृहपीडाकरं द्रव्यं चिपन्दण्डः पण्यतम्§ ।

अत्र पीडाकरद्रव्यस्य गृहे क्षेपं कुर्वन्तः घातशपणदण्डाभिधानं
याज्ञवल्क्यस्य, विष्णोश्च तत्रैव पण्यतदण्डाभिधानम् । तदत्र
पीडातिशयहेतुत्वाहेतुत्वाभ्यां ध्वंसश्च ॥

तथा ।

साधारणापलापी च प्रेषितस्वाप्रदाता च पितृपुत्रा-
चार्य्याल्यर्त्विजामन्योन्यमपतितलागी च॥, नच तान्
यन्यात्शूद्रप्रव्रजितानां॥ देवे पित्रे भोजकयायोग्य-

* गृहकुट्याद्युपभजेति पाठान्तरम् ।

† विप्रतिपञ्चात्मक इति पाठान्तरम् ।

‡ मध्यमसाहसस्तु नित्यविरोध इति पाठान्तरम् ।

§ पण्य अतमिति पाठान्तरम् ।

॥ तत्रेति पाठान्तरम् ।

॥ मनेऽपानपतितानां लागीचेति पाठान्तरम् ।

•• शूद्रस्य प्रव्रजितानामिति पाठान्तरम् ।

कर्मकारी च समुद्रगृहभेदकानियुक्तशपथकारी* च
पशूनां पुस्वामिघातकारी† च ।

प्रव्रजितग्रन्थोऽथ वीहादिशब्दपरः‡ । समुद्रगृहभेदकः मुद्रित-
गृहमुद्रामोचकः । अग्रे वर्त्तमानमनियुक्तमिति पदमत्रापि
योज्यम् ।

पुनर्विशुः ।

असृग्म्यः कामचारेण सृग्मन्नसृग्म्यान् वध्यः§ रजस्वलां
शिक्षाभिस्ताडयेत् ।

कामचारेण स्वेच्छया, रजस्वलां सृग्मन्तीमिति शेषः । शिक्षाभि-
र्मुचनेचैः¶ ।

यशस्वल्करः ।

अर्घ्याक्रीयातिक्लमकङ्कातभार्याप्रहारकः ।

सन्दिष्टस्याप्रदाता च समुद्रगृहभेदकः ॥

सामन्तकुलिकादीनामपकारस्य कारकः ।

पञ्चाशत्पणिको दण्ड एवामिति विनिययः ॥

सञ्छन्दविधवागामी विक्रुष्टेऽनभिधायकः ।

अकारणे च विक्रोष्टा चाण्डालयोक्तमान् सृग्मन् ॥

* अनियुक्तशपथकारीति पाठान्तरम् ।

† पुस्वीपघातकारीति पाठान्तरम् ।

‡ वीहादिपर इति पाठान्तरम् ।

§ सृग्मन् वध्य इति पाठान्तरम् ।

¶ अनगवचैरिति पाठान्तरम् ।

शूद्रप्रजितानाञ्च दैवे पित्रो च भोजकः ।

अयुक्तं शपथं कुर्वन्नयोग्योऽयोग्यकर्म्मकृत् ॥

हृत्तुद्रपशूनाञ्च पुंस्त्वस्य प्रतिघातकृत् ।

साधारणस्थापलापी दासीगर्भविनाशकः ॥

पितापुत्रस्वसृभ्रातृदम्पत्याचार्य्यशिष्यकाः ।

एवामपतितान्योन्यत्यागी च शतदण्डभाक् ॥

अर्थोऽर्थाहः आचार्य्यादिः । अतिक्रमः आशालङ्घनं, प्रहार-
स्ताडनम् । सन्दिष्टस्य प्रेषितस्य । सामन्ताः स्वगृहक्षेत्रादि-
स्वायिनः । कुलिकाः स्वकुलजाताः* । आदिशब्दादन्येऽपि स्व-
ग्रामाद्भूताः स्वदेशोद्भूताश्च गृह्यन्ते । स्वच्छन्दविधवागामी नियो-
गाभावेऽपि तद्गामी । विक्रुष्टे घोरदयाक्रान्तेराहते† अनभि-
धायकः शक्तः सन्निति शेषः । अयुक्तं शपथं स्वमातरं गृह्णामी-
त्याद्याशयम्‡ । अयोग्यः शूद्रादिः, अयोग्यं कर्म्म प्रतिग्रहादि,
तेन प्रतिग्रहाद्ययोग्यः सन् प्रतिग्रहादिकारीत्यर्थः । हृत्तुद्र-
पशूनाञ्च पुंस्त्वस्येति, हृत्ताणामीपधादिना पुंस्त्वस्य फलप्रसव-
शक्तेः प्रतिघातकः, एवं तुद्रपशूनां हृत्त्वाद्यपेक्षया । साधा-
रणापलापी अन्यसाधारणं द्रव्यं स्वासाधारणीकृत्य वक्षकः§ ।

* कुलजाता इति पाठान्तरम् ।

† रात्रौ जते इति पाठान्तरम् ।

‡ आचार्यमिति पाठान्तरम् ।

§ अपरसाधारणं द्रव्येनिकल्पयच्छ इति पाठान्तरम् ।

हयेति पाठे हयो वसीयद् इति नियमः ।

ननुः ।

न माता न पिता न स्त्री न पुत्रस्यागमर्हति ।

त्यज्यपतितानितावाप्ता दण्डः शतानि षट् ॥

त्यागो विहितसत्काराद्यनाचरणं, स्त्रीमर्त्याश्च पक्षीपरः ।

शब्दलिखितौ ।

न मातापित्रोरन्तरमिच्छेत्पुत्रः* कामं मातुरेव यत्

सा हि साधारणी पोषणीया च†, न पुत्रः‡ प्रतिमुञ्चेता-

म्यत्र सौवामणीयागाल्जीवधृणाम्मातुरेवमत्याज्या माता

तथा पिता सपिण्डा गुणवन्तः सर्व्व एवात्याज्याः,

यस्यजेत्कामादपतितान्,§ स दण्डं प्राप्नुयाद्विगतम् ।

अत्र विष्णुयाज्ञवल्क्ययोः शतदण्डो विदुषीरन्योन्यत्यागे, मनुस्मृत्यु

षट्शतदण्डो विदुषा कामादेकतरत्यागे, शब्दलिखितयोर्द्वि-

शतदण्डसु कामादविहिततया एकतरेण त्यागे, एवञ्च विदुषी-

रन्योन्यत्यागेऽप्यनयेव दिग्वा दण्ड ऊह्यः ।

तथा ।

* श्रीमिति पाठान्तरम् ।

† अन्तरं विच्छेद न दृष्टेत् कामं विच्छेत्त इत्यर्थं मातुरेव अन्तरं न दृष्टेत् ।

नञ्चेत् पुत्र इति पाठान्तरम् ।

‡ पोषणी चेति पाठान्तरम् ।

§ न पुत्र प्रतिमुञ्चेत् सुक्री न जनेदिच्छते ।

¶ यस्यज्जद्वि तान् कामादपतितानिति पाठान्तरम् ।

न मातापितरावतिक्रामेन्न गुरुन्त्रयाणामतिक्रमेऽहच्छेदः।
 अतिक्रमेऽत्र पदाभिघातः, अभिघातकरणस्यैवाहस्य च्छेदनम्।
 विष्णुः।

येषां देयः पत्न्यास्तेषामपथदायी कार्पापणानाञ्च
 विंशतिः दण्डः। आसमार्हस्यासनमददृष्टं पूजार्ह-
 मपूजयञ्च प्रातिवेश्यब्राह्मणनिमन्त्रणातिक्रामी च निम-
 न्त्रयित्वा भोजनादायी च निमन्त्रितस्तृतीय्युक्ता अभु-
 ज्ञानः स्वर्णमापकं न निकेतयितुश्च द्विगुणम्॥
 येषामिति येषां पत्न्या देयो भवति, तेषामपथदायी पथिदायी
 न भवतीत्यर्थः॥ निकेतयितुर्निमन्त्रयितुः। प्रातिवेश्यब्राह्मण-
 निमन्त्रणातिक्रामी असत्यपि दोषे प्राप्ते निमन्त्रणावसरे निर-
 न्तरगृहवासिब्राह्मणनिमन्त्रणास्वीकारी।

मनुः।

प्रातिवेश्यानुवेश्यौ च कल्याणे विंशतिद्विजे।

अर्होवभोजयन्विप्रौ दण्डमर्हति मापकम्॥

कल्याणे विंशतिद्विजे, विंशतिर्द्विजा भोज्या यच्च तच्च। तेन
 तत्र कल्याणे प्रातिवेश्यानुवेश्यौ निरन्तरैकान्तरगृहवासिनौ

* कार्पापणपञ्चविंशतिमिति पाठान्तरम्।

† स्यादमर्हस्याहं च कुर्भन्मिति पाठान्तरम्।

‡ स्वर्णमधिकमिति पाठान्तरम्।

§ द्विगुणमितीति पाठान्तरम्।

¶ तेषामपथदायी न भवेदित्यर्थ इति पाठान्तरम्।

विप्रो भोजनाहोवभोजयन्मापकं दण्डमर्हति । मापकश्चात्र
रौप्यो वाक्तव्यः । उत्तरश्लोके मानवेन अधिकं भूतितुल्यात्मके
प्रातिवेश्यश्रोत्रियाभोजनरूपेऽपराधे विशिष्य हिरण्यमापक-
दण्डाभिधानादिति हस्तायुधः ।

मत्स्यपुराणे ।

आमन्त्रितो द्विजो यस्तु वर्त्तमानः प्रतिग्रहे ।

निष्कारणं न गच्छेत्तु स दाप्योऽष्टयत्नं दमम् ॥

प्रतिग्रहार्थनिमन्त्रितो विना कारणेन यो न गच्छति, तस्या-
ष्टोत्तरयत्नं पणो दण्ड इत्यर्थः ।

तरिकः स्थलजं शुल्कं ऋद्धन्दाप्यः पणान्दश ।

तरिकाः नद्यादिसन्तरणशुल्कग्रहणनियुक्तः* ।

ब्राह्मणप्रातिवेश्यास्तु तद्देवानिमन्त्रयन् ॥

ब्राह्मणाय ते प्रातिवेश्यायेति ब्राह्मणप्रातिवेश्याः ।

मनुः ।

श्रोत्रियः श्रोत्रियं सार्धं भूतिकृत्येष्वभोजयन् ।

तदन्नं द्विगुणं दाप्यो हिरण्यक्षैव‡ मापकम् ॥

तदन्नं तद्गौर्व्यमन्नं द्विगुणं दाप्योऽभोजिताय, हिरण्यक्षैव मापकं
राशे ।

* तरिक इति पाठान्तरम् ।

† नद्यादिगन्तु शुल्कग्रहणनियुक्त इति पाठान्तरम् ।

‡ हिरण्यक्षैवेति पाठान्तरम् ।

वैश्यं दूषयितुस्तदर्थं, शूद्रं दूषयितुः प्रथमसाहसम्* ।
अभक्ष्यं विष्णूवादि । जालपहारि सुराव्यतिरिक्तं लशुनादि,
सुरायाः पृथगुक्तात्वात् । शूद्रस्याभक्ष्यं कपिलादुग्धादि, निषिद्धं
पञ्चनखमांसादि, तदर्थं तदर्थमित्यवाव्यवहितस्तत्पदार्थः ।

याश्ववल्काः ।

द्विजं प्रदूष्याभक्ष्येण दण्ड उत्तमसाहसम् ।

क्षत्रियं मध्यमं वैश्यं प्रथमं शूद्रमर्चिकम् ॥

मनुः ।

अभक्ष्यमद्यथा मेयं वैश्यादीन् प्राशयन्† द्विजान् ।

जघन्यमध्यमोत्कृष्टान् दण्डानर्ह्यद्यथाक्रमम् ॥

पणाः शूद्रे भवेदण्डयत्तु पक्षाग्रदेव तु ।

अथ विष्णून् दण्डेन ब्राह्मणादिषु उत्तमेषु दूषितेषु, मन्वाद्युक्त-
स्यानुत्तमेष्वित्यविरोधः ।

तथा ।

यासितारः‡ स्वयं कार्या राज्ञा निर्विषयाश्च§ ते ।

अनेन स्वयमेव जालपहारिणी ये अभस्वभक्षणं कुर्वन्ते, ते
स्वदेशाद्राज्ञापसारणीया इत्युक्तम् ।

अत्रैव विष्णुः ।

* प्रथम साहसमिति पाठान्तरम् ।

† चादयमिति पाठान्तरम् ।

‡ यासितार इति पाठान्तरम् ।

§ निर्विषयास्त्विति पाठान्तरम् ।

जातिभ्रंशकरस्याभक्ष्यस्य भक्षयिता विवासः ।

याज्ञवल्क्यः ।

जारं चौरैर्त्वभिवदन्दाप्यः पञ्चशतं दमम् ।

सपजीव्य धनं सुश्रन्तदेवाष्टगुणीकृतम् ॥

यो जारं कुलभ्रंशादिभयाचौर इति अपक्रुतेः स पञ्चशतं पणानि* दण्ड्यः । अदि तु तस्मादेवोक्तोचरूप धनं गृहीत्वा जारं सुश्रति, तदा तदुक्तोचधनादष्टगुणं दाय्य इत्यर्थः ।

तथा ।

मृताङ्गसग्नविक्रेतुर्गुरीस्ताडयितुस्तथा ।

राजयानासनारोढुर्दण्डो मध्यमसाहसः ॥

मृताङ्गसग्नं यस्मादि, येन धृतेन म्रियते, मृतो वा येन दृश्यते तत् । तद्रूपमप्रकाशे विक्रेतुर्मध्यमसाहसो दण्ड इत्यर्थः । गुरीस्ताडयितुस्ताडनहेतावनुपस्थिते इति शेषः । राजयानासनारोढुः राजाज्ञां विनेति† शेषः ।

मनुः ।

अभिचारेषु सर्वेषु कर्त्तव्यो दियतो दमः ।

मूलकर्म्मणि शानातेः कृत्यासु विविधासु च ॥

अद्रूपितानां द्रव्याणां दूषणे भेदने तथा ।

* वदतीति पाठान्तरम् ।

† पञ्चशतपणमीति पाठान्तरम् ।

‡ राजा विनेति पाठान्तरम् ।

मणीनामपवेधे तु दण्डः प्रथमसाहसः ॥

यो लोभादधमो जाल्या जीवेदुत्कृष्टजातिभिः ।

ते राजा निर्धनं कृत्वा क्षिप्रमेव प्रवासयेत् ॥

अभिचारेषु सर्वेषु श्रेणादिरूपेण० अनपराधिनं प्रति क्रिय-
माणेषु, मूलकर्माणि च भेषजादिप्रयोगे अनातैरहितैपिभिः
क्रियमाणे, कृत्यासु उच्चाटनादिरूपासु असदृशीषु कर्तुर्दिश्यतो
दम इति पूर्वश्लोकार्थः । अदूषितानां द्रव्याणां दूषणे असद्व्य-
ससर्गेण दुष्टत्वापादने, येषां भेदनमात्रेणैव विघटनं, तेषां भेदे,
मणीनां मुक्तादीनां अपवेधने, प्रथमसाहसो दण्ड इति द्वितीय-
श्लोकार्थः । वैश्यादिरुत्कृष्टस्य क्षत्रियादेः कर्माणां जीवितं, तं
धनहीनं कृत्वा स्वराष्ट्रावि.सारयेदिति तृतीयश्लोकार्थः ।

याज्ञवल्करः ।

विप्रत्वेन तु शूद्रस्य जीवतोऽष्टमतो दमः ।

विप्रत्वेन ब्राह्मणक्षिप्रधारणेन ।

मनुः ।

संक्रमध्वजयष्टीनां प्रतिमानाश्च भेदक* ।

प्रतिकुर्यात्स तत्सर्वं दद्यात्पञ्चशतानि च ॥

संक्रमो जलोपरि गमनोचितः काष्ठादिवन्धः, सौकम इति† यस्य
प्रसिद्धिः, ध्वजो देवतायतनादिचिह्नम् । यष्टिर्हस्तङ्गागायल-

* ध्वजयष्टीनां प्रतिमानम् ।

† सौकम इति पाठान्तरम् ।

नादियष्टिः* । प्रतिमा देवतादिप्रतिकृतिः । प्रतिकुर्यात्पूर्वं
वल्कुर्यात् ।

कात्यायनः ।

हरेर्हिन्याद्देहापि देवानां प्रतिमां यदि ।

तद्गृहस्यैव यो भिन्यात्प्राप्नुयात्पूर्वसाहसम् ॥

. विष्णुः ।

अभक्ष्यस्य चाविक्रेयस्य विक्रीयी देवप्रतिमाभेदकश्च

उत्तमसाहसं दण्डम् ।

अत्र प्रथमादिसाहसानां विकल्पः, प्रतिमापकर्षोक्तिर्पाभ्यां परि-
स्थायः ।

नारदः ।

अविक्रेयाणि विक्रीणन् ब्राह्मणः प्रच्युतः पथः† ।

मार्गे पुनरवस्थाप्यो राज्ञा दण्डेन भूयसा ॥

गङ्गलिखितौ ।

प्रतिमारामकूपसंक्रमध्वजसेतुनिपानभङ्गेषु तत्कमुत्था-

पनं प्रतिसंस्कारोऽष्टमस्तथा ।

दण्ड इति शेषः । निपानं गवादिजसपानार्थं कूपसमीपकृतजला-
धारः, प्रतिसंस्कारः पुनः सज्जीकरणम् । उत्कृष्टप्रतिमादिभङ्गे-
ष्वयं‡ दण्डः । अनुत्कृष्टप्रतिमादिभङ्गे तु मानव इत्यविरोधः ।

* यदिरटमागायतमादिशक्तिरिति पाठान्तरम् ।

† प्रच्युतस्त इति पाठान्तरम् ।

‡ उत्कृष्टप्रतिमाभङ्ग इति पाठान्तरम् ।

मनुः ।

यसु पूर्वनिविष्टस्य तडागस्योदकं हरेत् ।

आगमश्चाप्यपां भिन्द्यात् दाप्यः पूर्वसाहसम् ॥

तडागभेदकं हन्यादप्सु शुद्धवधेन वा ।

तदापि प्रतिसंस्क्रुय्याद्दद्याच्चेत्तमसाहसम् ॥

पूर्वनिविष्टस्य पूर्वस्थितस्य स्नानपानादावुपयुक्तस्येति यावत् ।
आगमो येन कर्त्तव्यः तडागः पयसा पूर्यते, तं यो भिन्द्यात्
निरुन्ध्यात्, तस्य पूर्वसाहसो दण्डः । अप्सु मज्जननेति श्रेयः,
शुद्धवधेन वा, जलादन्यत्र गलनाडीवन्धादिना । प्रतिसंस्कारो-
त्तमसाहसयोः समुच्चयः । अथ च द्वितीयश्लोकेन तडागभेदके
उत्तमसाहसाभिधानं पूर्वोक्ततडागापेक्षया उक्तार्थमादायेत्य-
विरोधः । तोयाधारविशेषादेव विकल्प इत्यन्ये ।

हन्यादित्यनुवृत्तौ विष्णुः ।

सेतुभेदकतय ।

ग्रहलिखितवाक्यस्य सेतुभङ्गापेक्षयातिशयितसेतुभङ्गोऽत्र विव-
क्षित इति दण्डविकल्पोपपत्तिः ।

शारीरोऽङ्गच्छेदो वेत्यनुवृत्तौ ग्रहलिखितौ ।

वापीतडागोदयाभेदमार्गैरसद्रव्यदूषणेऽदासीदाससम्प्र-
दानकरणे ।

तीक्ष्णशलाकादिना मार्गदूषणे विपादिना† रसद्रव्यदूषणे अदा-

१ अजंमणि वर्यंगामन्यवि च पाठान्तरम् ।

† विषमादिनेति पाठान्तरम् ।

स्याद्य दासाय दाने शारीरो बध्नात्मको दण्डः, स्वल्पे तस्मिन्
अङ्गच्छेदमात्रं वा ।

याज्ञवल्क्यः ।

विषाग्निदां स्त्रियश्चैव पुरुषघ्नीमगर्भिणीम् ।

सेतुभेदकरीष्ठासु शिला बद्धा प्रवेशयेत् ।

विषाग्निदां पतिगुरुनिजापत्यप्रमापणीम् ।

विकर्णकरनासौष्ठौं कृत्वा गोभिः प्रमापयेत् ॥

विषाग्निदां पुरुषघ्नीं सेतुभेदकरींश्च स्त्रियं यदा तस्या गर्भो
न भवति, तदा असु शिलां बद्धा प्रवेशयेत् । विषाग्निदां-
विषाग्निदानेन पतिगुरुनिजापत्यप्रमापणीं विकर्णकरनासौष्ठौं
कृत्वा गोभिः प्रमापयेन्मारयेत् । मितक्षरायान् प्रथम-
विषाग्निदामिति स्थाने विप्रदुष्टामिति षष्ठितं, व्याख्यातश्च
विशेषतः प्रदुष्टामिति ।

यमः ।

उल्काग्निदायकाद्योरा घातकाद्योपघातकाः ।

स्वशरीरेण दण्ड्याः स्युर्मनुराह प्रजापतिः ॥

निपिदशरीरैतरदण्डविषयमेतत् । स्वशरीरदण्डोऽप्यनापरा-
धानुरूपो विवक्षितः ।

याज्ञवल्क्यः ।

क्षेत्रवेश्मग्रामवनविबीतखलदाहकाः ।

राजपत्न्यभिगामी च दग्धव्यासु कटाग्निना ॥

कटो वीरणमयः ।

कात्यायनः ।

प्राकारं भेदयेद्यसु पातयेच्छातयेत्तथाः ।

वध्नीयादभ्यसो मार्गं प्राप्नुयात्पूर्वसाहसम् ॥

मनुः ।

प्राकारस्यानुभेत्तारं परिखानाद्य पूरकम् ।

द्वाराणाञ्चैव भेत्तारं क्षिप्रमेव प्रवासयेत् ॥

रात्रः कोपापहन्तृयः प्रतिकूलेष्ववस्थितान् ।

घातयेद्विविधैर्दण्डैररीषाश्चोपजापकान् ॥

राष्ट्रेषु रक्षाधिकृताः परस्त्रादायिनः शठाः ।

भृत्या भवन्ति प्रायेण तैर्भ्यां रवेर्दिमाः प्रजाः ॥

ये कार्यिभ्योऽर्थमेव हि गृह्णीयुः पापचेतसः ।

तेषां सर्वस्वमादाय राजा क्षुर्यात्प्रवासनम् ॥

विनियुक्तासु कार्येषु हन्युः कर्माणि कार्यिणाम् ।

धनोन्नथा पथ्यमानान्निस्त्रांस्तान् कारयेन्नृपः ॥

कोपो राज्ञामर्थसञ्चयः । उपजापकान्नाष्ट्रभेदकान् कार्यिभ्यः

व्यवहरद्भ्यः कार्यिणामर्थिप्रत्यर्थिणाम् ।

याज्ञवल्क्यः ।

* तथा न पातयेत् वेति, पातयेच्छातयेत् वेति च, पाठान्तरम् ।

† प्रतिकूलेषु च स्थितानिति पाठान्तरम् ।

‡ वीराणाञ्चोपजापकानिति पाठान्तरम् ।

§ सम्भदकानिति पाठान्तरम् ।

ये राट्वाधिकतास्तेषां चारैर्भोक्ता विवेष्टितम् ।

साधून् सम्मानयेद्राजा विपरीतांसु घातयेत् ॥

उत्कोचजीविनो द्रव्यहीनान् कृत्वा प्रवासयेत् ।

सदानमानसत्कारान् शोचियान्वासयेत्सदा ॥

सदाममानसत्कारान् कृतदानमानपूजासनादिप्रतिपत्तीन् ।

तथा ।

अवध्यं यद्य बध्नाति वध्यं यद्य ममुच्छति ।

अप्राप्तव्यवहारश्च स दाप्यो दममुत्तमम् ॥

अवध्यमनपराधिनं अप्राप्तव्यवहारं व्यवहारार्थमानीतमनिष्ठा-
हितव्यवहारं^१ तच्च न बधीयात् वा मुचेदित्यर्थः^२ ॥

विष्णुः ।

दण्ड्यमुन्नीचयन्दण्डादिगुणं दण्डमावहेत् ।

नियुक्तव्याप्यदण्डानां दण्डकारी नराधमः^३ ।

कात्यायनः ।

राजक्रीडासु ये सक्ता राजवृत्त्युपजीविनः ।

अप्रियस्य तु वक्तारो वधं तेषां^४ प्रकल्पयेत् ॥

राजक्रीडासु राजासाधारणक्रीडासु ये सक्ताः तदनुमतिं विनेति
शेषः । एवं राज्ञः प्रजापालनरूपां वृत्तिं तदनुमतिं विना

१ राट्वाधिकतास्तेषामिति पाठान्तरम् ।

२ अनिहितव्यवहारमिति पाठान्तरम् ।

३ वद्य बधीयात् मुचेदित्यर्थ इति पाठान्तरम् ।

४ यो वधा वधं तस्मैति पाठान्तरम् ।

भालम्बन्ते ये ते, ये च राज एवाप्रियवादशीलाः॥

तथा ।

प्रतिरूपस्य कर्तारः प्रेक्षणाः† प्रकराद्ये ।

राजार्थमोपकायैव प्राप्नुयुर्विविधं वधम् ॥

प्रतिरूपस्य राजवेशस्य राजानुमतिं विना कारकाः, प्रेक्षणाः
राजकार्यमाधे नृत्यादिप्रेक्षकाः । प्रकरा ये दण्डाख्यं करं
प्रकटं गृह्णन्ति ।

इत्यादित्यनुवृत्तौ विष्णुः ।

ये चाकुलीना राज्यमभिकामयेयुः ।

अकुलीना राज्ञो यत्कुलं, तदप्रसूताः ।

याज्ञवल्करः ।

जनं वाप्यधिकं वापि लिखेद्यो राजशासनम् ।

भारदारिकचीरो वा सुक्षतो दण्ड उत्तमः ॥

राजशासनमियद्देयमियद्वाह्यमित्यादि राजादिष्टम्‡ ।

ग्रहलिखितौ ।

कूटशासनप्रयोगे राजशासनप्रतिषेधे कूटतुल्यमान-
प्रतिमानव्यवहारे शारीरोऽङ्गच्छेदो वा ।

कूटशासनप्रयोगे कूटराजाघादेरनुष्ठाने, राजशासनप्रतिषेधे
राजराजालङ्घने, मानं प्रत्यादि, शारीरो मरणरूपः, अङ्गं येन

• राज एवाप्रियवादिन अप्रियवादशीला इति पाठान्तरम् ।

† प्रेक्षका इति पाठान्तरम् ।

‡ राजदिष्टमिति पाठान्तरम् ।

तत्कुरुते, विकल्पस्त्वपराधीत्कर्पापकर्पाभ्यां व्यवस्थितः॥ ।

कात्यायनः ।

प्रमाणेन तु कूटेन मुद्रया वापि कूटया ।

कार्यन्तु साधयेद्यो वै स दाप्यो दण्डमुत्तमम् ॥ ।

प्रमाणेन सेख्येन ।

मनुः ।

कूटशासनकर्तृषु प्रकृतीनाञ्च दूषकान् ।

स्त्रीबालनाछाणघ्नांश्च हन्याद्विट्सेविनस्तथा ॥

शासनमिह राजादेशः । प्रकृतीनाममात्यानां दूषकान् विना
दोषं दोषोद्भावकान्, द्विट्सेविनः राजद्वेषिसेवकान् ।

विष्णुः ।

स्नाग्यमालसुहृत्कोपराष्ट्रदुर्गबलानि रान्याह्नानिः॥

प्रकृतयः तद्दूषकांश्च हन्यात् ।

अमात्यशब्देन प्रधानशिष्टोऽथ विवक्षितः । स्त्रराष्ट्रपरराष्ट्रयो-
थारचतुः स्यादुष्टांश्च हन्यात् ।

याज्ञवल्करः ।

शस्त्रावघातेऽर्गमस्य घातने चीत्तमी दमः ।

शस्त्रावघाते परगात्रे, गर्भस्य घातने गर्भविनाशने, पण्यतदमा-

• व्यवस्थाप्य इति पाठान्तरम् ।

† हन्याद्विट्सेविनस्तथा इति पाठान्तरम् ।

‡ स्नाग्यमालसुहृत्कोपराष्ट्रदुर्गबलानि रान्याह्नानि इति पाठान्तरम् ।

§ शस्त्रावघाते इति पाठान्तरम् ।

यवोधाद्वाङ्मणीगर्भवधे सर्वस्वहरणाद्यवबोधात्तदन्यगर्भपातोऽत्र
विवक्षितः । यध्यगतीकृर्पापेक्षया दृष्टानां विकल्पः । हला-
युधस्तु पुरुषवधे उत्तमः स्त्रीवधे त्वधमः । विकल्पव्यवस्थामाह
उग्रनाः ।

परिक्लेशेन पूर्वः स्यान्नैपज्येन तु मध्यमः ।

प्रहारिण तु गर्भस्य पातने दृष्ट उत्तमः ॥

परिक्लेशेनायासेन गर्भस्यैत्यन्वयः । नैपज्येन गर्भस्य पातने
इति सम्यन्धः ।

कात्यायनः ।

व्यापादनेन५ तत्कारी वधं विप्रमवाप्नुयात् ।

तत्कारी साक्षादधकारी ।

अत्रैव वृहत्सतिः१ ।

साहसं पञ्चधा प्रोक्तं वधस्तत्राधिकः स्मृतः ।

तत्कारिणी नार्धदमैः शास्त्राः३ वध्याः प्रयत्नतः ।

प्रकाशवधका ये च तथा चोपांशुघातकाः ।

राज्ञा सम्यग्धनं५ हित्वा हन्तव्या विविधैर्मधैः ॥

मित्रप्राप्त्यर्थलोभैर्वा राज्ञा लोकहितैरपिणा ।

न मोक्तव्याः साहसिकाः सर्वभूतभयावहाः ॥

५ व्यापादने निति व्यापारेण निति च पाठांतरम् ।

१ छुतिरिति पाठांतरम् ।

३ शास्त्रा इति पाठांतरम् ।

५ वधनिति पाठांतरम् ।

लोभाद्व्यादा यो राजा न हन्यात्पापकारिणः ।

तस्य प्रचुभ्यन्ते राष्ट्र राज्याश्च परिहीयते ॥

मित्रप्राप्त्यर्थलोभेन भोक्तव्या इत्यन्वयः । किन्तु राज्ञा लोक-
हितैषिणा हन्तव्या इति सम्बन्धः ।

तथा ।

वन्धाग्निविषग्रस्त्रेणऽपरान्यसु प्रमापयेत् ।

क्रोधादिना निमित्तेन नरः साहसिकसु सः ॥

बोधायनः ।

अत्रियादीनां ब्राह्मणवधे वधः सर्वस्वहरणश्च । तेषा-
मेव तुल्यावकाष्टवधे यथाबलमनुरूपश्च दण्ड कल्पयेत् ।
अत्रियवधे गोसहस्रस्यपञ्चाधिकां^१ राष्ट्र उत्सृजेद्देह-
निर्यातनार्थं शतं वैश्ये दश शूद्रे वृषभयाधिकाः । शूद्र-
वधेन गोवधः स्त्रीवधश्च व्याख्यातः । अन्यत्रात्रेय्याऽ^२ धेन्व-
नहुहोरन्ते चान्द्रायणं चरेदात्रेय्या वधः^३ अत्रियवधेन
व्याख्यातः । हंसभासवर्हिणचक्रवाकबलाकाकाकोलूका-
मृषिकभेकतैलीकगवभुनकुलादीनां वधः शूद्रवत्^४ ॥

* वन्धाग्निविषग्रस्त्रेण पाठान्तरम् ।

† वृषभाधिकं वेति पाठान्तरम् ।

‡ अन्यत्रात्रियवधवदिति पाठान्तरम् ।

§ उदकावध इति पाठान्तरम् ।

॥ तैलीकेति पाठान्तरम् ।

॥ शूद्रवधवदिति पाठान्तरम् ।

यदा चत्रिया वैश्याः शूद्रा ब्राह्मणं व्रन्ति, तदा तेषां सर्वस्वं
 गृहीत्वा वधः कार्यः । यदा तु तेषामेव चत्रियादीनां मध्ये
 तुल्यावकृष्टजातीयवधो भवति, चत्रियः चत्रियवैश्यशूद्राङ्गन्ति,
 वैश्यो वैश्याशूद्रो, शूद्रः शूद्रं, तदा यथावत् यथासामर्थ्यमनुरूपं
 दण्डसुशमसाहसादिरूपं शारीरं वा दण्डं कल्पयेत् । यदा
 तु ब्राह्मणः चत्रियवैश्यशूद्राङ्गन्ति, तदा क्रमेणैवैतान्दण्डान्
 गृहीयात् । चत्रियवधे गोसहस्रं हयभाधिकं, वैश्यवधे गोशतं,
 शूद्रवधे हयभाधिकगोदशकम् । शूद्रवशाचेयीव्यतिरिक्तस्त्रीवधे
 धेनवनहुद्व्यतिरिक्तगोवधे च दण्डः । आचेयीवधे धेनवनहुद्वधे च
 चत्रियवधदण्डः* । हंसभासादीनां वधे शूद्रवदण्ड इति बाधकार्यः ।
 आचेयी चतुमती, तैलिकः† कुष्कुन्दरिः, खम्बुनकुलः, एवञ्च††
 पूर्व्वनकुलपदं जलनकुलपरम् । आदिशब्देनान्येऽपि तिर्य्यक्षो
 विवक्षिताः । विहितवधव्यतिरिक्तवधविषयश्चैतत् ।

वृहस्पतिः ।

एकस्य बह्वी यत्र प्रहरन्ति रुमान्विताः ।

मर्मप्रहारदीपस्तु‡ घातकस्य उदाहृतः ॥

मर्मघाती तु यस्तेषां यथाक्तं दापयेदनम्॥ ।

* चत्रियवदण्ड इति पाठान्तरम् ।

† तैलीक इति पाठान्तरम् ।

‡ यतएवेति पाठान्तरम् ।

§ मर्मप्रहारदीपस्त्विति पाठान्तरम् ।

॥ दापयेदनमिति पाठान्तरम् ।

आरम्भस्तथायय दीपभाजस्तद्वतः ॥

घतस्याल्पमहत्त्वञ्च मन्त्रस्थानञ्च यत्नतः ।

सामर्थ्यानुबन्धञ्च ज्ञात्वा चिद्भैः प्रसाधयेत् ॥

एकस्य मन्त्रघातितघातिरूपा बहवो यत्र प्रहारं कुर्वन्ति,
तत्र मन्त्रघातिनमेव यथाक्तं दण्डं दापयेदित्यर्थः । यथोक्तं य
यज्जातीयस्य प्राणिनो घातकानधिकृत्य य उक्तः, सः तदघाति-
नस्तु दण्ड आरम्भस्तदित्यादिनोक्तः, मन्त्रघातित्व-तदघातित्वा-
निययार्थं घतस्येत्यादि ।

नारदः ।

अधिशेषेण सर्वेषामेव दण्डविधिः स्मृतः ।

यथाहते ब्राह्मणस्य न वधं ब्राह्मणोऽर्हति ॥

शिरसी मुण्डनं दण्डस्तस्य निर्व्यासनं पुरात् ।

ललाटे चाभिगस्ताङ्गः प्रयाणं गर्हमेव तु ॥

साहसधीर्ययोर्यमः ।

न गारीरी ब्राह्मणस्य दण्डो भवति कर्हिचित् ।

शुते ॥ बन्धने बद्धा राजा भक्तं प्रदापयेत् ॥

अथवा बन्धनं रज्ज्वा कन्धे वा कारयेन्मृगः ।

मासार्द्धमासं कुर्वीत कार्यं विघ्नाय तत्त्वतः ॥

यथापराधं विप्रन्तु विकर्माण्यपि कारयेत् ।

राजदुष्टानि यो भाषेदण्डो निर्विषयः स्मृतः ॥

अवध्या ब्राह्मणा गावो मोक्षेऽग्निर्वैदिकी श्रुतिः ।

शुभे रक्षिते यतः पलायनं न भवति, विकर्माणि उच्छिष्ट-
मार्जनादीनि । यो रामदुष्टानि भाषते, तस्य दण्डो निर्विषयः,
निर्विषयत्वं देवान्निःसारणमिति* यावत् ।

अथ याज्ञवल्क्यः ।

यः साहसं कारयति स दाप्यो द्विगुणं दमेम् ।

यथैवमुक्ताहं दाता कारयेत्स चतुर्गुणम् ॥

कारयेत्साहसमिति† श्रेयः । यथाह ददामीत्येवमुक्ता‡ कार-
यति तस्य चतुर्गुणो दण्डोऽनुबन्धोत्कर्षादित्यर्थः ।

कात्यायनः ।

आरभस्तदायश्च तथा भार्गवोद्देशकः ।

आश्रयः शस्त्रदाता च भक्तदाता विकर्षणाम् ॥

युद्धोपदेशकश्चैव तद्दिनाशप्रवर्त्तकः ।

उपेक्षाकार्ययुक्तश्च दीपयक्तानुमीदकः ॥

अनिषेधा क्षमी यः स्वात्मैवं ते कार्यकारिणः ।

यथाशक्त्यनुरूपस्य दण्डमेवां प्रकल्पयेत् ॥

तद्दिनाशप्रवर्त्तकः युद्धोपदेशं विनेव विषादिना नाशप्रवर्त्तकः ।

उपेक्षाकारी निषेधे साक्षादक्षमीऽपि परादिनापि‡ निषेधानु-

* देवान्निःसारणमिति पाठान्तरम् ।

† साहसवचनमिति, वचसि च, पाठान्तरम् ।

‡ ददामीति उक्ता तदिति पाठान्तरम् ।

§ वाचादिनादीनि पाठान्तरम् ।

कूलकारीः । अयुक्तो रात्राऽनियुक्तः, घातनीयदेवपत्ता, अयुक्तो
घातकासम्बन्धः इत्येके ।

नारदः ।

अयुक्तं साहसं कृत्वा प्रत्यासत्तिं भजेत यः ।

द्रुयास्त्रयं वा सदसि तस्यार्धविनयः स्मृतः ॥

गूहमानस्तु दौःशील्याद्यदि पापः स जीवति ।

सभ्यायास्य न तुष्यन्ति तीव्री दण्ड्य पात्यते ॥

प्रत्यासत्तिर्विनयकर्तृसाक्षिभ्यं, द्रुयाद्वा सदसि साहसं कृतं,
तेनः अथगूहमानत्वमुक्तम् । तेन साहसमगूहमाने तत्कर्तृदि
अनधिकदण्डः, गूहमाने तु अधिक इति पूर्वोत्तरद्वौकार्थः ।
हलायुधस्तु साहसकार्येऽप्यन्यायसाहसं कृत्वा यदि प्रत्यासत्तिं
प्रापयितुं भजते, स्वयमेव वा साहसकर्तृत्वं निवेद्य दण्डो मे
क्रियतामिति वदेत्. तस्य यथातदण्डार्धदण्डः । यस्तु
दौःशील्यं गूहमानः तस्मादेव जीवति, तस्य त्विद्वितादिभिः
साहसकारित्वं निधित्वऽस्त्वपि साहसे तीव्री दण्ड इत्यर्थ-
माह ।

इति विवादरत्नाकरे साहसतरङ्गः ।

—०६०—

० निवेद्यानुत्पन्नासीति चित्तं पुनर्कृत्य दण्डते, परं निवेद्यानुत्पन्नासीति चित्तं
अस्य इति ध्येयम् ।

† घातकासम्बन्ध इति पाठान्तरम् ।

‡ वनेमेति पाठान्तरम् ।

§ निधित्वमिति ध्येयं पाठान्तरम् ।

अथ घातकान्वेषणम् ।

तत्र याज्ञवल्क्यः ।

अविज्ञातहतस्याशु कलहं सुतबान्धवाः* ।
प्रष्टव्या योयितयास्य परपुंसि रताः पृथक् ॥
स्त्रीद्रव्यवृत्तिकामो वा केन वा साहसं गतः ।
तत्प्रदेशसमासत्रं पृच्छेद्वापि जनैः जनैः ॥

तत्प्रदेशसमासत्रं हननदेशसमीपस्यम् ।

बृहस्पतिः ।

हतः संदृश्यते यत्र घातकस्तु न दृश्यते ।
पूर्ववैरानुमानेन ज्ञातव्यः स महीभुजा ॥
प्रातिवेश्यानुवेश्यौ च तस्य मित्रारिवान्धवाः ।
प्रष्टव्या राजपुरुषैः सामादिभिरुपक्रमैः ॥
विज्ञेयोऽसाधुसंसर्गाच्चिह्नहोदेन मानवैः† ।
एषोदिता घातकानां‡ तत्कराणाञ्च भावना ॥
गृहीतः शङ्कया§ यस्तु न तत्कार्यं प्रपद्यते ।
अपयेन विशोदय्यः सर्व्ववादेष्टव्यं विधिः ॥

तत्कार्यं हननरूपं, न प्रतिपद्यते पृष्टः सन्वानुमन्यते ।

* कलहस्य स्वबान्धवा इति, कलहस्य स्वबान्धवा इति च, पाठान्तरम् ।

† विज्ञेयोऽसाधुसंसर्गाच्चिह्नहोदेन वा नरेति पाठान्तरम् ।

‡ एषा हि घातकानां इति पाठान्तरम् ।

§ शङ्कित इति पाठान्तरम् ।

ध्यासः ।

ज्ञात्वा तु घातकं सम्यक् समहायं सवाभ्यवम् ।

हन्त्याश्चित्रैर्वधोपायैरुद्देगजनकैर्नृपः ॥

आरम्भकृतसहाय्येति द्रव्यसहितसहायो विवक्षितः । इह
त्वत्पुनस्तद्विहितसहाय इति न तेन सह विरोधः । वाश्वपाथ
ये साहसकत्तारं बुद्धामि न तं परित्यजन्ति ॥

बुद्धस्यतिः ।

द्विधैर्विशुद्धो मोक्षः स्यादशुद्धो बधमर्हति ।

निग्रहानुग्रहाद्वाग्निः कीर्त्तिर्धर्मैश्च वर्धते ॥

इति विषादरत्नाकरे घातकान्निवृत्ततरङ्गः ।

अथ संग्रहणम् ।

तत्र बुद्धस्यतिः ।

मादय्यं द्विविधं प्रीतं साहसघ्नं त्रिलक्षणम्* ।

पापमूलं संग्रहणं त्रिराकारं† निबोधत ॥

● सहसायमारम्भकृतसहायं घातकं साहसकत्तारं बुद्धामि न तं परित्यजन्तीति
पाठाक्षरम् ।

● त्रिलक्षणमिति पाठाक्षरम् ।

† त्रिराकारमिति पाठाक्षरम् ।

बलोपाधिक्षते हे तु तृतीयमनुरागजम् ।
 तत्पुनस्त्रिविधं प्रोक्तं प्रथमं मध्यमुत्तमम् ॥
 अतिच्छन्त्या यत्क्रियते सुप्तोश्चत्तममत्तया ।
 प्रलपन्त्या वा रहसि बलात्कारकृतन्तु तत् ॥
 छद्मना गृह्यमानीय गत्वा वा तत्स्वसन्नम् ॥
 सयोगः क्रियते यस्यास्तदुपाधिक्षतं^१ विदुः ॥
 अन्योन्यचक्षूरागण दूतीसम्प्रेषणेन च ।
 कृतं रूपावलोकनेन श्रेयं तदनुरागजम् ॥

व्यासः ।

संग्रहस्त्रिविधो श्रेयः प्रथमो मध्यमस्तथा ।
 उत्तमश्चेति शास्त्रेषु तस्योक्तं लक्षणं पृथक् ॥
 अदेशकाले सम्भाष्य अरणी^२ च परस्तियाः ।
 अपाङ्गप्रेक्षणं हास्यं प्रथमः संग्रहः स्मृतः^३ ॥

एतच्च विरंसया विशेषणीयम् ।

बृहस्पतिः ।

अपाङ्ग प्रेक्षणं हास्यं दूतीसम्प्रेषणं तथा ।

सर्गभूषणवस्त्राणां प्रथमः संग्रहः स्मृतः^४ ॥

नारदः ।

१ वाग्वच कर्तव्योति पाठान्तरम् ।

† य स्थापदुपाधिक्षतमिति पाठान्तरम् ।

‡ अदेशकालसम्भाष्यमरण्ये इति पाठान्तरम् ।

§ पूर्वं संग्रहश्च स्मृतमिति पाठान्तरम् ।

परस्त्रिया सहाकाले अदेशे पुरुषस्य तु ।

स्थानसम्भाषणामोदास्तयः संग्रहणक्रमाः ॥

नदीनां सङ्गमे तीर्थेष्वारामेषु वनेषु च ।

स्त्रीपुंसौ यत्समेयातां तच्च संग्रहणं स्मृतम् ॥

दूतिसम्प्रेषणैर्वापि लेखसम्प्रेषणैरपि ।

अन्यैर्वापि व्यभिचारैराद्यं संग्रहणं स्मृतम् ॥

अकाले रात्र्यादौ, अदेशे निर्जनादौ, स्थानमेकत्र स्थितिः,
आमोदः परिहासः ।

वृहत्सतिः ।

प्रेषणं गन्धमाल्यानां फलमद्यान्नवाससाम् ।

सम्भाषणञ्च रहसि मध्यमं संग्रहं विदुः ॥

व्यासः ।

प्रेषणं गन्धमाल्यानां धूपभूषणवाससाम् ।

प्रसीभनश्चात्रपानैर्मध्यमः संग्रहः स्मृतः ॥

वृहत्सतिः ।

एकशय्यासनं क्रीडां पुष्पनालिविहने तथा ।

एतत्संग्रहणं प्रोक्तमुत्तमं शास्त्रवेदिभिः ॥

व्यासः ।

शय्यासने विविक्ते तु परस्परमपात्रयः† ।

• व्यभिचारैर्वाप्यनिति पाठान्तरम् ।

† परस्परमपात्रय इति पाठान्तरम् ।

केशाकेशिशब्देनैव ज्ञेय उत्तमसंग्रहः ॥

मनुः ।

उपकारक्रिया केलिः स्वर्गभूषणवाससाम् ।

सहशय्यासनञ्चैव सर्व्वं संग्रहणं श्रुतम् ॥

उपकारक्रिया हितावरणं, केलिर्नर्कं, उत्तममिति शेषः ।

भारदः ।

दर्पाश्वा यदि वा मोहाच्छाया वा स्वयं वदेत् ।

पूर्वं मयेयं भुक्तेति तच्च संग्रहणं श्रुतम् ॥

पाणौ यद्यापि गृह्णीयाद्भवेद्यां वस्त्राञ्चलेऽपि वा ।

तिष्ठ तिष्ठेति वा ब्रूयात्सर्व्वं संग्रहणं श्रुतम् ॥

याज्ञवल्करः ।

पुमान् संग्रहणे याज्ञः केशाकेशि परस्त्रिया ।

सुयो वा कामजैयिकेः प्रतिपत्तौ इयोस्तथा ॥

संग्रहणप्रवृत्तः पुमान् कामजया केशाकेशिकर्षणक्रियया अन्यैश्च कामजैयिकैः कार्यैर्वाद्र्द्विषयतादिभिः^१ संग्रहणवानिति नियतस्य इति तात्पर्य्यार्थः । अव्ययत्वानुसृततीयाविभक्तिधार्य केशाकेशिशब्दः ।

तथा ।

नीविस्तनमावरणमूरुकेशावदर्शनम्^२ ।

* यद्य निवृत्तौवादिति पाठान्तरम् ।

† कामजैरामरचनखचरादिभिरिति पाठान्तरम् ।

‡ कर्षणमिति पाठान्तरम् ।

अदेयकालसम्भार्यः सहायस्थानमेव च ॥

कुर्वाण इति शेषः । अथ इत्यन्वयः ।

कात्यायनः ।

यानि कर्माणि भिनयन् पुमान् कुरुते क्वचित् ।

आरम्भास्ते तु निर्दिष्टा गर्हिताः कामसाधकाः ॥

परस्त्रियमभिनयन् यावन्तं कर्मकलापं पुमान् करोति, सर्व्व-
ऽसौ संयज्ञारम्भः ।

तमेव प्रपद्यति ।

भूतोपचारपुण्ये देवेनास्यानसद्वतः* ।

कण्टके गाम्भिर्याहीनः कर्णनासाकरादिषु ‡

एकस्यानासनाहारः संयज्ञो मुनिभिः§ गृह्यतः ।

न याज्ञो ह्यन्ययाकारी याहको दण्डमर्हति ॥

गर्भयातो नखानाद्य दर्शनम्¶ गर्भधारणम् ।

धारणं परवस्ताणामनङ्गारायुधस्य च ॥

एभियिज्ञैः सदा स्त्रिया अभिचाररताः स्त्रियः ॥

अथ करादिष्वित्यादिग्रन्थेन कण्टके गाम्भिर्येनासातिरिक्तमहं

* अदेयकालसम्भार्यमिति, अदेयकालसम्भार्यमिति च, वाङ्मनसम् ।

† भूतोपचारपुण्ये देवेनास्यानसद्वत इति भूतोपचारपुण्ये देवोपचारोपसद्वत इति च वाङ्मनसम् ।

‡ कण्टके गाम्भिर्याहीनि वाङ्मनसम् ।

§ गृह्यतेति वाङ्मनसम् ।

¶ दर्शनमिति वाङ्मनसम् ।

प्राज्ञम् । तेन भूतोपचारयुक्तः स्ताम्बूलाद्युपकरणयुक्तः । कीरे
कर्णेऽम्बरे कर्णे नासायां करादाविति षट्सु स्पृशति, एकस्थान-
एकासन एकाहारेण[†] भवति, स नवप्रकारः संग्रहो प्राज्ञकै-
र्नियेतव्य इत्यर्थः । न प्राज्ञ इत्यादिनाहंन एतैरेव चिह्नेर्भावा-
न्तरप्रयुक्तैर्न संग्रहो नियेतव्यः । यस्तु तेनैव तथात्वनिश्चयः
कुरुते, स एव दण्डः । गर्भपात इत्यादिना, एभिर्गर्भपाता-
दिभिर्निमित्तैर्धर्मिचाररता[‡] इति ज्ञेयमित्युक्तम् ।

तथा ।

गन्धमात्याम्बरैश्चैव लेख्यसम्प्रेषणैरपि ।

प्राज्ञकं सर्वमेव स्याद्वारम्भकरणं हि तत् ॥

अस्मत्कुकार्यसंसर्गाद्गृहं संग्रहणं विदुः॥ ।

कामी तु संस्थितो यत्र आरम्भकामसाधके[§] ।

तत्तत्तद्गृहणं तस्य प्रासङ्ग्यगृहणं ह्यतः^{||} ॥

* भूतोपचारयुक्त इति पाठान्तरम् ।

† एकस्थानाहनाहारवेति पाठान्तरम् ।

‡ भावान्तरप्रयुक्तैरेति पाठान्तरम् ।

§ यदार्थनिश्चयनिति, तथात्वमिति च, पाठान्तरम् ।

॥ अनिवारिता इति पाठान्तरम् ।

॥ अस्मात् कुकार्यसंसर्गाद्गृहं संग्रहं विदुरिति, अस्मादकार्यसम्भवाद्गृहं संग्रहं
विदुरिति च, पाठान्तरम् ।

॥ आरम्भे कामसाधक इति, कामी वा कामसाधक इति च, पाठान्तरम् ।

॥ प्राज्ञ संग्रह्य ह्यत इति, प्रासङ्ग्य संग्रह ह्यत इति च, पाठान्तरम् ।

याहकं यद्वणस्यावरोधस्य निमित्तमिति* हत्तायुधः ।
दृष्टस्यतिः ।

अथाणामपि चैतेषां प्रथमो मध्य उत्तमः ।

विनयः कल्पनीयः स्यादधिको द्रविणाधिके ॥

अथाणामप्येतेषां प्रथममध्यमोत्तमसाहसकारिणाम्† । यथा-
क्रमं प्रथममध्यमोत्तमदण्डाः, अधिकधनस्य तु प्रथमादिभ्यो-
ऽधिकोऽपि दण्ड इत्यर्थः ।

मनुः ।

परस्य पत्न्या पुरुषः संभाषं योजयेत्सह‡ ।

पूर्वमाचारितोदोषैः प्राप्नुयात्पूर्वसाहसम् ॥

पूर्वमाचारितः पूर्वमेव तत्स्त्रीप्रार्थनादिभिरभिभूतः । तिरंसा-
विरोधकारणं विना सभाषणे चैव§ दण्डः । यस्वना-
चारितः कारणान्तरात्सभाषणं कुरुते, न स दोषं प्राप्नुया-
दिति ।

मनुरेवाह ।

यस्वनाचारितः पूर्वमभिभाषेत कारणात् ।

न दोषं प्राप्नुयात्किञ्चिदहि तस्य व्यतिक्रमः ॥

आपस्तम्बः ।

* निमित्तमित्येति पाठान्तरम् ।

† प्रथममध्यमोत्तमसंज्ञाकारिणामिति पाठो युक्तः ।

‡ सभाषां योजयन्नाह इति पाठान्तरम् ।

§ चैवाभिभि पाठान्तरम् ।

अबुद्धिपूर्वमलङ्कतो वाऽऽ परदारेषु प्रविशन् कुमारीं
वाचा वाध्यः,† बुद्धिपूर्वन्तु दण्ड्यः ।

वाचा वाध्यः यद्यदुष्टाययएवाज्ञानादनलङ्कतः परस्त्रियाः पर-
कन्यायाय समीपमुपसर्पति, स वाचा वाध्यः भर्क्षनीयः ।
यदि तु दुष्टभावएव तथा कुरुते, तदा वित्तानुसारेण दण्डनीय
इत्यर्थः ।

मत्स्यपुराणम् ।

भिक्षुकोऽप्यथवा नारी योऽपि स्यात्तु कुशीलवः ।

प्रविशेत्प्रतिपिदन्तु प्राप्नुयात्पूर्वसाहसम् ॥

यस्तु सञ्चारकस्तत्र पुरुषः स तथा भवेत् ।

पारदारिकवहण्ड्यो यद्य स्यादवकाशदः ॥

भिक्षुकादयः प्रतिपिदा अपि स्त्रागारं प्रविशन्तो दीपसंग्रहेन
निरुपणीयाः, दुष्टतायां पूर्वसाहसं दण्ड्याः । यस्तु सञ्चारकः
स्त्रियं पुरुषं वाभिसारस्थानं प्रापयति, यो वा स्त्रीपुरुषयोरभि-
सारस्थानदाता, तौ पारदारिकवहण्ड्यावित्यर्थः ।

नारदः ।

नाथवत्या परगृहे संयुक्तस्य स्त्रिया सह ।

दुष्टं संग्रहणं तज्ज्ञैर्नागतायाः स्वयं गृहे ।

अभिगमानुवृत्तीः विष्णुः ।

• बुद्धिः पाठान्तरम् ।

† वाध्यः इति पाठान्तरम् ।

‡ अभिगमनानुवृत्ताविति पाठान्तरम् ।

अतोऽन्येन प्रकारेण ग्रहतो ग्रहणं भवेत् ।

स्वयमेवावतायान्तु स्वग्रहे न तु दोषभाक् ॥

अदुष्टत्यक्तदारस्य क्लीवस्याधमकस्य च ।

स्नेच्छानुपेयुषो दाराव दोषः साहस्ये भवेत् ॥

दुष्टं संप्रहणं पुरुषदण्डार्हताप्रयोजकं, तेन क्लीवस्याधमस्य वा स्नेच्छान् स्नेच्छान्दारास्तथादुष्टत्यक्तान् स्नेच्छान्दाराणामुपगच्छतः पुरुषस्य न दण्ड इत्यर्थः । स्नेच्छान्दाराणामुपगच्छत्यन्वयः ॥

मनुः ।

भिक्षुका वन्दिनश्चैव दीचिताः कारवस्तथा ।

सम्भाषणं गृहे स्त्रीभिः कुर्युरप्रतिवारिताः ॥

न सम्भाषं सह स्त्रीभिः प्रतिपिदाः समाचरेत् ।

निपिदो भाषमाणसु सुवर्णं दण्डमर्हति ॥

वन्दिनस्त्वावकाः, दीचिताः यन्नार्थं कृतदीक्षाः, कारवः भृत्यार्थ-
शिल्पिनः* । अनिपिदा भाषमाणाः सम्भाषणं कुर्वाणाः ।

याज्ञवल्करः ।

स्त्री निपेधे यतं दण्ड्या दिग्यतन्तु दमं पुमान् ।

प्रतिपेधे तयोर्दण्डो यथा संप्रहस्ये तथा ॥

स्त्री परपुरुषेण सह सम्भाषणादौ निपिदापि यदि ताकुरुते,
तदासौ यतं दण्ड्या ; पुरुषस्त्वेवं कुर्वाणो दिग्यतं दण्ड्याः ।

* इत्युक्ते इति पाठान्तरम् ।

† यथा शिल्पिन इति पाठान्तरम् ।

स्त्रीपुंसौ च निषिद्धौ परस्परसम्भाषणादौ यदि प्रसक्तौ भवत-
स्तदा तौ अभिगमवदृष्ट्यावित्वर्थः ।

मनुः ।

नैप चारणदारेषु विधिर्नाम्नीपजीविषु ।

सक्तयन्ति हि ते नारीर्निगूढायारयन्ति च ॥

चारणादीनां नाम्नीपजीविनां वेशोपजीविनाश्च दारेषु नैपः
पूर्वोक्तोऽभिभाषणनिषेधविधिस्तदधीनदृष्टविधिय, यस्मादेते
स्वभार्यां पुरुषान्तरैर्योजयन्ति प्रच्छन्नीकृत्य चारयन्ति च ।

यदि तु ताभिरपि निगूढं सम्भाषणं कुरुते, तदा दृष्ट-
त्वेन दाम्यएवेत्याह ।

किञ्चिदेव तु दाम्यः स्वात्मभार्याः ताभिराचरन् ।

प्रेथासु चैकभक्तासु रहः प्रव्रजितासु च ॥

प्रेथासु दासीषु, एकभक्तासु एकपुरुषमात्रावसत्वासु, प्रव्रजितासु
बौद्धादिब्रह्मचारिणीषु । किञ्चित्पुनरेव दर्शितसुवर्णापिचया
अल्पम् ।

शङ्कलिखितौ ।

सर्वेषां स्वदारनियमः स्वकर्मप्रतिपत्तिश्च, येन येनाङ्गे-

• चारणानां नटादीनामिति पाठान्तरम् ।

† निगूढ इति पाठान्तरम् ।

‡ सम्भाषणमिति पाठान्तरम् ।

§ एकपुरुषमात्रावसत्वास्त्विति पाठान्तरम् ।

¶ बौद्धादिब्रह्मचारिणीष्विति पाठान्तरम् ।

नापरार्थं कुर्यात्, तत्तस्य हेतुव्यमष्टसहस्रं वा दण्डो-

ऽन्यत्र ब्राह्मणाददण्डोहि ब्राह्मणः ।

येन येनाह्नेन हस्तादिना, ब्राह्मणवर्जमयं दण्डः सर्वेषां,
ब्राह्मणवर्जमित्यन्वयात् ।

मनुः ।

परदाराभिर्मर्षे तु प्रहृत्तामृषाहीयतिः ।

उद्देगजनकैर्दण्डैश्चिह्नयित्वा मवासयेत् ॥

तत्समुत्थो हि लोकस्य जायते वर्णसद्वरः ।

येन मूलहरोऽधर्मः सर्वनाशाय कल्पते ॥

अब्राह्मणः सयज्ञे प्राणान्त दण्डमर्हति ।

चतुर्णामपि वर्णानां दारा रक्षतमाः स्मृताः ॥

अब्राह्मणः सयज्ञे प्रातिलोभ्येनेति शेषः ।

इति विवादरत्नाकरे सप्तदशपरब्रह्म ।

—•—

अथ्याभिगमदण्डः ।

तत्र दण्डव्यतिः ।

सहसा कामयेद्यस्तु धनं तस्याखिलं हरेत् ।

उत्कृत्य लिङ्गमपणौ आमयेद्गर्भेन तु ॥

छद्मना कामयेद्यस्तु तस्य सर्व्वहरोदमः ।

अद्वयित्वा भगाद्धेन पुरात्रिर्वासयेत्ततः॥

दमोऽन्तिमः समायान्तु हीनायामर्दिकस्ततः ।

पुंसः कार्य्योऽधिकायान्तु गमने सम्प्रमापणम् ॥

यः सहसा बलेन परस्त्रियमनिच्छन्तीमेवाभिगच्छति, तस्य सर्व्वस्य गृहीत्वा लिङ्गवृषणो कृत्वा गर्हमेव पुरपरिभ्रामणं१ दण्डः । यस्तु छद्मना छलेन परस्त्रियमनिच्छन्तीमेवाभिगच्छति, तस्य सर्व्वधमादाय भगाद्धेनाद्वयित्वा पुरात्रिर्वासनं दण्डः । यस्तु बलच्छले विहाय दूतादिप्रेषणद्वारा समानजातीयां परस्त्रियं गच्छति, तस्यान्तिमः उत्तमोदण्डः, हीनायान्तु बलच्छले विहाय गच्छतो मध्यमो दण्डः । उरुदण्डजातीयान्तु दूतादिप्रेषणद्वारा बलच्छलाभ्यां वा गच्छतो मारणमेवेत्यर्थः३ ।

आपस्तम्बः ।

सन्निपाते वृत्ते मित्रस्य छेदनं सप्तपणस्य ।

सन्निपाते अभिगमे ।

कात्यायनः ।

स्त्रीषु वृत्तोपयोगः स्वात्मसङ्घ पुरुषो यदा ।

वधस्तत्र प्रवर्त्तते कार्य्यातिक्रमणं हि तत् ॥

- पुनर्निर्वासयत इति पाठान्तरम् ।
- † पुरपरिभ्रामणमिति पाठान्तरम् ।
- ‡ मारणपरमवन्त्येव इति पाठान्तरम् ।

स्त्रीषु उत्कृष्टजातीयासु वृत्तोपयोगः जाताभिगमः, प्रसह्य
हठेन ।

यात्रवल्काः ।

सजातावृत्तमो दण्ड आनुलोम्ये तु मध्यमः ।

प्रतिलोम्ये वधः पुंसो नार्याः कर्णादिकर्त्तनम् ।

कर्णादीत्यादियदः ज्ञेयादिपरः । एवञ्च पुंसः नार्याधि-
कायामिति वृहस्पतिवाक्येऽपि स्त्रीकर्णादिसहितमेव प्रमर-
पणं द्रष्टव्यम् ।

विष्णुः ।

पारजायी सवर्णागमने तूत्तमसाहसं दण्डः हीनवर्णा-
गमने मध्यमं गोगमने चात्यागमने च वधः उत्तमा-
गमने च ।

अत्यागमने असृष्ट्याभिगमने, पारजायी पारदारिकः ।

शङ्खलिखितौ ।

अनिवेदितप्रवेशे तत्रोत्तममुत्तमायां, विपर्यये मध्यम-
साहसं, प्रतिलोमैकान्तरावस्कन्दने सर्व्वस्वं वधो वा,
विपर्यये सविरोधः सर्व्वस्वं वा ।

अनिवेद्य स्त्रीगृह प्रविश्य उत्तमां ब्राह्मणस्त्रियमभिगच्छती
ब्राह्मणस्योत्तमसाहसो दण्डः । विपर्यये ब्राह्मणस्य घनि-
यादिगमने मध्यमसाहसो दण्डः । प्रतिलोमैकान्तरावस्कन्दने
प्रतिलोमस्य गूद्रादेरेकान्तरितद्विजातिस्त्रीगमने वधः सर्व्व-

स्वापहारसहितो दण्डः । वाग्व्यदः समुच्चये । आर्यस्त्रीगमने
निद्रोदारः० सर्वस्वहरणञ्च, गुप्ता चेदधोऽधिक इति गौतम-
यचनात् । विपर्यये सन्निरोधः, ब्राह्मणस्यागुप्तपत्नीगमने
वैश्यस्य संवत्सरं वन्यनागारे तिरोहितस्य सर्वस्वापहारो
दण्डः । वैश्ये सर्वस्वदण्डः स्यात्संवत्सरनिरोधतः१ इति
मनुयचनादिति लक्ष्मीधरेण व्याख्यातम् । हत्तायुधसु यो
हीनजातिरुत्तमजातीयस्तीगृहमनिवेशं प्रविशति, तदासौ
दुष्टत्वमुन्नीयः॥ उत्तमसाहसं दण्डः । यदि उत्तमजातीय एव
हीनजातीयायाः पूर्ववद्गृहं प्रविशति, तदासौ मध्यमसाहसं
दण्डः । यदि तु प्रतिलोभो हीनः एकान्तरितामुत्तम-
जातीयां स्त्रियमभिगच्छति, यथा ब्राह्मणो वैश्यां चरियः
गूढाऽ, तदा तस्य सन्निरोधो वन्यनं सर्वस्वहरणं वा अपराध-
महत्त्वमहत्त्वाभ्यां व्यवस्थाकार्यम् । संवत्सरनिरोधितस्य
सर्वस्वापहरणं दण्डो वैश्ये । वैश्ये सर्वस्वदण्डः स्यादिति
मनुयचनात् ।

पुंसां सन्दाहयेत्पापं शयने ततश्चायवे ।

दर्पगमनाधिकारे मनुः ।

० मित्रव्यद इति पाठान्तरम् ।

१ निरोधित इति पाठान्तरम् ।

१ सर्वस्वमुपनीवेति पाठान्तरम् ।

॥ विधेयं पुनश्चैव पाठः, परं दादयो वैश्यः, चरिषा गृह इति पाठः सद्रूपते
इति दृष्टव्यम् ।

अभ्यादध्युः काष्ठानि यत्र दह्येत पापकृत् ॥
 अभ्यादध्युः परितः क्षिपेयुः । वध्यधातिन इत्यर्थः ॥
 नारदः ।

माता मातृवसा ज्यूर्मातृत्वानी पितृवसा ।
 पितृवसस्त्रिग्विधस्त्री भगिनी तत्सखी क्षुपा ॥
 दुहिताचार्यभार्या च सगोत्रा शरणागता ।
 दात्री प्रव्रजिता साध्वी धात्री वर्णोत्तमा च वा ॥
 आसामन्यतमां गत्वा गुरुतत्पग उच्यते ।
 शिष्यस्त्रीकर्त्तनाक्षत्र नान्यो दण्डो विधीयते ॥
 मातात्र जननीव्यतिरिक्ता पितृपत्नी, गुप्ताविषयमेतत् ।
 याज्ञवल्क्यः ।

पितुः स्वसारं मातुष मातुनानीं क्षुपामपि ।
 आचार्यपत्नीं स्वसुतां गच्छंसु गुरुतत्पगः ॥
 हित्वा लिङ्गं वधस्तस्य सकामायाः स्त्रियास्तथा ।
 सकामाया इति उक्तानां मध्ये या स्त्री ययोक्तं प्रतियोगिनं
 कामयते, तस्या अपि लिङ्गच्छेदपूर्वको वधो दण्डः ।
 व्यासः ।

गुप्तायाः संग्रही दण्डो ययोक्तः परिकीर्तितः ।
 शृच्छन्त्यामागतायान्तु गच्छतोऽर्द्धदमः स्मृतः ।
 ययोक्त उक्तमसाहमरूपः । एष त्वर्द्धदण्डः स्त्रीवादिभार्या-
 व्यतिरिक्तासु, स्त्रीवादिभार्यासु दण्डाभावोक्तेः ।

मनुः ।

सहस्रं ब्राह्मणो दण्डो गुप्तां विप्रां वलाहजन् ।

यतानि पञ्च दण्डः स्वादिच्छन्त्या सह सङ्गतः ॥

मौख्यं प्राणान्तिको दण्डो ब्राह्मणस्य विधीयते ।

इतरैर्यान्तु वर्णानां दण्डः प्राणान्तिको भवेत् ॥

वैश्ययेश्चत्रियां गुप्तां वैश्यां या क्षत्रियो व्रजन् ।

• यो ब्राह्मण्यमगुप्तायां तत्समं दण्डमर्हतिः ॥

सहस्रं ब्राह्मणो दण्डं दाय्यो गुप्ते तु ते व्रजन् ।

शूद्रायां क्षत्रियविशोः साहस्रो वै भवेद्दमः ॥

मोक्षरमिति यत्राभिगमने प्राणान्तिको दण्ड उक्तः, तत्र ब्राह्मणस्य शिरोमुण्डनमेव^१ दण्डः, दण्डमर्हति इत्यत्र दण्डोमध्यम-साहसः ।

आपस्तम्बः ।

नाश्व आर्यैः^२ शूद्रायाम् ।

आर्यो ब्राह्मणादि^३, नाश्वो निर्व्यासः । हहस्यतेर्हीनायामर्चिकस्तत इति वाक्ये अन्यपूर्वा शूद्रा विवक्षिता, इह त्वनन्यपूर्वा, तेन न निर्व्यासदण्डविधिविरोध इति, शूद्रायामनन्यपूर्वायामिति विशेषयतः कल्पतरुकारस्याभिप्रायः । शूद्राव्यतिरिक्तहीनविषयमेव हहस्यतिवाक्यमित्यन्ये ।

१ साहस इति पाठान्तरम् ।

२ मुण्डनमेवेति पाठान्तरम् ।

३ आर्यवति पाठान्तरम् ।

मनुः ।

अगुमे चत्रियावैश्ये शूद्रां वा ब्राह्मणो व्रजन् ।

शतानि पञ्च दण्डाः स्याद्वहस्रन्वत्यनस्त्रियम् ॥

संवत्सराभिगमस्तस्य दुष्टस्य द्विगुणो दमः ।

ब्राह्मण्या सह संवासे चाण्डाल्या तावदेव तु ॥

चत्रियावैश्ये इति द्वितीयादिवचनम्, अन्यजस्त्री रजकादिस्त्री ।
एवञ्चात्यागमने वधोक्तिर्ब्राह्मणव्यतिरिक्तविषया, संवत्सरा-
भिगमस्तस्येति यथाभिगमे यो दण्ड उक्तः, संवत्सरव्यापकयेत्
तन्मूलोऽदण्डो द्विगुणो चाद्यः । एवञ्च समयाधिक्यमादायैव
तदनुसारेणेति* परमार्थः । तथा ब्राह्मण्या सह संवासे
चाण्डाल्या तावदेव तु । ब्राह्म्या धर्मभ्रष्टाचारा अवसवकर्म-
धर्मा† च ब्राह्म्येति हारीतोक्तेः । हलायुधस्तु ब्राह्म्यातिक्रान्त-
विवाहकाला कन्येत्याह ।

याज्ञवल्क्यः ।

अन्याभिगमने लङ्ककवन्धेन प्रवासयेत् ।

शूद्रस्तथाह्य एव स्यादन्त्यस्यार्यागमे वधः ॥

अङ्ककवन्धः अग्निरस्तपुरुषाकारपुरुषाङ्कः‡ तेनाङ्कयित्वा त्रैवर्णिकं
निर्व्यासयेत् । तथा शूद्रोऽह्य एव स्यात्, एवकारेण प्रवासन-

* तदुक्त इति पाठान्तरम् ।

† तदनुसारेण दण्ड इति पाठान्तरम् ।

‡ अवसवकर्मधर्माभारिति पाठान्तरम् ।

§ अङ्क कवन्ध अग्निरस्तपुरुषाकारपुंसोऽह्य इति पाठान्तरम् ।

मात्रनिषेधः । तेनान्त्याभिगमे वधीक्षोरविरोधः । अन्य-
स्यार्थागमे वधः । आर्या चैवर्णिकस्त्री, तदभिगमे, अन्यस्या-
ण्डालो वध्य इत्यर्थः । पारिजाते तु शूद्रस्तयान्त्य एव स्यादिति
पठितं व्याख्यातञ्च अन्य एव स्यान्न पुनः शूद्रेषु प्रवेश इति ।
अत्राविरोधो व्यक्त एव ।

बीधायनः ।

शूद्रं कटाग्निना दहेत् ।

द्विजस्त्रीगमन इति शेषः, कटो वीरणः* ।

शूद्रस्येत्यनुवृत्तौ गौतमः ।

आर्यस्त्रीगमने लिङ्गोद्धारः सर्वस्वहरणञ्च, गुप्ता चेदधी-
धिकः ।

आर्यस्त्री चैवर्णिकस्त्री ।

आपस्तम्बः ।

वध्यः शूद्र आर्याणां दारांघ्रास्य चाकर्षयेत्† ।

ब्राह्मणीगन्तारमित्यनुवृत्तौ‡ यमः ।

शूद्रन्तु घातयेद्राजा शयने तप्तआयसे ।

दहेत्पापकृतं तत्र काष्ठैः पर्णैस्तृणैस्तथा ॥

मनुः ।

शूद्रो गुप्तमगुप्तं वा द्वैजातं वर्षमावसन् ।

* वीरणमूलमिति पाठान्तरम् ।

† वध्यं यद्र आर्याणां दारावेदिकेदिति पाठान्तरम् ।

‡ ब्राह्मणी इत्यत्र सेवत इत्यनुवृत्ताविति पाठश्च ग्रामादिक इति ध्येयम् ।

अगुप्तैकाङ्गसर्वस्वी गुप्ते सर्वेण हीयते ॥
 वैश्यः सर्वस्वदण्डः स्यात्संवत्सरनिरोधितः ।
 सहस्रं चत्त्रियो दण्डो मीण्डं मूत्रेण चार्हति ॥
 (माद्वर्णी यद्यगुप्तान्तु सेवेयातामिति स्थितिः ।
 गुप्तां चेच्छूद्रवदण्डो दग्धव्यो वा कटाग्निना ॥
 द्वैजातं वर्णं हिजस्त्रियमावसन्नभिगच्छन्नगुप्तैकाङ्गसर्वस्वी
 अगुप्तायामेकाङ्गेन सर्वस्वेन च हीयते । सर्वेण अङ्गेन सर्व-
 स्वेन च । अगुप्तमाद्वर्णीगमने वैश्यः संवत्सरं बद्धा सर्वस्वेन
 दण्डः, चत्त्रियस्तु सहस्रं दण्डो मूत्रेण यिरोऽभिपिच्य
 सुण्ठनीयश्च । गुप्ताच्चेदिति, रक्षितां माद्वर्णीं गच्छतो वैश्य-
 चत्त्रिययोः शूद्रवदण्डो दाहो वा कटाग्निना ।
 तथा ।

चत्त्रियायामगुप्तायां वैश्ये पञ्चयतो दमः ।
 मूत्रेण मीण्डमिच्छेत्तु चत्त्रियो दण्डमेव वा ॥
 यदि चत्त्रियः परचत्त्रियामगुप्तां सङ्गच्छेत्तदा मूत्रेण मीण्डं,
 यद्वा वैश्यायत्पञ्चयतं यथान्दण्ड एव । सत्स्मीधरेण तु दण्ड-
 मेवेति स्थाने मीण्डमेवेति प्रकृतम् ।

हारीतः ।

त्रेयसः शयनशायिनं राजा बद्धा म्रभिः खादयेत्,
 काष्ठेयेनां दहेत् ।

● एकमात्रेनेति पाठाकारम् ।

† संवत्सरनिरोधेन सर्वस्वेन चेति पाठाकारम् ।

येयस उक्तद्वयस्य शयनशायिनं स्त्रीगामिनम् । एनामुक्तद्व-
यस्यस्त्रियम्* ।

गौतमः ।

श्रुभिः खाद्येद्राजा हीनवर्षगमने स्त्रियं प्रकाशं पुमांसं
घातयेद्यथोक्तं वा ।

यथोक्तमिति, पुत्रोऽपि वा श्रुभिः खादनम् । यथोक्तं लिङ्गो-
च्चारः सर्वस्वहरणश्चेति पारिजातः ।

वयिष्ठः ।

शूद्रयेद्राक्षणीं गच्छेद्दीरणैर्वेष्टयित्वा† शूद्रमग्नौ प्रास्ये-
द्राक्षणाः शिरसि वापनं कृत्वा‡ सर्पिषाभ्युक्ष्य§
नग्नां खरमारोप्य महापथं ब्राजयेत्¶ । पूता
भवतीति विज्ञायते । वैश्ययेद्राक्षणीं गच्छेद्दीहित-
दर्भैर्वेष्टयित्वा|| वैश्यमग्नौ प्रास्येद्राक्षणाः शिरसि
वापनं कृत्वा सर्पिषाभ्युक्ष्य** नग्नां खरमारोप्य
महापथमनुब्राजयेत्†† । पूता भवतीति विज्ञायते ।

* उक्तद्वयस्य स्त्रियमिति पाठान्तरम् ।

† दीरणदशैर्वेष्टयित्वेति पाठान्तरम् ।

‡ कारयित्वेति पाठान्तरम् ।

§ सर्पिषाभ्युक्ष्यमिति सर्पिषाभ्युक्ष्येति च पाठान्तरम् ।

¶ अनुब्राजयेदिति पाठान्तरम् ।

|| दीहितदर्भैर्वेष्टयित्वेति दीहितदर्भैर्वेष्टयित्वेति च पाठान्तरम् ।

** सर्पिषाभ्युक्ष्येति पाठान्तरम् ।

†† अनुब्राजयेदिति ब्राजयेदिति च पाठान्तरम् ।

राजन्ययेद्वाङ्मणीमभिगच्छेच्छरपदैर्वैष्टयित्वा राजन्यमग्नी
प्राप्तेद्वाङ्मण्याः शिरसि वापनं कृत्वा सर्पिषाभ्यज्य
नग्नां खरमारोप्य महापथमनुव्राजयेत् । पूता भव-
तीति विज्ञायते । एवं वैश्यो राजन्यायां मैथुन-
माचरन् । शूद्रस्तु राजन्यामैश्वर्योः ।

यमः ।

हमलं सेवते या तु ब्राह्मणी मदमोहिता ।

तां श्रमिः खादयेद्राजा संस्थाने बध्यधातिनाम् ॥

वैश्यं वा क्षत्रियं वापि ब्राह्मणी सेवते तु या ।

शिरसो मुण्डनं तस्याः प्रयाणं गद्गमेन तु ॥

बध्यधातिनां संस्थाने, बध्यन्ते घातयन्ति चाण्डालादयः,
तैरधिष्ठिते देशे ।

गृहमागत्य या नारी प्रलोभ्य स्वर्गनादिना ।

कामयेत्तत्र सा दण्ड्याः नरस्यार्द्धदमः स्मृतः ॥

क्षिप्रनासीष्ठकर्णान्तां परिभ्राम्याणुः मज्जयेत् ॥

खादयेत्कारमेयैर्वा संस्थाने बहुसंस्थिते ॥

तत्र सा दण्ड्याः यः स्त्रियं प्रलोभ्य सङ्गच्छतः पुरुषस्य दण्डः,

• प्राशयामिति पाठान्तरम् ।

† स दण्ड इति पाठान्तरम् ।

‡ परिभ्राम्याणुति पाठान्तरम् ।

§ मज्जयेदिति पाठान्तरम् ।

¶ स दण्ड इति पाठान्तरम् ।

तेन दण्डगः तदण्डार्धः पुरुषस्य । छिन्नेत्यादिना तस्या
एवाधिकोऽथैकस्मिन् उक्तः । बहुसंस्थिते बहुभिराकीर्णैः ।

मनुः ।

भर्तारं लङ्घयेद्या तु घ्रातिस्त्रीगुणदर्पिता ।

तां श्वभिः खादयेद्राजा संस्थाने बहुसंस्थिते ॥

लङ्घयेत्पतिमवज्ञाय पुरुषान्तरं गच्छेत्, घ्रातिस्त्रीगुणदर्पिता
घ्रातिभिः स्त्रीगुणेन सोन्दर्यादिना तुच्छीकृताऽ ।

हन्यादित्यनुवृत्तौ विष्णुः ।

स्त्रियमवशक्तभर्तृकांश्च तदतिक्रामणींश्च ।

अवशक्तभर्तृकामनुपयुक्तभर्तृकां तदतिक्रामणीं अन्यपुरुष-
गामिणीं, मिलितमिदं हनननिमित्तम् ।

याज्ञवल्क्यः ।

छित्त्वा लिङ्गं वधस्तस्य सकामायाः स्त्रियास्तथा ॥ ।

* दण्ड इति पाठान्तरम् ।

† तस्याभिराधिक इति पाठान्तरम् ।

‡ बद्धाकीर्ण इति पाठान्तरम् ।

§ लक्ष्मीकृतेति पाठान्तरम् ।

“भर्तारं लङ्घयेद्या तु स्त्री घ्रातिगुणदर्पिता ।

तां श्वभिः खादयेद्राजा संस्थाने बहुसंस्थिते ॥”

या स्त्री प्रवृत्तधनिकपिशादिशान्त्वदपेक्ष सोन्दर्यादिगुणदर्पेण वा पति पुरुषान्तरीय
गमनालङ्घयेत् राजा बहुभिराकीर्णैश्च दश श्वभिर्भक्षयदिति कुल्लुकभट्टः ।

॥ अनुपयुक्तभर्तृकानिति अवशक्तभर्तृकामिति अनुपयुक्तभर्तृकानिति च पाठान्तरम् ।

॥ स्त्रिया अपीति पाठान्तरम् ।

वृद्धस्यतिः ।

अनिच्छन्ती तु या भुक्ता गुप्तां तां वासयेद्दृष्टेः ।

मलिनाङ्गीमधःशय्यां पिण्डमात्रेणजीविनीम् ॥

कारयेन्निष्कृतिं कृच्छ्रं पराकं वा समे गताम् ।

हीनवर्णोपभुक्ता या त्याज्या बध्ना च सा भवेत् ॥

समे गतां समवर्णे पुरुषे सङ्गताम् ।

कात्यायनः ।

न सतन्त्राः स्त्रियो ब्राह्मणः पुमांस्तत्रापराध्यते ।

प्रभुणा शासनीयास्ता राजा तु पुरुषं नयेत् ॥

सतन्त्राः सखामिकाः स्त्रियो राज्ञा न यात्रा न कर्षणीयाः,

राजा तु पुरुषं नयेत्स्त्रीस्वामिनं पुरुषं प्रापयेत् । स्वामि-

दारैव तदृणो प्राद्व इति तात्पर्यम् ।

तथा ।

प्रेषितस्वामिका नारी प्रापिता यद्यभिग्रहे ।

तावत्ता बन्धने स्थाप्या यावत्स्यादागतः प्रभुः ॥

अभिग्रहे अभिसारनिमित्तग्रहे सति राजपुरुषैर्यदि राज-

गृहं नीता ।

मत्स्यपुराणे ।

यत्तात्तन्मूषयेद्यस्तु परमार्थां नरः कश्चित् ।

यद्यदृणो भवेत्तस्य नापराधो भवेत्स्त्रियाः ॥

• यहीति पाठान्तरम् ।

† पुनरिति पाठान्तरम् ।

अद्रव्यां सृतपत्नीन्तुः संगृह्णन्नापराधुयान् ।
बलात् परिगृहाणसु सर्वस्वं दण्डमर्हति ॥

इति विवादरत्नाकरे अभिगमदण्डतरङ्गः ।

अथ कन्यादूषणम् ।

तत्र मनुः ।

योऽकामां दूषयेत्कन्यां स सद्यो वधमर्हति ।

सकामां दूषयंतुल्यो न वधं प्राप्नुयाद्वरः ॥

अकामामनिच्छन्तीं, तुल्योऽभिगम्यजातीयः ।

मत्स्यपुराणे ।

अकामां दूषयेत्कन्यां स सद्यो वधमर्हति ।

सकामां दूषयाणस्तु† प्रातः प्रथमसाहसम् ॥

अत्रापि तुल्यत्वमेव विवक्षितम् । उक्तमजातीयार्थां सका-
मायामपि हीनस्य वधविधानात् ।

सन्निपाते वृत्ते इत्यनुवृत्तौ आपस्तम्बः ।

* सृतपत्नीश्चेति पाठान्तरम् ।

* अभिगमजातीय इति पाठान्तरम् ।

† दूषयाणस्त्विति पाठान्तरम् ।

कुमार्थान्तु खान्यादाय नाशः ।

स्त्वानि धनानि आदाय नाशो निर्व्यासः । एतच्च हीनाया-
मकामायाम् ।

मनुः ।

उत्तमां सेवमानसु जघन्यो वधमर्हति ।

शुक्लं दद्यात्सेवमानः समागच्छेत्तमामपि ॥

उत्तमामिच्छन्तीं, समां सजातीयाम् । शुक्लं उभयसम्प्रतिपक्ष-
द्रव्यमासुरविवाहवत् ।

नारदः ।

कन्यायामसकामायां द्रष्टुलस्यावकर्त्तव्यम् ।

उत्तमायां वधस्त्वेवं सर्व्वस्वहरणं तथा ॥

सकामायान्तु कन्यायां सवर्णेनास्त्यतिक्रमः ।

किन्त्वलङ्घ्यं संकृत्य स एवेनां समुद्वेष्ट ॥

द्रष्टुलस्य अङ्गुलिद्वयस्य, अङ्गुलीसाध्यमैश्वर्यनविषयमेतत् । येन
येनाङ्गेनापराधुयात्तत्तदेवास्त्रं क्षिप्यादिति सामान्यप्राप्तत्वा-
दिति पारिजातः ।

शङ्खलिखिती ।

कन्यायामसकामायां द्रष्टुलच्छेदो दण्डः । उत्तमायां

वधो जघन्यस्य । समायां शुक्लमाभरणञ्च दिगुणं
स्त्रीधनं[†] दत्त्वा प्रतिपाद्येत ।

* समानिच्छेयिता यदीति कुपूजमदसम्मत पाठ ।

† धनमिति पाठान्तरम् ।

सकामायां दण्डः पट्यतरूपो भनूक्तो दण्डुलच्छेदसहकारी
आसुरविवाहोक्तदानप्रवृत्तिं द्विगुणं स्त्रीधनं शुल्कश्च कन्यायै
तदनुभूय दत्त्वा तां गृह्णीयात्, समाधामिच्छन्त्यामिति
शेषः । इदमप्यङ्गुलिसाध्यमैथुनविषयम् । हरिहरसु दण्डुल-
परिमाणलिङ्गच्छेद इत्याह ।

मनुः ।

अभिपद्य तु यः कन्यां कुर्याद्दूषेण मानवः ।

तस्याशु कल्मेः षड्गुण्यो दण्डश्चार्हति* पट्यतम् ॥

अभिपद्य अभिभूय, कुर्याद्दूषयेत्, कल्मेः क्लेशे ।

तथा ।

सकामां दूषमाणसु† नाङ्गुलिच्छेदमाप्नुयात् ।

द्विगुणं दमं दाय्यः प्रसङ्गविनिवृत्तये ॥

हीनकन्याविषयमेतत् ।

तथा ‡

कन्यैव कन्यां या कुर्यात्क्यात्तस्या द्विगुणो दमः §

शुल्कश्च द्विगुणं दद्याच्छिफायैवाप्नुयाद्दमः ॥

या कन्यां विप्रकुर्यात्तस्त्री सद्योऽसौ मौण्ड्यमर्हति ।

* दमश्चार्हतीति पाठान्तरम् ।

† दूषयाणक्षिति पाठान्तरम् ।

‡ यथेति पाठान्तरम् ।

§ कन्यैव कन्यायां कुर्यात्तस्या आद्विगुणो दम इति पाठान्तरम् ।

अद्भुत्परीरेव च च्छेदं खरेणोद्दहनं तथा ॥

कन्यां भजन्तीमुत्कष्टं न किञ्चिदपि दापयेत् ।

जघन्यं सेवमानान्तु संयतां वासयेद्दृष्टेः ॥

दिगुणं दिशतापेक्षया, शिफा अत्र जटारज्वादिप्रहाराः ।

स्त्री कन्यातिरिक्तयोपित् ।

धात्रधत्ताः ।

अलङ्कृतां हरन् कन्यामुत्तमं हान्यथाधमम् ।

दण्डं दद्यात्तवर्णासु प्रातिलोभ्ये वधः स्मृतः ॥

सकामास्त्रुलोभासु न दोषस्त्वन्यथा दमः ।

धूषणे तु करच्छेद उत्तमायां वधस्तथा ॥

अलङ्कृतामन्यस्मै दातुं प्रसाधिताम् । उत्तममुत्तमसाहसम् ।

अन्यथा धनलङ्कृताम् । अधर्मं प्रथमसाहसम् । वधी ह्रीनवर्णस्य ।

मनुः ।

कन्यां भजन्तीमुत्कष्टं न किञ्चिदपि दापयेत् ।

जघन्यं सेवमानान्तु संयतां वासयेद्दृष्टेः ॥

सेवमानां मैथुनार्थमनुकूलयन्तीं[†], संयतां निरुद्धाम् ।

इति विवादरत्नाकरे कन्यादूषणविवरणम् ।

• इदं वचनमुत्तराय चलिखितं व्याख्यातकेन प्रसादप्रतीतिरिति चिन्त्यम् ।

† माद्वयनीति पाठान्तरम् ।

अथ बन्धक्याद्यभिगमदण्डः ।

तत्र बन्धक्यधिकारे यमः ।

परदारि सयवर्णासु दण्ड्याः स्त्रुः पञ्च छण्डलान्* ।

असवर्णास्त्रानुलोभ्ये दण्डी द्वादशकः स्मृतः† ।

परदारि परदारगमने । यवत्रयं छण्डलः । द्वादशको द्वादश-
पणः ।

व्यासः ।

बहुभिर्भुक्तपूर्वा या गच्छेद्यस्तां नराधमः ।

तस्य वेश्यापदिच्छन्ति दण्डनं न तु दारवत् ॥

कात्यायनः ।

कामार्त्ता सैरिणी या तु स्वयमेव प्रकाशयेत्‡ ।

राजादेशेन भोक्तव्या विख्याप्य जनसन्निधौ ॥

नारदः ।

सैरिष्यन्नाह्वयणी वेश्या दासी निष्कामिनी च या ।

गम्याः स्त्रुरानुलोभ्येन स्त्रियो न प्रतिस्रोमतः ॥

आस्त्रेव तु भुजिष्यास्तु दीपः स्यात्परदारवत् ।

गम्या अपि हि नोपेया यतस्ताः सपरिश्रहाः ॥

* दण्डा एव पञ्च छण्डला इति पाठाक्षरम् ।

† द्वादशको दम इति पाठाक्षरम् ।

‡ प्रकाशयेदिति पाठाक्षरम् ।

स्त्रैरिणी स्ववशा पुंयली । श्रवाह्वणीति विशेषणः क्षत्रिया-
द्येति यावत्, दासी स्त्रीया कर्मकरी,† निष्कामिनी कुटुम्बि-
निर्गताः‡ पुंयली । गर्भ्याः स्युरिति निषेधमात्रं न तु पाप-
निषेधः । भुजिष्यासु अन्येनावरुध्य भुज्यमानासु । सपरिग्रहाः
परिणवरुद्धाः ।

याज्ञवल्करः ।

अवरुद्धासु दासीषु भुजिष्यासु तथैव च ।

गम्यास्त्वपि पुमान्दाप्यः पञ्चाशत्पणिकं दमम् ॥

अवरुद्धासु दासीषु अन्येनावरुध्य धृता या दास्यः§ तासु बहु-
लोमजास्त्वपि॥ ।

व्यासः ।

परावरुद्धागमने पञ्चाशत्पणिको दमः ।

प्रसह्य वेश्यागमने दण्डो दशपणः स्मृतः ॥

याज्ञवल्करः ।

प्रसह्य दास्या गमने दण्डो दशपणः स्मृतः ।

बहूनां यद्यकामासौ चतुर्विंशतिकं धृयक् ॥

अयोनी गच्छती रागात्पुरुषं वापि मेहतः ।

* गम्याः निषेधस्तत्राह्वणीति पाठान्तरम् ।

† स्त्रीयकर्मकरीति पाठान्तरम् ।

‡ कुटुम्बिणीकृतेति पाठान्तरम् ।

§ दासी भाव्य इति पाठान्तरम् ।

॥ अनुलोमजातास्त्वप्येति पाठान्तरम् ।

चत्वारिंशत्पणो दण्डस्तथा प्रवजितागमे ॥

यद्यकामासौ बहुभिर्गन्धते तदा पृथक् पृथक् चतुर्विंशतिपणो दण्डः । अयोनी पुरुषं मेहतः अतिरागेण पुरुषमभिगच्छतः ।

प्रवजिता शाक्यादिस्त्री तस्या गमे अभिगमे ।

तथा ।

पशून् गच्छन्तं दण्डेन हीनाङ्गीञ्चैव मध्यमम् ।

हीनाङ्गीं क्षिप्रनासादिकाम्* ।

विष्णुः ।

पशुगमने कार्पापण्यतं दण्डः ।

मत्स्यपुराणे ।

तिर्यग्योनी तु गोवर्जं मैथुनं यो निषेवते ।

स पणं प्राप्नुयाद्दण्डं तस्याय यवसौदकम् ॥

पणं शतसंख्यम् ।

नारदः ।

पशुयोनावतिक्रामन्विनेयः सदशं शतम् ।

मध्यमं साहसं गोषु तदेवान्धावसायिषु ॥

सदशं शतं दद्याधिकपण्यतम् । सदमं शतमिति लक्ष्मीधरः ।

तत्र स गन्ता† पण्यतं दमं दद्यादिति स्फुट एवार्थः । पूर्वं

गोगमने बध उक्तः शूद्रस्य, अयन्तु मध्यमसाहसः चञ्चिय-

वैश्ययोरिति पूर्वेण सममविरोधः ।

* हीनाङ्गी क्षिप्रनासादिरिति पाठान्तरम् ।

† तत्र स इति पाठान्तरम् ।

ब्राह्मणं प्रत्याह ।

सुवर्णन्तु भवेदृण्डो गं व्रजन्मनुजोत्तमः ।

वेश्यागामी द्विजो दृण्डो वेश्याशुक्लसमं दमम् ॥

नारदः ।

अगम्यागामिनः शास्त्रिर्दृण्डो राज्ञाः प्रकीर्तितः ।

प्रायश्चित्तविधानन्तु पापानां स्याद्विग्रहधनम् ॥

मनुः ।

यस्य स्तेनं पुरे नास्ति नान्यस्त्रीणां न दुष्टवाक् ।

न साहसिकदण्डघ्नो न राजा शक्तलोकभाक् ॥

एतेषां निग्रहो राज्ञः पञ्चानां विषये स्वके ।

साम्राज्यक्षत्तजात्येषु लोके चैव यशस्करः ॥

दुष्टवाक् वाक्पारुष्यकृत्, दण्डघ्नो दण्डेन हन्ता, दण्डपारुष्य-

क्षदिति यावत्, सजात्येषु सजातीयेषु ।

यमः ।

दुष्टाः साहसिकायुष्माः कितवा बाधकास्तथा ।

यस्य राष्ट्रे न सन्तीह न राजा शक्तलोकभाक् ॥

इति विवादरत्नाकरे वनखाद्यभिषमदण्डतरङ्गः ।

अथ स्त्रीपुंघर्मः ।

यद्यपि स्त्रीपुंसयोरन्योन्यमर्थिप्रत्यर्थिभावेन राजसभायां व्यवहारो निषिद्धः, तथापि प्रत्यक्षेण कर्षाकर्षिकयापि ज्ञाते परस्परविहितवृत्तिव्यतिक्रमे दण्डादिना जायापती निजधर्म-
माने राज्ञा स्थापनीयौ, अन्यथा दण्डनीशाविति विबोध-
यितुं व्यवहाराधिकरणे स्त्रीपुंघर्मः प्रदर्श्यते ।

तत्र वृद्धवृत्तिः ।

एतत्संग्रहस्तोक्त विधानं संग्रहस्तथाः ।

स्त्रीपुंसवर्त्तनीपायः यूयतां मदतो मम ॥

तत्र पुरुषस्य स्त्रियां वृत्तिः । तत्र मनुः ।

पुरुषस्य स्त्रियाद्यैव धर्मेऽर् धर्म्मानि तिष्ठतोः ।

संयोगेन विप्रयोगे च धर्मान्वक्ष्यामि शास्त्रतान् ॥

शास्त्रतानवध्यकार्यान् ।

तथा ।

अस्वतन्त्राः स्त्रियः कार्याः पुरुषैः स्वेर्दिवानियम् ।

विपयेषु च सज्जन्यः संस्थाप्या आत्मनोऽऽ वये ॥

सज्जन्यः प्रसक्ता भवन्त्यः ।

* विनयस्तदेति पाठान्तरम् ।

+ सञ्योगे इति पाठान्तरम् ।

‡ आत्मन इति पाठान्तरम् ।

नारदः ।

स्नातन्व्यादि प्रणश्यन्ति कुले जाता अपि स्त्रियः ।

अस्नातन्वामतस्त्रासां प्रजापतिरकल्पयत् ॥

कुले जाताः सत्कुले जाताः ॥

मनुः ।

पिता रक्षति कौमारे भर्ता रक्षति यौवने ।

पुत्रास्तु स्याद्विरे भावे न स्त्री स्नातन्वामर्हति ॥

याज्ञवल्करः ।

रक्षेत्स्त्र्यां पिता विना पतिः पुत्रास्तु वार्षके ।

अभावे ज्ञातयस्तेषां न स्नातन्वा कपिरिस्त्रियाः ॥

विना विवाहितान् ।

हारीतः ।

एकव्रतस्कन्धभावात् परेन्द्रियोपहतत्वाच्च दुष्टाः कुल
सङ्करकारिण्यो भवन्ति, जीवति[†] चारजः कुण्डो मृते
भर्तारि गोलकः । तस्माद्वैतोपघाताज्जायां रक्षेत्, जाया-
नामे कुलनामः, कुलनामे तन्तुनामः, तन्तुनामे देव-
पितृयज्ञनामः, यज्ञनामे धर्मनामः, धर्मनामे आत्म-
नामः, आत्मनामे सर्व्वनामः ।

एकव्रतस्कन्धभावादिति एक एव पतिरिति यदयं व्रतनियमः

• कुले सत्कुले इति पाठान्तरम् ।

† जीवित इति पाठान्तरम् ।

तस्य स्तनभावावचलनात्, कुलं गृहं, तन्तुः पुत्रपीवादि-
सन्ततिः ।

मनुः ।

सूक्ष्मेभ्योऽपि प्रसङ्गेभ्यः स्त्रियो रक्षाः प्रयत्नतः ।

दयोर्हि कुलयोः शोकमावहेयुररक्षिताः ॥

इमं हि सर्ववर्णानां पश्यन्तो धर्ममुत्तमम् ।

यतन्ते रक्षितुं भार्यां भर्तारो दुर्बला अपि ॥

स्वां प्रसूतिश्चरिष्ये कुलमात्मानमेव च ।

स्वधर्मं हि प्रयत्नेन जायां रक्षन् हि रक्षति ॥

वर्णसङ्करानन्तरं पैठीनसिः ।

तस्माद्रक्षेत भार्यां मास्य वर्णसङ्कराभिभवोऽस्त्वित्याह ।

अप्रमत्तो रक्ष तन्तुमेव न वादधे क्षेपे परवीजानवाप्तुः*

भार्यां रक्षन्ति कीमारीं परचेतसः ।

बृहस्पतिः ।

सूक्ष्मेभ्योऽपि प्रसङ्गेभ्यो निवार्या स्त्री स्वबन्धुभिः† ।

शत्रूणादिभिर्गुरुस्त्रीभिः पालनीया दिवानियम् ॥

नारदः ।

मृते भर्तृर्यपुत्रायाः पतिपदः प्रभुः स्त्रियाः ।

विनियोगात्परचासु भरणे च स ईश्वरः ॥

परिचीणे पतिकुले निर्भन्तुष्ये निराश्रये ।

* एव मानव क्षेपे परवीजानवाप्तिरिति पाठान्तरम् ।

† प्रयत्नेन रति पाठान्तरम् ।

वंगपिण्डेषु चासक्तु पितृपक्षः प्रभुः स्त्रियाः ॥
 पक्षद्वयावसाने च राज्ञा भर्ता स्मृतः स्त्रियाः ।
 स तस्या रक्षणं कुर्यान्निगृहीयात्पययुताम् ॥

मनुः ।

कालेऽदाता पिता वाच्यो वाच्यवानुपयग्यपतिः ।
 मृते भर्तारि पुत्रसु वाच्यो मातुररक्षिता ॥

वृहस्पतिः ।

अप्रयच्छन् पिता काले पतिसानुपययुती ।
 पुत्र्याभक्तदो मातुर्गर्वा इण्डाय धर्मतः ॥

मनुः ।

नैता रूपं परीचन्ते० नासां वयसि संस्थितिः ।
 विरूपं रूपवन्तं वा पुमानित्येव भुञ्जते ॥
 पौंसस्याक्षतचित्त्वाच्च नैस्तेह्याश्च स्वभायतः ।
 रक्षिता यन्नतोऽपीह भर्तृध्वेता विकुर्वते ।
 शय्यासनमलङ्कारं कामं क्रीधमनार्ज्वम् ।
 द्रोहभावं कुचर्याश्च स्त्रीभ्यो मनुरकम्पयत् ॥
 नास्ति स्त्रीणां क्रिया मन्त्रैरिति धर्मो व्यवस्थितः ।
 निरिन्द्रिया ह्यमन्त्राद्य ज्नियोऽनृतमिति स्थितिः ॥
 तथाहि श्रुतयो वदन्तो निगीता निगमेष्वपि ।
 स्वासद्यत्परीक्षार्थं तासां शृणुत निष्कृतिम् ॥
 यन्मे माता प्रतुलुभे विचरन्त्यपतिव्रता ।

तन्मे रेतः पिता वृक्षामित्यस्यैतन्निदर्शनम् ॥

ध्यायत्यनिष्टं यत्किञ्चित्पाणिग्राहस्य चेतसा ।

तस्येव व्यवहारस्य निद्रवः सम्यगुच्यते ॥

एवं स्वभावं ज्ञात्वासां प्रजापतिनिसर्गजम् ।

परमं यत्प्रमातिष्ठेत्पुरुषो रक्षणं प्रति ॥

निरिन्द्रिया धैर्यप्रतिज्ञादिप्रयोजकेन्द्रियशून्याः । स्त्रियोऽनृत-
मिति अनृतवाक्यमयत्वेनोपचारः । श्रुतयः श्रुतिवाक्यानि,
निगमेषु वेदेषु, स्वालक्षण्यं स्वरूपम् । तासामित्यादि, तासां
श्रुतीनां मध्ये या निष्कृतिरूपा मानसस्थभिचारप्रायश्चित्त-
भूता श्रुतिः, तां शृणुत स्त्रीस्वभावज्ञानार्थमिति शेषः ।
तामाह, यन्मे मातेति तत्पुरुषलोभजनितपापं, तेनायमर्थः,
यन्मे माता प्रलुभे परपुरुषलोभवती वृक्षा, तेन जनितं पापं
पितुः रेतो वृक्षामपनुदत्त । पितेति पदार्थे प्रथमा । प्रजा-
पतिनिसर्गजं प्रजापतिर्ब्रह्मा तदीयनिसर्गे सृष्टिकाले जातम् ।

दृष्टः ।

जलीकेव स्त्रियः सर्वा भूयशाच्छादनायनैः ।

संभृतायादृता नित्यमाकर्षन्ति हितं नरम् ॥

जलीका रक्तमादत्ते केवलं सा तपस्विनी ।

इतरा तु धनं वित्तं मांसं वीर्यं बलं सुखम् ॥

सागृहा बालभावे तु यौवनेऽतिसुखी^१ भवेत् ।

० पुरुषं वापकर्षतीति पाठाक्षरम् ।

१ ऽभिसुखीति पाठाक्षरम् ।

दृष्टवन्नन्यते नारी वृद्धभावे स्वकं यतिम् ॥
 स्वकाम्येऽवर्त्तमाना सा स्नेहाय च निवारिता ।
 अपय्याभिभवेत्यथाद्यथा व्याधिरुपेक्षितः ॥

स्वकाम्ये स्नेच्छायाम् । अपय्या अत्यन्ताहितहेतुः ।
 ननुः ।

यादृशं भजते हि स्त्री सुतं सृते तथाविधम् ।
 तस्मात्प्रजाविशुद्ध्यर्थं स्त्रियो रक्षेयव्रतः ॥

ग्रहलिखितौ ।

यस्मिन् भावोऽर्पितः स्त्रीणामार्त्तवे तच्छीलं पुत्रं जन-
 यन्ति, यथा नीलहृषेण नीलहृषवत्सप्रभवः, स्त्रेतेन स्त्रे-
 श्व जायते, एवं योनिरेव बलवती यस्मादृषाः सङ्गी-
 र्यन्ते ।

तत इति शेषः ।

रामायणे ।

नैवाङ्गनानां दयितौ नापि द्वेष्योऽस्ति कथम् ।
 सर्वमेवावलम्बन्ते लता गहनजा इव ॥

महाभारते ।

कुलीना रूपवत्त्वञ्च नाथवत्त्वञ्च योषितः ।
 मर्यादासु न तिष्ठन्ति दीपय स्त्रीषु नारद ॥
 अनर्थित्वान्ननुप्याणां भयात्परिजनस्य च ।

• स्वकाम्ये इति पाठान्तरम् ।

† एते पुत्र तथाविधमिति पाठान्तरम् ।

मर्यादायाममर्यादाः स्त्रियस्तिष्ठन्ति भर्तृषु ॥

यौवने वर्त्तमानानामिष्टाभरणवाससाम् ।

नारीणां स्त्रीरक्षत्तीनां स्पृहयन्ति कुलस्त्रियः ॥

यदि पुसां गतिर्व्रह्मन् कथञ्चिन्नोपपद्यते ।

अप्यन्योन्यं प्रवर्त्तन्ते न च तिष्ठन्ति भर्तृषु ॥

अलाभात्पुरुषाणाञ्च भयात्परिजनस्य च ।

वधवन्धुभयाच्चैव स्वयं गुप्ता भवन्ति ताः ॥

नाग्निस्तृप्यति काष्ठानां नापगानां महीदधिः ।

नान्तकः सर्वभूतानां न पुसां यामलोचना ॥

कामानामपि दातारं दातारं मानसान्त्वयिः ।

रक्षितारं न मृष्यन्ति भर्तारं यत्नतः स्त्रियः ॥

तस्मात्सर्वप्रकारेण रक्षाः स्त्रियो न खलु विद्वांसः करणीय
इति तात्पर्यम् ।

इति विषादरत्नाकरे स्त्रीपुधुर्धतरङ्गः ।

अथ स्त्रीरक्षा ।

अथ यदि रक्षितारं न मृष्यन्ति कथं ता रक्षणीया इत्या-
काङ्क्षायामाह मनुः* ।

* भद्रेति पाठान्तरम् ।

* इत्याकाङ्क्षायां रक्षिणी विधिः । यत्र मनुर्वि पाठान्तरम् ।

न कथिष्योषितः शक्तः प्रसङ्गपरिरचितम् ।
 एतैरुपाययोगैस्तु शक्यास्ताः परिरचितम् ॥
 अर्थस्य सग्रहे चैनां श्रवणे चैव नियोजयेत् ।
 शीघ्रचर्म्मैः च पञ्चवाच्य पारिषाद्वास्तु चैवणे ॥
 अरचिता गृहे रुदाः पुरुषैरात्मकारिभिः ।
 आत्मानमात्मना यासु रवेयुस्ताः सुरचिताः ॥

पारिषाद्वा कुण्डलकटकादि । आत्मा च ते कारिण्येति आत्म-
 कारिणः ।

बृहस्पतिः ।

आयव्ययेऽससंस्कारे गृहोपस्तररक्षणे ।
 शौचान्निकार्ये संयोज्या रक्षा स्त्रीणामियं कृता ॥

कतुः ।

यादृग्गुणेन भर्त्ता स्त्री संयुज्येत यथाविधि ।
 तादृग्गुणा सा भवति समुद्रेणैव निम्नगा ॥
 अक्षमाला वशिष्ठेन संगुक्ताधमयोनिजा ।
 शार्ङ्गि चक्षुः मन्दपालेन जगामाभ्यर्हणीयताम् ॥
 एताद्यान्याश्च लोकेऽस्मिन्नवकृष्टप्रसूतयः ।
 उक्तपे योषितः प्राप्ताः स्त्रैः स्त्रैर्भर्तृगुणैः शुभैः ॥
 प्रजनार्था महाभागाः पूजार्हा गृहदीप्तयः ।

• शीघ्रे चर्मे रवि पाठान्तरम् ।

† पारिषाद्वास्तु पाठान्तरम् ।

‡ शार्ङ्गि इति पाठान्तरम् ।

स्त्रियः त्रियथ गेहेषु न विशेषोऽस्ति कथन ॥

उत्पादनमपत्यस्य जातस्य परिपालनम् ।

प्रत्यहं लोकयात्रायाः प्रत्यहं स्त्रीनिबन्धनम् ॥

प्रत्यहं लोकयात्रायाः निबन्धनं स्त्रीलम्बयः । तस्या एवा-

प्रतिपिण उत्पादनपदं पालनपदञ्च ।

तथा ।

अपत्यं धर्मकार्याणि शूयूपा रतिरुत्तमा ।

दाराधीनस्तथा स्वर्गः पितृणामात्मनश्च ह ॥

पतिर्भार्यां संप्रविश्य गर्भो भूत्वेह जायते ।

जायायास्तद्वि जायात्वं यदस्याः जायते पुनः ॥

महाभारते ।

स्त्रिय एताः त्रियो नाम सत्कार्या भूतिमिच्छता ।

लालिता निष्ठहीता स्त्री लक्ष्मीर्भवति भारत ॥

पूजार्हताहेतुमाह मनुः ।

यत्र नार्यस्तु पूज्यन्ते रमन्ते तत्र देवताः ।

यत्रैता न प्रपूज्यन्ते सर्वास्तत्राफलाः क्रियाः ॥

शोचन्ति यामयी यत्र प्रणश्यत्याशु तत्कुलम् ।

न शोचन्ति तु यत्रैता वर्धते तद्वि सर्व्वदा ॥

यामयी यानि गेहानि संशपन्थप्रपूजिताः ।

तानि कृत्याहृतानीव विनश्यन्ति समन्ततः ॥

तस्मादेताः समभ्यर्च्या भूषणाच्छादनाशनैः ।

भूतिकामैर्नरैर्नित्यं सत्कारेणोत्सवेन च ॥

यामयः कुलस्त्रियः भगिनीसुपाद्याः ।

याज्ञवल्करः ।

भर्तृभ्रातृपितृप्रातिश्रय्यूखशरदेवरैः ।

बन्धुभिश्च स्त्रियः पूज्या भूषणाच्छादनाशनैः ।

तथा ।

दीहृदस्याप्रदानेन गर्भो दोषमवाप्नुयात् ।

वैरुध्यं भरणं वापि तस्मात्कार्यं प्रियं स्त्रियाः ॥

मनुः ।

विधाय वृत्तिं भार्यायाः प्रवसेत्कार्यवात्सरः ।

अवृत्तिकर्मिता हि स्त्री प्रदुषेरिहतिमत्यपि ॥

देवदत्तां पतिभार्यां विन्दतेऽनेच्छयात्मनः ।

तां साध्वीं विभ्रयाश्रित्य देवानां प्रियमाचरन् ।

प्रजनार्थं स्त्रियः सृष्टाः सन्तानार्थञ्च मानवाः ।

तस्मात्साधारणोधन्यः श्रुती पन्नग सहोदितः ॥

स्थितिमती श्रीलादिसम्पत्तिमती । प्रजनशब्दोऽथ गर्भपद्व्य-
पारः । सन्तानशब्दो गर्भाधाने ।

तथा ।

• विन्दतेति पाठान्तरम् ।

† गर्भपद्व्यपारि पाठान्तरम् ।

यदि स्याः स्थावराद्यैव० विन्देरन्योपितोद्दिजाः ।

तासां वर्णक्रमेणैव१ ज्येष्ठया पूजा च वैश्व च ॥

भर्तुः शरीरशय्या धर्मकार्यस्य नेष्ठिकम्३ ।

सा स्यैव कुर्यात्सर्वेषां नान्यजातिः कथञ्चन ॥

यस्तु तत्कारयेन्नोद्धारस्वजात्या स्थितयान्यथा ।

यथा द्राघ्यपचाण्डालः पूर्वदृष्टमायैव सः ॥

स्याः स्वजातीयाः, स्थावराः स्वविजातीयाः ।

याज्ञवल्करः ।

सत्यामन्यां सवर्णायां धर्मकार्यं न कारयेत् ।

सवर्णासु पिथो धर्मो ज्येष्ठया न विनेतराः ॥

सत्यामन्यां सवर्णायां धर्मकार्यं न कारयेत् । यदि तु सवर्णा

अनेका, तदा ज्येष्ठया विना इतरा न कारयेत्, तेन ज्येष्ठैव

विद्यमाना कार्येषु पुरस्कार्येत्यर्थः ।

विष्णुः ।

सवर्णासु वस्तीषु४ भार्यासु विद्यमानासु ज्येष्ठयेव सह

धर्मकार्यं कुर्यात्, मित्यासु कनिष्ठयापि सवर्ण्या,

अभावे त्वनन्तरयेव, नत्वेव द्वित्रः गूढया ।

छन्दोगपरिगिटे कात्यायनः ।

० आद्य परादीति पाठान्तरम् ।

१ वर्णक्रमेण आदिति पाठान्तरम् ।

२ नेष्ठिकमिति नेष्ठकमिति च पाठान्तरम् ।

३ वाच्येति पाठान्तरम् ।

अग्निशिष्टादिशुष्कां बहुभार्यं सवर्णया ।
 कारयेत्तद्वहुत्वचेज्येष्ठया गर्हिता न चेत् ॥
 या वा स्याद्दीरसूरेभामाघ्रासम्मादिनी* प्रिया ।
 दद्यात् प्रियवदा शुद्धा तामश्च विनियोजयेत् ॥
 दिनक्रमेण वा कर्म यथाज्येष्ठ स्वशक्तितः ।
 विभज्य सह वा कुर्युर्यथाज्ञानममाध्यवत्† ॥
 स्त्रीणां सौभाग्यतो ज्येष्ठया विद्ययेव‡ द्विलम्बनाम् ।
 न हि स्वल्पेन तपसा भर्ता तुष्यति योपिताम् ॥
 भर्तुरादेशवर्त्तिन्या योपया§ बहुभिर्व्रतैः ।
 अग्निं शुश्रूषितो यत्र॥ सा स्त्री सौभाग्यमाप्नुयात् ॥

तद्वहुत्वचेदगर्हिता यदि ज्येष्ठा, तदा तया धर्मकार्यं
 कारयेत् । यदि तु ज्येष्ठा गर्हिता, तदानेकासु सवर्णासु अन-
 ध्ववसाये वा स्याद्दीरसूरित्यादिनाध्यवसाय ॥ कार्य्यइत्यर्थः ।

दत्तः ।

प्रथमा धर्मपत्नी तु द्वितीया रतिवर्दिनी ।

* दीरसूरेभामिति त्रिषु पुल्लेखे पाठः, परं दीरसूरिभामिति पाठः समीचीन
 मङ्गातीति द्रष्टव्यम् ।

† अमाध्यवदिति पाठान्तरम् ।

‡ विद्ययेति पाठान्तरम् ।

§ यामयति पाठान्तरम् ।

॥ द्ययेति पाठान्तरम् ।

॥ दीरसूरिभामादिनिति पाठान्तरम् ।

दृष्टमेव फल तत्र नादृष्टमुपपद्यते ।

धर्मपत्नी समाख्याता निर्दोषा यदि सा भवेत् ।

दोषे सति न दोष स्यादन्या कार्या गुणान्विता ॥

शूद्रा प्रकृता मनुयिष्णू ।

दैवपित्रितियेयानि तत्प्रधानानि यस्य तु ।

नाश्रन्ति पिष्टदेवास्तत्र च स्वर्गं च गच्छति ॥

शूद्राप्रधानानि यस्य दैवपित्रितियेयानि, तदन्नानि नाश्रन्ति
पिष्टदेवा, न च स्वर्गं च गच्छतीत्यर्थं ।

अथ मनु ।

सन्तुष्टो भार्यया भर्ता भर्ता भार्या तथैव च ।

यस्मिन्नेव* कुले नित्यं कल्याणं तत्र वे ध्रुवम् ॥

यदि हि स्त्री न रोचेत् पुमांसं न प्रमोदयेत् ।

अप्रमोदात्पुन पुंस प्रजननं न प्रवर्त्तते ॥

स्त्रियान्तु रोचमानाया सर्व्वं तदोचते कुलम् ।

तस्यामरोचमानाया सर्व्वमेव न रोचते ॥

अन्योन्यस्याव्यभिचारो भवेदामरणान्तिक ।

एष धर्म समासेन ज्ञेय स्त्रीपुंसयोः परः ॥

तथा नित्यं यत्तेयाता स्त्रीपुंसौ च कृतक्रियो ।

यथा नाभिचरेतां तौ विमुक्तावितरेतरम्† ॥

* यस्मिन्नेतन्निति पाठान्तरम् ।

† विपुक्तावितरेतरमिति पाठान्तरम् ।

याज्ञवल्काः ।

यवानुकूलं दम्पतीस्त्रिवर्गस्तत्र वर्द्धते ।

दत्तः ।

गृहवासः सुखार्थो हि पत्नीमूलश्च* तत्सुखम् ।

सा पत्नी या विनीता तु विसृज्या वशवर्त्तिनी† ॥

अनुकूला त्ववाग्दुष्टा दद्या साध्वी प्रजावती ।

एभिरेव शुभैर्युक्ता श्रीरेव स्त्री न संशयः ॥

प्रकृष्टमानसा‡ नित्यं स्थानमानविचक्षणा§ ।

भर्तुः प्रीतिकरी॥ या तु सा भार्या इतरा जरा ॥

व्यासः ।

पूर्वोक्तानपरा दद्या जघन्यासनशायिनी ।

अवाग्दुष्टानुकूला स्त्री भवेद्दे पुण्यकर्मिणः॥ ॥

अथ दत्तः ।

दुःखासिका कलिर्होषम्किद्रं॥ पीडा परस्परम् ।

प्रतिकूलकलत्रस्य हिदारस्य न संशयः ॥

* पत्नीमूलश्चेति पत्नीसुखश्चेति पाठान्तरम् ।

† तयाप्राप्तवशवर्त्तिनीति पाठान्तरम् ।

‡ प्रकृष्टमानसेति पाठान्तरम् ।

§ स्थानमानविचक्षणेति पाठान्तरम् ।

॥ प्रीतिकरीति पाठान्तरम् ।

॥ पुण्यकर्मिण इति पाठान्तरम् ।

॥ कलिर्होषम्किद्रमिति पाठान्तरम् ।

मनुः ।

संवत्सरमुदीचेत द्विपत्नीः योषितं पतिः ।
 ऊर्ध्वं संवत्सरादेनां दद्यां कृत्वा न संवसेत् ॥
 अतिक्रामेयमसं वा मत्तं रोगार्त्तमेव वा ।
 सा त्रीन्मासान्* परित्याज्या विभूषणपरिच्छदा ॥
 उन्मत्तं पतितं क्लीबमवीजं पापरीगणम् ।
 न तं द्विपत्न्यास्यागोऽस्ति † न च दायापवर्त्तनम् ॥

अथ नारदः ।

अनुकूलामवाग्दुष्टां दद्यां सार्धं प्रजावतीम् § ।
 त्यजन् भार्यामवस्थाप्यो राज्ञा दण्डेन भूयसा ॥
 चौरवह्ण्य इत्यनुवृत्तौ विष्णुः ।
 निर्दोषां परित्यजन् पत्नीञ्च ॥

देवस्तः ।

स्त्रदारांस्त्यजतो मोहाश्रयस्थान्यायमोचिनः ।
 धर्मवंशपरित्यक्तुर्निष्कृतिर्न विधीयते ॥
 कुष्ठिनीं पतितां बन्ध्यामुन्मत्तां पतितातुराम् ॥

* द्विपत्नीति पाठान्तरम् ।

† स्त्री पुच्छेति पाठान्तरम् ।

‡ न तत्र दोषस्यानेऽस्तीति पाठान्तरम् ।

§ पतिव्रतामिति पाठान्तरम् ।

॥ पत्नीमिति पाठान्तरम् ।

॥ पतिताभ्यामिति पाठान्तरम् ॥

अनिष्टां न लभेद्भार्याः तीर्थात्तचीचकर्मणः ॥

अन्यायमोचिनोऽन्यायेन मोक्तुः । तीर्थाद्योनितः । कर्मणः
तदुचितनीचव्यापारात् ।

नारदः ।

अन्योन्यं त्वजतोरगः स्यादन्योन्यं विरुद्धयोः ॥

स्त्रीपुंसयोर्निगूढाया व्यभिचारादृते स्त्रियाः ॥

स्त्रीधनभ्रष्टसर्वस्वां गर्भविभ्रंशिनी तथा ।

भर्तुं य वधमिच्छन्तीं स्त्रियं निर्वासयेद्गृहात् ॥

आगः पाप, स्त्रीधनभ्रष्टसर्वस्वां स्त्रीधनत्वेन भ्रष्टं सर्वस्वं
यस्याः सा तथा, स्त्रीधनत्वेन भ्रष्ट भ्रमितं सर्वस्वं यया सा
तथा भ्रष्टमन्तर्भावितस्वर्यमिति कल्पतरुः § ।

तथा ।

अनर्थयस्त्रिंसां सततं त्व तथैवाप्रियवादिनीम् ।

पूष्वांशिनी च या भर्तुं स्त्रीं निर्वासयेद्गृहात् ॥

बन्ध्यां स्त्रीजननीं नित्यप्रतिकूलाञ्च सर्वदा ।

कामतोनाभिनन्देत कुर्वन्नेवं न दीपभाक् ॥

मनुः ।

* अनिष्टां लभते अक्रुमिति पाठान्तरम् ।

† तदुचितनीचव्यापारादिति पाठान्तरम् ।

‡ विरुद्धयोरिति पाठान्तरम् ।

§ कल्पद्रुम इति पाठान्तरम् ।

¶ अतएवजननीं नित्यमिति पाठान्तरम् ।

ऋतुस्तीता तु या नारी भर्तारं नोपगच्छति ।

तां ग्राममध्ये विख्याप्य भ्रूणघ्नीन्तु विवासयेत् ॥

भर्तुः प्रतिनिवेशेन या हथा गमयेदतून् ।

तान्तु विख्याप्य बन्धूनां भ्रूणघ्नीं विनिवासयेत् ॥

प्रतिनिवेशेन द्वेपेण । एवञ्चेतत्पूर्ववाक्ये देपातिरिक्तमसमञ्जस-
कारणं विवक्षितमित्यर्थभेदः । उत्तरवाक्यं बहुऋतुपरं वा ।

वैधायनः ।

अशूपाकरी बन्ध्यां बन्धकीं पतिर्हिंसकीम् ॥

त्यजन्ति पुरुषाः प्राज्ञाः चिप्रमप्रियवादिनीम् ॥

अप्रजां दशमे वर्षे स्त्रीप्रजां द्वादशे त्यजेत् ।

प्रेतप्रजां पञ्चदशे सद्यस्त्वप्रियवादिनीम् ॥

वशिष्ठः ।

व्यवाये तीर्थगमने धर्म्ये या चर्च निवर्त्तते ।

चतस्रस्तु परित्याज्याः शिष्यगा गुरुगा च या ॥

पतिघ्नी तु विशेषेण क्षुद्रितोपहृता च या ।

व्यभिचारादृती शुद्धिर्गर्भे त्यागी विधीयते ।

गर्भभर्तृवधे तासां तथा महति पातके ॥

क्षुद्रितो निन्दितयाण्डालादिः ।

हारीतः ।

• परमहिंसानिति परिहिंसवानिति च पाठान्तरम् ।

† चञ्चल्येति पाठान्तरम् ।

गर्भणीमधोवर्णगां शिष्यसुतगामिनीषुः पापव्यसना-
सक्तां धनधान्यचयकरीषु वर्जयेत् ।

मनुः ।

स्वच्छन्दगा च या नारी तस्यास्वागो विधीयते ।

न चेवं स्त्रीवधं कुर्यात्त चैवाहविकर्त्तनम् ॥

स्वच्छन्दव्यभिचारिण्या विवस्त्रांस्वागमन्नवीत् ।

न वधं न च वैरूप्यं वन्धं स्त्रीणां विवर्जयेत् ।

न वधं न च वैरूप्यमित्यत्राद्यवीदित्यनुपपद्यते ।

अथ याज्ञवल्क्यः ।

द्वृताधिकारां मलिनां पिण्डमात्रोपजीविनीम् ।

परिभूतामधःशय्यां वासवेदरभिचारिणीम् ॥

नारदः ।

व्यभिचारी स्त्रिया मीण्डामधःशयनमेव च ।

कद्वक्ष कुवासय कर्म चावस्तरोऽज्ञानम् ॥

अथ च स्त्रीव्यभिचार एव त्यागादिकं गुणलघूक्तं व्यभिचाराणा-
मेव तत्तद्विशेषमाश्रित्य व्यवस्थापनीयम् ।

इति विवादरत्नाकरे स्त्रीरणादिके ।

• अचोर्ध्वशिष्यसुतगामिनीषुति पाठाभरणम् ।

† विषममदिति पाठाभरणम् ।

अथ स्त्रीधर्माः ।

तत्र मनु. ।

बालया वा युवत्या वा वृद्धया वापि योयिता ।
न स्वातन्त्र्येण कर्त्तव्यं किञ्चित्कार्यं गृहेष्वपि ॥
बाल्ये पितुर्वशे तिष्ठेत्पाणिप्राङ्मुख्यं यौवने ।
पुत्राणां भर्त्तरि प्रेते न भजेत्स्त्री स्वतन्त्रताम् ॥
पित्रा भर्त्ता सुतैर्वापि नेच्छेद्द्विरहमात्मनः ।
एषा हि विरहेण स्त्री गर्ह्यं कुर्याच्छुभे^१ कुले ॥

बृहस्पतिः ।

पित्रा भर्त्ता सुतैर्न स्त्री वियुक्तान्यगृहे वसेत् ।
असक्तज्ञे विशेषेण गर्ह्यतामेति सा ध्रुवम् ॥

याज्ञवल्करः ।

पितृमातृसुतभ्रातृश्वशुरमातुलैः ।
हीना न स्याद्दिना भर्त्ता गर्हणीयान्यथा भवेत् ॥

मनु. ।

सदापहृष्टया भाव्यं गृहकार्येषु दक्षया ।
सुसंस्कृतोपस्कारया व्यये चासुक्तहस्तया ॥

याज्ञवल्करः ।

सयतोपस्करा दक्षा हृष्टा व्ययपराक्षुभी ।
कुर्याच्छशुरयो. पादवन्दनं भर्त्तृतत्परा ॥

वृहत्सतिः ।

पूर्वोत्थानं गुरुष्वर्चा भोजनव्यञ्जनक्रिया ।

जघन्यासनगायित्वं कर्म स्त्रीणामुदाहृतम् ॥

देवलः ।

अस्नातन्त्रा, पतिशुश्रूषा, सहधर्मचर्या, तत्पूज्यपूजनम्,
परवेश्मागमनं, तद्वेषमाण्डेपणं, अदुष्टा भावता,
नित्याशुकूल्यं, तत्कार्यपरत्वमिति स्त्रीधर्मः ।

अथ स्त्रीधर्मा इत्युपक्रम्य विष्णुः ।

भर्तुः समानचारित्वं, खशरशुभदेवतातिथीनां पूजनं,
सुसंस्कृतीपस्करता, अमुल्लङ्घ्यता, सुगुप्तभाण्डता, मूल-
क्रियास्नानभिरतिः, महलाचारतत्परता, भर्तृरि प्रीते
प्रतिकर्माक्रिया, परगृहेष्वनभिगमनं, हारदेगगवाघे-
ष्वनवस्थानं, सर्वकर्मस्वतन्त्रता, वात्ययौवनवार्धकेषु-
पिद्वभर्तृपुत्रपराधीनता ।

महाभारते ।

यदैव भर्ता जानीयान्मूलपरां स्त्रियम् ।

उद्दिजेत तदैवास्याः सर्पादिश्वगतादिव ॥

पृथिवीं प्रति लक्ष्मीवाक्ये विष्णुः ।

नारीषु नित्यं शचिभूयितासु

पतिव्रतासु प्रियवादिनीषु ।

अमुक्तहस्तासु प्रजान्वितासु
सुगुप्तभाण्डासु बलिप्रियासु ॥
सुस्निग्धवेश्मासु जितेन्द्रियासु
कलिव्यपेतासु विलोलुपासु ।
धर्माश्रयपेतासु^{*} दयान्वितासु
स्थिता सदाह जगतां विधात्रि ॥

शङ्खलिखितो ।

श्वः श्वः पचनभाण्डानामुपलेपनं, सुससृष्टगृहद्वारोप-
लेपनं[†] कृतशीघ्राणुकूलदध्यक्षतदूर्वाप्रधातुपुष्पकृत-
बलिकर्म, श्वयूक्षशुद्राद्यभिवादनानन्तरं[‡] गृहावश्य-
कानि कुर्यात् । न देवभूतपतिभ्योऽप्येऽश्रीयात् । न
भर्तुरन्यत्र प्रतिकारीपधात् ।

श्वः श्वः आगामिनि आगामिनि दिने । न भर्तुरप्येऽश्रीया-
दित्यन्वयः । अन्यत्र प्रतिकारीपधात् रोगप्रतीकारकारण-
सौपधन्तु भर्तुरप्येऽप्यश्रीयादित्यर्थः ।

ऋष्यगृहः ।

गृहमेधा भवेन्नित्यं भूषणानि च पूजयेत् ।

नित्यस्नानकृतां[§] वेशीमर्चयेत्पुष्पवाससा ॥

* धर्माश्रयपेतासिति पाठान्तरम् ।

† सुससृष्टगृहोपलेपनमिति पाठान्तरम् ।

‡ श्वयूक्षशुद्राभिवादनानन्तरमिति पाठान्तरम् ।

§ नित्यस्नानकृतेति पाठान्तरम् ।

पूर्वमेव वह्निर्गच्छेद्दुःखावन्नान्यः प्रबुध्यते ।

देवताराधनं कुर्याद्दूयपुष्पबलिं हरेत् ॥

गृहमेधा गृहकृत्यपरा । भूषणानि पूजयेन्मार्जनादिभिः
संस्क्रुर्यात् । नित्यस्नानकृतां नित्यस्नानानन्तरकृताम् ।

ग्रहलिखितौ ।

स्त्री पराननुव्यक्तवक्त्रा वह्निर्निष्कामेत्, नानुत्तरीया
परिधावेत्, नानुसवे गन्धमाल्याभरणानि विकृतानि
वासांसि विभृयात्, न परपुरुषमभिभापेत्, अन्यत्र
बालकप्रव्रजितहृद्भ्यः† न नाभिं दर्शयेत्, कुलबधूरा-
गुल्फं‡ वासः परिदध्यात्, न स्नानौ विवर्तौ कुर्यात्,
न हस्तेतानाहतम् ।

अनाहतं सुखमनाच्छाद्य न महाजनव्यवहितमपि हृसेदित्यर्थः ।

व्यासः ।

हारापवेग्रनं नित्यं भवाद्यैर्न निरीक्षणम् ।

असत्रसापी हास्यच्च दूषणं कुलयोपिताम् ।

मनुः ।

पानं दुर्जनसंसर्गः पत्न्या च विरहीऽऽत्मन् ।

स्त्रीऽन्यगृहवासस्य नारीणां दूषणानि यद् ॥

सर्व्याख्येतानि चारित्रदूषणौपयिकानि विवक्षितानि ।

* रङ्गोक्तं इति पाठान्तरम् ।

† वचिक्वप्रव्रजितहृद्भ्य इति पाठान्तरम् ।

‡ कुलबधूरागुल्फाभ्यामिति पाठान्तरम् ।

वहस्पतिः ।

पानाटनदिवस्वप्नप्रमक्रिया दूषणं स्त्रियाः ।

प्रक्रियाच गृहक्रियानाचरणम् ।

ग्रहलिखितौ ।

न गणिकाधूर्त्तचारिणीक्षणिकामायाविनीकुहकशीला-
विप्रुताभिः* सहैकच तिष्ठेत्, ससर्गेण हि चारित्र्य†
दुष्येत्, न भर्तुः प्रतिकूलमाचरेत्, न प्रकीर्णभाणभोज-
नीयोपस्करद्रव्या, नोत्तानखट्वासनपादुका स्यात् ।

गणिका वेश्या, ईक्षणिका दैवशा, सा चात्र परचारित्र्यखण्ड-
नानुकूलाभिसम्भिरुक्ता, मायाविनी सम्भोदिका, सापि तथा‡
धूर्त्तचारिणीतिऽस्या भेदविवक्षया उपादानम् । कुहकशीला
चारित्र्यखण्डनोच्छेदकारिणी§ सा बोक्ताभ्याऽन्या विवक्षिता,
विप्रुता¶ पातित्यादिदोषवती ।

हारीतः ।

अथ यत्राचारमनुक्रमिष्यामो गृहं पत्नी न ह्यपत्नीकं॥

* विप्रुतेत्यादिभिरिति विकृत्यामिरिति च पाठान्तरम् ।

† विचारित्र्यमिति पाठान्तरम् ।

‡ तथापीति पाठान्तरम् ।

§ चारित्र्यखण्डनोच्छेदकारिणीति पाठान्तरम् ।

¶ विकृतेति पाठान्तरम् ।

॥ पत्नीगृहमिति पाठान्तरम् ।

विद्यात्, तस्मात्पत्नी गृहपराः स्यात्सुसंश्लेषा
 दितसंस्काराः[†] सुपक्षिमाश्चितवेष्मानिः[‡] पतितानि
 प्रतिकुर्यात्[§] अगुप्तं गोपयेत्, अन्यपुरुषेषु सहेतुणाभि-
 भाषणं दुष्टप्रव्रजितसंसर्गं च वर्जयेत्, परगृहस्थाचक्षर-
 षीधीप्रव्रजितालयां च नाभिगच्छेत्, कूपपथस्थानं सन्धि-
 विलासधरणं च वर्जयेत्, परशयनासनवस्त्राभरणानि
 मनसापि नाध्यवस्येदापुनःसंस्कारात्, तथैकपात्रं
 मद्यमांसानि उच्छिष्टनिर्गन्धान्यथान्यत्र गुरुमर्कसुतेभ्यः ।
 अनन्यपुरुषलोलुपानर्थान्यर्जयेत् । तथा मृत्युदहनं
 चालस्यवैकल्यतौल्यादि, नोच्छिष्टा देवागारं प्रविशेत् ।
 नाग्नेच्छाविसृष्ट्यापय्यन्निहत्य आपयेत् । नाग्नेच्छालित-
 पाणिर्यावकोत्पवनगौरसदधिः गृह्णीयात्, स्यात्पि-
 धानदर्शी, प्रक्षाल्य उपकरणानि गुप्ते निधापयेत्॥ ।
 श्लो भूते प्रतिप्रक्षाल्य पचनार्थानुपकुर्यात् । गौरस-
 धान्यानि चास्य निर्हेये गृह्णीयात् । मृते प्रक्षा-
 लोपक्षिप्य परिसृज्य तैजसानि वेष्मावमार्जनं मृत्युप-

६ गृहपरा इति पाठान्तरम् ।

† सुसंश्लेषादिवसंस्कारेति पाठान्तरम् ।

‡ सुपक्षिस्थानं लिप्यार्चितवेष्मानिति पाठान्तरम् ।

§ न प्रतिकुर्यादिति पाठान्तरम् ।

॥ यावकोत्पवनगौरसधाना इति पाठान्तरम् ।

॥ निधाप्य वस्त्रेति पाठान्तरम् ।

लेपनानि कृत्वा वैश्वदेवकाल इति प्रचीदनं*
 स्नानहेतोः स्नात्वा शुक्ले वाससी परिधाय पाणिपादं
 प्रक्षाल्योत्क्रम्याचम्य देवाभारं प्रविश्य नमस्कृत्याय-
 तनेऽग्निमुपसमाधाय समिद्धर्भपुष्पबलिगान्तिपात्राण्या-
 हृत्य भक्तमाज्येनाभिचार्य† यच्चान्यदाह्निकं कुर्यात्‡
 हुते देवेभ्य उवाचाग्ने॥ देवपत्नीभ्यो बलिं हरेत्तृ-
 तिर्हरे॥ कृते देवातिथे यथास्त्वं गृह्णिष्यस्पर्पयित्वा
 शिष्यान् सद्ददः पतिञ्च तदनुज्ञाता श्रेयं पत्नी शुते
 भुक्ता प्रतिस्वामिरुपसृज्य श्रेयं भाण्डं निर्णिज्य प्रक्षाल्य
 च वह्निरुत्तरपूर्वसमदिशि॥ वासुभूतपशुपतये रुद्राय
 नम इति निर्णयि, एवं सायं श्रुतादि । यथार्थमव-
 शिष्टेषु॥ नमो भगवते रुद्राय भस्मसदे भस्मना रक्षां
 करोमीति भस्मना हारमपिधाय स्वामिसुतादीनात्मा-
 नक्षालिमेत् । यच्चान्यद्रक्ष्य स्यात् । नाप्रक्षालितपाणि-
 पादा संविशेत्, न नमोन्च्छिष्टा, नानमनीया, नान-
 मस्यभर्तृपादा, नाधिरतोत्याना, नानुस्यूतायायिनी

* वैश्वदेवकालप्रचीदनमिति वैश्वदेवकालप्रतिपचीदनमिति च पाठान्तरम् ।

† अक्षायमभिचार्येति पाठान्तरम् ।

‡ यच्चान्यदाह्निकं आदिति यच्चान्यदाह्निकं आदिति च पाठान्तरम् ।

§ उवाचाग्नेति उवाचवाग्नेति च पाठान्तरम् ।

॥ उत्तरपूर्वस्यो दिशेति पाठान्तरम् ।

॥ त्रिषु पुत्राभ्येष पाठः, परं यथाहंभवतिनेति पाठोपुक्तः, अयस्मिन्नेषु त्रिणाभि

मतेषु कर्मसिद्धिं श्रेय इत्येवो द्रष्टव्यम् ।

अनुपस्थायोदकधानाः अनुसरणवेश्मार्चिनी^१ प्रद-
क्षिणा प्रशान्ताः सौम्यार्हिता भर्तुः प्रियवादिनी
नोपरिष्ठात् स्थिता आसीत् । नोद्यैर्न वितर्कस्थाने
नाभीक्ष्णमीक्षित । परिसृज्य संवाहयित्वा उपोसीत् ।
व्यजनेनोष्णे वर्षे वर्ष्माभांसि अस्य गान्धेभ्यः परिसृज्यात् ।
गिरसद्यापस्थितस्य समाधानम् । ग्रामान्तराहृतभा-
रातिक्रान्तमाथान्तमुपगच्छेतादुष्टमना अर्घ्येणार्चयेत् ।
व्रतधारणं देवकार्यं ज्ञानमनुज्ञातया कार्यमितिः ।

सुसंस्मृष्टोत्पादितसंस्कारा प्रकृष्टमार्जनेन^२ सम्पादितसंस्कारा,
कूपपयस्थानं कूपानुयायिवर्त्तावस्थानम् । यदेति, परमव्या-
सनाद्यवस्थादि पुनःसंस्कारं प्रचालनादि विना नाभ्यवस्येत्
सर्व्वथैव नोपमुञ्चीतेत्यर्थः॥ । ऐकपात्रं सहभाजनम् । गुरवः
भक्षुरादयः । लोलुपा ससृष्टा । अनर्थं निरर्थकधनव्ययः ।
प्रत्युद्ददनं प्रतिकूलवचनम् । तौल्यं स्वकुलाद्यनुचितवेदभाषा-
दीति प्रियस्वामी । अविमृष्य अविचार्य्य । यावत्कं यज्ञीपयुक्त-
चमसादि, उत्पवनं चालनीस्थालीत्यादि । स्थाव्यादीनि द्र-

* अनुपदस्योदकधानेति पाठान्तरम् ।

† अनुसरणवेश्मार्चिनीति पाठान्तरम् ।

‡ प्रशस्येति पाठान्तरम् ।

§ अनुज्ञातया वति पाठान्तरम् ।

॥ प्रकृष्टमार्जनेनेति पाठान्तरम् ।

॥ नोपमुञ्चीतेति पाठान्तरम् ।

व्याणिः भाविदिनपाकार्यं† प्रचात्य शुभे निधापयेत् । तत्र
दिने भूते प्रतिप्रचात्य पाकं कुर्यादित्यर्थः । अस्य निर्देशे
भर्तुरनुज्ञाने स्नानहेतोः पत्युरिति शेषः । तेन वैश्वदेवकालो
वृत्त इति स्नानं विधीयतामिति पत्युः कृते प्रचोदनं कुर्यादि-
त्यर्थः । उत्क्रम्यान्तर्मुखस्थितश्लेष्मादिकमपास्य अन्नाद्यमभि-
घार्य भक्तमन्त्राद्येनाभिघार्य्यभ्युक्ष्य । यद्यान्यदिति अन्य-
अण्डकादि‡ आङ्गिकमहर्भोज्य तथाभिघार्य्येत्यन्वयः । भर्तृ-
निर्देशे तिष्ठेदिति शेषः§ । तदनुज्ञाता च शेषं, च भिन्न-
क्रमेण तेन भर्तृनुज्ञानेन, शेषं सम्यगपि॥ भुञ्जेत्यपेक्षान्वयः ।
प्रतिस्नाभिः स्नार्योपकल्पिताभिरङ्गिः । निर्घिग्यान्नमलाप-
वर्षणं कृत्वा । एवं सायं श्रुतादि, सायं सव्यासमयेऽपि
श्रुतादि श्रुते प्रचात्येत्यादि बलिपर्यन्तं॥ आलभेत् भक्तलित-
हस्तेन स्पृशेत् । यद्यान्यद्रव्यं तदप्यालभेदित्यन्वयः । नान-
मनीया नामह्ना, नानमस्यभर्तृपादा†† ।

* स्यात्यादिद्रव्याणीति पाठान्तरम् ।

† परदिने पाकार्यमिति भाविदिने पाकार्यमिति च पाठान्तरम् ।

‡ अण्डकादीति पाठान्तरम् ।

§ तिष्ठेदित्यर्थे इति पाठान्तरम् ।

॥ श्री भिन्नक्रम इति पाठान्तरम् ।

॥ स्वल्पशेषमयीति पाठोपुक्त इति बोध्यम् ।

॥ यद्रवलिपर्यन्तमिति पाठान्तरम् ।

†† नानमस्यभर्तृपादा मोदते श्रीमन्ना सहति पाठान्तरम् नानमस्यभर्तृपादा

नामपत्यभर्तृ१२३४५, सदाचोक्त नानमस्यभर्तृपादा मोदते श्रीमन्ना सहतीति पाठो पुन्यते ।

पतिप्रिया हिते युक्ता स्वाचारा विजितेन्द्रिया ।
इह कीर्त्तिमवाप्नोति प्रेत्य चानुत्तमां गतिम् ॥

मनुः ।

दानात्पश्यति या तु स्यादावदायुः पतिव्रता ।
सा भर्तृलोकमाप्नोति यथैवास्म्यती तथा ॥
पतिं या नाभिचरति मनीवाकायसंयता ।
सा भर्तृलोकमाप्नोति सद्भिः साध्वीति चाच्यते ॥
अनेन नारी वृत्तेन मनीवाग्देहसंयता ।
इह कीर्त्तिमवाप्नोति पतिलोक परं च ॥

पतिलोकाऽत्र पत्या सह लतयन्नादिजन्यो विवक्षितः ।

छन्दोगपरिशिष्टे कात्यायनः ।

पतिशुभ्रूपयैव स्त्री सर्वान् कामान् समश्नुते ।
दिवः पुनरिहायाता सुखानां सा निधिर्भवेत् ॥

बृहस्पतिः ।

आर्त्तान् सुदिता हृष्टे प्रेषिते मन्विता कथा ।
मृते म्रियेत या पत्नी सा प्रेषा स्त्री पतिव्रता ॥

वशिष्ठः ।

पतिव्रतानां गृहमेधिनीनां
सत्यव्रतानां शुचिसुव्रतानाम् ।
तासान् लोका. पतिभिः समानाः

• आशुषिर्पति पाठान्तरम् ।

† शुचु योनिवाचेति पाठान्तरम् ।

गोमायुलोका व्यभिचारिणीनाम् ॥

मनुः ।

व्यभिचारात्तु भर्तुः स्त्री लोके प्राप्नोति निन्द्यताम् ।

शृगालयोनिमाप्नोति पापरोगेव पीड्यते ॥

छन्दोगपरिशिष्टे कात्यायनः ।

पतिमुल्लङ्घ्य मीहात्स्त्री कं कं न नरकं व्रजेत् ।

लज्जाम्भानुपतां प्राप्य किं किं दुःखं न विन्दति ॥

ग्रहलिखितौ ।

सुरालशुनपलाण्डुगृध्रनकभांसादीन्वभक्ष्याणि च वर्ज-
येत् । आहारमयं शरीरं तन्मयत्वाद्वाङ्मयः सङ्गीर्यते
मातुरशितपीतादि गर्भः सम्भवति ।

मनुः ।

प्रतिपिडा पिवेद्या तु मद्यमभ्युदयेष्वपि ।

प्रेक्षासमाजे मच्छेदा सा दण्डा लण्डनानि यद् ॥

यमिष्ठः ।

या ब्राह्मणी स्यादिह वै सुरापी

न तां देवाः पतिलोकं नयन्ति ।

इहैव सा तिष्ठति क्षीणपुण्या

मृताः जलोका भवत्यथ शुलिका वा ॥

याज्ञवल्करः ।

पतिलोकं न सा याति ब्राह्मणी या सुरां पिबेत् ।

इद्वैव सा शुनी गृभी शूकरी चैव जायते ।

यमः ।

या ब्राह्मणी स्यादिह वै सुरापी

न तां देवाः पतिस्लोकं नयन्ति ।

इद्वैव सा तिष्ठति ह्येनपुण्या

शुनी भूत्वा गर्दभी शूकरी च ॥

इति विवादरत्नाकरे स्तोत्रचं तरङ्ग ।

अथ प्रोषितभर्तृकाधर्मः ।

तत्र मनु ।

विधाय प्रोषिते वृत्तिं जीवेन्नियममास्थिता ।

प्रोषिते त्वविधायैव जीवेन्निष्ठस्त्वेरगर्हितैः ॥

वृत्तिं विधाय प्रोषित इत्यन्वयः । जीवेन्नयैव वृत्त्या ।

याज्ञवल्करः ।

प्रीक्षां शरीरसंस्कारं समाजीकृत्यदर्शनम् ।

हास्यं परगृहे यान् त्यजेन्नोषितभर्तृका ॥

वृत्तस्मृतिः ।

• न विधायैवति पाठाभारम् ।

† श्रीहार्मरसंस्कारसमाजीकृत्यदर्शनमिति पाठाभारम् ।

प्रसाधनं नृत्यगीतसमाजोत्सवदर्शनम् ।

मांसं भद्याभिधोगश्च न कुर्व्यान्नोपिते पत्नी ॥

धिष्णुः ।

भर्त्तरि प्रोपिते अप्रतिकर्मे, परगृहेष्वनभिगमनं, द्वार-
देश्यगवाक्षेष्वनवस्थानम् ८ ।

अप्रतिकर्मे प्रसाधनानाचरणम् ।

शब्दलिखितो ।

सर्वासां प्रोपिते भर्त्तरि ब्राह्मणी चारित्र्यं रचेत्, इत-
रासां मातापितरौ, अनन्तरं राजन्या या प्रेक्षाताण्ड्य-
विहार-चित्रदर्शनाद्भरागोद्यानयान विहृतमयनोत्कृष्ट-
पानभोजनकन्दुकक्रीडाधूपगन्धमाख्यासङ्घारदन्तधावना-
ध्वनादीनामश्वतन्त्राणां^१ प्रोपितभर्तृकाणां कुलस्त्रीणा-
मनारम्भः ।

सर्वासामिति चतसृष्वपि ब्राह्मण्याद्येकपत्नीषु मध्ये ब्राह्मणी
स्वयमेव चारित्र्यं रचेत् । तदितरासां^२ मातापितरौ, अन-
न्तरश्च तयोरसतीः राजन्या स्वस्येतरयोश्च^३ चारित्र्यं रचेत् ।
प्रेक्षा दोला ।

हारीतः ।

१ वा०टेके नवासेव्यवस्थानामिति पाठान्तरम् ।

२ इतरासामिति पाठान्तरम् ।

३ इतरासामिति पाठान्तरम् ।

४ स्वस्येति पाठान्तरम् ।

न प्रोषितेऽलङ्घ्यान् वेषीं सुचेत् ।

अतः च सभर्तृकास्त्रीमात्रमधिकृत्य निषिद्धानां यत्पुनः प्रोषित-
भर्तृकामधिकृत्य निषेधवचनं तदस्य निषेधार्थम् ।

इति विवादरत्नाकरे प्रोषितभर्तृकाधर्मपरः ।

अथ नृतभर्तृकाधर्माः ।

तथाङ्गिराः ।

नृते भर्तारि या नारी समारोहेऽनुतामनम् ।
सारन्वतीसमाचारा स्वर्गलोके महीयते ॥
तिस्रः कोट्योऽर्धकोटी च यानि लोमानि मानवे ।
तावन्वयानि सा स्वर्गे भर्तारं यानुगच्छति ॥
व्यालग्राही यथा व्याल विसादुडरते वलात् ।
तद्वद्वर्तारमादाय तेनैव सह मोदते ॥
मातृक पैतृकश्चैव यत्र कन्या प्रदीयते ।
पुनाति त्रिकुलं नारी भर्तारं यानुगच्छति ॥
तत्र सा भर्तृपरमा परा परमलाससा ।
क्रीडते पतिना सार्धं यावदिन्द्रायतुर्दश ॥
ब्रह्महा वा कृतघ्ना वाऽऽ मित्रघ्ना वापि मानवः ।

तं वै पुनाति सा नारी द्रव्याद्विरसमाधितम् ॥
 साध्वीनामेव नारीणां नाग्निप्रपतनादृते ।
 अन्यो धर्मोऽस्ति विज्ञेयो मृते मर्तरि कर्हिचित् ॥
 यावन्नाग्नौ दहेद्देहं मृते पत्यौ पतिव्रता ।
 तावन्न सुच्यते नारी स्त्रीशरीरालयश्चन ॥
 सदृत्तभावापितमर्त्यकाणां
 स्त्रीणां वियोगचतकातराणाम् ।
 तासां प्रभावस्तमिते गते कं
 नाग्निप्रवेशादपरोऽस्ति धर्मः ॥

सदृत्तेति वृत्तमाचारः, भावोऽभिसम्भिः, तौ शोभनावर्पितौ
 याभिस्तास्तथा । वियोगचतकातराणां वियोग एव चतं
 व्रणः* तेन कातराणाम् । प्रभो पत्यौ, कं स्वर्गम् ।

ध्यासः ।

दयितं यान्धदेशस्य मृतं श्रुत्वा पतिव्रता ।
 समारोहति शीर्षेऽग्नौ† तस्याः शक्तिं निबोधत ॥
 यदि प्रविष्टो नरक बहुपाशैः‡ सुदारुणैः ।
 संप्राप्तो यातनास्थान बह्वीतो यमकिङ्करैः ॥
 तिष्ठते विवशो दीनो वैद्यमानः स्वकसंभिः ।

* परोक्षे व्रण इति पाठान्तरम् ।

† शीघ्रापाविति पाठान्तरम् ।

‡ बहु पाशैरिति पाठान्तरम् ।

व्यालप्राप्ती यथा व्याल बलाद्ब्रह्मात्यशङ्कितः* ।
 तद्वत्तारमादाय दिवं याति तपोबलात् ॥
 तत्र सा भर्तृपरमा स्तूयमानाश्वरोगणैः ।
 भीडते पतिना सार्धं यावदिन्द्रायतुर्दश ॥

मृगपुराणे ।

मृते भर्तरि सरस्वीषां न चान्या† विद्यते गतिः ।
 नान्यभर्तृवियोगान्निदाहस्य‡ शमनं भवेत् ॥
 देशान्तरमृते तस्मिन् साध्वी तत्पादुकादयम् ।
 निधायोरसि सशुद्धा प्रविशेज्जातवेदसम् ॥
 ऋग्वेदवादात्साध्वी स्त्री न भवेदात्मघातिनी ।
 नारदायैचे निवृत्ते तु श्रावं प्राप्नोति शान्तवत् ॥

ऋग्वेदवादादिमा नारीरविधवा इत्यादिवादात् । एवञ्च
 सकलवचनपर्यालोचनया ब्राह्मणादिसर्वभार्याणां स्वगत-
 भर्तृगतफलविशेषार्थिनीनां गर्भवतीशालापत्यादिव्यतिरि-
 क्तानां सहभरणानुभरणयोरधिकार इति ।

बृहस्पतिः ।

शरीराहं स्मृता जाया पुण्यामुखफले समा ।
 अन्वारुढा जीववती§ साध्वी भर्तृहिताय सा ॥

* बलाद्ब्रह्मणे विलादिति पाठान्तरम् ।

† न तस्यति पाठान्तरम् ।

‡ नासा अन्विषीवादिदाहस्येति पाठान्तरम् ।

§ जीवतीभति पाठान्तरम् ।

विष्णुः ।

मृते भर्तृरि ब्रह्मचर्यं तदन्वारोहणं वा ।

हारीतः ।

आहितान्निषेधमीयेत्, औपासनावधानान्निं परि-
मृज्य सर्पिराज्जीभिः सूचसवनमिद्धा नावसेत् । अना-
हितान्निषेदन्यमादध्याज्जनान्नि वा परिमृज्य भर्तुः
पितुः स्वजनमृद्वर्जं जितजिह्वाहस्तपादेन्द्रिया
स्वाचारवती दिवाराधं भर्तारमनुशोचती- ब्रतोप-
वासैः क्षान्तायुषोऽन्ते† पतिलोकं जयति सा भूयः
पतिमालोकमाप्नोतीत्येवं ह्यह ।

पतिव्रता तु या नारी निष्ठां याति पतो मृते ।

सा हित्वा सर्वपापानि पतिलोकमवाप्नुयात् ॥

आहितान्निः श्रौतान्निः । अवधानमर्द्धदग्धोत्प्लूकमायं गीरिति
तिस्त्र ऋचः, सर्पिराज्जगः । अनाहितान्निः स्मार्त्तान्निः अन्त्य
मृद्वर्जमाधानविधिना मृज्जीयात् । जनान्निः लौकिकान्निः
स च विवक्षितः ।

ब्रह्मसतिः ।

ब्रतोपवासनिरता ब्रह्मचर्यं व्यवस्थिता ।

दमदानरता नित्यमपुत्रापि दिवं व्रजेत् ॥

सनुः ।

* भर्तारमनुशोचतीति पाठान्तरम् ।

† क्षान्तायुषोऽन्ते इति पाठान्तरम् ।

कामन्तु चपयेद्देहं पुष्पमूलफलैः शुभैः ।
 न तु नामापि गृह्णीयात्पत्न्यौ प्रेते परस्य तु ॥
 आसीतामरणात्क्षान्ता नियता ब्रह्मचारिणी ।
 यो धर्मं एकपत्नीनां काङ्क्षन्ती तमनुत्तमम् ॥
 अनेकानि सहस्राणि कौमारब्रह्मचारिणाम् ।
 दिव गतानि विप्राणामलत्वा कुलसन्ततिम् ॥
 मृते भर्तारि साध्वी स्त्री ब्रह्मचर्ये व्यवस्थिता ।
 स्वर्गं गच्छत्यनुचापि यथा ते ब्रह्मचारिणः ॥
 अपत्यलोभाद्या तु स्त्री भर्तारमतिवर्त्तते ।
 चेह निन्दामवाप्नोति पतिलोकाच्च हीयते ॥
 नान्योत्पन्ना प्रजास्त्रीश्च न चान्यस्य परिग्रहे ।
 द्वितीयस्तु न साध्वीनां क्षिप्रवर्त्तोपदिश्यते ॥

यमः ।

यावज्जीव सदासीत नियता ब्रह्मचारिणी ।
 यो धर्मं एकपत्नीनां तं धर्ममनुकाङ्क्षती ॥
 स्त्रियाः श्रुती वा शास्त्रे वा प्रव्रज्या न विधीयते ।
 प्रजा हि तस्यैः स्त्री धर्मः सर्वार्थादिति धारणा ॥
 अष्टाशीतिसहस्राणि मुनीनामूर्ध्वरेतसाम् ।
 दिवं गतानि विप्राणामलत्वा कुलसन्ततिम् ॥
 तथैव कन्या व्यावृत्ता ब्रह्मचर्ये व्यवस्थिता ।
 अपुत्रा प्राप्नुयात्स्वर्गं यथा ते ब्रह्मचारिणः ॥
 अपुत्रा जातपुत्रा वा कन्या पतिमनुव्रता ।

प्राप्नुयात्स्वर्गमेवेति मनुः स्वायम्भुवोऽब्रवीत् ॥
 एकपत्नीनामैकपतिकानाम् । कन्यात ऊढा ।
 अनेकदोषदृष्टेऽपि मृते भर्त्तरि वा सदा ।
 साध्याधारोऽवतिष्ठेत् गुरुशून्यपणे रता ॥
 मृते भर्त्तरि साध्वी स्त्री नृद्धाचर्य्ये व्यवस्थिता ।
 सारन्धतीसमाचारा वृद्धालोके महीयते ॥

इति विवाहव्याकरे मतमनुवाक्यतरङ्गः ।

अथ नियोगः ।

तत्र मनुः ।

देवराज्ञा सपिण्डाज्ञा स्त्रिया सम्यग्नियुक्तया ।
 प्रजेषिताऽधिगन्तव्या सन्तानस्य परिचये ॥

नारदः ।

नियुक्ता गुरुभिर्गच्छेद्देवरं पुत्रकाम्यया ।
 स च तां प्रतिपद्येत तथैवापुत्रजन्मनः ॥
 पुत्रे जाते निवर्त्तेत विप्रवः स्वादतोऽन्यथा ।
 हृतेनाभ्युष्य गात्राणि तैलेनाविलुक्तेन वा ॥

सुखान्मुखं परिहरन्गात्रैर्गात्राणि चास्पृशन्* ।
 कुले तदवशेषे च सन्तानार्थं न कामतः ॥
 नियुक्तो गुरुभिर्गच्छेद्वातुर्भार्यां यवीयसः ।
 अविद्यमाने तु गुरौ राज्ञे† वाच्यः कुसन्धयः ।
 ततस्तद्वचनाद्गच्छेदगुप्तिप्यात्स्त्रियञ्च सः ॥
 पूर्वोक्तं विधानेन स्नातां पुंसवने शुचिः ।
 सङ्गदागर्भधानात्तु हस्ते गर्भं तथैव सा ॥
 अतीत्यथा वर्त्तमानः पुमांस्ती वापि कामतः ।
 विनेयौ स्वभगं॑ राज्ञा विप्रवः स्वादतीत्यथा ॥

यमः ।

ऋतौ स्नातायां तस्यान्तु वाग्यतस्तामसि निमि ।
 सुस्मृतुनखलोमानां गन्धसर्गाविवेदयन् ॥
 एकवासा घृताक्लाङ्गी दुर्गन्धः शोकदुर्मनाः ।
 सुखान्मुखं परिहरन्गात्रैर्गात्राणि चास्पृशन् ॥
 यतात्मा गर्भमादध्याहृते गर्भं त्वपव्रजेत् ।
 ज्ञातापत्यां नाधिगच्छेत्पुत्रे जाते तथैव च ॥
 सीमन्तोन्नयनादीनि सर्वकार्याणि कारयेत् ।
 भ्रातुः सन्तानमिच्छद्भिः पितृणामोर्ध्वदेहिकम् ॥

भ्रातुः सन्तानं पितृणामोर्ध्वदेहिकमिच्छद्भिर्मृतस्य स्याद्यभि-

* गात्रैर्गात्रमर्हत्यश्रितिति ।

† शर्चेति पाठान्तरम् ।

‡ दुष्ममिति पाठान्तरम् ।

द्वारभूतेः राजा सीमन्तोन्नयनादीनि* कारयेदित्यर्थः । बहु-
त्वञ्चान्नाविवक्षितं, तेन भ्रातुर्जीवत एकत्वेऽपि शास्त्रप्रवृत्तिः†।
याप्रवृत्त्यः ।

अपुत्रां सुर्वमुन्नातोदेवरः पुत्रकाम्यया ।
सपिण्डो वा सगोत्रो वा हृताभ्यक्तच्छतावियात्‡ ॥
आगर्भसम्भवाद्गच्छेत्पतितयान्यथा भवेत् ।
अनेन विधिना जातः चैत्रजस्तु भवेत्सुतः ॥

द्वेषलः ।

नष्टः प्रव्रजितः क्लीवः पतितो राजकिस्त्रिणी ।
लोकान्तरगतोवापि परित्याज्यः पतिः स्त्रियाः ॥

नष्टोऽशालीयव्यापारेण त्यक्तपरिकरसङ्गः । प्रव्रजितः अशाल-
विषयप्रव्रज्याशाली हृथामौण्ड्यादिः§ । राजकिस्त्रिणी राज-
रानाक्रान्तः ।

तथा ।

मृते भर्तृरि जीवे वा स्त्री विन्देतापरं पतिम् ।
सन्तत्यनाशार्थतया न स्नातन्नान्तु॥ योषितः ॥
अष्टौ यर्पाण्युदीचेत ब्राह्मणी प्रापितः पतिम् ।

* सीमन्तोन्नयनादीति पाठान्तरम् ।

† याज्ञवल्क्येतिरिति पाठान्तरम् ।

‡ सपिण्डो वा सगोत्रो वा धृताभ्यक्तच्छतावियादिति पाठान्तरम् ।

§ सुखादिरिति पाठान्तरम् ।

॥ न स्नातन्नास्तीति पाठान्तरम् ।

अप्रसूता च चत्वारि परतोऽन्यं समाश्रयेत्* ॥

अष्टो वर्षाण्युदीचेत ब्राह्मणी तु पतिं तथा ।

च चरिया षट्समास्तिष्ठेदप्रसूता समाश्रयम् ॥

चरिया षट्समा इत्यत्राप्यप्रसूतेति बोद्धव्यम् ।

तथा ।

वैश्या प्रसूता चत्वारि द्वे समे त्वप्रसूतिका ।

न शूद्राया स्मृतः कालो न च धर्मव्यतिक्रमः ॥

विशेषतोऽप्रसूतायाः सवत्सरपरा स्थितिः† ॥

अप्रवृत्तौ स्मृतः काल एव प्रोक्तियोपितान् ॥

जीवति श्रूयमाने च स्यादेव द्विगुणो विधिः ।

प्रजाप्रवृत्तौ नारीणां हस्तिरेषा प्रजापतेः ॥

अतोऽन्यगमने स्त्रीणामेष दीपो न विद्यते ।

अथ देवसपिण्डाधिकारे मनुः ।

नान्यस्मिन्विधवा नारी नियोक्तव्या स्वधनुभिः‡ ॥

अन्यस्मिन् नियुञ्जाना धर्मं हन्युः सनातनम् ॥

नौहाह्निकेषु मन्त्रेषु नियोगः कीर्त्यते क्वचित् ।

न विवाहविधावुक्त विधवावेदनः§ पुनः ॥

अथऽ द्विजेहिं विदद्वि. पशुधर्मो विगर्हितः ।

* समाश्रयेदिति पाठान्तरम् ।

† सवत्सरपरस्थितिर्निरात पाठान्तरम् ।

‡ विधवा देवे नैव पाठान्तरम् ।

§ स्वधर्मावि पाठान्तरम् ।

मनुष्याणामपि प्रोक्तो वेणे राज्यं प्रशासति ॥
 स महीमखिलां भुञ्जवाजर्षिप्रवरः पुरा ।
 वर्णानां सङ्घर चक्रे कामोपहतचेतनः ॥
 तदाप्रभृतिः यो मोहात्प्रमीतपतिकां स्त्रियम् ।
 नियोजयत्यपत्यार्थं तं विगर्हन्ति साधवः ॥

अन्यस्मिन्देवरसपिण्डाभ्यामन्यस्मिन् । एतन्धानयोदन्यतर-
 स्यापि सद्भावे, एतदभावे सगोचस्यापि याज्ञवल्क्येन बोधि-
 तत्वात् ।

मृतपत्यधिकारिः वशिष्ठः ।

सा चेन्नियोगमिच्छेद्भृत्यलाभावास्ति नियोगः प्रायश्चित्त-
 चाप्युपदिश्यते नियुञ्ज्यादित्येके ।

कात्यायनः ।

नियोगात्पावनं कुर्याद्यद्योक्तं तद्विशुद्धये ।

द्विजस्य स्त्रीषु धर्मोऽयं शुद्रस्त्रीके तदाययः ॥

बृहस्पतिः ।

उक्तो नियोगो मनुना निषिद्धः स्वयमेव तु ।

युगक्रासादशक्रीऽयं कर्तुं मर्त्यैर्विधानतः ॥

* तत प्रसूतीति पाठान्तरम् ।

† मृतपत्यधिकारि इति पाठान्तरम् ।

‡ प्रायश्चित्तमुपदिश्येति पाठान्तरम् ।

§ शुद्रस्त्रीकं समाश्रयेदिति शुद्रस्त्रीकसमाश्रय इति च पाठान्तरम् ।

¶ मर्त्ये इति पाठान्तरम् ।

तपोज्ञानसमायुक्ताः कृते त्रेतायुगे नराः ।

दापरे च कलौ नृणां शक्तिहानिर्विनिर्भिता ॥

अनेकधा कृताः पुत्रा ऋषिभिर्ये पुरातनैः ।

तच्छक्य नाधुना कर्तुं शक्तिहीनैरिदन्तनैः ॥

एवञ्चाष्टौ वर्षाण्युदीक्षेतेत्यादि देवस्यवाक्यान्यपि नियोगवदेव
युगान्तरान्वयीत्येवोच्यते† ।

इति विवादरत्नाकरे नियोगवत्तत्त्व ।

अथ परपूर्वाविधिः* ।

तत्र नारदः ।

परपूर्वाः स्त्रियस्त्वन्याः सप्त प्रोक्ता यथाक्रमम् ।

पुनर्भूस्त्रिविधास्तासां स्त्रियश्च चतुर्विधा ॥

कन्यैवाक्षतयोनिर्या पाणिपद्मदूषिता ।

पुनर्भूः प्रथमा प्रोक्ता पुनः संस्कारकर्म्मणा ॥

कौमार पतिमुत्सृज्य या त्वन्यं† पतिमाश्रिता ।

* नूनमिति पाठान्तरम् ।

† युगान्तरान्वयीत्येवोच्यते इति पाठान्तरम् ।

* परपूर्वेति पाठान्तरम् ।

† या चाश्रयति पाठान्तरम् ।

पुनः पत्युर्गृहमियात्* सा द्वितीया प्रकीर्त्तिता ॥

असत्सु देवरेषु स्त्री बान्धवैर्या प्रदीयते† ।

सवर्णाय सपिण्डाय तृतीया सा प्रकीर्त्तिता ॥

स्त्री प्रसूताऽप्रसूता वा पत्याविव तु जीवति ।

कामात्समाययेदन्यं स्त्रैरिणी प्रथमा च‡ सा ॥

मृते भर्त्तरि या नारी§ देवरादीनपास्य तु ।

कामतस्तु भजेदन्यं सा द्वितीया प्रकीर्त्तिता ॥

देशापहृतविक्रीता बुत्तृष्णाव्यसनार्हिता ।

तवाहमित्युपगता सा तृतीया प्रकीर्त्तिता ॥

देशधर्मानवेक्ष्य स्त्री गुरुभिर्या प्रदीयते ।

उत्पन्नसाहसाम्यसौ सान्निभा स्त्रैरिणी मृता॥

पुनर्भाञ्च विधिरुषेय स्त्रैरिणीनां प्रकीर्त्तितः ।

पूर्वा पूर्वा जघन्यासां त्रैयसी चाक्षरोत्तरा॥ ॥

चो भिन्नक्रमः । स्त्रैरिणीनामिति सप्तम्यर्थे॥ पट्टी, तेन पुनर्भां
स्त्रैरिणीषु चैत्यर्थः ।

* पुनः पत्युर्गृहं यायादिति पाठान्तरम् ।

† असत्सु या देवरेषु बान्धवैर्या प्रदीयते इति पाठान्तरम् ।

‡ त इति पाठान्तरम् ।

§ या तु स्त्रीति पाठान्तरम् ।

॥ सान्निभा स्त्रैरिणी तु सेवि नवेति च पाठान्तरम् ।

॥ त्रैयसीति पाठान्तरम् ।

॥ सप्तम्या स्थाने इति पाठान्तरम् ।

मतुः ।

यतिं हित्वापकृष्टं स्वमुत्कृष्टं या नियेवते ।

निन्द्यैव लोके भवति परपूर्व्वेति चोच्यते ॥

अपकृष्टमिति* न परपूर्व्वत्वे धीजं, किन्त्वन्यनियेवणप्रयोजक-
मित्येतावतोक्तम्† ।

तिस्रः पुनर्भयतस्तः स्वैरिष्य इत्यभिधाय शश्वसिखितौ ।

तत्र पूर्वा पूर्वा जघन्या तासामपत्न्यानामृक्ष्यपिण्डो-
दकयज्ञेषु या विकल्पः स मातुरेव शुण्वत्तया
व्याख्यातः ।

याज्ञवल्क्यः ।

अचता च अता चैव पुनर्भूः संस्कृता पुनः ।

स्वैरिणी या यतिं हित्वा सवर्णं कामतः त्रयेत् ॥

हारीतः ।

स्वैरिणी च पुनर्भूश्च रेतोधाः कामचारिणी ।

सर्व्वभक्ष्या च विज्ञेयाः पक्षेताः शूद्रयोनयः ॥

एतासां यान्यपत्न्यानि उत्पद्यन्ते कदाचन ।

न तावद्वृत्तिषु युक्तीत न ते पद्वृत्त्यर्हकाः‡ श्रुताः §

रेतोधाः कुण्डमाता, कामचारिणी चतुःपुरुषमनानन्तरमपर-

* हित्वापकृष्टमिति पाठान्तरम् ।

† अपकृष्टमिति पाठान्तरम् ।

‡ मित्येतावदुक्तमिति पाठान्तरम् ।

§ पद्वृत्त्यर्हका इति पाठान्तरम् ।

पुरुषगामिणी, सर्वभक्ष्या सुरापी ।

कात्यायनः ।

सुखार्थं या प्रवृत्ता स्त्री न भर्तुः सुतकाम्यया ।
 पुत्रन्तु जनयेदेव निन्द्या पापा च* सा स्मृता ॥
 भर्तृगोचं समुत्सृज्य नारी यद्यन्यमाश्रिता ।
 निन्द्यैव सा स्मृता लोके परपूर्वेति चोच्यते ॥
 परपूर्वाश्रिता यत्र तत्र स्वाश्रायितः† प्रभुः ।
 क्रमादृते तु धर्मोऽयं लब्धा वा स्वामिनो भवेत् ॥
 निरोद्धव्या च ताद्या च परपूर्वापराधतः ।
 षष्ठमाश्रानवेक्षन्ती ताडयन्दण्डमर्हति ॥
 चौरद्वस्तात्रदीवेगाहुर्भिष्मादेशविप्रवात् ।
 निस्तार्थ‡ वापि कान्तारात्§ लब्धा त्यक्ता क्रमागता ॥
 भ्राता भोगे न दोषः स्यादिति शास्त्रविनिश्चयः ।
 स्वामिदत्तान्तु गृह्णीयादेषा चेन्न॥ ततोऽन्यथा ॥

न दीपो दण्डप्रयोजकः ।

तथा ।

दीयमानमथात्मानं या नारी नानुमीदते ।

* तु इति पाठान्तरम् ।

† स्वाश्रायित इति पाठान्तरम् ।

‡ निश्चीर्येति पाठान्तरम् ।

§ शसकान्तारादिति पाठान्तरम् ।

॥ गृह्णीयादेषा चेन्न इति पाठान्तरम् ।

न सा देया न च ग्राह्या विधिरेष स्मृती गुरुः* ॥

न चोत्तमां न चाकामां तथा पुत्रवतीं न च ।

इदृशी† त्वनुरूपेण निष्क्रयेण प्रमीलयेत् ॥

इति विवादरत्नाकरे वरपूर्णादिधितरङ्गः ।

—:—

अथ दायभागः ।

तत्सङ्गती भनुः ।

एष स्त्रीपुंसयोः कृत्वा धर्मो यो रतिसंहितः‡ ।

आपद्यमत्यमाप्तिश्च दायभागं† निबोधत ॥

नारदः ।

विभागोऽर्धस्य पितरस्य पुत्रैर्यत्र प्रकल्प्यते ।

दायभाग इति प्रोक्तं तद्विवादपदं मुधैः ॥

यत्र यस्मिन्वावहारपदे प्रकल्प्यते क्रियते ।

भनुः॥ ।

* भगुरिति पाठान्तरम् ।

† मादृशीमिति पाठान्तरम् ।

• इतिविहित इति पाठान्तरम् ।

† दायवर्णनमिति पाठान्तरम् ।-

‡ यत्र इति पाठान्तरम् ।

ऊर्ध्वं पितुश्च मातुश्च समेत्य भ्रातरः समम् ।

भर्जेरग्नैष्टकं रिक्थमनीशास्ते हि जीवतीः ॥

समं तुल्यं नात्र विंशोदारादीति यावत् । ननु प्रमीतपैष्टक-
विभाग एव मनुष्या विंशोदारादीनां कथनात्कथं सममिति
नः तस्य गुणवत्त्वेष्टादिविषयत्वात् । उदयकरस्तुः सममिति
कृतोदाराधनाभिप्रायमिति व्याख्यातवान् । हलायुधपारि-
जाताभ्यास्तु सममिति स्थाने सहेति पठितं, व्याख्यातश्च
पारिजातेन सह परस्परम् । पैष्टकमित्येकशेषंऽ कृत्वा तद्वित-
प्रत्ययः । तेन मातृधनस्यापि ग्रहणमिति हलायुधः । पैष्टक-
मित्युपादानेऽपि पैतामहादिधनमपि विवक्षितम् । द्रुष्ये पिता-
महोपात्ते इत्यादि वाक्येन तत्रापि भागस्य बोधनादित्यपरे ॥ ।
इयमपि चेदं विवक्षितं, परन्तु भूतपूर्वगत्याः मातृधने तु
दुष्टिद्वतदन्वयाभावेः पुत्रभागात्त्वयः इति बोधव्यम् ।
देवलः ।

* चेन्निति पाठान्तरम् ।

† गुणवत्त्वोऽविषयत्वादिति पाठान्तरम् ।

‡ उदयनमिति उदयकमिति च पाठान्तरम् ।

§ पैष्टकमित्येकशेषमिति पाठान्तरम् ।

¶ तद्वित इति पाठान्तरम् ।

॥ बोधनादित्यपर इति पाठान्तरम् ।

* भूतपूर्वगत्या इति पाठान्तरम् ।

†† तदुष्टिद्वतदन्वयाभावे इति पाठान्तरम् ।

‡‡ पुत्रविभगात्त्वय इति बोध्यमिति पाठान्तरम् ।

पितर्युपरते पुत्रा विभजेयुर्धनं पितुः ।

अस्वाग्य हि भवेदेपां निर्दोषे पितरि स्थिते ॥

निर्दोषे पातित्यादिदोषरहिते ।

नारदः ।

पितर्युर्ध्वं गते पुत्रा विभजेयुर्धनं पितुः ।

मातुर्दुहितरोऽभावे दुहितृणां तदन्वयः ॥

मातुर्धनं दुहितरो विभजेरन्, दुहितृणामभावे तदन्वयो
दुहिषन्वयो विभजेदित्यर्थः । पितर्युर्ध्वं गत इत्येतावतएव
विभागे सिद्धे पुत्रग्रहणं क्षेत्रजादीनामप्यवबोधार्थं, ततश्च
द्वादशपुत्राणामन्यतरस्त्रिष्वपि विद्यमाने नान्यस्य धनभाक्ता,
पितुरिति वचनं आतृणां मध्ये यद्येकस्य विद्याधनादि विभ-
जेत्, तदा तस्यैव विभागो नास्तीति बोधनार्थम्, दुहितुः
सामिध्यान्तत्पदेन तस्या एव परामर्शोचित्यात् । सस्त्रीधर-
स्वरसोऽप्येवम् । प्रकाशपारिजाती तु तदन्वयो दुहिषन्वयः
पुत्रपौत्रादिरित्याहतुः ।

शङ्कल्लिखितौ ।

अत ऊर्ध्वं कथं भागो न जीवति पितरि पुत्रा षट्कथं
विभजेरन्, यद्यपि स्वात्पत्यादधिगत तैरनर्हो एव पुत्राः ।
अर्थधर्मयोरस्वातन्त्र्यात्पितरि निर्दोषे यदादधिगतं

तत इति पाठान्तरम् ।

पुत्राणामेकत्रिष्वपीति पाठान्तरम् ।

पुत्राणां मध्ये यद्येकस्य धनादिभिन्नान्नवस्तस्यैव पाठान्तरम् ।

पिष्टनिरपेक्षैः पुत्रैः समर्थैर्विद्यादिभिर्मिलित्वा अर्जितम् ।

अथ मनुः ।

ज्येष्ठ एव तु गृह्णीयात्पित्रं धनमशेषतः ।

शेषास्तमुपजीवेयुर्ग्रथैव पितरं तथा ॥

ज्येष्ठेन जातमात्रेण पुत्री भवति मानवः ।

पितृणामनृण्येष स तस्मात्सर्वमर्हति ॥

यस्मिन्नृणं सन्नयति येन चानन्यमनृते ।

स एव धर्मजः पुत्रः कामजानितरान्विदुः ॥

पितेयं पालयेत्पुत्राञ्ज्येष्ठो भ्रातृन्यवीयसः ।

पुत्रवधायि वर्त्तेरज्येष्ठभ्रातरि० धर्मतः ॥

ज्येष्ठः कुलं वर्धयति पिनाशयति वा पुनः ।

ज्येष्ठः पूज्यतमो लोके ज्येष्ठः सद्भिरमर्चितः ॥

यो ज्येष्ठो ज्येष्ठहन्तिः स्यान्मातेव स पितेव सः ।

अज्येष्ठहन्तिर्यस्तत्र० स संपूज्यस्तु बन्धुवत् ॥

तथा ।

न चादत्त्वा कनिष्ठेभ्यो ज्येष्ठः कुर्वीत योतकम् ।

ज्येष्ठएव तु गृह्णीयादिति सकलज्येष्ठगुणवाञ्छेष्ठो विभाग्य-
धनेऽपिष्टयस्वतन्मः स्यादित्यर्थः । तमुपजीवेयुस्तत्कृत-
हत्वा वर्त्तेरन् । पुत्रीभवति कृतापत्न्योत्पत्तिशाल्यार्थो भवती-

* ज्येष्ठ भ्रातरीति पाठान्तरम् ।

† यस्तु आदिति पाठान्तरम् ।

‡ विभाग्यविधने इति पाठान्तरम् ।

त्यर्थः । मात्रग्रहणाच्च संस्कारापेक्षाः । अनृणः त्रिभिर्कृत्यै-
 कर्तव्यवाञ्छायते इति श्रुत्या यदृणत्रयं बोधितं तत्रैकस्मा-
 दुत्तीर्णं भवतीत्यर्थः । सचयति सङ्गमयति† । आनन्दं
 सुखानां तेनानन्तं सुखमित्यर्थः, अयुते प्राप्नोति ऋणमुक्तः
 सन्नित्यर्थः । कामजानित्यर्थवादमात्रम्‡ । कनीयसां भाग-
 बोधनेन भागाभावाबोधकत्वात् । पितेव पालयेन्न तु विप्र-
 लभेत । पुत्रवक्ष्यामि वर्त्तेरन्न तच्च द्वेप कुर्युरित्यर्थः । कुलं
 वर्धयति सम्यग्ध्यापारेष कनिष्ठपरिपालनेन कुलवृद्धिः । विना-
 शयतीति योग्यतामाचम् । ज्येष्ठस्य हृत्तिः स्नेहेन कनीयसां
 भरणपालनादि । बन्धुवत्प्रत्युत्थानाभिवादनैर्मातुलादिवत्
 पूजनीयो नावशाचरणेन । यौतकं तेभ्यः वृक्षकृत्य कल्पितं द्रव्यं,
 शु निश्चये युधासुपाठात्§ । हृत्सायुधसु यौतकं भार्यालङ्का-
 रादीत्याह ।

नारदः ।

विदुष्याद्वेष्टितः सर्वाङ्गेऽभ्याता यथा पिता ।

भ्राता शक्तः कनिष्ठो वा शक्तापेक्षा कुले स्थितिः ॥

महलिखितौ ।

कामं वसेयुरेकतः संहता हृदिमाचचीरन् ।

• संस्कारापेक्षानादर इति पाठान्तरम् ।

† संवापयतीति पाठान्तरम् ।

‡ अनुवादमात्रमिति पाठान्तरम् ।

§ शु निश्चये युधासुपाठादिति निश्चये युधासुपाठादिति च पाठान्तरम् ।

संहता अन्योन्यासम्बन्धनतया* वृद्धिमाचक्षीरन् वृद्धिं स्फुटां
कुर्वीरन्, वृद्धियुक्ता भवन्तीति यावत् ।

मनुः ।

एवं सह वसेयुर्वा पृथग्वा धर्मकाम्यया ।

पृथग्विवर्धते धर्मस्तस्माद्धर्मग्रा पृथक्क्रिया ॥

पृथगित्यादि । मध्यगधनस्य स्वेच्छया अविनियोज्यत्वात्+
निरपेक्षस्वत्वासदद्रव्य-साध्य-यागाद्यनुष्ठानाभावात्तत्त्विकद्वयोऽयं
न्यायप्राप्ते विभाग उच्यते । पृथग्वा धर्मकाम्ययेति न पुनरवि-
भागाद्धर्मः कलञ्जभक्षणादिवत्, विभागाच्च धर्मो ज्योति-
ष्टोमादिवदिति ।

वृहस्पतिः ।

एकपाकेन वसतां पितृदेवद्विजार्जनम् ।

एकं भवेद्विभक्तानां तदेव स्याद्गृहे गृहे ॥

एकपाकेनेत्यत्राविभागे सतीति‡ विवक्षितम् ।

हारीतः ।

जीवति पितरि पुत्राणामर्थादानविसर्गाक्षेपेषु न
स्वातन्त्र्या, कामदाने प्रीयिती चार्त्ति गते वा ज्येष्ठ एवा-
र्थान्निन्दयेत् ।

अर्थादानं पितृनैरपेक्षेण साधारणधनग्रहणम्, अर्थाजनेनमिति

* अन्योन्यासम्बन्ध इति पाठान्तरम् ।

+ अविनियोज्यत्वादिति पाठान्तरम् ।

‡ सतीति पाठान्तरम् ।

पारिजातः । विसर्गो दानं, धातेपः ऋणिकं हस्तात्तदन-
ग्रहणम्* । कामदाने काममात्रादेवार्थदातरि । प्रकाशकारिण
स कामं दीने इति पठित्वा काममिति सन्निहितपित्रनुज्ञा-
माहेति, दीने विचित्ते† इति विवृतम् ।

ग्रहलिखितौ ।

पितर्येयते कुटुम्बस्य व्ययहारं‡ ज्येष्ठः कुर्यादन्तरो
वा कार्यग्रस्तदनुमतेन नत्वकामे पितरि ऋक्ष्यभागो§
हृदे विपरीतचेतसि दीर्घरोगिणि वा ज्येष्ठएव पित्रवद-
र्थान् पालयेदितर्यां ऋक्ष्यमूलं हि कुटुम्बमंस्तन्त्राः
पित्रमन्तो मातर्येष्वेवमवस्थितायाम् ।

अनन्तरोऽनुजः, तदनुमतेन ज्येष्ठानुज्ञया । विपरीतचेतसि
वातादिदोषेण भ्रान्तचेतसि, ऋक्ष्यमूलं धनमूलं कुटुम्बं
कुटुम्बभरणम् । अस्तन्त्रा दानाद्यनधिकारिणः । मातर्येव
शुण्वत्यां जीवन्त्यामस्तन्त्राः पुत्रा इत्यन्वयः ।

इति विद्यादरवाकरे दायभागवतरङ्गं ॥ ।

* महभोद्ग्राहणमिति पाठान्तरम् ।

† अविचे इति पाठान्तरम् ।

‡ कुटुम्बव्ययहारमिति पाठान्तरम् ।

§ ऋक्ष्यविभाग इति पाठान्तरम् ।

॥ दायविभागवतरङ्ग इति पाठान्तरम् ।

अथ जीवत्पितृकविभागः ।

तत्र मनुविष्णू ।

पैत्रकन्तु पिता द्रव्यमनवाभ्यं यदाप्नुयात् ।

न तत्पुत्रैर्भोजितार्द्धमकामः स्वयमर्जितम् ॥

पैत्रकं पितृकमागतम्, अनवाभ्यं पित्रा आप्तुमशक्यं, न तत्पुत्रैः
सममनिच्छन्विभजेत्स्वयमर्जितत्वात् ।

याज्ञवल्करः ।

भूयां पितामहोपात्ता निबन्धो द्रव्यमेव वा ।

तत्र स्यात्सदृशं स्वाभ्यं पितुः पुत्रस्य चोभयोः ॥

निबध्यते इति निबन्धः आकरादो नियतं स्वभ्यं, सदृशं स्वाभ्यं
मात्रांशाधिक्यं, नवा पितुरिच्छया दानम् ।

व्यासः ।

अमागते ऋहक्षेत्रे पितापुत्राः समाग्निः ।

पैत्रके न विभागार्हाः सुताः पितुरनिच्छतः ॥

बृहस्पतिः ।

द्रव्ये पितामहोपात्ते स्वावरे जडमे तथा ।

सममगित्वमास्यातं पितुः पुत्रस्य चैव हि ॥

पैतामहं हृतं पित्रा स्वशक्त्या यदुपार्जितम् ।

विद्याशौर्यादिनातश्च तत्र स्वाभ्यं पितुः स्मृतम् ॥

प्रदानं स्नेह्या कुर्याद्भागश्चैव ततो धनात् ।

तदभावे तु तनयाः समांशाः सम्यकीर्तिताः ॥

हृतं परैरपहृतं यदग्रत्वा पितामहेन नोद्धृतं स्वग्रत्वा च पित्री-
हृतं तद्विद्याशौच्यादिनामघं कुर्यादित्यर्थः ।

अथ पुत्रा विभजेरन्नित्यधिकारे नारदः ।

मातुर्निवृत्ते रजसि प्रप्तासु भगिनीषु च ।

निवृत्ते चापि रमणेऽप्यित्युपरतस्मृहे ॥

प्रप्तासु विवाहितासु, निवृत्ते रमणे रतिसामर्थ्ये निवृत्ते, उप-
रतस्मृहे विषयस्मृहाविच्छेदवति, प्रकाशे तु निरपेक्षे च रमणे,
निरस्ते चापि रमणेऽपि इति पाठद्वयं वाक्यभेदपुरस्कारेण
लिखितम्, तदपि तदीयार्थव्याख्यानं फलतोऽविश्वम् ।
हलायुधसु रमणादितिऽ पठितवान्नापि फलाविशेष एव ।
हृष्टमिति ।

पितोरभावे भ्रातृणां विभागः संप्रदर्शितः ।

मातुर्निवृत्ते रजसि जीवतोरपि गम्यते ॥

अत्रापि निवृत्ते चापीति विवक्षितम् ।

गीतमः ।

* सरथ इति पाठाक्षरम् ।

† चाप्यसरथ इति पाठाक्षरम् ।

‡ निवृत्ते सरथेवति सरथार्थनिवृत्ते । उपरतस्मृहे विषयस्मृहाविच्छेदवति ।
प्रकाशे तु निरपेक्षे चासरथे निरस्त चाप्यसरथे इति पाठद्वयं भेदपुरस्कारेण वा-
क्यम् ।

§ सरथादिति पाठाक्षरम् ।

जहं पितुः पुत्रा ऋक्त्वं विभजेरन्^२ निवृत्ते रजसि
मातुर्जीवति पितरि चेच्छति ।

यद्वलिखितौ ।

जीवति वा पितरि ऋक्त्वंभागोऽनुमतः प्रकाशं वा
मिथो वा धर्म्मतः ।

अनुमतः पितृनुमतः, प्रकाशं मध्यस्यसमक्ष, मिथस्तदसमक्षम् ।
बोधायनः ।

पितुरनुमत्या दायविभागः ।

अथ^१ हारीतः ।

जीवत्येव वा विभज्यः^३ वनमाययेद्विदायमं वा गच्छेत्
स्त्व्येन वा सविभज्य भूविष्ठमादाय वसेद्युपदश्येत्
पुनस्तेभ्यो गृह्णीयात् । चीणाय विभजेत् ।

वनमाययेदायमाहारं परिगृह्णीयात् । वेदसत्यासित्वेन पुनै-
श्वर्यं वासी वृदायम इति प्रकाशकारः । वृदायमयसुर्दायम
इति वृत्तायुधपारिजातौ, तन्मते वनमाययेदित्यनेन वानप्रस्था-
यममाययेदिति विवक्षितम् । वसुतसु वाकारोऽभास्यायाम्,
तेन वनगमनवृदायमगमनत्वाभिमततादन्वोऽपि स्थितिप्रकारो-
क्तमर्थः । तत्र वा^४ वसेदसुतो वेदसत्यासी गृहस्थायममेव

• भजेरदिति पाठान्तरम् ।

† अत्रेति पाठान्तरम् ।

‡ अर्थे विभज्यति पाठान्तरम् ।

§ एवमिति पाठान्तरम् ।

स्वातन्त्र्येण वाञ्छति, तं प्रति स्वल्पेनेत्यादि बोधव्यम् ।
उपदग्नेदुपचीयेत ।

अत्र नारदः ।

पितेव या स्वयं पुत्रान्विभजेदयसि स्थितः ।

ज्येष्ठं वा त्रेहभागेन यथा वास्य मतिर्भवेत् ॥

वाग्विद्वेदिकत्पार्थः । पिता वा पुत्रा वा विभजेयुः । वयसि
स्थितः पूर्वविशेषेण हीनतया असमर्थ इत्यर्थः । अतएव
गौतमः विभक्तजः पित्रामेवेति विभागीत्तरकालं पुत्रोत्पत्तौ
विभागमाह । त्रेहः प्रत्यस्ततमोऽधिक इत्यर्थः । यथा वास्य
पितुर्मतिर्भवति समप्रधिकभागेषु, तत्र विभजेत् ।

विष्णुः ।

पिता चेत्पुत्रान्विभजेत्तस्य स्नेहा स्वयमुपात्तेऽर्थे ।

पितृद्रव्यानुपक्षेपार्जितधनविषयमेतत् ।

याज्ञवल्करः ।

विभागश्चेत्पिताकुर्व्यात्स्नेह्या विभजेत्पुत्रान् ।

ज्येष्ठं वा त्रेहभागेन सर्वं वा स्युः समांशिनः ॥

एतदपि स्तार्जितधनविषयं पूर्वंपुरुषार्जिते पितापुत्रयोः
समांशित्वाभिधानात् ।

अत्रैव समं विभागमायित्य विशेषमाह ।

यदि कुर्यात्समानंयान् पत्न्यः कार्य्याः समांशिकाः ।

• समाधिकभागे इति पाठान्तरम् ।

† स्वयमुपात्तेऽर्थे इति पाठान्तरम् ।

न दत्तं स्त्रीधनं यासां भर्ता वा श्वशुरेण वा ॥

यदि पिता पुत्रान्समांशान्* कुर्यात्, तदा स्वपत्न्योऽपि
समांशिकाः कार्य्याः । एवञ्च† पुत्राणां विपमांशपत्ने पत्न्योऽपि
विपमांशा बोद्धव्याः, न तु पुत्रादिपत्न्यः पितुर्विभजनकत्वात्
तत्प्रतियोगिकपत्नीत्वस्यैवावगमात् । यदि तु कस्याचित्
पत्न्याः भर्ता श्वशुरेण वा धनं न दत्तं, तदा ता अपि ताव-
दुनवत्यः कार्य्या इत्यर्थः । अथ पत्नीनामपुत्राणामपीति हस्ता-
युधः । दत्ते स्त्रीधने अर्धं पश्यतीति‡ प्रकाशः ।

नारदः ।

हार्वाशौ प्रतिपद्येत विभजन्वात्मनः पिता ।

प्रतिपद्येत लभेत, विभजन्विभागं कुर्याणः ।

बृहस्पतिः ।

जीवद्भिभागे तु पिता गृह्णीतांशद्वयं स्वकम्§ ।

एतच्च शङ्खपर्यालोचनया॥ एकपुत्रत्वे॥ द्रष्टव्यम् ।

तथाच पितृधिकारे शङ्खलिखितौ ।

स यदीकपुत्रः स्यादौ भागावात्मनः कुर्याद्विपद-

* समानांशानिति पाठान्तरम् ।

† एवमिति पाठान्तरम् ।

‡ पश्यति इति पाठान्तरम् ।

§ गृह्णीयादभ्यर्धयमिति पाठान्तरम् ।

॥ शङ्खपर्यालोचनयेति शङ्खचक्रपर्यालोचनयेति च पाठान्तरम् ।

॥ एकपुत्रत्वे इति पाठान्तरम् ।

घतुष्यदेषु रूपमधिकम् ।

रूपमधिकमिति वस्तुस्वरूपमधिकं गृहीत्वाग्रहयं गृहीयादित्यर्थः ।

तथा ।

हपभोज्येष्टाय गृहं यवीयसे, अन्यत्र पितुरवस्थानात् ।
अस्यार्थः । नानापुत्रवत्त्वेऽप्येष्टकनिष्ठसोर्गुणवत्त्वे ज्येष्ठाय
हपभोदातथः, गृहं कनिष्ठाय, पितुरनिच्छयापि, अन्यथा
नियमानर्थक्यापत्तेः । यत्तु याज्ञवल्क्येन सर्वे वा स्युः समाश्रित
इत्युक्तं तत्सर्वेषां तुल्यरूपत्वे पितुरिच्छया समाश्रितं न्यूना-
धिकांशित्वञ्चेत्यविरोध इति हतायुधः । पारिजातसु एकपुत्रः
ज्येष्ठपुत्र इत्याह । भाष्यकारस्तु पुत्रशब्दं न पठितवान्,
यद्येकाकी स्यादिति पठितवान्, यद्येकाकी पत्नीविरहितोऽपि
स्यात्तदाप्यग्रहयं गृहीयात्, सपत्नीकवेत्तामप्यपरेणाश्रित
तोययेत् । रूपमधिकं द्विपदघतुष्यदमध्ये एकमंशद्वयाधिकं
गृहीयात्, ज्येष्ठयवीयसोर्गुणवत्त्वे चासामधिकविधिः पितुर-
निच्छयापि, अन्यथा नियमानर्थक्यापत्तेः, याज्ञदत्तकरोक्तसमा-
श्रितञ्च सर्वेषां गुणवत्त्वेन । उत्कर्षाभावे पितुरिच्छया
समाश्रितं न्यूनाधिकांशित्वञ्चेत्यविरोध इत्याह । अन्यत्रेति
पितृवासगृहवर्जमित्यर्थः ।

बोधायनः ।

• नानापुत्रवत्त्वे इति पाठाक्षरम् ।

† भाष्यकारेति पाठाक्षरम् ।

पुत्रेभ्यो दातुं विभजेदिति* श्रुतिः समः सर्वेषामविशेषाद्वरं वा रूपमुद्धरेज्ज्येष्ठस्तस्माज्ज्येष्ठं पुत्रं धनेन निरवसायन्तीति श्रुतिर्दयानां वैकमुद्धरेत्† ज्येष्ठः सममितरे विभजेत् ।

वरं वा रूपमुद्धरेज्ज्येष्ठः यावन्ति वस्तूनि तेषु‡ एकं वरं गृह्णीयाज्ज्येष्ठ इत्यर्थः । अथ श्रुतिं हेतुमाह तस्मादित्यादि, ज्येष्ठं पुत्रं धनेनोदरणलक्षणेन, निरवसायन्ति इतरपुत्रेभ्यः पृथक्कुर्वन्ति, पश्चात्तरं दयानां वेति दयानां गवादीनां सजातीयानां एकमुद्धरेत्पितुरनिच्छयापि, सोऽयं विकल्पो ज्येष्ठगुणतारतम्यादवस्थितः ।

आपस्तम्बः ।

एकधनेन ज्येष्ठं तोषयित्वा जीवन्पुत्रेभ्यो विभजेत्समं स्त्रीवसुन्मत्तं पतितं परिहास्य ।

जीवस्त्रीवमेव यः प्रजापत्तावसमर्थ इत्यर्थः । एकधनेन उत्कृष्टाश्वादिना§ स्त्रीवमित्यादिना विभागानधिकारिणः सर्वेष्वभिमतः । ज्येष्ठविस्तारत्वभूयस्त्वापेक्षया॥ गुणाधिक्ये सति मन्तव्यमिति व्यवस्था॥ ।

* विभज्यादित्येति पाठान्तरम् ।

† वैकमुद्धरेदिति पाठान्तरम् ।

‡ तावदाहु इति पाठान्तरम् ।

§ उत्कृष्टवस्त्रादिनेति पाठान्तरम् ।

॥ अंशे विविधित्वभूयस्त्वापेक्षेति पाठान्तरम् ।

॥ मन्तव्य व्यवस्थेति पाठान्तरम् ।

अत्र मनुः ।

भ्रातृणामविभक्तानां यदुत्थानं भवेत्सह ।

न तत्र विषमं भागं पिता दद्यात्कथञ्चन ।

उत्थाने धनार्जनानुकूलव्यापारः ।

नारद हृष्टसति-याप्रवस्त्राः ।

समन्वूनाधिका भग्नाः पिता येषां प्रकल्पिताः ।

तथैव ते पालनीया विनेयाः स्युरतोऽन्यथा ॥

नारदः ।

पित्रैव तु विभक्ता ये समन्वूनाधिकैर्धनैः ।

तेषां स एव भागः स्वात्तर्क्यैव पिता प्रभुः ॥

पूर्वं सम्भूयोत्थाने भ्रातृणां मिलित्वा धनार्जने विषमभाग-
निषेधनमिदं पितुरर्जिते विषमविभागविधानमित्यविरोधः ।

अति विवादरेखाकरे लोचनिकविभागतत्तम् ।

अथ प्रसीतपितृकविभागः ।

तत्र मनुः ।

ज्येष्ठस्य विंश उद्धारः सर्वद्रव्याश्च यद्वरम् ।

ततोऽर्धं मध्यमस्य स्यात्तुरीयन्तु यवीयसः ॥

ज्येष्ठयैव कनिष्ठश्च संहरेतां यथोदितम् ।

येऽन्ये ज्येष्ठकनिष्ठाभ्या तेषा स्यान्मध्यम धनम् ॥

सर्वेषा धनजातानामाददीताग्रमग्रज ।

यच्च सातिशय किञ्चिदग्रत प्राप्नुयाद्वरम् ॥

गुणवज्येष्ठादिविषयोऽयमुच्चार । अत्रेदृशी विषयव्यवस्था, यदा
वद्वय पुत्रा एकमात्रका गुणवन्त, किन्तु यथाक्रम गुणक्रास,
तदा ज्येष्ठस्य मध्यकावनाद्विधो भाग उद्धार कर्त्तव्य सर्व
द्रव्याश्च यद्वर धनं तदातव्यम् । मध्यमस्य ततोऽर्धचत्वारिंश
तमो भागो मध्यमश्च धनम् । एव कनीयससुरीयमशीतितमो
भागो हीनश्च द्रव्य दातव्यम् । यदा तु ज्येष्ठकनिष्ठाविव गुण-
वन्तो तदा तयोर्यथोक्त उद्धारो दातव्य, ये तु मध्यमा
निर्गुणास्तेषा मध्यम धनम् । मध्यमस्य गुणवन्तो यदुद्धार
रूपमुक्त चत्वारिंशतमो भाग, स सम विभज्य दातव्य । यदा
तु वद्वयो मध्यमा अतिगुणवन्तस्तदाऽऽ प्रत्येक* चत्वारिंशतमो
भाग उद्धृत्य दातव्य, यदि ज्येष्ठो गुणातिशयवान्, अन्ये
निर्गुणास्तदा सर्वधनापेक्षया यच्छ्रेष्ठ द्रव्य ‡ यच्च समान-
जातीयपेक्षया सातिशय§ पञ्चरागादि, सर्वेषा गोमहिष्या
दीना दशतो दशसु दशसु एक ज्येष्ठमुद्धृत्य ज्येष्ठा षट्हीया
दिति ।

* अपि गुणवन्तस्तदेति पाठान्तरम् ।

† इत्येकमवति पाठान्तरम् ।

‡ यन्मया गृह्यतेति पाठान्तरम् ।

§ समानजातीयसातिशयमिति पाठान्तरम् ।

यत्र ज्येष्ठोऽधिकगुणोऽपरे तु मध्यमगुणास्तत्र, * विशेषमाह
गोतमः ।

विंशतिभागो ज्येष्ठस्य मिथुनमुभयतोदयुक्तो रथो
गोहपः । काणखोरकूटवण्डा† मध्यमस्थानेकाद्येदवि-
र्धान्यायसी गृहमनीयुक्त‡ चतुष्पदा चैकैकं यवीयसः
सममेवेतरत्नम् ।

सर्वस्मात्पिठधनादिंशतितमो भागो ज्येष्ठस्य, मिथुनं गो-
मिथुनमुभयतोदन्ता अश्वरासमादयः§ एवामन्यतमसलाती-
याभ्यां युक्तो रथः, गोहपः सेकसमर्थो हपः, अयमुषारः
सति सन्धवे ज्येष्ठस्य, काणखोरकूटवण्डा मध्यमस्थानेका-
द्येदिति खोरो हठः, कूटः शृङ्गविकसः, वण्डो बालविरहितः
वेङ्गे॥ इति यस्य प्रसिद्धिः, अयं मध्यमस्त्रीदारो अनेकाद्ये-
द्यद्येषामपि॥ भवन्तीत्यर्थः । अविर्धान्यायसी गृहमनीयुक्तं
चतुष्पदाचैकैकं यवीयस इति, अविर्मेघी॥ त्रीहिसौहयो. समा-

* मध्यगुणान्वेति पाठान्तरम् ।

† काणखोरकूटवण्डा इति पाठान्तरम् । तन्मते रथक परिवर्त्य परमसाध
इति शीरमर्थार्थ ।

‡ गृहमनीयुक्तेति पाठान्तरम् ।

§ रासमादय इति पाठान्तरम् ।

॥ वेङ्गे इति पाठान्तरम् ।

॥ यद्यन्येषामपीति पाठान्तरम् ।

॥ अविर्मेघी एकवचनादेति पाठान्तरम् ।

मेन निर्देगादानुप्येन किञ्चिदेवम् । गृहमेकम्, यतः गकटं,
युक्तं यनीयदेयुक्तं, चतुष्पदा गवादीनायेकैकं कनिष्ठयो-
हारः । सममेवेतरत्, उद्धृतातिरिक्तं सममेव विभजनीय-
मित्यर्थः । एवमन्यथापि यत्र उद्धारे गुणनपुभावप्राथ भातृणां
ज्येष्ठमध्यमकनिष्ठानां गुणयन्त्रापेक्षया३ व्ययस्या द्रष्टव्या ।
सोके तु ज्येष्ठमात्रपुरस्कारेण च मध्यमकनिष्ठोद्धारवानादायेव
ज्येष्ठस्य विंगोहारो दृश्यते ।

शरीतः ।

विभजिष्यमाप्ते गवां मगुटे हयभमेकधनं वरितं वा
ज्येष्ठाय दशुर्देवतागृहञ्च, इतरे निष्कस्य कुर्युः एक-
प्रिषेव दक्षिणं ज्येष्ठायानुपूर्व्यमितरेषाम् ।

एकधनमुत्कटधनम् । देवता विष्णादिप्रतिमाः गृहं पैयकम् ।
निष्कस्य ॥ कुर्युर्गृहान्तराणीति शेषः । यदा गृहानिष्कस्य
गृहान्तरकरणाभ्यवः, तदा दक्षिणं ज्येष्ठाय ज्येष्ठाय भवेदिति
शेषः । आनुपूर्व्यमनुपूर्वता, तेन मध्यमाय मध्यमं, कनिष्ठाय
ततोऽपि हीनमित्यर्थः । हरिहरस्य देवतागृहपदेन दुर्गादि-
पूजामण्डपं व्याख्याय तज्ज्येष्ठाय दद्यात् अन्ये मण्डपान्तरं कुर्यु-
रित्याह ।

३ गुणयन्त्रानुपपत्तिरिति पाठान्तरम् ।

४ पूजाविष्णादिप्रतिमेति पाठान्तरम् ।

५ अर्चनमिति पाठान्तरम् ।

आपस्तम्बः ।

देशविशेषे सुवर्णं कृष्णा गावः कृष्णं भीमं ज्येष्ठस्य मिथः
पितुः परिभाण्डय ।

कृष्णं भीमं भूमिभवं तिलमापादि, परिभाण्ड भोजनपावादि ।
बौधायनः ।

असति पितरि चतुर्णां वर्षानां गोस्त्राजावयो ज्येष्ठांशो
यथासंख्येन ॥

एतच्च ज्येष्ठस्य भ्रातुः किञ्चिद्गुणवत्त्वे ।

देवतः ।

पुत्राणां मध्यमोदायः समानानामपीक्यते ।

ज्येष्ठस्य दशमं भागं न्यायवृत्तस्य निर्दिशेत् ॥

मध्यमो दायो मध्यमं धनं विशेष्यः, एतच्च ज्येष्ठे वेद-
समन्विते, अन्येषु निर्गुणेषु मन्तव्यमिति हलायुधपारि-
जातौ । अन्ये ॥ यदा ज्येष्ठोऽग्निवेदसम्पन्नोऽन्येऽपि गुणवन्त-
स्तदा ज्येष्ठस्य दशमो भागः, अन्येषां पुत्राणां मध्यमो भागो
मध्यमं धनं विंशो भागः प्रत्येकमिति प्रथमखण्डार्थः । यदा-
ग्निवेदवाक्त्रेष्टोऽन्येऽपि निर्गुणाः, तदा ज्येष्ठस्य दशमो
भागो निर्गुणभ्रातृणान्तु पूर्ववच्चत्वारिंशत्तमो भाग एव
विभज्य दातव्य इति द्वितीयखण्डार्थः ।

इति विवादरत्नाकरे प्रभोवपिठकविभागवत्खण्डे ।

अथानेकमाहकमाहविभागः ।

तत्र मनुः ।

पुत्रः कनिष्ठा ज्येष्ठायां कनिष्ठायाश्च पूर्वजः ।

कथं तत्र विभागः स्यादिति चेत्संशयो भवेत् ॥

एकं ह्यभसुद्धारं संहरेत् स तु पूर्वजः ।

ततोऽपरेऽज्येष्ठहपास्तदूनानां स्वमाहतः ॥

पूर्वजसजातीयमाहप्रभवानानापुत्रविषय एवायं संशयः । नाना-
वर्णानां दायविभागस्यापि यच्चमाणत्वात्, पूर्वजशब्देन पूर्वो-
द्भावां जातः कनीयानिवोच्यते, ततोऽपरेऽज्येष्ठहपास्तदूनानां
स्वमाहत इत्यग्रिमच्छङ्कात् । ततो ज्येष्ठहपादपरे अज्येष्ठहपाः
अज्येष्ठहपास्तदूनानां ज्येष्ठपुत्रात्कनीयसः जनानां तस्मात्कनिष्ठ-
माहकाणामित्यर्थः ।

माहतो ज्येष्ठमभिधाय तत्रैव विशेषसाह ।

ज्येष्ठसु जातो ज्येष्ठायां हरैरुपभयोद्धृताः ।

ततः स्वमाहतः श्रेया भजेरन्निति धारणा ॥

हयमः योद्धृता यासां गवां ताः, तत्रा तस्यात्यन्तसजात्यस्यान्त-
रज्ञत्वादुद्धारः । श्रेया मातुरज्येष्ठत्वेन कारणेनऽ अज्येष्ठमेकैकं ॥

• सकमेदिति पाठान्तरम् ।

† पुत्रावपसच्छादिति पाठान्तरम् ।

‡ तासां सजात्यसामान्यत्वात्तरज्ञत्वादुद्धार इति पाठान्तरम् ।

§ मातुरज्येष्ठेण कारणेनेति मातुरज्येष्ठ एकमेवेति च पाठान्तरम् ।

५ श्रेष्ठमेकैकमिति पाठान्तरम् ।

हृषभं हरेरन् । एतच्च परमतसुक्तं मनुना । स्वमतन्तु, सदृश-
स्त्रीषु जातानां पुत्राणामविशेषतः । न मादृतो ज्यैष्ठ्यमस्ति
जन्मतो ज्यैष्ठ्यमुच्यते इत्यादिना जन्मतो ज्यैष्ठ्यमस्तीति* दर्शित-
मिति† प्रकाशकारः । ब्रह्मायुधसु अस्यार्थः, यदा ज्यैष्ठ्यायां
कनिष्ठः, कनिष्ठायाञ्च ज्येष्ठो भवति, तदा योऽसौ कनिष्ठायां
पूर्वजातः, स एकं ज्येष्ठहृषभसुहारं गृह्णीयात् । तस्माद्द्वयो-
ऽन्येऽज्येष्ठहृषपाः, ते तदूनानां पूर्वजातकनिष्ठानां स्वमादृतः
स्वमादृतक्रमेण यथापकर्षे‡ प्रत्येकमेकैकशो दातव्याः, परिशिष्टं
समं विभजनीयम् । यदा तु ज्यैष्ठ्यायामेव ज्येष्ठो भवति तदा-
विशेषमाह ज्येष्ठस्त्वित्यादिना । हृषभः षोडशो यासां गयां
तास्तथा§ । अन्ये पुनः स्वमादृतक्रमेण पूर्वजातमेकैकं हृषभ-
सुहारं गृह्णीयुः ।

अथैव गीतमः ।

हृषभोऽधिको ज्येष्ठस्य, हृषभोऽद्वयो ज्यैष्ठिनेयस्य समधा-
वा॥ ज्यैष्ठिनेयेन यवीयसा ।

* ज्यैष्ठ्यमश्रीत्यादीति पाठान्तरम् ।

† ज्यैष्ठ्यमश्रीत्यादिना दर्शितमिति पाठान्तरम् ।

‡ अपकर्षमिति पाठान्तरम् ।

§ हृषभ — अर्धति पाठसु त्रिषु पुस्तकेषु दृश्यते, परं प्रथमशेषस्य पाठस्य एतत्त्वा-
दन पुनरद्विषयस्य प्रतीकनादर्शनात्प्रमाददृष्ट एवेति ध्येयम् ।

॥ भाग इति पाठान्तरम् ।

ज्येष्ठः मन्वनुसारात्कनीयसीपुत्रः प्रथमं जातोऽपेक्षितः* ।
ज्यैष्ठिनेयस्तु ज्येष्ठायां जातो ज्येष्ठः, समधा समप्रकारेण, एतच्च
सर्वेषां तुल्यरूपत्वे† ‡ द्रष्टव्यम् ।

ग्रहसिखितौ ।

हृषभोऽधिको ज्येष्ठाय गृहं यवीयसे ।

अत्रापि ज्येष्ठो मन्वनुसारात्कनीयसीपुत्र एव द्रष्टव्यः ।

गौतमः ।

प्रतिमादकान्वयवर्गे भागविशेषः§ ।

अस्यार्थः, यदा बह्वीषु समानजातीयास्तु स्त्रीषु समसंख्या
बहवः पुत्रा भवन्ति¶ तदा मादकभाटस्य दुःशक्तत्वात्॥ माद-
कभागमादाय तैः स्ववर्गे सोदर्यभ्रातादिरूपे विभागविशेषी॥
विशेषारूपः कर्त्तव्यः ।

तदाह॥॥ वृहस्पतिः ।

यदेकजाता बहवः समाना जातिसंख्यया ।

सापत्न्यास्तैर्विभक्तव्यं मादकभागेन धर्मतः ।

* प्रथमजातो, अपेक्षित इति पाठान्तरम् ।

† तुल्यरूपत्वेनेति तुल्यपरत्वे इति च पाठान्तरम् ।

‡ प्रतिमादकान्वयविभागविशेष इति पाठान्तरम् ।

§ अतिबहवः पुत्रा सन्तीति, अतिबहवः पुत्रा भवन्तीति च पाठान्तरम् ।

॥ दुःशक्तत्वादिति पाठान्तरम् ।

॥ स्ववर्गे सोदर्ये भ्रातादिविभागविशेष इति पाठान्तरम् ।

॥ तदा इति पाठान्तरम् ।

। सवर्णा भिन्नसंख्या ये पुश्चागस्तेषु विद्यते ॥

विष्णुः ।

सवर्णाः पुत्राः समानानंगानादयुः॥ ज्येष्ठाय ज्येष्ठमुदा-
रस्य दयुः ।

एतच्च पुत्राणां भिन्नसंख्यकत्वे ।

मनुः ।

उत्तारो न दशस्रस्ति सम्पन्नानां स्रक्तैःसु ।

यत्किञ्चिदेव देयं स्याज्ज्यायसे मानवर्धनम् ॥

अस्यार्थः, अध्ययनादितुल्येषु दशतयापुत्राहरमित्युत्तारो न
कर्त्तव्यः* । एतच्चोपलक्षणं, सर्वेषामेवोदाराणामिह‡ प्रतिषेधः,
यत्किञ्चिदेवेति घघनात्, किन्तु जन्ममात्रनिवन्धनज्येष्ठ-
निमित्तकं किञ्चिन्मानवर्धनं दातव्यम् । यदा गुणघत्त्वेन तेषां
परस्परं विशेषो भवति, तदा तदूनानां स्वमादृतो ज्येष्ठस्तु
जातो ज्येष्ठायामिति च§ मन्तव्यमिति लिखितोक्तवान् । यत्
कैचिदुक्तं॥ तदूनानां स्वमादृत इति ज्येष्ठस्तु जातो ज्येष्ठायामिति च
पूर्वपक्षमुक्ता॥ सदृशस्त्रीषित्यादिना सिद्धान्तितम् ।

* समानांगानादयुरिति पाठान्तरम् ।

† न दशति तथापुत्राहरमिति उत्तारो न कर्त्तव्य इति पाठान्तरम् ।

‡ सर्वेषामुदाराणामेव प्रतिषेध इति, सर्वेषामेवोदाराणां प्रतिषेध इति च
पाठान्तरम् ।

§ तदूनानां मादृतो ज्येष्ठमिति, तदूनानां स्वमादृतो ज्येष्ठमिति च पाठान्तरम् ।

॥ कैचिदुक्तमिति पाठान्तरम् ।

॥ पूर्वे पक्षे सम्बन्धेति पाठान्तरम् ।

अन्यथा विरोधादिति तदपहसितम् । गुणाचारादिति विशेषेण व्यवस्थायाः प्रतिपादितत्वादिति, युक्तश्चेतस्सति सिद्धान्तत्वे पूर्वपक्षितत्वस्यः व्यवस्थापनार्हत्वात् । लक्ष्मी-धरेण ज्येष्ठापुत्रस्य कनीयस एव ज्येष्ठत्वप्रयुक्तोदारव्यवस्थापनाच्च पारिजातस्याप्येव* परिग्रहाच्च† ।

तथा ।

जन्मज्येष्ठस्य शास्त्रानं सन्नाह्नस्यास्यपि‡ स्मृतम् ।

यमयोद्येव गर्भेषु जन्मतो ज्येष्ठता भवति ॥

सन्नाह्नस्याश नाम भग्नविशेषो ज्योतिष्टोमे छन्दोगैर्निगद्यते । प्रयोगबहुत्वाद्बहुवचनं तत्र॥ यज्यते प्रथमपुत्रेण पितरं व्यपदि-
श्याद्वयते । असुकस्य पिता असुकस्य पितामहो यजत इति,
तच्च जन्मज्येष्ठतया विहितं नाटस्त्रे, यथा ज्येष्ठं स्त्रीपुंसां ये
जीवियुरिति वचनात् ।

देवस्य ।

वद्विर्वर्णेषु चारित्र्याद्यमयोः पूर्वजन्मतः ।

यस्य जातस्य यमयोः पश्यन्ति प्रथमं सुखम् ।

* पूर्वपक्षित्वेति पाठान्तरम् ।

† पारिजातस्याप्येव पाठान्तरम् ।

‡ पारिजातस्याप्येव परिवृत्त इति पाठान्तरम् ।

§ सन्नाह्नस्यास्यपिति पाठान्तरम् ।

॥ सन्नाह्नस्येति पाठान्तरम् ।

॥ बहुवचनमप्येति पाठान्तरम् ।

सन्तानः पितरथैव तस्मिञ्छेष्ठं प्रतिष्ठितम् ॥

मनुः ।

यो ज्येष्ठो विनिक्षुर्वीत लोभाद्वातृन्यवीयसः ।

सोऽज्येष्ठ स्यादभागश्च नियन्तव्यश्च राजभिः ॥

विनिक्षुर्वीत वक्ष्येत् । अज्येष्ठो ज्येष्ठवत् पूज्यः ।

तथा ।

एवं समुद्धृतोदारे समानंशान्प्रकल्पयेत् ।

उदारेऽनुद्धृते त्वेषामियं स्यादंशकल्पना ॥

एकाधिकं हरेत्तज्येष्ठः पुत्रोऽध्यर्धं ततोऽनुजः ।

अशमंशं यवीयांस इति धर्मो व्यवस्थितः ॥

एकाधिक एकेनांशेनाधिकं द्वावंशाविति यावत्, ततोऽनुजः

पुनरध्यर्धं अर्धंशसहितमेकमंशं गृह्णीयात्, कनीयांसस्तु

प्रत्येकमेकैकमंशं यदा विनीवारं विभागस्तदा । एतच्च

यदा ज्येष्ठतदनुजी गुणविद्यातिशयसम्पन्नौ, अन्ये तु निर्गुणा-

स्तदा मन्तव्यम् । जन्मविद्यागुणज्येष्ठो द्वयं दद्यादवाप्नुया-

दिति ज्येष्ठमधिकृत्यः ब्रह्मसतिवचनात्, तदनुजी च न्याय-

साम्यात् । विंशोदारादि च, यदा सर्वे गुणाचारादियुक्ताः,

परस्परं गुणाचारादौ च किञ्चिद्वैषम्यं तदा बौद्धव्यम् ।

गौतमः ।

द्वयं वा पूर्वजः स्यादेकैकमितरेयाम् ।

इदञ्च ज्येष्ठस्यैव गुणातिशययुक्तत्वे अन्येषां निर्गुणत्वे ।

तथा ।

एकैकं वा धनं रूपवत्, काम्यं पूर्वतः पूर्वो^१ लभेत
दशतः पशूनाम् ।

समानजातीयान्दशतो दश दश पशून् पूर्वः पूर्वोलभेतेत्यर्थः ।

नैकशफद्विपदानाम् ।

आत्मादीनामैकशफानां स्वरादीनाञ्च द्विपदानां न दश दश
गृह्णीयादित्यर्थः । एतच्च सर्वेषां समत्वे धनबहुत्वे च मत्त-
व्यम् ।

वशिष्ठः ।

अथ भ्रातृणां दायभागी द्वयं हरेत्ज्येष्ठी गवाश्वस्य
चैकैः^२ दशममजादयो गृह्यन्व कनिष्ठस्य कार्यायसं
गृहीपकरणानि मध्यमस्य ।

द्वयमिति, द्वावशौ ज्येष्ठोहरेद्दवाश्वस्येति दशसु गोषु अश्वेषु
चैकैकं ग्रेष्ठं गृह्णीयात् । इदञ्च वशिष्ठवचनं ज्येष्ठस्य साति-
शयगुणवत्त्वे इतरयोश्च गुणवत्त्वे ।

नारदः ।

ज्येष्ठायांशोऽधिकोदेयः कनिष्ठायावरः स्मृतः ।

समाश्रभागाः शेषाः स्युरपत्ता भगिनी तथा ॥

चित्रजेषु च पुत्रेषु तदज्जातेषु धनमतः ।

१ धनरूपवदिति पाठान्तरम् ।

२ पूर्वपूर्वं इति पाठान्तरम् ।

३ भान्विति पाठान्तरम् ।

प्रकाशकारेण तु वाक्यमिदं कनिष्ठायावर इति स्थाने श्रेष्ठाय
तु वर इति पठितं व्याख्यातश्चाग्रे प्रथमोत्पन्नस्यांशद्वयम् श्रेष्ठः
कुटुम्बकमैष्युपयुक्तः, तस्य वरं श्रेष्ठं किञ्चिद्देयमिति[†]। अप्रप्ता
कुमारी भगिनी, तथा अंशभागिनीत्वर्थः* भाग्येत्यमीरसे
चेन्नजे च इत्यग्रे व्यक्तीभवित्यति^{††}। श्रीरसेषु पुत्रेषु तदुक्तं[‡]
चेन्नजेष्वह चेन्नजेषु पुत्रेषु तदज्जातेषु धर्मतः[§] तद्विभागो
ययौरसेयुक्तः, किञ्चूतेषु जातेषु धर्मतः, एवं चेन्न लीवादिभि-
र्यदान्यसौ सकुल्याय सवर्णाय वा दीयते, तदा च ततो जातो
धर्मतो जातः॥ इत्युच्यते, तेषु अल्पधिकोज्येष्ठांशो देय इति ।
कथं पुनरेकस्य चेन्नजातानामनेकेषां सम्भवः, उच्यते यमजोत्पन्न-
विषयमेतत् ।

कीदृशाय ज्येष्ठायाधिकोऽंशो देयः* इत्यत्राह बृहस्पतिः ।

जन्मविद्यागुणज्येष्ठोऽंशं दद्यादवाप्नुयात्^{††} ।

समांशभागिनस्त्वन्ये तेषां पितृसमंस्तु सः ॥

* अप्रप्ता कुमारी तदांशभागिनीत्वर्थ इति पाठान्तरम् ।

† भाग्यचतुर्थ इत्यग्रे भविष्यतीति पाठान्तरम् ।

‡ श्रीरसचेन्नजेषु च तदुक्तमिति पाठान्तरम् ।

§ तदुक्तं चेन्नजेषु तु पुत्रेषु तदज्जाते धर्मतः इति पाठान्तरम् ।

॥ किञ्चित्ति पाठान्तरम् ।

॥ तदा ततोऽपि जात इति पाठान्तरम् ।

•• कीदृशाय ज्येष्ठायाधिकोऽंशो देयः, कीदृशाय ज्येष्ठाय कोऽंशो देय इति च
पाठान्तरम् ।

†† दायमवाप्नुवादिति पाठान्तरम् ।

श्रुता ।

वर्णानामनुलोमानां विभागोऽयं प्रदर्शितः* ।

समत्वेनैकजातानां विभागस्तु विधीयते ॥

वैष्णवां पुत्राणां निर्गुणत्वेन तुल्यानां, तथा† कस्यचिदुणवत्त्वे-
पे सर्वे वैष्णवानां विधधनार्जकाः, तदा समएव भागः‡ इत्यर्थः ।
शङ्खवत्करः ।

विभजेरन् सुताः पित्रीरुर्हसक्यस्य समम् ।

तथा ।

सामान्यार्थसमुत्थाने विभागस्तु समः स्मृतः ।

अनेकपिटकाणान्तु पिट्यतो भागकल्पनम् ॥

न चैषां स्वयमुत्पादितं स ह्यंशमेव हरेदित्यस्य वशिष्ठवचन-
तापवादीऽयं सामान्येति । यदा सामान्यार्थस्य कृपिवाशि-
रादिना सम्यगुत्थानं संवर्द्धनं केनचित्कृतं भवति, तदा तत्र
मएव भागो न संवर्द्धनकर्तुरंशद्वयमित्यर्थः । वशिष्ठवचनस्तु
दितरविषयतया व्यवस्थाप्यम् । अनेकभातूणां ये पुत्रास्तेषां
मयिपमसंख्यकानामपि पैतामहे धने विभज्यमाने पितॄणां
तेऽंशः, सएव तेषां, न प्रत्येकमर्गं कल्पयेदित्यर्थः ।

अत्रैव हृहस्पतिः ।

समवेतैस्तु यन्नासं सर्वे तत्र समांशिनः ।

* प्रकीर्णित इति पाठान्तरम् ।

† यथेति पाठान्तरम् ।

‡ विभाग इति पाठान्तरम् ।

तत्पुत्रा विधमसमाः समभागहराः स्मृताः ॥

अविभक्तपितृकाः विधमसमाः पुत्राः ।

कात्यायनः ।

अविभक्ते स्मृते पुत्रेऽ तत्सुतं विक्थभागिनम् ।

कुर्वीत जीवनं येन लब्धं नैव पितामहात् ॥

समेतांशं स पित्रान्तु पितृव्यात्तस्य वा सुतात् ।

स एवांशस्तु सर्वेषां भ्रातॄणां न्यायतोभवेत् ॥

समेत तत्सुतो वापि निवृत्तिः परतोभवेत् ।

अस्यार्थः । यदा भ्रातॄणां मध्ये कश्चिदेकोन विद्यते, तदा तत्सुतस्य तु भागीन निवर्त्तते इति ।

देवलः ।

अविभक्तविभक्तानां कुल्यानां वसतां सह ।

भूयोदायविभागः स्यादाचतुर्थादिति स्थितिः ॥

अयमर्थः । अविभक्तानामेव वा विभक्तानां सहवसतां सं-
सृष्टानां वा पुनर्विभागी भ्रातृतरसुततरसुतपर्यन्तमेव, तत्सु-
ताचतुर्थाविवर्त्तते इति ।

तथा ।

तावत्कुल्याः सपिण्डाः स्युः पिण्डभेदस्वनन्तरम् ।

सममिच्छन्ति पिण्डानां दायार्थस्य विभाजनम् ॥

एतच्च यदा स्वविषयोविभागार्थिनाः अभुज्यमानोऽपरेण तु तद्देशस्थितेन* भुज्यमानस्तदाः ।

वशिष्टः ।

अथ भ्रातृणां दायविभागो याज्ञानपत्याः स्थित्यासा-
क्षापुत्रताभात् ।

स्त्रियोऽथ भ्रातृजायास्ता यदि श्रद्धितपुत्रास्तदा तामामपि
भागो दातव्यः । पुत्रानुत्पत्तौ भागो भ्रातृणामेव, तासाञ्च
भरणमात्रं कार्यमित्यर्थः† ।

विष्णुः ।

मातरः पुत्रभागानुसारभागहारिणः‡ अनूढाश्च दुहितरः।
मातर इति बहुवचननिर्देशात्प्रत्येकमेव जननीत्वादिकत्व-
विवक्षायाश्च मानाभावाद्दहर्ना॥ जननीजामधिकारोऽन्यथा
मातरः पुत्रभागानुसारभागहारिण इति वर्णक्रमभागक्रास-
परम् । एकभ्रातृपरत्वे सर्वं भुज्यते इति ग्रहेणरोऽपि॥ ।

याज्ञवल्क्यः ।

पितुरुर्द्धं विभजतां माताप्यंशं समं हरेत् ।

* विभाग विनिति पाठान्तरम् ।

† तदुद्देशेनैवेति पाठान्तरम् ।

‡ विभागं विना भुज्यमानोऽपरेण तदुद्देशेन भुज्यमानस्तदेति पाठान्तरम् ।

§ तैरेव तासाञ्च भरणमित्यर्थ इति पाठान्तरम् ।

॥ पुत्रभागानुसारं भागहारिण इति पाठान्तरम् ।

॥ नदीनामपीति पाठान्तरम् ।

॥ ग्रहेणरोऽपीति पाठान्तरम् ।

पितेत्यनुवृत्तौ वृहस्पतिः ।

तदभावे तु जननी तनयानां समांशिनी ।

समांशा मातरस्त्रीषां तुरीयांशा च कन्यका ॥

जनन्यच पुत्रवती, मातरः पितृपत्न्योऽपुत्राः, तुरीयांशा सजा-
तीयस्य भ्रातुर्वावानंशस्तदपेक्षया चतुर्थोऽंशः संस्कारार्थं कल्प-
नीयः । यस्तु विष्णुवचनं मातरः पुत्रभागात्तुसारभागहारिण्यः
अनूठाद्यदुहितर इति, तदप्येतद्वचनास्तुर्थांशपरं वृहस्पति-
रप्यनूठाकन्यातात्पर्यकत्वात् ।

ध्यातः ।

असुतास्तु पितुः पत्न्यः समानांशाः प्रकीर्तिताः ।

पितामहश्च ताः सर्वा मातृतुल्याः प्रकीर्तिताः ॥

तु शब्दोऽप्यर्थे । •

वृहस्पतिः ।

पितृ ऋक्छहराः पुत्राः सर्व्व एव यथांशतः ।

विद्याकर्मयुतस्त्रीषामधिकं लभ्युमर्हति ॥

विद्याविज्ञानशौर्यार्थं ज्ञानदानक्रियास्तु च ।

यस्यैह मधिता कीर्त्तिः पितरस्तेन पुत्रिणः ॥

नारदः ।

कुटुम्बार्थेण चोद्युक्तस्तत्कार्यं कुरुते तु यः ।

स भ्रातृभिर्वृहणीयो आसाच्छादनवाहनैः ॥

अत्र हलायुधेन तु यः स्वयोग्यतया भागं न गृह्णाति, तस्य

किञ्चिदत्त्वा तत्पुत्राणां विवादनिवृत्त्यर्थं विभागं कर्त्तव्यं इत्यस्यार्थं व्याख्यायः॥ तदेतदाहेति कृत्वा, भ्रातृणां यस्तु नेहेतुधनं शक्तः स्वकर्म्मणा । स निर्भाज्यः स्वकादशात्किञ्चिदस्वीपजीवनमिति मनुवाक्यमवतारितम् । प्रकाशकारस्तु अस्यार्थाधिक्यमादायाह, ये भ्रातर सह वसन्तोविद्यमानपिष्ठधनाः कृष्यादिना चाधिकं धनमर्जयन्ति, तेषां यद्येको नार्जयेत्, स निर्भाज्यः अपसारयितव्यः स्वकादशाद्यावदधिकं तदीयावनाह्वयवहारीणोत्पन्नं१ तत्तस्य न दातव्यं, न तु मूलस्य निषेधः । तत्रापि सर्वथा न निर्भाज्यः, किञ्चिदस्वीपजीवनक्षेमफलमात्मनो गृहीत्वा शेषमस्मै दातव्यम् ।

ज्येष्ठ वा ज्येष्ठभागेन सर्वे वा स्युः समाग्निन इति पक्षद्वयेऽप्यपवादमाह याज्ञवल्क्यः ।

शक्तस्यानीहमानस्य किञ्चिदत्त्वा पृथक्क्रिया ।

अत्रापि प्रकाशः॥ किञ्चिदसारमपि दत्त्वा पृथक्क्रिया विभागः कर्त्तव्यः । तत्पुत्राणां विवादनिवृत्त्यर्थमिति ।

इति विवादरत्नाकरे अनेकमातृकभाषाविभागतरङ्गः ।

* इत्यस्यार्थे कृत्वेति पाठान्तरम् ।

† तदोपधमव्यवहारेणोत्पन्नमिति पाठान्तरम् ।

‡ प्रकाशकार इति पाठान्तरम् ।

अथ विभागानधिकारिणः ।

तत्रापस्तम्बः ।

सर्वे धर्मयुक्ताः भागिनः, यस्त्वधर्मेण द्रव्याणि प्रति-
पादयति ज्येष्ठोऽपि तमभागं कुर्यात् ।

प्रतिपादयति व्ययते इत्यर्थः । अधर्मेण द्यूतादिना, एतच्चा-
यमविरोधिष्ययाभिप्रायम्* । अभागं व्ययितांशभागहीनं,
भागहीनमिति†‡ केचित् ।

गीतमः ।

सवर्णोपचोऽप्यन्यायप्रवृत्तौ न लभेतैकेषाम् ।

अपिशब्दाज्जिमुत विजातीयपुत्रा इत्याचार्याः§ । न लभेता-
श्रमिति शेषः । शक्यापनेयान्यायप्रवृत्तत्वापेक्षया विकल्प
इत्यत्र प्रकाशकारः ।

अत्र मनुः ।

सर्वे एव विकर्मस्था नार्हन्ति भ्रातरो धनम् ।

विकर्मस्था द्यूताद्यासक्ताः । कुटुम्बार्थहानिपरा इत्यन्ये ।

अत्र शङ्खलिखितौ ।

अपपात्रितस्य ऋक्थपिण्डोदकानि निवर्त्तन्ते ।

---

* धर्मयुक्ता इति पाठान्तरम् ।

† एतच्चायमोदवनिरोधिष्ययाभिप्रायमिति पाठान्तरम् ।

‡ द्यौर्भागमिति पाठान्तरम् ।

§ इत्याचार्य इति पाठान्तरम् ।

अपपात्रितस्य नृपहिंसादिदोषाद्यान्ववैः कृतघटापवर्जनस्य ।
वृहत्सतिः ।

सवर्णाजोऽप्यगुणवाचाहैः स्यात्पैतृके धने ।
तत्पिण्डदाः श्रोत्रिया ये तेषां तदभिधीयते ॥
उत्तमर्णाधमर्णेभ्यः पितरं चायते सुतः ।
अतस्तद्विपरीतेनऽनाम्नि तेन प्रयोजनम् ॥
तथा गवा किं क्रियते या न धेनुर्न गर्भिणी ।
कीर्त्यस्तेन तु पुत्रेण योन विहात्र धार्मिकः ॥
शास्त्रशौर्यार्थरहितस्तपोज्ञानविवर्जितः ।
प्राचारहीनः पुत्रस्तु सूचोच्चारसमस्तु स.† ॥

अगुणवान् अग्रिमवाक्यखण्डे व्यक्तः ‡ । तत्पिण्डदाः अगुण-
वद्भासाच्छादनदातारः ।

अथ मनुः ।

अनंशौऽऽत्मीयपतितौ जालम्भवधिरौ तथा ।
उन्नतजडमृकाय ये च केचिद्विरिन्द्रियाः ॥
सर्वेषामपि तन्नाशं दातुं शक्त्या मनीषिणा ।
भासाच्छादनमत्यन्तं पतिताः स्युरदित्तवः॥ ॥

-
- अतस्तु विपरीतेनति पाठान्तरम् ।
  - † सूचोच्चारसम कृत इति पाठान्तरम् ।
  - ‡ अग्रिमवाक्यखण्डेव व्यक्तम् इति पाठान्तरम् ।
  - § निरन्तरमिति पाठान्तरम् ।
  - ॥ पतिव्रीहदददददिति पाठान्तरम् ।

यदर्थिता तु दारैः स्यात्स्त्रीवादीनां कथञ्चन ।

तेषामुत्पन्नतन्तूनामयत्वं दायमर्हति ॥

जात्यन्वैत्यत्र जातिग्रहणेनाश्वत्वस्याप्रतिसमाधेयतामाहः नोत्प-
त्तिकत्वम् । जड़ः आत्मपरविवेकशून्यः । निरिन्द्रियग्रहणेन
पट्टादयः यौतस्मार्त्तक्रियानधिकारिणो गृह्यन्ते । सर्वेषामपि
स्त्रीवादीनामयत्वं यावज्जीवं, स्त्रीवादीनामित्यतदुपसंविज्ञानो
बहुव्रीहिः स्त्रीवस्यापत्योत्पादनायोग्यत्वात् । प्रकाशकारसु
स्त्रीवत्वमप्येऽपनेयदोषप्रयुक्तमपत्योत्पादनागमत्वं विवक्षितम्,
अतो नातदुपसंविज्ञानं मन्यते । तन्मुरपत्यम् ।

याज्ञवल्क्यः ।

यतितस्तस्मत्तः स्त्रीवः पट्टुरुन्मत्तको जड़ः ।

अन्वोऽचिकित्सरीगाद्या भर्षध्यामु निरंगकाः ॥

तस्मत्तः पातित्याद्यनन्तरोत्पन्नः, जड़ो विकलान्तःकरणः,
अचिकित्सरीगीऽप्रतिक्रियकुठादिः, आदिग्रहेनान्ये ऋष्यन्त-
रीक्ता अनंगं भरणीया आद्याः ।

स्त्रीवादीनामनंगताप्रामो तत्पुत्राणामपि निरंगत्वप्रसक्तौ
अयमेवाह ।

ओरसाः चैत्रजास्तेषां निर्होषा भागहारिणः ।

• जातिग्रहणेनाश्वत्वप्रतिसमाधेयतामाहेति, जातिग्रहणग्रहणाप्रतिग्रहाधेयता-
माहेति च पाठाश्रयम् ।

† नोत्पत्तिमाहवमिति धातु इति बोध्यम् ।

पतिततदपत्यैः सह सर्वव्यवहारनिषेधात्* न भरणमपि ।
वशिष्ठः ।

अनशायाश्चमान्तरगताः ।

आश्रमान्तरं शृङ्खलाश्रमात् ।

गीतमः ।

जड़स्त्रीवी तु भर्त्तव्यावपत्यं जड़स्य भागाहे शूद्राश्र-
वत्प्रतिलोमासु ।

अर्हपदाद्यदासावधिकारी भवति, तदा भागो न तु जड़ा-
पत्यत्वमात्रेणेति द्योत्यते । शूद्राश्रवदिति प्रतिलोमासु स्त्रीषु
जातानामपि शूद्रपुत्रमाणां शूद्राश्रवज्जीवनं देयमित्यर्थः ।

कात्यायनः ।

अक्रमोदासुतयैवं† सगोत्राद्यद्य जायते ।

प्रव्रज्यावसितस्यैव न ऋक्षं तेषु चार्हति‡ ॥

अक्रमोदासुतस्त्रुक्षी सवर्ण्य यदा पितुः ।

असवर्ण्यप्रसूतस्य क्रमोदायाश्च यो भवेत् ।

प्रतिलोमप्रसूता या तस्याः पुत्रो न ऋक्षभाक् ।

यासाच्छादनमत्यर्थं देयं तदभ्युभिर्मतम् ॥

बन्धूनामप्यभावे तु पित्रं द्रव्यं तदाप्रयात् ।

अपित्रं तदनं प्राप्तं दापनीया न बान्धवाः ॥

* सर्वेदा व्यवहारनिषेधादिति पाठान्तरम् ।

† अक्रमोऽनुमतेति पाठान्तरम् ।

‡ कर्हिषिदिति पाठान्तरम् ।

अक्रमोढासुतोऽच नानावर्णानां कन्यानां विवाहे यः क्रमः
 ग्राह्यः, तदुल्लङ्घनेन विवाहितायामसवर्णायामुत्पन्नः, अग्रे
 अनेनैवाक्रमोढासुते सवर्णाजाते अक्रमोढासुतस्त्वृक्ष्णीत्यनेन
 भागग्राहकत्वविधेः । सगोत्राद्यस्तु जायते सगोत्रायाः परि-
 णीतायाः यो जायते, प्रव्रज्यावसितः प्रव्रज्यां गृहीत्वा तत्र
 भ्रष्टः, अक्रमोढासुतस्त्विति अक्रमोढासुतोऽपि सवर्ण एव स्यात्
 तदा ऋक्ष्यो भागग्राहक एव, एवमसवर्णप्रसूतोऽपि क्रमोढायां
 जातो भागग्राहक एव । प्रतिलोमप्रसूता या इति अपरुष्टवर्ण-
 नोत्पृष्टवर्णा या परिणीता तत्पुत्रो न ऋक्ष्यभाक्, ग्रासा-
 च्छादनमिति तस्यैव यदि बान्धवाः सन्ति तदा तैर्ग्रासाच्छा-
 दनमत्यर्थं देयं, बन्धूनामभावे तु स्वयमेव तद्धनं गृहीयात् ।
 यदा तु बान्धवैरपि अपित्रमेव धनं प्राप्तं, तदा ग्रासाच्छादन-
 मपि न ते तस्य दापयितव्या इति

ब्रह्मसूतिः ।

असंस्कृता भ्रातरस्तु ये स्युस्तत्र यवीयसः ।

संस्कार्याः पूर्वजैस्ते वै पैतृकाश्च मध्यगादनात् ।

यवीयसीयवीयांसः प्रार्थत्वाग्नेर्दीर्घयोरभावादित्येके । अन्ये तु
 यवीयसः कनिष्ठस्य मध्यगादित्याहुः । फलतस्तत्र न कश्चिद्विशेषः ।

* ग्राह्योक्तम इति पाठान्तरम् ।

† सगोत्रायां परिणीतायामिति पाठान्तरम् ।

‡ मध्यगादनादिति पाठान्तरम् ।

§ मध्यगादित्याहुः इति पाठान्तरम् ।

व्यासः ।

असंस्कृतास्तु ये तत्र पैतृकादेव तदनात् ।

संस्कार्या भ्रातृभिर्ज्यैष्ठैः कन्यकाश्च यथाविधि ॥

कन्यकासंस्कारः परिणयरूपः ।

नारदः ।

येषां न कृताः पूर्वैः* संस्कारविधयः क्रमात् ।

कर्त्तव्या भ्रातृभिस्तेषां पैतृकादेव तदनात् ॥

अविद्यमाने पितर्ये स्त्रांशदुहृत्य वा पुनः ।

अवश्यकार्याः संस्कारा भ्रातृणां† पूर्वसंस्कृतैः ॥

अथ संस्कारविधयो जातकर्माद्युपनयान्ताः ।

देवलः ।

कन्याभ्यश्च पितृद्वयं देयं वैवाहिकं यत् ।

अपुत्रस्य च कन्या स्वं धर्मजा पुत्रवदरेत् ॥

याज्ञवल्करः ।

असंस्कृतास्तु संस्कार्या भ्रातृभिः पूर्वसंस्कृतैः ।

भगिन्यश्च निजादंशदृष्ट्वांश्चतुर्तुरीयकम् ॥

विष्णुः ।

अनूढानाञ्च कन्यानां वित्तानुरूपेण‡ संस्कारं कुर्यात्

* पूर्वमिति पित्रेति च पाठान्तरम् ।

† भ्रातृभिरिति पाठान्तरम् ।

‡ सविताशुभारेणिति पाठान्तरम् ।

मनु ।

स्वेभ्य स्वेभ्यस्तु कन्याभ्य प्रदद्युर्भातर. पृथक् ।

स्वात्स्वादशाच्चतुर्भाग यतिता. स्युरदिकव ॥

अत्र निजादशादुद्धृत्य चतुर्थो भागो दातव्य इति नार्थः ६ किन्तु यज्जातीयपुत्रस्य यो भागस्तच्चतुर्थोऽंशो यो भवति, त परिकल्प्य कन्यायै संस्कारार्थं दद्यादित्यर्थो विवक्षितः । तेन ब्राह्मणी पुत्राणां चतुर्षु अंशेषु क्षत्रियाणां त्रिषु समुदायाश्चतुर्थमंशं दद्यु रित्यर्थो भवति । अत्र चानेकवाक्यगतचतुर्थ्याशदर्शनात् चतुर्थ्याशस्यैव दानं, प्रयोजनन्तु संस्कारः । चतुर्थ्याशदान- विधिर्विष्णीरपि तथैव दिशा नेतव्यः । कल्पतरुप्रकाशनिता- चरा अभ्येवम् । विष्णुवाक्यदर्शनाच्चतुर्थ्याशदानमुपलक्षणम्, यावता संस्कारो भवति, तावत्स्यैव तात्पर्यमिति वृत्तायुधादि मतम् । युक्तचैतत्कर्तव्यसंस्कारस्थोचितत्वात् ।

काल्यायन ।

कन्यकानां त्वदत्तानां चतुर्थो भाग इष्यते ।

पुत्राणाञ्च त्रयो भागाः, स्वाम्य स्वल्पधनेऽऽमृतम् ॥

स्वाम्य स्वल्पधने अमृतमिति यदा चतुर्थ्यभागरूपेऽऽधनेऽल्पता, संस्कारस्वधिकधननिर्वाह्य, तदा यावता धनेन संस्कारो भवति, तावति धने कन्यकानां स्वाम्य प्रभुत्वम् । तेन ताव-

• न यवनार्थे इति पाठान्तरम् ।

† स्वात्मन्ये धने इति पाठान्तरम् ।

‡ अत्र चतुर्थभागरूपे इति पाठान्तरम् ।

धनमेव स्त्रायादालस्यापि भ्रात्रा संस्कारार्थं देयमिति ।

मातुश्च वैवाहिकं स्त्रीधनं जीवन्यामपि मातरि ।

ग्रहलिखितौ ।

विभज्यमाने दानेभ्यः स्वकन्यालङ्कारं* वैवाहिकं स्त्री-

धनञ्च कन्या लभते ।

स्वकन्यालङ्कारं स्वकीयनूपुरादि कन्या लभते† ।

बोधायनः ।

मातुरलङ्कारं दुहितरः साम्प्रदायिकं लभेरन्नन्यदा ।

मातुरलङ्कारं वैवाहिकं कन्या लभते, यदि चालङ्कारादन्यदपि

वैवाहिकं मातुर्भवेति तदा तदपि कन्या लभते इत्यर्थः ।

अर्हति‡ स्त्रीत्यनुवृत्तौ पुनर्बोधायनः ।

न दायं निरिन्द्रिया अदाया हि स्त्रियो मता इति

श्रुतिः ।

निरिन्द्रिया निःसत्त्वा इति प्रकाशः, अदाया अनंशा इत्यर्थः ।

एतच्च विहितांशस्त्रीव्यतिरिक्तविषयम् ।

इति विवाहलङ्कारे विभागानधिकारितरङ्गः ।

* कन्यालङ्कारमिति पाठान्तरम् ।

† लभेतीति पाठान्तरम् ।

‡ अर्हतीति पाठान्तरम् ।

अथ विभाज्यम् ।

तत्र कात्यायनः ।

पैतामहश्च पित्राश्च यत्किञ्चित्स्वयमर्जितम् ।

दायादानां विभागे तु सर्वमेतद्विभज्यते ॥

ऋक्ष्यं प्रीतिप्रदत्तन्तु दत्त्वा श्रेष्ठं विभाजयेत् ।

आचतुर्थान्तु तद्वाच्यं क्रमेणैव तु तत्कुतैः ॥

स्वयमर्जितमसाधारण्यप्रयोजकरूपव्यतिरेकेणेति श्रेष्ठः । ऋक्ष्यं प्रीतिप्रदत्तश्चेति, पित्रा यद्वक्ष्यं कस्मैचिन्नीत्या दातुं प्रतियुतं, तन्प्रीतिप्रदत्तं, तद्वत्त्वादपिष्टं विभजनीयम् । आचतुर्थान्तु इति, चयाणामुदकं कार्यं त्रिषु पिण्डः प्रवर्त्तते । इति वचनाद्यो यस्य पिण्डदानेनोपकरोति, स तस्य विभज्य धनं गृह्णीयादित्यर्थः । हलायुधसु यस्मै प्रतियुतं तमारभ्य चतुर्थत्वं विवक्षितमित्याह ।

नारदः ।

यत्पिष्टं पिष्टदायिभ्यो दत्तव्यं पैदकन्तु यत् ।

आद्यभिस्तद्विभक्तव्यमृषी न स्यादद्या पिता ॥

पिष्टदायोऽत्र पित्रान्यस्मै प्रतियुतं धनम् । प्रकाशकारसु पिष्टदानेभ्य इति पाठं पुरस्कृतवान्, अर्थोऽत्रापि स एव ।

कात्यायनः ।

भ्रात्रा पिष्टव्यमाद्यभ्यां कुटुम्बार्थमृषं हतम् ।

विभागकाले देयं तद्वक्ष्यभिः सर्वमेव तु ॥

तद्वृण धनिने देय नान्यथैव प्रदाययेत् ।

भाविताच्चेन्नसाधनेन विरोधात् परतो यदा ॥

तद्वृणमित्यादि । यद्वृण भ्रात्रादिभि कृत विरोधादिवादा-
त्तन्दिग्धीभूत तदेव धनिने देय यदि विवादात्परतो धनिना
प्रमाणेन साधित भवेन्नान्यथेत्यर्थः ।

तथा ।

पित्रः पितृणसम्बद्धमाजीयत्वात्मना कृतम् ।

ऋणमेवविध शोध्य विभागे बन्धुभि सह ॥

पित्रः पित्रा कृत, पितृणसम्बद्धः पित्रऋण दातुमात्मना कृतं,
आजीय कुटुम्भार्थं पूर्ववाक्योक्तभ्रात्रादिव्यतिरिक्तविषय,
आत्मना कृत कुटुम्भार्थमेव ।

तथा ।

धर्मार्थं प्रीतिदत्तञ्च यद्वृण स्वनियोजितम् ।

तद्वृणमान विभज्य दान पैलकादनात् ।

यत स्वयमसाधारण्येन साधारणधन धर्मार्थं दत्त प्रीत्या च
यद्वृणस्यञ्च यत्स्वयमुत्तमर्थत्वेनान्यस्मै दत्त तज्ज्ञायमान
विभक्त्यः यत पैलकादनादसाधारण्येन दान नोचितमिति
कल्पतरुः । प्रकाशपारिजातो तु यद्वृणमेकेन साधारण्यमसाधा-
रणधर्मार्थं कृत यद्वृण कृतवान्यस्मै प्रीत्या दत्तं यच्च स्वनियो-
जित स्वभोगार्थञ्च कृत तत्तयमपि तथा नियीयमानमपि

विभजेत्पृथक्पृथ्याद्येन ह्यतं तेनैव तद्व्यं न पैलकादनात्
सर्वैर्देयमित्यर्थं इत्याहतः । यस्तुतस्तु सर्वमेतद्विवक्षितमिति
सर्वार्थपरतयैव वाक्यमिदं व्याख्यातुमुचितमिति ।

तथा ।

दृश्यमानं विभज्येत गृहं चेत्तं चतुष्पदम् ।

गूढद्रव्याभिमह्यायां प्रत्ययस्तत्र कीर्तितः ॥

प्रत्ययो दिव्यम् ।

एतदेव स्पष्टयति ।

गृहीपम्करवाद्यास्तु दोष्ठाभरणकर्म्मिणः ।

दृश्यमाना विभज्यन्ते कोप गूढेऽग्नवीद्गुः ॥

गृहीपस्तर उद्गुहसादिः कर्मिणी दासादयः, सुप्रसिद्धमन्यत् ।

मनुः ।

अजाविकसैकगणं न जातु विपमं भजेत् ।

अजाविकसु विपमं ज्येष्ठस्यैव विधीयते ॥

विपमाणां न जाविकैकगणानां न भूत्यादिना समो विभागः
करणीयः, किन्तु ज्येष्ठेनैव ते याद्या इत्यर्थः ।

इति विवाहरत्नाकरे विवाहप्रकरणे ।

अथाविभाज्यम् ।

तत्र मनुः ।

विद्याधनन्तु यद्यस्य तत्तस्यैव धनं भवेत् ।

मैत्रमीडाहिकस्यैव माधुपर्किकमेव च ॥

विद्याधनमीडाहिकज्ञात्रे वक्ष्यते । मैत्रं मित्राह्वयं, माधु-
पर्किकं माधुपर्ककाले पूज्यतया ख्यं, तस्यैव भवेदविभाज्यं
भवेदित्यर्थः ।

याज्ञवल्करः ।

क्रमादभ्यागतं द्रव्यं हतमभ्युदरेत्तु यः ।

दायादेभ्यो न तद्दद्याद्विद्यया लब्धमेव च ॥

क्रमादभ्यागतं पित्रक्रमादागतं यत्किञ्चिदन्यैर्हृतमसामर्थ्या-
दिना पूर्वपुरुषेणानुवृत्तं यो द्रव्यमंशिनां मध्ये एक उदरति,
तदस्यन्तरेभ्यो न दद्यात् । अत्र चांशन्तराणामनुज्ञयेति मिता-
क्षराकारः । यच्च सहितायां हारीतः । पूर्वनेष्टान्तु यो
भूमिमेक एवोदरेच्छ्रमात्* । यथा भागं लभन्तेऽग्रे दत्त्वा-
न्तु तुरीयकमिति वाक्यं लिखति स्म, तच्च स्मृतिमहार्णव-
कामधेनुकल्पतरुपारिजातप्रभृत्यलिखनाद्युक्तमेव ।

व्यासः ।

विद्याप्राप्तं शीर्षधनं यच्च सौदायिकं भवेत् ।

विभागकाले तत्तस्य नान्वेष्टव्यं तद्वक्ष्येभिः ॥

शौक्यधनं युदादिसम्भवं, सीदायिकमूढया कन्यया वित्यादिना
कात्यायनेनाग्रे वक्ष्यते ।

श्रीतमः ।

स्वयमर्जितमवेद्याय वैद्यो नाकामो दद्यात् ।

स्वयमर्जितं विद्ययेति श्रेयः । वैद्यो विद्यावान् ।

कात्यायनः ।

नापिद्यानान्तु वैद्येन देयं विद्याधनात् क्वचित् ।

समविद्याधिकानान्तु देयं वैद्येन तदनम् ॥

नारदः ।

वैद्योऽविद्याय नागन्तु प्रदद्याद्वै स्वतो धनात् ।

पैत्रां द्रव्यं समाश्रित्य न चेत्तेन तदाहृतम् । ॥

अत्र वैदमभिप्रेतं, यदा साधारणधनेनैव यासाच्छादनाद्युपयोगं
कृत्वा समधिगतविद्यः साधारणधनानाश्रयेण विद्यया धनं
प्राप्नोति, तदाऽविद्याय न देयं, साधारणधनाश्रयेण तु विद्य-
यार्जितमविद्यायापि देयम् । यदा तु विद्यार्जनकाले साधा-
रणधनोपयोगो नास्ति तदार्जनकाले साधारणधनोपयोगेऽपि
विदुषा न कस्यचिद्देयम्, किन्तु विदुष एव तदनं, पित्र-
द्रव्यानुपश्रेयार्जितस्याविभाज्यत्वमुक्त्वा पृथग्विद्यालब्धस्यापि
व्याप्तेनाविभाज्यत्वप्रतिपादनात् । अतएव पुनरग्रे विद्या-
धनस्य यदविभाज्यत्वं वक्ष्यते तदसाधारणधनोपश्रेयैरेव उपास-

• विद्याधनमिति पाठान्तरम् ।

† यदर्जितमिति पाठान्तरम् ।

विद्यया धनार्जनकालेऽपि साधारणधनोपयोगे द्रष्टव्यमिति ।
हलायुधनिबन्धोऽप्येवमेव । प्रकाशकारादयस्तु विद्याधनादीनां
बोधकवचनानि पितृधनोपश्लेषविरहपराश्लेषैवेत्याहुः, तच्च न
उभयोपादानानुपपत्तेः* ।

विभजेदित्यनुवृत्तौ पुनर्नारदः ।

शौर्यभार्याधनं हित्वा यच्च विद्याधनं भवेत् ।
न विभाव्यानि तान्त्राहुः प्रसादो यच्च पैतृकः ॥
माया च स्वधनं दत्तं यस्मै स्वाप्तीतिपूर्वकम् ।
तस्याप्येव विधिर्दृष्टो मातापीष्टे यथा पितर ॥

स्वधनपदोपादानास्वीधनविषयमिदम् ।

व्यासः ।

पितामहेन यद्वत् पित्रा वा प्रीतिपूर्वकम् ।
तस्य तन्नापहर्त्तव्य माया दत्तञ्च यन्नवेत् ॥

यान्नवत्काः ।

पितृद्रव्याविनाशेन यदन्यास्त्रयमर्जितम् ।
मैत्रमीडाहिकश्चैव दायादानां न तन्नवेत् ॥

अन्यन्नैवादिव्यतिरिक्तमपि ।

भनुविष्णू ।

अनुपपन्नं पितृद्रव्यं यमेव यदुपार्जितम् ।

* उभयस्य उपश्लेषश्च अनुपश्लेषश्च न इत्यर्थः यदुपादानं यद्वच्च तस्य अनुपपत्तेरसङ्गतमित्यर्थः ।

स्वयमीहितलब्धं तदाकामीः दातुमर्हति ॥

व्यासः ।

अनायित्वं पितृद्रव्यं स्वयत्तयाप्नोति यदनम् ।

दायादेभ्यो न तदद्याद्विद्यालब्धं यद्ववेत् ॥

अथ कात्यायनः ।

परभक्तप्रदानेन प्राप्तविद्यो यदन्यतः ।

तथा प्राप्तस्तु यद्वित्तं विद्याप्राप्तं तदुच्यते ॥

उपन्यस्ते च यत्तत्त्वं विद्यया पणपूर्वकम् ।

विद्याधनस्तु तद्विद्याविभागे न विभज्यते† ॥

श्रित्यादावर्त्तिन्यतः प्रश्रासन्दिग्धप्रश्ननिर्णयात् ।

स्वज्ञानशंसनादादास्तत्त्वं प्राध्ययनाच्च यत् ॥

विद्याधनस्तु तन्नाहुर्विभागे न विभज्यते ।

शिल्लेष्वपि हि धर्मोऽयं मूल्याद्यद्याधिकं भवेत् ॥

विद्यापणकृतञ्चैव याज्यतः श्रित्यतस्तथा ।

एतद्विद्याधनं प्राहुः सामान्यं यदतोऽन्यथा ॥

परं निरस्य यत्तत्त्वं विद्यया पणपूर्वकम् ।

विद्याधनस्तु तद्विद्याय विभाज्यं ब्रह्मस्मृतिः ॥

विद्याप्रतिज्ञया लब्धं श्रित्यादास्तच्च यद्ववेत् ।

ऋत्विङ्न्यायेन‡ यत्तत्त्वं तद्विद्याधनं शृणुः ॥

● स्वयमीहितलब्धं स्वनामान इति पाठान्तरम् ।

† प्रदुष्यते इति पाठान्तरम् ।

‡ ऋत्विङ्न्यायेनेति पाठान्तरम् ।

प्राध्ययनात्प्रकृष्टाध्ययनात् । मूल्याद्यच्चाधिकं भवेदिति उचित-
मूल्यात्पुरुषहृदया यदधिकं लभ्यते, तदपि तस्यासाधारण-
मेवेत्यर्थः । विद्यापणकृतमिति, अचाध्याये अत्र वादस्थाने
वाऽप्रमादिना द्रदं वक्तव्यमित्यनेन रूपेण यत्तत्त्वं, तदप्यसाधा-
रणमित्यर्थः । विद्याप्रतिपत्त्येति अहमेवेमां विद्यामधीये इति
प्रतिज्ञा तया लभ्यम् ।

अथ यादृशं शीर्यधनमविभाज्यं तदाह ।

आरुह्य संशयं यत्र प्रसभं कर्म कुर्वते ।

तस्मिन्कर्माणि तुष्टेन प्रसादः स्वामिना कृतः ॥

तत्र लब्धन्तु यत्किञ्चिदनं शीर्येण तद्भवेत् ।

ध्वजाद्वतं भवेद्यत्तु विभाज्यं नैव तत्कृतम् ॥

संग्रामादाद्वतं यत्तु विद्राव्य दिपतां बलम् ।

स्वाम्यर्थे जीवितं त्यक्त्वा तद्भजाद्वतमुच्यते ॥

अथ यादृशमीहाहिकं साधारणं तदाह ।

यत्तन्मै साभकाले तु सजात्या कन्यया सह ।

कन्यागतन्तु तद्विस्तं शुल्कं वृद्धिकरं स्मृतम् ॥

वैवाहिकन्तु तद्विद्याद्वार्याया यत्तहागतम् ।

धनमेवंविधं सर्वं विज्ञेयं कर्मसाधकम् ॥

ग्रहलिखितौ ।

न वास्तुविभागो नीदपावासद्वारानुयुक्तस्त्रीवाससामपां

प्रचारवर्त्मनामविभागश्चेति प्रजापतिः ।

वासुगृहं, उदपाव लोहवारिभाजनं, अलङ्कारोद्गमस्तएव,
अनुयुक्तमुपभुक्तं, तेनैकोपभोगविषयस्त्रीवाससां न विभाग इति
प्राप्यते । अपां प्रचारवर्जनां जलप्रचरणमार्गाणाम् ।

मनुविष्णु ।

वस्त्रं पत्रमनङ्गार कृतावमुदकं स्त्रियः ।

योगक्षेमप्रचारश्च न विभाज्यं प्रचक्षते ॥

पत्रशब्दो लेख्यनिविष्टधनपरः, धनं पत्रनिविष्टमिति कात्या-
यनवचनाद्व्यमपाश्च लेखितमिति वृहस्पतिवचनाच्च । हला-
युधस्तु पत्रं वाहनमित्याह । कृतावमुदकादि तण्डुलादीति
पारिजाते । स्त्रियः संयुक्ताः, अविभागः स्त्रीषु संयुक्ता
स्त्रिति श्रौतमवचनात् । योगक्षेमं मन्त्रिपुरोहितादि तद्देतु-
त्वात् । प्रचारो गवादीनां प्रचरणमार्गः, योगक्षेमं पितृक्रमेण
राजकुलादायुपजीव्यमिति प्रकाशः । हलायुधस्तु योगीयोग-
हेतुर्नौकादिः, क्षेमः क्षेमहेतुर्दुर्गादीत्याह* ।

व्यासः ।

अविभाज्यं सगीत्राणामासहस्रकुलादपि ।

यार्ज्यं क्षेत्रश्च पत्रश्च कृतावमुदकं स्त्रियः ॥

क्षेत्रं वासुक्षेत्रं, पत्रं वाहनमिति प्रकाशकारः ।

कात्यायनः ।

धनं पत्रनिविष्टन्तु धनार्थं यन्निरूपितम् ।

उदकश्चैव दाराश्च निवन्धो यः क्रमागतः ॥

धृत वस्त्रमलङ्कारो नानुरूपश्च यद्ववेत् ।
 यथाकालोपयुक्तानि तथा योज्यानि वन्मुमि ॥
 गोपचारश्च रथा च वस्त्र यच्चाद्वयोजितम् ।
 प्रयोज्य न विभज्येत शिल्पार्थश्च बृहस्पति ॥
 देवस्य जाते सङ्गस्य धर्मोद्यामस्य यो भृगु ।
 उदित स्यात्स तेनैव दायभागं प्रकल्पयेत् ॥

धृत वस्त्र बहुमूल्यम्, अद्वयोजितमबहुमूल्य विषयितम् ।
 धर्मार्थं यन्निरूपित सर्वसाधारणधर्मार्थं यद्वयस्यापित देवा
 राधनाय घण्टादिः । निबन्ध पूर्व व्याख्यातः । नानुरूपश्च
 यद्ववेत्* साचाद्विभागो न सम्भवी । प्रयोज्य प्रयुक्त
 मृणनिति इत्यायुधः । प्रयोज्य प्रयोगार्हं पुस्तकादि, तत्र
 विभज्येत मूर्खादिभिरिति परिरिजातः । शिल्पार्थं तूति
 कादि ।

अथ बृहस्पतिः ।

वस्त्रादयोविभाज्या यैरुक्तानि विचारितम् ।
 धन भवेत्सम्माना पञ्चालङ्कारसन्निभम् ॥
 मध्यस्थितमनाजीव्य दातु नैकस्य शक्यते ।
 युक्त्या विभजनीय तदन्यथानर्थकं भवेत् ॥
 विक्रीय वस्त्राभरणसम्पदाद्य लेखितम् ।

• घटादीति पाठान्तरम् ।

+ यद्ववेत् इति पाठान्तरम् ।

लतावद्यालताद्येनऽपरिवर्त्य विभज्यते ॥

उदृत्य कूपवाप्यभस्वनुसारेण गच्छते^१ ।

यथा भागानुसारेण सेतुः चेत् विभज्यते ॥

एकां स्त्रीं कारयेत्कर्त्तुं यथाग्रेण गृहे गृहे ।

बद्धः^२ समागतौ देया दासानामप्ययं विधिः ॥

योगसमवती सातः समत्वेन विभज्यते ।

प्रचारय यथाग्रेण कर्त्तव्यं ऋक्चिभिः^३ सदा ॥

मध्यस्थितमनाजीव्यं मध्यगं^४ सदनपयुक्तं दातुं नैकस्य गच्छते,
एकस्यै दातुमगच्छे, योगसमवती विभागयोगसमवती मन्त्रि-
पुरोहितादेः । अथ यथादीनां बहुमूल्यानां अरूपवती विभाज्य-
त्वमुक्तम्, यतो मन्त्रादीनामविभाग्यत्ववचनमन्यमूल्यायादौ
अरूपवत एव निषेधकं, बहुमूल्याषु उत्तैतद्विभागप्रकारव्यति-
रिक्तप्रकारेण विभागनिषेधकं द्रष्टव्यमित्यविरोधः । प्रकाम-
कारद्वन्वामूल्यामङ्गमयुक्तं यत्, तस्य विभजनीयम्, मङ्गलानु-
धने यथासद्वारहस्यादिसंश्रितं यत्तद्विभजनीयमिव, तस्य
विभागप्रकार उत्तौ मध्यस्थितमनाजीव्यमित्यादिनैत्याह ।

इदानीं यद्विधिविद्याधनादीनामपि विभागोऽर्हति तदाह

१ लतावद्य लताद्येनेति लतावद्या लताद्येनेति च यादव्याह ।

२ लुब्धते इति यादव्याह ।

३ ऋक्चा इति यादव्याह ।

४ ऋक्चिभिरिति यादव्याह ।

५ मध्यगमिति यादव्याह ।

कात्यायनः ।

कुले विनीतविद्यानां भ्रातृणां पिबतीऽपि वा ।

शौर्यप्राप्तुः यदित्तं विभाज्यं तद्वद्वसतिः ॥

कुले पितामहपितृव्यादिभ्यः पिबत एव वा शिचितविद्यानां
भ्राजादीनां यद्विद्यारशौर्यप्राप्तं धनं, तद्विभजनीयमेवेत्यर्थः ।

नारदः ।

कुटुम्बं विश्रयाद्भ्रातृर्यो विद्यामधिगच्छतः ।

भागं विद्याधनात्तस्मात् समेतारयुतोऽपि सन् ॥

अन्युतः अविद्यः ।

मनुः ।

यत्किञ्चित्पितरि प्रेते धनं ज्येष्ठोऽधिगच्छति ।

भागो यवीयसां तत्र यदि विद्यानुपालिनः ।

यत्किञ्चित्पितरि प्रेते असाधारणविद्यादिनां ज्येष्ठो धन-
मर्जयति, तत्र ज्येष्ठार्जिते ज्येष्ठस्याग्रहयम्भः एकैकसु भागः
केनिष्ठानां, यदि ते विद्याभ्यासरता इत्यर्थः ।

अविद्यानान्तु सर्वेषामीहातो यदनं भवेत् ।

समस्तत्र विभागः स्यादपित्र इति धारणा ॥

यदा सर्वं एव भ्रातरोऽविदांसः कृष्यादिना धनमर्जयन्ति,
तदा तस्मिन्नपित्रे धने सम एव विभागो न तु तत्र बहु-

* शौर्यप्राप्तेति पाठान्तरम् ।

† असाधारणधनव्ययेन विद्यादिना इति पाठान्तरम् ।

‡ ज्येष्ठैवाग्रहयमिति पाठान्तरम् ।

अथ स्त्रीधनव्यत्यम् ।

तत्र मनुः ।

न निर्हारे स्त्रियः कुर्युः कुटुम्बाद्बहुमध्यगात् ।

स्रकादपि च वित्तादि स्वस्य भर्तुरनाश्रया ॥

कुटुम्बशब्देनात्र कुटुम्बधनं साहचर्यादभिमतम् । तेन बहु-
मध्यगात्† धनस्त्रीभिर्धनिनामननुमत्या निर्हारी धनस्य
निष्कृष्य हरणं न कार्यम् । तथा स्रकादपि कुटुम्बात्तरा-
पेक्षया भर्तुरसाधारणधनादपि निष्कृष्य हरणं धनस्त्रानिनाम-
ननुमत्या न कार्यमित्यर्थः ।

मनुविष्णु ।

पत्न्या जीवति यः स्त्रीभिरलङ्कारो धृतो भवेत् ।

न तं भजेरन्दायादा भजमानाः पतन्ति ते ॥

पत्युरनुप्रातेनाप्यदत्तोऽप्यलङ्कारो यो मण्डनार्थं धृतः, सोऽपि
दायादैर्न हर्ष्य इति मेधातिथिरिति प्रकाशः ।

अत्रापस्तम्बः ।

अलङ्कारोभार्याया आतिधनशैत्येके ।

आतिधनशैति, विवाहे यत्नं यौतकार्थं सत्यं, तदपि भार्या-
याएवेत्यर्थः ।

नारदः ।

* बहुमध्यगादिति पाठान्तरम् ।

† बहुमध्यगादिति पाठान्तरम् ।

भर्ता प्रीतेन यद्वत् स्त्रियै तस्मिन्मृतेऽपि तत् ।

सा यथाकाममश्रीयाद्वादा स्थावरादृते ॥

यावद्भर्ता दत्तं धनं स्तीस्वातन्त्र्यविषयं तावद्दर्शयति व्यासः ।

द्विसहस्रपणी दायः स्त्रियै देयो धनस्य तु ।

यच्च भर्ता धनं दत्तं सा यथाकाममाप्नुयात्* ॥

इति सहस्रे पणानां परिमाणमस्येति द्विसहस्रपण इति वचनात्
अस्य धने अल्पदानमेवेति† खेच्छादेयं स्वयं प्राप्तमिति वचनात्
साधारणधनाभिप्रायमेतदिति‡ वदन्ति । प्रकाशस्तु या अयो-
न्यभर्तृका भर्तृव्यत्वेन श्रुताः पृथक्क्रियन्ते, ताम्यः पणसहस्रा-
धिकमदेयमिति ।

काल्हायनः ।

ऊढया कन्यया वापि पत्न्युः पितृगृहेऽथवा ।

भ्रातुः§ सकाशात्पित्रोर्वा स्वयं सौदायिकं श्रुतम् ॥

सौदायिकं धनं प्राप्य स्त्रीणां स्वातन्त्र्यामिष्यते ।

यस्मात्तदानृशंस्यार्थं तैर्दत्तं तत्प्रजीवनम् ।

सौदायिके सदा स्त्रीणां स्वातन्त्र्यं परिकीर्तितम् ।

विक्रये चैव दाने च यथेष्टं स्थावरेष्वपि ॥

पत्न्युर्गृह इति सम्बन्धः । भ्रातुः सकाशात्पित्रोर्वैत्युपलक्षणम् ।

* यथाकाममश्रीते इति पाठान्तरम् ।

† अल्पदानमायातीति अल्पधनमायातीति च पाठान्तरम् ।

‡ साधारणधनाभिप्रायमिति पाठान्तरम् ।

§ भर्तुर्पति पाठान्तरम् ।

तेन ऊढया अनूढया वा पतिगृहे पितृगृहे वा स्वमातुः स्व-
पितुर्वा तत्कुलेभ्यो यत्नस्य तत्सौदायिकम् । आनृशस्यमदा-
रुणता, तेन यत्नादिभिर्यं विज्ञाभावादारुणा न भवत्वित्यर्थं तैः
पित्रादिभिर्दत्तं तत्तज्जीवनमिति सम्भ्यते । तदेवं सौदायिके
धने स्यावरसाधारणं स्त्रीणां स्वातन्त्र्यं, भर्तृदत्ते तु स्यावरा-
दव्यस्मिन् स्थितम् ।

तथा ।

भर्तृदायं मृते पत्यौ विन्यसेत्स्त्री यथेष्टतः॥

विद्यमाने तु सरचेत्सपयेत्तत्कुलेऽन्यथा ।

अपुत्रा शयनं भर्तुः पालयन्ती गुरौऽ स्थिता ।

भुञ्जीतामरणात्त्वान्तां दाययादा ऊर्द्धमाप्नुयुः ॥

अत्र भर्तृदायो भर्तृसम्बन्धेन स्त्रीस्वत्वाग्रयो धनं, तच्च द्विधा मृते
भर्तृदि अधिकार्यन्तराभावात्स्त्रीस्वत्वाग्रयः, जीवत्येव भर्तृदि
तत्सम्बन्धेन वा स्त्रीस्वत्वाग्रयः । तत्र प्रथमे स्त्री स्यावरादव्यत्
यथेष्टं विन्यसेद्विनियुञ्जीत, गुरुसमीपे स्थिता भर्तुः ग्रह्यां पाल-
यन्ती समयं सपयेत् । स्यावरमधिकृत्याह भुञ्जीतामरणात्,
अथ दाययादा आप्नुयुः । द्वितीये त्वाह विद्यमाने तु सरचेत् ।

• तद्विधेय इति पाठान्तरम् ।

† स्यावरादव्यत्विति पाठान्तरम् ।

‡ यथेष्टत इति पाठान्तरम् ।

§ मते इति पाठान्तरम् ।

५ सायादिति पाठान्तरम् ।

व्यये भर्तुरनुष्ठां पालयन्ती तदनरक्षां कुर्यादिति प्रकाशानु-
सारः । हलायुधपारिजातौ तु भर्तृदायं भर्तृदत्तं स्त्रीधन-
माहृतः । तदवापुत्रसंक्रान्तेऽ स्त्रीस्वत्वान्नयेऽपि धने आका-
ङ्क्षायाः सत्त्वात्प्रकाशस्वरसोऽ बलीयान्, प्रकरणातुरोधकाका-
ङ्क्षाया वलवत्त्वात्ऽ निर्हारनिषेधवद्व्यज्यतेऽपीतिऽ ।

भनुः ।

वश्यापुत्रासु चैवं स्याद्रक्षणं निष्कुलासु च ।

पतिव्रतासु च स्त्रीषु विधवास्त्रातुरासु च ॥

जीवन्तीनान्तु तासां ये तद्वरेयुः स्वमान्धवाः ।

तान्निष्क्याचोरदृष्टेन धार्मिकः पृथिवीपतिः ॥

वश्या वन्ध्या अपुत्राः प्रणष्टपुत्रा निष्कुलाः प्रणष्टमातापितृकुलाः ।

देषलः ।

वृत्तिराभरणं, शुल्कं लाभस्य स्त्रीधनं भवेत् ।

भोक्त्री च स्वयमेवेदं पतिर्नार्हत्यनापदि ॥

हया मोक्षे च भोगे च स्त्रियै दद्यात्सहद्विकम् ।

पुत्रार्थिहरणे वापि स्त्रीधनं भोक्तुमर्हति ॥

वृत्तिर्वृत्त्यर्थं दत्तधनं, लाभो वन्धुभ्यो लब्धः, शुल्कं विवाहार्थि-
तया कन्यायै दत्तं धनम् । हया मोक्षे चेति यदावश्यककार्या-

• तदवापुत्रसंक्रान्ते इति पाठान्तरम् ।

† वश्याप्रकारस्वरस इति पाठान्तरम् ।

‡ प्रकरणातुरोधकाकाङ्क्षाद्वानादिवि पाठान्तरम् ।

§ निर्हारनिषेधवद्व्यज्यतेऽपीति पाठान्तरम् ।

दिना धनमादाय वृथादानभोगी करोति, तदा सहस्रद्विकं धनं दद्यात् । पुत्रार्तिहरणार्थं तु स्त्रीधनं विनापि स्त्रीसम्पत्त्या गृहीतव्यम् ।

कात्यायनः ।

न भर्ता नैव च सुतो न पिता भ्रातरो न च ।

आदाने वा विसर्गे वा स्त्रीधने प्रभविष्णवः ॥

यदि द्वेकतरस्तेषां स्त्रीधनं हरते वलात् ।

स द्वहिं प्रतिदाप्यः स्यादृण्डश्चैव समाप्नुयात् ॥

तदेव यद्यनुज्ञाप्य भक्षयेत्प्रीतिपूर्वकम् ।

मूलमेव स दाप्यः स्याद्यदा स धनवाग्भवेत् ॥

व्याधितं व्यसनस्यञ्च धनिकैर्वोपधीदितम् ।

दृष्ट्वा० निमृष्टं यधीत्या दद्यादाकेच्छया हि सः ॥

व्याध्यादिना गृहीतं स्वाम्यादिकं दृष्ट्वा स्त्रिया यधीत्या धनं स्वामिप्रभृतये दत्तं, तत्क्षेच्छया० स्वामिप्रभृतिभिर्दद्यादित्य-
नन्तरवाक्यार्थः ।

याज्ञवल्क्यः ।

दुर्भिक्षे धर्मकार्ये च व्याधी सम्प्रतिरोधके ।

गृहीतं स्त्रीधनं भर्ता न स्त्रियै दातुमर्हति ॥

धर्मकार्ये अवश्यकर्त्तव्ये । व्याधाविति यस्मिन् व्याधी कार्य-

• तथेति पाठान्तरम् ।

† तदार्थेच्छेति पाठान्तरम् ।

प्रतिरोधो भवतिः तन्निर्हारार्थं स्त्रीधनं गृहीतं न स्त्रियै
दातव्यमित्यर्थः ।

कात्यायनः ।

अथ चेन्न द्वितीयः स्यात् च तां भजते पुनः ।
प्रीत्या निवृत्तमपि† चेन्नतिदाप्यः स तद्वनम्‡ ॥
प्रासाच्छादनवासानामाच्छेदो§ यच्च योजितः ।
तच्च स्वमाददीत स्त्री विभागमृक्धिनस्तथा ॥
लिखितस्येति धर्मोऽयं प्राप्ते भर्तृकुले वधेत्¶ ॥
व्याधिता म्रेतकाले तु गच्छेद्भुक्तुं ततः ॥
अपकारक्रियायुक्ता निर्लज्जार्थविनाशिका ॥
व्यभिचाररता स्त्री तु स्त्रीधनं न च० सार्हति†† ॥
यत्रायं द्रव्यमुत्पन्नं तस्माद्द्रव्यं नियोजयेत् ।
स्थानेषु धर्मयुक्तेषु न स्त्रीमूर्खविधर्मिषु ॥
भर्ता प्रतिश्रुतं देयमृणवरस्त्रीधनं सुतैः ।
तिष्ठेद्भर्तृकुले जातु न या पिष्टकुले वधेत् ॥

* आर्थाद्या गोच इति आर्थस्यप्रतिरोध इति च पाठान्तरम् ।

† निवृत्तमप्येति पाठान्तरम् ।

‡ तद्वनमिति पाठान्तरम् ।

§ प्रासाच्छादनवासानामाच्छेद इति पाठान्तरम् ।

¶ मते इति पाठान्तरम् ।

॥ निर्लज्जा अपमानाश्रितेति निर्लज्जा अपमानाश्रितेति च पाठान्तरम् ।

०० नलिति पाठान्तरम् ।

†† तिष्ठेद्भर्तृकुले वा तु स्त्रीधनं न च सार्हतीति पाठान्तरम् ।

यदा प्रीत्या यया भार्यया धनं दत्तं तां पतिर्न भजते ऋतु-
कालादावपि, तथा व्यासाच्छादनवांसानामाच्छेदो वा भवति,
तदा व्याध्याद्युपहतं पतिमालोक्ष्य स्वधनं दत्तमपि तथा
बलाद्वाह्यं, तच्चाग्रमे तस्यालम्बं भवति, तदापि* पत्यादि-
सकाशाद्वाह्यमित्ययं शास्त्रवचनं । प्रप्ते च तत्र धने सा
भर्तुः कुले एव वसेत् । बलवति व्याधौ तद्वन्मुकुलं गच्छेदिति
बन्धुकुलं तत इत्यन्तस्यार्थः† ।

इति विषादरसाकरे स्त्रीधनतन्त्रतरङ्गः ।

अथ स्त्रीधनविभागनिर्णयः ।

तत्र भगुः ।

जनन्यां संस्त्रितायान्तु समं सर्वे सहोदराः ।

भजेरन्मातृकं रिक्तं भगिन्यश्च सुनाभयः ॥

समं ज्येष्ठोदारादिगुण्यम्, भगिन्योऽनाप्रप्ता अप्रतिष्ठिताश्च विध-

* यस्मिन् ऋतुं विनैवर्षं तस्या सस्य सन्मुचितं यद्वासाच्छादनात् धनमिति भावः,
तत्र तदापि व्याध्याद्युपहतत्वेऽपीति भावः । तदपीति पाठे यच्चाग्रमे इति पाठो भवितुं
युक्त इति सुभीमिविधान्यम् ।

† इत्यन्तार्थ इति पाठान्तरम् ।

क्षिताः अग्रिमवृद्धस्यतिवाक्यानुसारात्०, सनाभयः सङ्गोदराः।
तथा ।

यास्तासां स्युर्दुहितरस्तासामपि यथाशतः ।

मातामह्या धनाक्लिष्टिप्रदेयं प्रीतिपूर्वकम् ॥

तासां भगिनीनां यथाशतो धनबहुत्वास्तत्त्वानुसारेण ।
तथा ।

अन्वाधेयस्य यद्वत्तं पत्या प्रीतिनं चैव यत् ।

पत्यौ जीवति वृत्तायाः प्रजायास्तदनं भवेत् ॥

अन्वाधेयस्यस्य यत्पतिः एतस्य वचनं वृत्तायां जीवत्यपि पत्यौ एवं-
विधधनदये पतिसम्पत्तिनिराकरणार्थमारब्धमिति वृत्तायुधः ।
वृद्धस्यतिः ।

स्त्रीधनं स्वादपत्यानां दुहितां च तदंशिनी ।

अप्रस्ता चेत्तन्मूढा तु समते मानमावकम् ॥

अपत्यानां पुत्राणां, तदंशिनी पुत्रांशसमांशिनी । अप्रस्ता
अनूदा । तेनैतद्वाक्यवलाग्नतुवाक्येऽपि अनूदानामेव भ्रातृभिः
सह समांशित्वमिति बोद्धव्यम् । कदाचान्तु मानानुसारेण
क्लिष्टिदेयम् ।

गौतमः ।

स्त्रीधनं दुहितृणामप्रस्तानामप्रतिष्ठितानाञ्च ।

एतत्तत् पुत्रांशस्य व्यावृत्त्यर्थं किन्तु दुहिचंशप्रतिपादनार्थम् ।

अप्रतिष्ठिता विवाहितानपत्याः निर्धनमर्तृका दुर्भगा च ।

मनुः ।

मातृशु^१ यौतकं यत्स्यात्कुमारीभाग एव सः ।

यौतकमप्यपरिणयनकाले पित्रादिभिः स्त्रियै दत्तम् । हस्ता-
युधस्तु यौतकं शाकस्युपाधे स्त्रियै दत्तं तथा स्वकौशलेन विभो-
दितम्, तत्र न भ्रातृणामूढानाश्च^२ भागः, अनपत्यानां^३
दुर्भगाणामूढानाश्च सम एवायं इति ।

वशिष्टः ।

मातुः पारिणायं स्त्रियो विभजेरन् ।

पारिणायं परिच्छेद आदर्शकङ्कणादि ।

विभजेरवूर्ध्वमित्यनुवृत्तौ याज्ञवल्काः ।

मातृदुहितरः श्रेयमृणात्ताभ्य ऋतेऽन्वयः ।

ऋणात्मातृणात्, श्रेयमवशिष्टं, तेन मातृशुं परिशोध्य यौतकं
पारिणायश्च धनमवशिष्टमप्रत्ता अप्रतिष्ठिताश्च दुहितरो
भजेरन्निति खण्डार्थः । तस्यो दुहितृभ्य ऋते विना तदन्वयः
दुहितुः पुत्रादिः^४ । भ्रात्रादिविवाहविषयमेतत् ।

तथाच विवाहेष्वित्यनुवृत्तौ विष्णुः ।

सर्वेष्वेव प्रसूतानां तद्धनं दुहितृगामि ।

• न सापत्नेति पाठान्तरम् ।

† मातृदुति पाठान्तरम् ।

‡ नन सभातृणामूढानाश्चेति पाठान्तरम् ।

§ सापत्यानामिति पाठान्तरम् ।

॥ दुहितृपुत्रादिरिति पाठान्तरम् ।

मनुः ।

स्त्रियानु यद्वेदितं पित्रा दत्तं कदम्बम् ।

माद्यन्ती तद्वैकल्या तदपत्यस्य वा भवेत् ॥

यदा भर्ता स्त्रियस्यानि च न मन्ति, मयस्याय तानाज्जातीयाः
तदुद्दिष्टस्य न मन्ति, तदा माद्यन्ती कन्या पितृदत्तं माद्यम-
पत्नीधनमर्हति, तदभावे तदपत्यं वैकल्यम् । पित्रा दत्त-
मिति स्त्रीधनमाधोपस्यचरमित्यसहायमिधातिधिरिति प्रकाश-
कारः ।

कात्यायनः ।

दुहितृनामभावे तु सत्यं पुत्रेण तद्वेत् ।

यन्मुदत्तानु यन्मुनामभावे भर्तृगामि तत् ॥

भगिन्यो मातृभ्यः मातृं विभजेदुः सभर्तृकाः ।

स्त्रीधन्येति धन्योऽयं विभागस्तु प्रकथितः ॥

पारिवार्यं यौतकं पितृदत्तस्य धनं दुहितृनामभावे पुत्रगामि ।
तदतिरिक्तस्त्रीधने पूर्वोक्ताः । यभावे पूर्वोक्तानां भर्तृगा-
म्येव धनमिति ॥

अथाप्रजाधने विवाहविशेषेण व्यवस्था ।

तत्र नारदः ।

स्त्रीधनं स्यादपत्यानां भर्तृगाम्यप्रजासु च ।

ब्राह्मादिषु चतुर्णाहुः पित्रगामीतरेषु च ॥

चतुर्विंति न पञ्चमव्यवच्छेदार्थं, तेन ब्राह्मदैवार्थगाम्यप्रजा-
पत्येषु अप्रजाया धनं तदपगमे भर्तृगामि, इतरेषु राक्षसासुर-
पैशाक्षेषु पित्रगामि । विवाहकालखल्वस्त्रीधनविषयमिदम् ।

तथाच मनुः ।

ब्राह्मदैवार्थगाम्यप्रजापत्येषु यत्नम् ।

अतीतायामप्रजसि भर्तुरेव तदिष्यते ॥

यत्त्वयाः स्वाधनं दत्तं विवाहेष्वासुरादिषु ।

अतीतायामप्रजसि मातापित्रोस्तदिष्यते ॥

अप्रजसिः अनपत्यायाम् ।

देवसुः ।

सामान्यं पुत्रकन्यानां मृतायां स्त्रीधनं स्त्रियाम् ।

अप्रजायां हरेर्हर्ता माता आता पितापि वा ॥

हरेर्हर्ता ब्राह्मादिषु, मातृत्यासुरादिषु, एवञ्च मनुनारदयोरपि

• विवाहविशेषेण धनविशेषेणेति पाठान्तरम् ।

† अतीतायामप्रजायानिति पाठान्तरम् ।

‡ अप्रजायानिति पाठान्तरम् ।

देवलोक्तमादायात्र० तात्पर्यमिति मन्तव्यम् ।

अत्र गीतम् ।

भगिनीशुल्क सोदर्याणामूर्ध्वं मातु पूर्वश्चैके ।

यो भगिन्या भर्तृगृहादासुरादिविवाहेष्वर्थो सत्य, स ऊर्ध्वं
मातु, मातर्यतीताया सोदर्याणा पूर्वश्चेति चशब्दोऽप्यर्थे, तेन
मातुर्मरणात्पूर्वमपि भगिनीनामीदृशः[†] सोदर्याणामित्येके ।
परमतमेतदित्यत्र इत्यायुध ।

याज्ञवल्का ।

बन्धुदत्त तथा शुल्कमन्वाधेयकमेव च ।

अप्रजायामतीताया बान्धवास्तदवाप्नुयु ॥

शुल्क यद्वृहीत्वा कन्या दीयते तदिह विवक्षितम् । अन्वा
धेयक स्त्रीधनलक्षणम् । बान्धवा सोदरा । इदमप्यासुरादि
विवाहविषयम् ।

मनु ।

अपुत्राया मृतायान्तु पुत्रिकाया कथञ्चन ।

धनं तत्पुत्रिकाभर्ता हरेत्तैवाविचारयन् ॥

एतच्च यदा अपुत्रायास्तस्या कुमारी न भवति भगिनी वा,
तदा बोद्धव्यम् ।

तथाच पैठीनसि ।

• देवलोक्तममादायादेति पाठावरम् ।

† भगिन्या ईदृशमिति पाठावरम् ।

प्रेतायां पुत्रिकायां न भर्ता तद्व्यमर्हत्यपुत्रायां
कुमार्यां स्वस्ता वा तद्वाद्यम् ।

अथ कुमार्यां अभावे स्वस्तायां वाद्यम् ।
यात्रवल्करः ।

दत्त्वा कन्यां हरन्दण्डो व्ययं दद्याच्च सीदयम् ।

मृतायां सर्वमादद्यात्परिशोषोभयव्ययम् ॥

कन्यां वाचा दत्त्वा पित्रा दीयमपहरवाचा दण्डः, व्ययञ्च
सहस्रिकं वरस्य दापयितव्यः, कारणे त्वपहारो न दीपाय ।
यदाहः ।

दक्षामपि हरिकन्यां येयांयेदर आत्रजेत् ।

यदि तु दैवाद्वाग्दत्ता कन्या म्रियते, तदा यत्पूर्वसम्बन्धिना-
मुपचारायै पित्रा दत्तं, यच्च सम्बन्धिना अङ्गुरीयकादि दत्तं
तदुभयं परिशोध्य परिगणय्यावशिष्टमादद्यात् ॥

अर्हतीत्यनुवृत्ती शङ्कः ।

स्वयं शुल्कं वेदः ।

बोधायनः ।

ऋक्ष्यं मृतायाः कन्याया गृह्णीयुः सीदराः स्वयम् ।

तदभावे भवेन्नातुस्तदभावे पितुर्भवेत् ॥

* अपुत्राया इति पाठान्तरम् ।

† म्रियतेति पाठान्तरम् ।

‡ तदाहिति पाठान्तरम् ।

§ परिगणय्य शिष्टमादद्यादिति पाठान्तरम् ।

अथ कन्यानुदाभिप्रेता ।

वृहस्पतिः ।

मातृवसा मातुलानी पितृव्यपत्नी पितुःस्वसा ।

स्वयूः पूर्वजपत्नी च मातृतुल्याः प्रकीर्तिताः ॥

यदासामोरसो न स्यात्पुतो दौहित्र एव वा ।

तत्पुतो वा धनं तासां स्वस्तीयाद्याः समाप्नुयुः ॥

पौरसादीनामभावे मातृव्यस्तादीनां सधनं स्वस्तीयाद्या
आप्नुयुरित्यर्थः ।

इति विवादरत्नाकरे अथमाद्यने विवादविमर्शश्च जयन्त्यानरुहः ।

अथ स्त्रीधनलक्षणम् ।

तत्र मनुकात्यायनी ।

अध्यम्याध्यावाहनिकं दत्तञ्च प्रीतितः स्त्रिये ।

मातृभातृपितृपामं पद्विधं स्त्रीधनं गृह्यतम् ॥

अध्यमि दद्याद्वकामे येन केनचिद्वत्तम् । अध्यावाहनिकं पति-
गृहं नीयमानायाः पृष्ठतो यचीयते तत्, भर्तृगृहाद्यदा
पितृगृहं वाद्यते तदा गृह्यरादिभिर्देतमध्यावाहनिकमिति

मेधातिथिः, तदपि* प्राज्ञं न्यायसाम्यात् । दत्तञ्च प्रीतितः
श्रीलक्ष्मणैपुण्यादिषु† चत्पन्नप्रीतिना श्वशुरादिना, दत्तञ्च ।
षड्विधमिति न्यूनसंख्याव्यवच्छेदार्थं नत्वधिकव्यवच्छेदार्थम् ।
आधिवेदनिकस्यापि स्त्रीधनस्याधिकस्य याज्ञवल्क्येनाभि-
धानात् ।

तथाच याज्ञवल्क्यः ।

पितृमातृपतिभ्रातृदत्तमध्यग्नुरपागतम् ।

आधिवेदनिकश्चापि स्त्रीधनं परिकीर्तितम् ॥

लक्षितञ्च तैत्तिरीयः ।

अधिविन्नस्त्रियै देयमाधिवेदनिकं समम् ।

न दत्तं स्त्रीधनं यस्य‡ दत्ते त्वहं प्रकीर्तितम् ॥

यस्या उपरि विवाहः साधिविन्ना । तथा अन्वाधेयस्याधि-
कस्य विष्णुना कथमात् ।

तथाच विष्णुः ।

पितृमातृपुत्रद्व्याददत्तमध्यग्नुरपागतम् ।

आधिवेदनिकं शुल्कमन्वाधेयकमिति स्त्रीधनलक्षणम् ॥

नारदः ।

अध्यग्नराध्यावाहनिकं भर्तृदायस्तथैव च ।

* तदवापीति पाठान्तरम् ।

† श्रीलक्ष्मणैपुण्यादिष्विति पाठान्तरम् ।

‡ लक्षितञ्चैतदेवेति पाठान्तरम् ।

§ यासांमिति पाठान्तरम् ।

भ्रातृदत्तं पित्रभ्याश्च षड्विधं स्त्रीधनं स्मृतम् ॥
अत्रापि नाधिकव्यवच्छेदे तात्पर्यम् ।

देयलः ।

हस्तिराभरणं शुल्कं लाभश्च स्त्रीधनं भवेत् ।

कात्यायनः ।

प्राप्तं शिल्पैस्तु यद्वित्तं प्रीत्या चैव यदन्यतः ।

भर्तुः स्वाम्यं सदा तत्र शेषस्तु स्त्रीधनं भवेत् ॥

उक्तप्रकारातिरिक्तं यत्स्त्रीधनं स्त्रियार्जितम्, तत्र भर्तुरेव
स्वाम्यमित्यर्थः ।

तथा ।

विवाहकाले यत्स्त्रीभ्यो दीयते हस्तिसन्निधौ ।

तदध्यग्निकृतं सद्भिः स्त्रीधनं परिकीर्तितम् ॥

यत्पुनर्लभते नारी नीयमाना हि पैटकात् ।

अध्यावाहनिकं नाम स्त्रीधनं समुदाहृतम् ॥

एतत्कात्यायनीयमध्यावाहनिकम् ।

तथा ।

प्रीत्या प्रदत्तं यत्किञ्चिच्छ्रया वा श्वशुरेण वा ।

पादवन्दनिकं यत्तन्नावष्ट्यार्जितमुच्यते ॥

विवाहात्परतो यत्तु लब्धं भर्तृकुलात्स्त्रिया ।

अन्वाधेयस्तु तत्प्राप्तं यत्तु लब्धं स्वकुलात्तथा ॥

उदं लब्धस्तु यत्किञ्चिद्वंस्कारात्पीतित, स्त्रिया ।

भर्तुः पित्रोः सकाशादा अन्वाधेयस्तु तद्गुः ॥

गृहोपस्तरवाहानां दीक्षाभरणकर्म्मिणाम् ।

मूल्यं लब्धञ्च यत्किञ्चिच्छुल्कं तत्परिकीर्तितम् ॥

गृहादिकर्म्मिभिः तत्कर्मकरणाय प्रकरणार्थं* यदनं स्त्रियै
उत्कोचरूपतया दत्तं तच्छुल्कमित्यर्थः । सौदायिकञ्च पूर्वमेव
प्रसङ्गादुक्तमिति नेष्ट प्रकरणे दर्शितम् ।

इति विवाहव्याकरे स्त्रीधनव्यवहारः ।

अथावलुप्तविभागः ।

तत्र मनुः ।

ऋणे धने च सर्वस्मिन्प्रविभक्ते यथाविधि ।

पयाद्व्योत यत्किञ्चित्तत्सर्वं समतां नयेत् ॥

याज्ञवल्काः ।

अन्योऽन्यापहृतं द्रव्यं विभक्तैर्यथः† दृश्यते ।

तत्पुनस्ते‡ समैरंगैर्विभजेरविति स्थितिः ॥

* प्रमुपकरणार्थमिति पाठान्तरम् ।

• विभक्ते यथेति पाठान्तरम् ।

† तत्पुनस्तदिति पाठान्तरम् ।

अथ चोत्तर्गत एव विभागे प्राप्ते वचनारम्भवत्तेन साधारण-
धनापहारे स्वीयदीपो न भवतीति विज्ञाप्यते इति वृत्तायुधः ।

कात्यायनः ।

प्रच्छादितान् यद्येन पुनरागत्य तत्तमम् ।

भजेरन्भास्त्रभिः सार्द्धमभावे तु पितुः सुताः ॥

अन्योऽन्यापहृतं यच्च दुर्विभक्तञ्च यद्ववेत् ।

पयात्प्राप्तं विभज्येत समभागेन तद्गुणः ॥

विभक्तेनैव यत्प्राप्तं धनं तस्यैव तद्ववेत् ।

हृतं नष्टञ्च यत्तत्त्वं प्रागुक्तञ्च पुनर्भवेत् ॥

यन्मुनापहृतं द्रव्यं वनाद्यैव प्रदापयेत् ।

यन्मुनामविभक्तानां भोग्यैव प्रदापयेत् ० ॥

हृतं परेणापहृतम् । नष्टमदृष्टमानं यत्तत्त्वं प्रागुक्तं पैतामसम् ।

वनाद्यैव प्रदापयेदित्यनेन वृत्तादिना तद्वाच्यमित्यभिप्रेतम् ।

भोगं नैव प्रदापयेत् । तद्विभागकाले नासावधिकीपभीक्षाः ।

च भोगं दापयितव्य इत्यर्थः ।

बृहस्पतिः ।

साधारणकृणव्यासनिष्कृये कृपणा क्रियाम् ।

धार्मिकानिकर्षी कृत्वा वनाद्यैव प्रदापयेत् ॥

मायाविनो धृतधनाः कूरा मुष्ठाप ये नराः ।

० इत्यनेनिति पाठान्तरम् ।

† इत्यनेनिति पाठान्तरम् ।

‡ नासावधिकीति पाठान्तरम् ।

सम्प्रीत्या साधनीयास्ते स्वार्थहान्या क्लेशेन वा ॥
साधारणेति । साधारण-कृष्णन्यासनिष्ठवे केनचित्कृते क्लेशना
पार्ष्वहानिकरीं निष्ठवकर्तृस्त्वहानिकरीं* क्रियां कृत्वा
तन्निष्ठुतमपहारकं† दापयेत् तु वसादित्यर्थः ।

इति विवादरत्नाकरेऽष्टमविभागेतरङ्गः ।

अथ नानावर्णानां विभागः ।

तप मनुः ।

एतद्विधानं विज्ञेयं विभागस्यैकयोनिषु ।
बह्वीषु चैकजातानां नानास्त्रीषु निबोधत ॥
ब्राह्मणस्याशुपूर्व्याण चतस्रस्तु यदा स्त्रियः ।
तासां पुत्रेषु जातेषु विभागाः यं प्रकीर्त्तितः* ॥
कीनाशो गोहृषो दानमसह्यारय वेष्टम च ।
प्रविष्टौदारिकं† द्रव्यमेकाग्रस्य प्रधानतः ॥

* निष्ठवकर्तृस्त्वहानिकरीणिति पाठान्तरम् ।

† तमपहारकमिति, निष्ठवमपहारकमिति च पाठान्तरम् ।

* विभागेऽथ विधिः क्लेश इति पाठान्तरम् ।

† प्रविष्टौदारिकमिति पाठान्तरम् ।

चंद्रशं दायारद्विप्रो द्वावंशौ चत्रियासुतः ।

वैश्याभ्योऽध्यर्धमेवांशमंगं शूद्रासुतो हरेत् ॥

एकयोनिषु सवर्णेषु, एकजातानामेकेनोत्पादितानाम् । यज्ञीषु
नानास्त्रीषु अनेकवर्णजातासु भार्यासु एकजातानामित्यन्वयः ।
कीनामौ हलवाहकः । यानमग्नादि । तेन कीनाशगोहप-
यानालहारवेद्यानि देयानि विमापुषस्य, तदंगतये एकः प्रधा-
नतः सारतश्च कर्त्तव्य इत्यर्थः, गोहवादीनि च सति सन्भवे ।

अनुद्वतोद्वारविभागमुररीकृत्याह ।

सर्वं वा षट्क्यजातन्तु दमधा प्रविभज्यते ।

धर्म्यं विभागं कुर्वीत विधिनानेन धर्मवित् ॥

चतुरोऽंगान्द्वरेद्विप्रस्त्रीनंगान्चत्रियासुतः ।

वैश्यापुत्रो हरेद्वंगमंगं शूद्रासुतो हरेत् ॥

विप्र इत्येकत्वस्यापिवचितत्वादनेकेषु विप्रेष्वियमेव व्ययस्येति ।

नारदः ।

वर्णावरेष्वंगानिरुद्धाजातेचनुक्रमात् ।

वर्णावरा विप्रस्य चत्रियादयः । छद्वा परिणीता, चंगहानिः
चत्रियाया जातस्य त्रयोऽंगा इत्यादि । वर्णांतरेष्विति कापि
पाठः । तत्राप्ययमेवार्थः ।

महाभारते भीष्म उवाच ।

चत्रियस्यापि भार्ये दे विहिते कुरुनन्दन ।

तृतीया वा भवेच्छूद्रा न तु दृष्टान्ततः स्मृता ॥

षट्पथा तु भवेत्तार्यं चत्रियसं युधिष्ठिर ।

क्षत्रियाया हरेत्युच्यतुरोऽग्रे पितुर्धनात् ।

युद्धोपचारिकं यत्तु पितुरासीदरेच तत् ॥

वैश्यापुत्रसु भागांस्त्रीच्छूद्रापुत्रस्तथाष्टमम् ।

सोऽपि दत्तं हरेत्पित्रा नादत्तं हर्तुमर्हति ॥

एकैव हि भवेद्भार्या वैश्यस्य कुरुनन्दन ।

द्वितीया वा भवेच्छूद्रा न तु दृष्टान्ततः स्मृता ॥

पञ्चधा तु भवेत्कार्यं वैश्यस्य भरतर्षभ ।

तयोरपत्ययोर्वक्ष्ये विभागश्च नराधिप ॥

वैश्यापुत्रेण हर्तव्यास्तवारोऽग्रे पितुर्धनात् ।

पञ्चमसु भवेदंशः शूद्रापुत्रस्य* भारत ।

सोऽपि दत्तं हरेत्पित्रा नादत्तं हर्तुमर्हति ॥

दृष्टान्तोऽत्र वेदः । तेन वेदेनाकथितापि रागसंस्मृतीया
शूद्रा क्षत्रियेण विवाहिता यदि स्यात्, तदा तु तत्पुत्रस्यैवांशः
इत्यर्थः । एवमुत्तरतापि । युद्धोपचारिकं युद्धोपकरणं खत्रादि ।

याज्ञवल्करः ।

चतुस्त्रिंशकभागाः सुवर्णशो ब्राह्मणात्मजाः ।

चतुर्जातास्त्रिदिकैकान्विशसु द्विकभागिनः ॥

यत्र ब्राह्मणस्य चतस्रः, क्षत्रियस्य च तिस्रोभार्यास्तत्रैवं वचनम् ।
वर्णशो ब्राह्मणात्मजाः वर्णे वर्णे ब्राह्मणात्मजा इत्यर्थः । अत्र
यत्र क्षत्रियवैश्यावधिकगुणी, तत्र महाभारतोक्ता विभाग-

* शूद्रापुत्रायेति पाठाभारम् ।

† तत्पुत्रस्यैवमत्र इति पाठाभारम् ।

व्यवस्था । मन्दगुणयोस्तु यान्नवस्त्वरोक्ता व्यवस्थेत्यविरोधः ।

विष्णुः ।

ब्राह्मणस्य चतुर्वर्णेषु ये पुत्रा भवेयुस्ते पैतृकमृक्यं दग्धा विभजेयुः । तत्र* ब्राह्मणीपुत्रचतुरोऽंगानादद्यात्, क्षत्रियापुत्रस्त्रीणां वंशौ वैश्यापुत्रः, शूद्रापुत्रस्त्रीकम् । अथ चेच्छूद्रापुत्रवर्जं ब्राह्मणस्य पुत्रतयं भवेत्, तदा नवधा धनं विभजेयुः, वर्णक्रमेण च चतुस्त्रिदिभागी-कृतानंगानादद्युः† । वैश्यवर्जमष्टधा कृत्वा चतुरस्त्री-नेकञ्च समादद्युः । क्षत्रियवर्जं सप्तधा कृत्वा चतुरो द्वावेकञ्च । ब्राह्मणवर्जं पञ्चधा कृत्वा त्रीणावेकञ्च । क्षत्रियवैश्यशूद्रेष्वप्येवमेव विभागः । अथ ब्राह्मणस्य ब्राह्मणक्षत्रियो पुत्री स्यातां, तदा सप्तधा कृतावनात् ब्राह्मणचतुरोऽंगानादद्यात्, त्रीणाञ्चन्यः । ब्राह्मणस्य ब्राह्मणवैश्यौ चेत्युभौ, तदा तदनात् पञ्चधा विभक्ता-चतुरोऽंगान्‡ ब्राह्मण आदद्यात्, द्वौ वैश्यास्ततः । अथ ब्राह्मणस्य ब्राह्मणशूद्रौ पुत्री स्यातां, तदा तदनं पञ्चधा विभजेयातां चतुरोऽंगान् ब्राह्मणस्वादद्यात्, एकं शूद्रः॥ अथ ब्राह्मणस्य क्षत्रियस्य वा क्षत्रियवैश्यौ पुत्री स्यातां, तदा तदनं पञ्चधा विभजेयातां, त्रीनंगान् क्षत्रियस्वा-

* अथेति पाठान्तरम् ।

† चतुस्त्रिदिभागीकृतानंगानादयदिति पाठान्तरम् ।

‡ पञ्चधा कृत्वा चतुरोऽंगानिति पाठान्तरम् ।

दद्यात्, द्वावंशी वैश्यः । अथ ब्राह्मणस्य क्षत्रियस्य वा क्षत्रियशूद्रौ पुत्री स्यातां, तदा तदनं चतुर्धा विभजेयातां, चीनंगान् क्षत्रियस्वादद्यात्, एकं* शूद्रः । अथ ब्राह्मणस्य क्षत्रियवैश्ययोर्वा वैश्यशूद्रौ पुत्री स्यातां, तदा तदनं त्रिधा विभजेयातां, द्वावंशी वैश्य आदद्यात्, एकं शूद्रः ।

अथ गृहस्थिस्त्रिती ।

अन्यवर्णस्त्रीषु जातानां दद्यादर्धावर्धानिर्वर्णक्रमेण ।

विष्णुः ।

यदि ब्राह्मणीपुत्री द्वौ स्यातामेकः शूद्रापुत्रस्तदा ब्राह्मणीपुत्रावष्टौ भागानादद्याताम्, एकं शूद्रापुत्रः । अथ शूद्रापुत्रापुत्रौ स्यातामेको ब्राह्मणीपुत्रः, तदा यद्वा विभज्य चतुरोऽंगान् ब्राह्मण आदद्यात्, द्वावंशी शूद्रापुत्रौ । अनेन क्रमेणाशकल्पना अन्यथापि भवति ।

पुनर्विष्णुः ।

अथैकपुत्रा ब्राह्मणस्य ब्राह्मणक्षत्रियवैश्याः सर्व्वहराः, क्षत्रियवैश्यौ वा राजन्यस्य, वैश्यस्य वैश्यः, शूद्रः शूद्रस्य ।

यदा ब्राह्मणस्य ब्राह्मण्यादिभार्यासु तिसृषु मध्ये एक एव पुत्रो ब्राह्मणः क्षत्रियो वैश्यो वा, तदा सर्व्वहरः स एव । एवं यदि क्षत्रियस्यापि भार्याद्वये क्षत्रिय एव वैश्य एव वा, तदा स एव

सर्व्वहरः । एवं वैश्यस्याप्येको वैश्यः सर्व्वहरः, शूद्रस्यैकः शूद्रः सर्व्वहरः । क्षत्रियवैश्ययोस्तृतीया द्वितीया भार्या अवैदिक-
तया नाचोक्ताः, अवैधयोस्तु क्षत्रियवैश्यद्वितीयद्वितीयपरिण-
ययोरेवमेव नियम् ।

वशिष्ठः ।

यदि ब्राह्मणस्य ब्राह्मणक्षत्रियवैश्याः पुत्राः स्युः, चंद्रमं
ब्राह्मण्याः पुत्रो हरेत्, चंद्रमं राजन्यायाः पुत्रः, सममितरे
। विभजेरन् ।

इतरे वैश्यापुत्राः । अत्र च विष्णुवशिष्ठौ विपन्नविभाग-
वादिनौ भागिगुणोत्कर्षापकर्षाभ्यामविरोधितया व्यवस्थाप्यौ ।
मनुः ।

समवर्णास्तु वा जाताः सर्व्वे पुत्रा द्विजजनानाम् ।

उद्वारं ज्ञायसे दत्त्वा भजेरनितरे समम् ॥

यत्र द्विजजनानां समवर्णास्तु नानास्त्रीषु बहवः पुत्राः, तथा वा-
शब्दादसवर्णास्त्रिपि नानास्त्रीषु बहवः पुत्रास्तदा ज्ञायसे
किञ्चिदुद्वारं दत्त्वा सममितरे विभजेरन् ।

तथा ।

शूद्रस्य तु सर्व्वेव नान्या भार्यापदिश्यतेः ।

तस्यां जाताः समांगाः स्युर्यदि पुत्रयतं भवेत् ॥

वीधायनः ।

सवर्णापुत्रानन्तरापुत्रयोरनन्तरापुत्रयेहुषवान्स ज्येष्ठांशं

हरेदुष्करणशेषाणां भर्ता भवति ।

दृढस्वतिः ।

विप्रेण चतुर्याजातो जन्मव्येष्टो गुणान्वितः ।

भवेत्समांशो विप्रेण वैश्याजातस्तथैव च ॥

गीतमः ।

ब्राह्मणस्य राजन्यापुत्रोऽ गुणसम्पन्नो ज्येष्ठतुल्यभाक्*
ज्येष्ठांशहीनमन्यत् ।

अन्यद्वादि । ज्येष्ठांशहीनं ज्येष्ठांशरूपं तद्वारो न करणीय-
इत्यर्थः । तथाच राजन्यावैश्यापुत्रसमवाये,† यथांगं,‡ ब्राह्मणी-
पुत्रेण चतुर्यापुत्रस्तुल्यभाक् ब्राह्मणस्य तथा ब्राह्मणीपुत्राभावे
राजन्यावैश्यापुत्रयोस्तिष्ठतोर्गुणवान् वैश्यापुत्रो राजन्यापुत्रेण
कनिष्ठेन निर्गुणेन सह तुल्यांगः । ज्येष्ठांशहीनो ब्राह्मणीपुत्र-
इव राजन्यापुत्र इत्यर्थः । चतुर्या चेदिति॥ एवं चतुर्यस्य
चतुर्यावैश्यापुत्राविविविधी यदा भवतस्तदायमेव विभागक्रमः ।
तथा वैश्यस्यापि वैश्याशूद्रापुत्रयोरेवमेव । एवं वीधायनस्यैव-
विधे विषये ज्येष्ठांशहारित्वाभिधानं सवर्णपुत्रे निर्गुणे कनी-

* राजन्याया, पुत्र इति पाठान्तरम् ।

† ज्येष्ठतुल्यभाक् इति पाठान्तरम् ।

‡ ब्राह्मणीराजन्यापुत्रसमवाये इति पाठः सङ्गच्छते ।

§ यदेति पाठः सङ्गच्छते ।

॥ पाठस्तत्र प्राचादिषु इति मने वचने अस्यामहायात्पद्ये/वन/रहायेति

यसि । सगुणे तु कनीयसि तुल्यांशत्वमित्यविरोधः॥
हृदयस्यतिः ।

न प्रतिग्रहभूदेवा क्षत्रियादिसुताय वै ।
यद्यप्यस्य पिता दद्यान्मृते विप्रासुतो हरेत् ॥
ब्रह्मसुतः ।

ब्रह्मदायागतां भूमिं हरेदो ब्राह्मणीसुतः* ।
वृहं द्विजातयः सर्वे तथा चेत्तं क्रमागतम् ॥
ब्रह्मदायागतां प्रतिग्रहयाजनादिलब्धां, द्विजातयस्सैवर्षिकाः ।
प्रतिग्रहलब्धामित्यत्र‡ पारिजातः ।
हृदयस्यतिः ।

शूद्रां द्विजातिभिर्जातो न भूमेर्भागमर्हति ।
सजातावाप्नुयात्§ सर्वमिति धर्मो व्यवस्थितः ॥
निपाद एकपुत्रस्तु विप्रस्य स॥ तृतीयभाक् ।
दो सकुल्याः सपिण्डा वा॥ स्वधादाताय॥ संहरेत् ॥
कुल्याभावे स्वधादाता आचार्यः मिथ एव वा ।

* तुल्यांशित्वमित्यविरोध इति पाठाक्षरम् ।

† हरेत्पुर्वाशेषोमुता इति पाठाक्षरम् ।

‡ प्रतिक्रियामित्येति पाठाक्षरम् ।

§ सजातिरात्र्यादिति पाठाक्षरम् ।

॥ विप्रस्येति पाठाक्षरम् ।

॥ सकुल्य, सपिण्डोवेति पाठाक्षरम् ।

॥ स्वधादातायेति पाठाक्षरम् ।

सर्वाभ्यापकु तान्वर्णान्तर्धैवः प्रतिपादयेत् ॥

निपादः शूद्रां ब्राह्मणाज्जातः । तेन द्वितीयो भागः शूद्रापुत्रस्य,
द्वौ सपिण्डस्य, तदभावे सकुल्यस्य भवेत् । सकुल्याभावे तु आचार्यः
मित्रो वा हरेत् । सर्वाभ्यापकु सर्वेषां सपिण्डसकुल्यादी-
नामभावे^१ सगोचान्तान्वर्णाविपादपिष्टगोचरान् प्रतिपादये-
दित्यर्थः । सगुणनिपादविषयमेतदिति पारिजातः ।

विष्णुः ।

द्विजातीनां शूद्रस्तेकपुत्रोऽर्द्धहरः । अपुत्रस्य ऋक्थस्यः
या गतिः सा तार्द्धस्य द्वितीयस्य ।

द्विजातीनां ब्राह्मणव्यतिरिक्तानां चत्विर्वैश्यानाम्, ब्राह्मणेजै
शूद्रापुत्रे देवसेन द्वितीयां गच्छीतत्वात्, द्वितीयस्यार्द्धस्य ब्राह्मण-
भागभूतस्य^२ ।

मनुः ।

यद्यपि स्यात्पुत्रो वा यद्यपुत्रोऽथवा भवेत् ।

नाधिकं दममादद्याच्छूद्रापुत्राय धर्मेतः ॥

ब्राह्मणचत्विर्विशां शूद्रापुत्रो न ऋक्थभाक् ।

यदेवास्य पिता दद्यात्तदेवास्य धनं भवेत् ॥

* तान्वर्णाविभावेति पाठान्तरम् ।

† सपिण्डसकुल्यानामभावे इति पाठान्तरम् ।

‡ अपुत्र ऋक्थसीति पाठान्तरम् ।

§ परत्र एव विष्णु पुस्तकेषु दृश्यते, परं द्विजातिभागभूतस्येति पाठोपुल्लं स्ये
द्विजातीनामित्यनेन चत्विर्वैश्यादेव प्रतिपादनम् । गतिशपुत्रधर्माधिकारीता
शेद्व्येति सुशोभिर्भाव्यम् ।

सपुत्रः वर्त्तमानदिजातिपुत्रः, अपुत्रस्तद्रहितः । अथ लक्ष्मी-
धरः । यदा पिता प्रसन्नः शूद्रापुत्राय ददाति, तदा दृग्भा-
गमेव दद्यादिति । तेन तन्मते शूद्रापुत्रो न ऋक्षभाक् न
पिता दत्तऋक्षभागिति नेयम् । हस्त्यायुधपारिजाताभ्याश्च
प्रथमं वाक्यमत्यन्तनिर्गुणोद्गूद्रापुत्रपरतया, द्वितीयश्च निर्गु-
णानूद्गूद्रापुत्रपरतया, भागनिषेधकमेव वर्णितम् ।

तद्वृत्तिः ।

अनपत्यस्य शूद्रपुर्णवाङ्मूद्रयोनिजः ।

समेताजीवनं श्रेष्ठं सपिण्डाः समवाप्नुयुः ॥

अपरिगृहीतास्त्रित्यधिकारादनूद्रापुत्रविषयमेतत् ।

अथ गौतमः ।

शूद्रापुत्रोऽप्यनपत्यस्य शूद्रपुत्रेक्षमेत वृत्तिमूलमन्तेवासि-
विधिना ।

अनूद्गूद्रापुत्रोऽपि वर्षत्रयस्य अविद्यमानान्यदिजातिपुत्रस्य
वृत्तिमूलं कृष्यादिरूपं जीवनमूलं किञ्चित्क्षमेत, यदि शूद्रपु-
त्रन्तेवासिवदाराधनकर्त्ता स्यादित्यर्थः ।

यस्तु तस्मै पित्रा दत्तमपि देयमाहृतुः गृहलिविती ।

न शूद्रापुत्रोऽर्थभागी, यदेवास्य पिता दद्यात् एवास्य
भागः, तस्य गोमिथुनश्चापरं दद्यात्कृष्यायसं कृष्यधान्यं
तिलवर्जम् ।

गीतमः ।

शूद्रापुत्रव्यतिलोमासु ।

इतरवर्णजाताः शूद्रापुत्रवदन्तीवासिविधिनाः* मूलमात्रभाज-
इत्यर्थः ।

मनुः ।

दास्यां वा दासदास्यां वा यः शूद्रस्य सुतो भवेत् ।

सोऽनुज्ञातो हरेदंगमिति धर्मो व्यवस्थितः ॥

दास्यां ध्वजाह्वतो भक्तदास इत्यादि सत्त्वणान्यतमसत्त्वणवत्यां,
दासदास्यां तथाविधसत्त्वणवदासदास्यां वाऽनूढायां दासजातो-
ऽनुज्ञातोऽपि तथा मत इति व्यवस्थितो धर्मः । परिचारकदास्या-
मिति कल्पतरुः ।

याज्ञवल्करः ।

जातोऽपि दास्यां शूद्रेण कामतोऽंगहरो भवेत् ।

पृते पितरि कुर्युस्तं भ्रातरस्त्वर्द्धभागिनम् ॥

कामतः पितुरिच्छया भागं लभते । यदि पितुरुर्द्धं परिणीता-
पुत्राः सन्ति, तदा स्वभागापेक्षया र्द्धभागयाहकं दासीपुत्रं कुर्यु-
रित्यर्थः ।

परिणीतापुत्राभावे आह ।

अभ्रातृको हरेत्तर्द्धं दुहितृणां सुताद्वते ।

परिणीतासुताभावे परिणीतभार्यादुद्धृत्यपुत्राभावे च दासीपुत्र-
एव पितुरुर्ह सर्व्वं हरेत् ।

इति विवादरत्नाकरे नागार्थानां विमानतरङ्गः ।

अथ विभक्तजविभागः ।

मनुः ।

ऊर्ध्वं विभागाज्जातसु पित्रमेव धनं हरेत् ॥

संख्येष्टास्तेन वा ये स्युर्विभजित स तैः सह ॥

पित्रा सह विभक्तेषु पुत्रेषु पथाज्जातो मृते पितरि पित्र्यं सर्व्वं
हरेत् । जीवति पितरि पितृधनादंशमात्रम् । एवकारेण तु
नापि विभक्तभ्रात्र्यमिति द्योतयति ।

बृहस्पतिः ।

पित्रा सह विभक्ता ये सापत्ना वा सङ्घोदराः ।

लघन्यजाय ये तेषां पितृभागद्वरास्तु ते ।

अनीयः पूर्व्वजः पित्रेऽप्यष्टभागे विभक्तजः ॥

पूर्व्वजः विभागपूर्व्वजः विभक्त इति यावत्, असौ पितृभागे
अनीयः, विभक्तजः विभक्तपितृजातः अष्टभागे अनीय इत्यर्थः ।

तथा ।

पुनैः सह विभक्तेन पित्रा यत्प्रयमर्जितम् ।

विभक्तजस्य तत्सर्व्वमनीगाः पूर्व्वजाः श्रुताः ॥

यथा धने तद्यर्थे वा० दानाधानक्रयेषु च ।

परम्परमनीगास्तौ मुक्ता भौचोदकक्रियाः ॥

याज्ञवल्काः ।

विभक्तेषु सुतो जातः सवर्णायां विभागभाक् ।

दृष्ट्यादा तद्विभागः स्यादयस्ययपिगोधितात् ॥

विष्णुः ।

पितृविभक्ता अनन्तरोत्पत्तय विभागं दद्युः ।

एतद्वयमपि विभागसमयगर्भस्यविभागानन्तरोत्पत्तयविषयम् ।

अनेन विभागसमयगर्भस्य विभागानन्तरजस्य विभक्तेः सद्भिः

स्वभागादाहृत्य तद्भागपूरणं कर्त्तव्यमित्युक्तं, तदन्यस्य विभागा-

नन्तरजस्य विभक्तस्य पितुर्धनभागितेति मन्यादिमतं विभाग-

समयोत्पत्तस्याभ्युत्थानादाय, व्युत्थगर्भायास्तु विभाग एव

नास्तीति प्रकाशकारः । वृत्तायुधस्तु विष्णुवाक्यनिखनानन्तरं

याज्ञवल्का लिखित्वाह, अस्यार्थः सवर्णायामुत्पत्तौ विभक्तजो

यदि गुणवान्, तदा सर्व्वग्राह्याद्व्यग्ररूपात्पूर्व्वविभक्तरूपा-

द्भागं समते, यदि तु मन्दगुणस्तदा दृष्ट्यादेव परिदृश्यमानादेव

भूम्यादेर्ममिरूपधनादुत्पन्नधान्यादिरूपाद्वाटकतमृणं
यित्वा० अवशिष्टभागं लभते इति ।

मात-

इति विवादरत्नाकरे विमतत्रविभागतसप्तः ।

+ ———— +

अथ विभक्तागतविभागः ।

तत्र वृद्धसतिः ।

कृतेऽकृते विभागे वा षट्कृषी यत्र प्रवर्तते ।

सामान्यचेद्भाषयति तत्र भागद्वयं सः ।

भाषयति विभाषयति नमाप्यर्थांश्च इति ।

तथा ।

कृषं क्षेत्रं षट्कं क्षेत्रं यस्य पैतामहं भवेत् ।

चिरकासप्रोपितोऽपि भागभागागतश्च सः ॥

गौवसाधारणं० त्यक्त्वा योऽन्यदेवं समायितः ।

तदंगस्यागतस्यायः प्रदातव्यो न संशयः ॥

यतीयः पञ्चमयैव सप्तमो वापि यो भवेत् ।

जन्मनामपरिज्ञाने समितांगं क्रमागतम् ।

० यानि विना वाच्यं वाचितं पाठान्तरम् ।

१ योऽपि वाच्यं वाचितं पाठान्तरम् ।

यस्त्वाचतुर्धादविभक्तविभक्तानामित्यादि देवलोक्तनिश्चयः, स
सहवासादौ, अयन्तु दूरदुर्गमवासादावित्यविरोधः ।

तथा ।

यं परम्परया मौलाः सामन्ताः स्वामिनं विदुः ।

तदन्वयस्यागतस्य दातव्या गोत्रजैर्मही ॥

इति विवादरत्नाकरे विभक्तानवविभागतरे ॥

अथ पुत्रान्तरैर्विभागः ।

तत्र मनुः ।

पुत्रिकायां कृतायान्तु यदि पुत्रोऽनु जायते ।

समस्तत्र विभागः स्वाज्येष्ठता नास्ति हि स्त्रियाः ॥

पुत्र औरसः । अनु पुत्रिकाकरणात् । स्त्रियाः पुत्रिका-
मिकायाः । पुत्रिका च अपुत्रोऽनेन विधिनेत्यादि वाक्येन*
पुत्रलक्षणप्रकरणे मनुना कथनीया ।

बृहस्पतिः ।

एक एकीरसः पित्रे धने स्वामी प्रकीर्तितः ।

तत्पुत्र्या पुत्रिका प्रोक्ता भर्त्तव्यास्त्वपरे सुताः ॥

ननुः ।

एक एवौरसः पुत्रः पित्रस्य वसुनः प्रभुः ।

शेषाणामानृशंस्यार्थं प्रदद्यात्तु प्रजीवनम् ॥

शेषाणां ये तत्र तत्रांशभागित्वेन निपिदास्तेषामानृशंसं दद्या,
प्रजीवनं भरणम् ।

तथा ।

यवीयाञ्ज्येष्ठभार्यायां पुत्रमुत्पादयेद्यदि ।

समस्तञ्च विभागः स्यादिति धर्मो व्यवस्थितः ।

ज्येष्ठस्याविभक्तस्यापुत्रस्य भार्यायां कनिष्ठेन नियुक्तेनोत्पादितः
पुत्रो मृते पितर्युत्पादकेन पित्र्येन सह विभजमानः सममंशं
लभते, न तु पित्रज्येष्ठताप्रयुक्तमुदारादिकमस्येत्यर्थः ।

अत्रैव न्यायघोतकं वाक्यम् ।

उपसर्जनं प्रधानस्य धर्मतो नोपपद्यते ।

पिता प्रधानं जनने तस्माद्धर्मेण तं भजेत् ॥

पिता उपसर्जनमप्रधानं चैवजः सः प्रधानस्यौरसस्य० तुल्य इति
धर्मतो नोपपद्यते, यतस्तत्र पिता जनकः पित्र्य एव प्रधान-
मिति प्रकाशकारः । लक्ष्मीधरमु उपसर्जनत्वमप्युपसर्जन-
मित्याह फलतयाच न विशेषः । धर्मेण शाश्वतोदितेन० ।

तथा ।

धनं यो विमृश्याद्वातुर्मृतस्य स्त्रियमेव च ।

० प्रधानस्यैव तस्यैव पाठान्वरम् ।

१ आस्तादिनेति पाठान्वरम् ।

सोऽपत्यं भ्रातृत्वाद्य दद्यात्तस्यैव तदनम् ॥

विभक्तस्य* भ्रातुरनपत्यस्य च प्रमीतस्य धनं स्त्रियश्च यो धार-
यति स चैवजोत्पादनधर्मेण तस्यामपत्यमुत्पाद्य तदपत्यस्यैव
तदनं दद्यात्, न तु लोभेन भ्रातृधनं स्वयमेव गृह्णीयादित्यर्थः ।
तथा ।

यद्येकऋक्स्थिमी स्यातामीरसचैवजौ सुतौ ।

यद्यस्य पैत्रकं ऋक्स्थं स तद्गृह्णीत नेतरः ॥

चैवजोऽत्रानियुक्तादुत्पन्नः । पैत्रकऋक्स्थं पित्रा तन्मात्रे पुत्र-
प्रतिसन्धानार्थं समर्पितम् । अन्ये तु यो यस्य पिता, तदनं स
गृह्णीयादिति ऋक्षेष वदन्ति ।

अनेकपितृकाणाम् पितृतो भागकल्पना ।

यद्यस्य पैत्रकं रिक्स्थं स तद्गृह्णीत नेतरः ॥

अनेकपितृकाणामेकस्यां† योधिति बहुभिः संजातानाम् ।

यदा व्याधिपरिचर्यया‡ व्याधिचिकित्सापरिचयाद्वा
विधिना चैवज उत्पादिते औषधादिसेवया व्याध्यपगमे औरस
उत्पन्नः, तदा किं चैवजस्य प्रतिसन्धानमार्थं वा भागो वा,
विभागपक्षे कीदृशस्तस्य भाग इत्यत्र मनुः ।

पठन्तु चैवजस्यांशं प्रदद्यात्पैत्रकादनात् ।

औरसो विभजन्दायं पित्र पञ्चममेव वा ।

* विभक्तधनस्तेति पाठान्तरम् ।

† एकस्मिन् पाठान्तरम् ।

‡ व्याध्यपरिचर्यवति व्याध्यपरिचयादेति च पाठान्तरम् ।

सोऽयं पञ्चमपष्ठभागविकल्पः क्षेत्रज्ञस्य शुभवत्तागुणवत्ताभ्यां
व्यवस्थितः ।

तथा ।

श्रीरसक्षेत्रज्ञी पुत्री पिष्टकृक्कांशभागिनी ।

दशपरे तु क्रमशो गोचरकृक्कांशभागिनः ॥

अथाद्यमर्थं पूर्वोक्तविध्यनुवादः । दश दत्तकादयः क्रमशः
पूर्वपूर्वाभावे गोचरभागिनो ज्ञातिकार्यकारिणः इत्यसहाया-
चार्यः । कृक्कांशभागिनः पिष्टकृक्कांशभागिनः । एत-
च्चौरसपुत्रिकाक्षेत्रज्ञानामभावे ।

पुत्रं प्रकृत्य वशिष्ठः ।

तस्मिंश्चेतिगृहीत श्रीरसः पुत्र उत्पद्यते, स चतुर्थ-
भागभागी स्यात्, यदि नाभ्युदयिकेषु प्रयुक्तं स्यात् ।

तस्मिन्ननौरसे पुत्रे† स प्रतिगृहीतः पुत्रः । यदि स्यात्प्रभूतं
धनमिति शेषः । यदि नाभ्युदयिकेषु प्रयुक्तं स्याद्यदि‡
धनं नाभ्युदयिकेषु यन्त्रादिषु प्रयुक्तं विनियुक्तं स्यादित्यर्थः ।

कात्यायनः ।

उत्पन्ने त्वौरसे पुत्रे द्वातीयांशहराः स्मृताः ।

* ज्ञातिकार्यभागिन इति पाठान्तरम् ।

† तस्मिन्ननौरसे पुत्रे प्रतिगृहीते इति, तस्मिन्ननौरसे पुत्रे प्रतिगृहीते प्रतिगृहीत
पुत्री यदि स्यादिति च पाठान्तरम् ।

‡ त्वौरसेनेति पाठान्तरम् ।

सवर्णास्ववर्णास्तु॥ यासाच्छादनभागिनः ॥

श्रीरसे पुत्रे जाते दत्तकादयस्तृतीयांशभागिनः सवर्णा इत्यर्थः ।
अत्र पूर्वपरिगृहीतपुत्रे चतुर्थींश उक्तः अनेन तु तृतीयांश-
भागित्वम् । तदिदमगुणवत्त्वगुणवत्त्वाभ्यां व्यवस्थाप्यम् ।
एतद्वाक्याच्च† शेषाणामानुशस्यार्थं प्रदद्यात्तु प्रजीवनमिति
मनुवाक्येऽपि असवर्णानामेव पुत्राणां भरणमात्रविधानम् ।

अत्र द्वहस्यतिः ।

चेवजायाः सुतासान्ये‡ पञ्चपट्सप्तभागिनः ।

चेवजायाः चेवजकानीनयोनर्भवाः यथासंख्यं पञ्चपट्सप्त-
भागिन इत्यर्थः ।

हारीतः ।

विभजिष्यमाण एकविंशं कानीनाय दद्यात्, विंशं पौन-
र्भवाय, एकीनविंशमामुष्यायणाय, अष्टादशं चेवजाय,
सप्तदशं पुत्रिकापुत्राय, इतरानौरसाय दद्युः ।

आमुष्यायणो गूढीत्ययः । इतरान् पौडशभागान् ।

पञ्चपुराणे ।

समप्रधनभोक्ता स्यादीरसीऽपि जघन्यजः ।

विभागं चेवजो मुहूर्त्ने चतुर्थं पुत्रिकासुतः ॥

लज्जितः पञ्चभागन्तु यद्भागं गूढसम्भवः ।

* सवर्णा असवर्णास्त्विति पाठान्तरम् ।

† एतद्वर्गनामेति पाठान्तरम् ।

‡ सुतास्तन्ये इति पाठान्तरम् ।

सप्तमांशकच्चापविहः कानीनयाष्टमांशकम् ॥

नवभागं सहोदसु क्रीतो दशममश्रुते ।

पौनर्भवसु परतो द्वादशं स्वयमागतः ॥

त्रयोदशं सभागन्तुः शूद्रोभुङ्क्ते पितुर्धनात् ॥

बृहस्पतेः कानीने षडंशवादी हारीतस्य तत्रैव विंशभागवादः
ब्रह्मपुराणस्य तत्रैवाष्टमभागवादः अतिगुणवत्त्वनिर्गुणत्व-
मध्यमगुणवत्त्वेनैवाविरोधनीयः । पौनर्भवे बृहस्पतेः सप्तमांश-
वादः, ब्रह्मपुराणीयः पौनर्भवे एकादशभागवादः, तत्रैव हारी-
तोक्तविंशभागवादः अतिगुणवत्त्वगुणवत्त्वनिर्गुणत्वैरविरोध-
नीयः । तथा चेन्नजोऽपि न गूढोत्पदानामित्युक्तम् । अत्र च
त्रयोदशसु पुत्रेष्वन्यतम उत्पन्नः पितुः किं३ सभते इत्या-
काङ्क्षार्था ब्रह्मपुराणम् । विभजित्यमाण इत्यादि हारीतवाक्यं,
षट्सु दाय्यादेषु विकल्प इत्यादि शङ्खलिखितवचनञ्च मृते
पितरि षष्ठां सवर्णानां दाय्यादानां५ विभागबोधकम् । तत्र
प्रथममौरसापेक्षया पञ्चानां मन्दगुणत्वे, द्वितीयन्तु श्रीरत्नेन
सह७ समानगुणवत्त्वे ।

पुनः शङ्खलिखितौ ।

* त्रयोदशम आय न्वति पाठान्तरम् ।

† सर्वेषां विभुत्वमिति पाठान्तरम् ।

‡ पितुः सप्तममिति पाठान्तरम् ।

५ तन्मुदायादानामिति पाठान्तरम् ।

७ अत्र तेषामिति पाठान्तरम् ।

रोसभोऽधिकोः ज्येष्ठस्य तस्याभावे चैवजपुत्रिकासुतः
योस्तयोऽप्यभावे त्रयाणामितरेषां, तेषामभावे सव-
र्णानामदायादानांऽऽसर्व्वकृत्प्रहणम् ।

अत्र अदायादानामपि पूर्व्वपूर्व्वभावे ऋक्प्रहणं बोद्धव्यम् ।

तथा ।

अथविदः सहोदो दत्तः क्रीतः शूद्रापुत्रं उपनतय स्वय-
मित्यदायादा. पदेव पुत्रास्तेषां सारासुसारतोऽत्र मह-
र्षीणां परस्परविरुद्धभागप्रहणवादी निर्गुणत्वगुणवत्त्व-
तदधिकगुणवत्त्वेरविरोधनीय इतिऽ ।

यद्वलिखितौ ।

पट्ट दायादेषु विकल्पाः, औरसः चैवजः पुत्रिकापुत्रः
पौनर्भवः कानीनो शूद्रोत्पन्नयेति पट्ट पुत्रा बन्धुदायादाः
पितृपितामहानामेकगोत्राः रिक्चपिण्डी सापिण्डश्च
तेषामर्धं दशधा कुर्यात्, द्वौ भागौ पितृर्द्वौ रसस्य,
त्रीन् चैवजपुत्रिकापुत्रयोरैकमितरियाम् ।

विकल्पोऽशक्यवत्तर । बन्धुदायादाः गोत्रपिण्डी एकभाज ऋक्-
प्रहणम् । एतदेव विलतं पितृपितामहानामित्यादिना ।

* अरभोऽधिक इति अरभोऽधिक इति च पाठान्तरम् ।

† पुत्रेति पाठान्तरम् ।

‡ अत्रादायादाभिमिति ।

§ अतनिर्गुणत्वतदधिकगुणवत्त्वतदधिकगुणवत्त्वेरविरोधनीय इतीति पाठान्तरम् ।

॥ अर्धं विभज्या इति, रिक्चपिण्डीद्वयानामादिति च पाठान्तरम् ।

अनेन दशधा कृते साधारणेऽर्थे द्वौ भागौ पितुः द्वावीरसस्य,
सार्धः सार्धौ भागः क्षेपजस्य पुत्रिकापुत्रस्य चोक्तः । एक एको
भागः पौनर्भवकानीनगूढनेभ्यो देयः । एतेभ्यः प्रजीवनमेतच्च
दायादेषु पुत्रेषु षट्सु सन्तु ।

गौतमः ।

पुत्रा श्रीरसक्षेपजदत्तापविच्छन्निमगूढोत्पन्ना ऋक्थ-
भाजः कानीनसहोदृपौनर्भवपुत्रिकापुत्रस्य दत्तक्रीता
गोत्रभाजचतुर्थ्याग्निः श्रीरसाद्यभावे ।

गौत्रभाजः गोत्रं भजन्ते पिण्डीदकदानक्रियारहिभिः पुत्रकार्यं
कुर्वन्तीति तथोच्यन्ते । एतच्च कानीनादीनां गोत्रमात्रभाक्त-
वचनमौरसादीनामेकतरस्यापि सम्भवेऽंशहरत्वप्रतिषेधार्थम् ।
चतुर्थ्याग्निः श्रीरसाद्यभावे पितरि सति, असति तु पितरि
श्रीरसाद्यभावक्रमेण सर्व्वऋक्थग्राहका एव । एतच्चतुर्थांश-
भागित्वमेयां गुणवत्त्वेन ब्रह्मपुराणश्चामीषां मन्दगुणत्वे इत्य-
विरोधः । शङ्खलिखितवाक्ये पौनर्भवकानीनयोरश्वहारित्वाभि-
धानं गौतमीयश्चः तन्निषेधनं सवर्णासवर्णविप्रयत्नेन व्यव-
स्थाप्यम् । असवर्णानु आसाच्छादनभागिन इति कात्यायन-
वाक्यात् । एवं शङ्खलिखितयोरपि अपविष्टे दत्ते चादाया-

• सद्भावे इति पाठान्तरम् ।

† प्रसक्तगुणवत्त्वे इति पाठान्तरम् ।

‡ भौवभौवे इति पाठान्तरम् ।

§ कात्यायनवचनमिति पाठान्तरम् ।

।भिधानं गीतमस्य तत्रैव दायादत्वाभिधानमप्येवं विषय-
स्यैव विबोधनीयम्* ।

सहोदत्तकक्रीतस्वयमुपागतापविद्वशूद्रापुत्रानभिधाय श्रीर-
द्दीन् परामृष्य पुनर्विशिष्टः ।

यस्य तु पूर्वेषां वर्गाणां† न कश्चिदायादः स्यादेते तस्य
भागं हरेयुः ।

गरीतः ।

पद्मबन्धुदायादाः, साध्वर्गं स्वयमुत्पादितः श्वेवजः पौन-
र्भवः कानीनः पुत्रिकापुत्री गूढोत्पन्नयेति बन्धुदायादाः।
दत्तः क्रीतोऽपविद्वः सहोदः स्वयमुपागतः सहसादृष्ट-
येत्यबन्धुदायादाः ।

त्रैलोक्येन बन्धुत्वं दायादत्वञ्च । लक्ष्मीधरसु बन्धुदाया-
दाददते इति बन्धुदायादा इत्याह । तात्पर्यञ्च पूर्वपट्कोत्तर-
पट्कयोः प्राधान्याप्राधान्ययोः समानम् ।

मनुः ।

पुत्रान्वादश्च यानाह नृणां स्वायम्भुवो मनुः ।

तेषां पद्मबन्धुदायादाः पद्मदायादवाश्ववाः ॥

श्रीरसः श्वेतजस्यैव दत्तः कतिम एव च ।

गूढोत्पन्नोऽपविद्वश्च दायादा बान्धवास्तु यट् ।

* एवविधेति पाठान्तरम् ।

† अविरोधनीयमिति पाठान्तरम् ।

‡ तेषां पूर्वेषामिति पाठान्तरम् ।

कानीनश्च सहोदृश्च क्रीतः पौनर्भवस्तथा ।

स्वयन्दत्तश्च शौद्रश्च षड्दायादनाश्वराः ।

बौधायनः ।

श्रीरसं पुत्रिकापुत्रं चैत्रजं दत्तकत्रिमो ।

गूढचैवापविदश्च ऋक्धमाजः प्रचक्षते ॥

कानीनश्च सहोदृश्च क्रीतं पौनर्भवं तथा ।

स्वयन्दत्तश्च शौद्रश्च गोत्रभाजः प्रचक्षते ॥

श्रीरसपुत्रिकापुत्रचैत्रजकानीनगूढोत्पन्नापवित्सहोदृपौनर्भव-
दत्तकस्वयमुपागतकृत्त्रिमक्रीतानभिधाय देवसः ।

एते द्वादश पुत्रास्तु सन्तत्यर्थमुदाहृताः ।

आत्मजाः परजायैव सन्धा यादृच्छिकास्तथा ॥

तेषां षड्वन्धुदायादाः पूर्व्वेऽन्ये पितुरेव षट् ।

विशेषथापि पुत्राणामानुपूर्व्वार्हादिमिष्यते ॥

सर्व्वे चान्रीरसस्येते† पुत्रा दायहराः स्मृताः ।

श्रीरसे पुनरुत्पन्ने तेषु ज्येष्ठं न विद्यते‡ ॥

तेषां सवर्णा ये पुत्रास्ते तृतीयांशभागिनः ।

हीनास्तमुपजीवेयुर्यासाच्छादनसम्भूताः§ ॥

१०

* स्वयदर्श निषादयेति पाठान्तरम् ।

† सर्व्वे चान्रीरसस्येते इति पाठान्तरम् ।

‡ विद्यते इति पाठान्तरम् ।

§ इतिता इति पाठान्तरम् ।

औरसक्षेत्रजपुत्रिकापुत्रपौनर्भवकानीनगूढोत्पन्नसहोदत्तक्रीत
स्वयमुपागतापविद्वयत्तकचनोत्पादितानभिधाय विष्णु ।

एतेषा पूर्व पूर्व येयान्, स एव दायहर, स
चान्यान् विभ्रयात् ।

नारद ।

औरस क्षेत्रजयैव पुत्रिकापुत्र एव च ।

कानीनय सहोदय गूढोत्पन्नस्तथैव च ॥

पौनर्भवोऽपविद्वय दत्त क्रीत छातस्तथा ।

स्वयच्छोपागत पुत्रा द्वादशैते प्रकीर्तिता ॥

तेषा षड्वन्मुदायादा षडदायादवान्भवा ।

पूर्व पूर्व स्मृतौ श्लेष्ठो जघन्यो यो य उत्तर ॥

क्रमाद्वैते प्रवर्त्तन्ते मृते पितरि तदने ।

ज्यायसौ ज्यायसोऽभावे जघन्यो यो य आप्रयात् ।

औरसपुत्रिकापुत्रक्षेत्रजकानीनपौनर्भवदत्तकक्रीतकृत्रिमस्वय

न्दत्तसहोदापविद्वानभिधाय याज्ञवल्का ।

पिण्डदोऽग्रहरयेषा पूर्वोभावे पर पर ।

अत्र चैकस्यैव केनचिद्वन्मुदायादत्वमुक्त केनचिद्वन्मुदायादत्व

यदुक्त तत्सगुणनिर्गुणत्वे अपेक्षाविरोधनीयम् । यापि यथा

पूर्वयेष्ठत्वज्ञापनार्थं द्वादशानामुपक्रमणे पूर्वोपर्य्यवैकलि

कोक्तिः सा पूर्वोक्तस्य सगुणत्वे यथादुक्तस्य निर्गुणत्वे ज्ञेया ।

एवमन्यथाप्यनयैव दिग्धाऽविरोध ऊहनीयः५ ।

मनुः ।

न भ्रातरो न पितरः पुत्रा ऋक्ष्यह्वराः स्मृताः ।

तथा ।

त्रेयसः त्रेयसोऽभावे पापीयानृक्ष्यमर्हति ॥

बह्वयेत्तु सदृशाः सर्वे ऋक्ष्यश्च भागिनः ।

सदृशा गुणवत्तया तदुपाधिना वा ।

ग्रहसिद्धिर्न ।

त्रेयसः त्रेयसोऽभावे पापीयानृक्ष्यमर्हति ।

त्रेयसः त्रेयसः श्रीरसादेरभावे पापीयाश्रूनः चेत्रजादिरिति
तात्पर्यार्थः ।

वृहस्पतिः ।

दत्तोऽपविहः क्रीतय कृतः शीद्रस्तथैव च ।

जातिशुद्धाः कर्मशुद्धा मध्यमास्ते सुता मताः ॥

चेवजो गर्हितः सद्भिस्तया पीनर्भवः सुतः ।

कानीनय सहोदय गूढोत्पन्नस्तथैव च ॥

हारीतः ।

शूद्रापुत्राः स्वयंदत्ता ये चैते क्रीतकास्तथा ।

सर्वे ते शीद्रिकाः पुत्राः काण्डपृष्ठा न संशयः ॥

स्वकुलं पृष्ठतः कृत्वा यो वै परकुलं व्रजेत् ।

तेन दुरितेनासौ काण्डपृष्ठो न संशयः ॥

आपन्नतोऽभ्युपगतो यद्य स्याद्वैष्णवीभुतः ।

सर्वे ते मनुना प्रोक्ताः काण्डपृष्ठाख्यः सुताः ॥

वैष्णवी अत्र गूढा ।

इति विद्याहरनाकरे पुत्रान्तरविभागतरङ्गः ।

अथ श्रीरसपुत्रलक्षणम् ।

तत्र यथिष्ठः ।

हादयः* लेव† पुत्राः पुत्राण्डष्टाः, स्वयमुत्पादितः स्त्री
चेचै‡ संस्कृते श्रीरसः प्रथमः ।

विष्णुः ।

अथ हादयः पुत्रा भवन्ति, स्त्री चेचैः स्वयमुत्पादितः
प्रथमः ।

महः ।

संस्कृतायान्तु भाव्यायां स्वयमुत्पादयेत्तु यम् ।
तमीरसं विजानीयात्पुत्रं प्रथमकल्पितम् ॥

* आपणात इति पाठान्तरम् ।

• सर्वथा मन्त्रपूता हादयेति पाठान्तरम् ।

† हादयएनेति पाठान्तरम् ।

‡ सचेचै इति पाठान्तरम् ।

देवलः ।

संस्कृतायान्तु भार्यायां स्वयमुत्पादितो हि यः ।

शौरसो नाम पुत्रः स प्रधानं पिढ्वंशधृक् ॥

याज्ञवल्क्यः ।

शौरसो धर्मपत्नीजः ।

आपस्तम्बः ।

सवर्णामपूर्वां शास्त्रविहितां यद्यर्चुः गच्छतः पुत्रास्तेषां
कर्माभिः सम्बन्धः दायेनाव्यतिक्रमश्च ।

अपूर्वा न पूर्वाः पतिर्यस्याः, वाग्दत्तापि या न भवतीत्यर्थः
इति प्रकाशकारः । शास्त्रविहितां शास्त्रेण पाणिग्रहण-
कर्माणां विहितां संस्कृतां, कर्माभिरग्निहोत्रादिभिः, दायेना-
व्यतिक्रमः सम्पूर्णदायेनाव्यतिक्रमस्तेषामेव कर्तव्य इत्यर्थः ।

बौधायनः ।

सवर्णायां संस्कृतायां स्वयमुत्पादितमौरसं विधादिति ।

अद्याप्युदाहरन्ति, अद्वादद्वात्सम्भवति हृदयादभिजा-
यसे । आत्मा वै पुत्रनामासि सस्त्रीव यरदः यतमिति ।

सवर्णा द्विजस्य द्विजा, शूद्रस्य शूद्रा, नतु ब्राह्मणस्य ब्राह्मणी
क्षत्रियस्य क्षत्रिया, अन्यथा ब्राह्मणपरिणीतक्षत्रियापुत्रादेर्द्वादश-
पुत्रान्तर्भावो न स्यादिति पारिजातः ।

शङ्खलिखितौ ।

ब्राह्मणसु सवर्णायाः पाणिं गृह्णीयात्, तस्यां पिता-

महानां तनवीऽनुसूयन्ते, पुत्रीपचारेणात्मानं सम्मन्त्रयेत्
एवं द्वादश अङ्गादिष्टादित्यादि । आधत्त पितरो गर्भं
कुमारं पुष्करस्रजम् । यथैह पुरुषस्यात्मा तथा* त्वमभि-
जायसे ॥ आत्मा पुत्र इति प्रोक्त, पितृर्मातुरनुयच्छात् ।
पुत्रास्त्रस्तायते यस्मात्पुत्रस्तेनासि संश्रितः ॥

इति विषादरत्नाकरे श्रीरसगुणवचनरत्नम् ।

अथ चेन्नजः ।

तथैरसानन्तरं वशिष्ठः ।

तद्भावे नियुक्तायां चेन्नजो द्वितीयः ।

नियुक्तायां पत्न्या वा शुरुभिर्वा, द्वितीयः श्रीरसादीपयूनः ।

विष्णुः ।

नियुक्तायां सपिण्डेनोत्तमवर्णेन बोत्पादितः* चेन्नजो
द्वितीयः ।

मनुः ।

यस्तुल्यजः प्रमीतस्य स्त्रीयस्य व्याधितस्य वा ।

* तदादिति पाठावरम् ।

* मन्त्रेनोत्पादित इति पाठावरम् ।

स्वधर्म्येण नियुक्तायां स प्रेयः क्षेत्रजः सुतः ॥

तस्यो भार्या । व्याधितस्य वैत्यत्र व्याधिरप्रतिकार्यो विव-
चितः । स्वधर्म्येण घृताभ्यक्तत्वादिना ।

याज्ञवल्करः ।

क्षेत्रजः क्षेत्रजातसु संगोत्रेणेतरेण वा ।

संगोत्रेण स्वकुलोद्भवेन इतरेण उत्कृष्टवर्णेन ।

वीधायनः ।

मृतस्य च प्रसूतो यः स्त्रीयस्य व्याधितस्य वा । अन्ये-
नानुमते स्वक्षेत्रे स क्षेत्रजः स एव द्विपिता द्विगोत्रय
द्वयोरपि स्वधाश्रयभाग्भवति ।

अन्येनापुत्रेण* देवरादिना प्रसूतो य इत्यन्वयः । द्विपितेति
कपोऽभायः समासान्तविधेरनित्यत्वात्† स द्विगोत्रो द्वयोरपि
गोत्रभाक् । स्वधा पितृकर्मा ।

याज्ञवल्करः ।

अपुत्रेण, परक्षेत्रे नियोगोत्पादितः सुतः ।

उभयोरप्यसाहक्यो पिण्डदाता प्रकीर्तितः ॥

यदा तु स्वयं पुत्रवान्देवरादिः क्षेत्रपुत्रार्थे ग्रहणः तदा क्षेत्रिण
एव पुत्रो न धीजिनः । यत्र तु सपुत्रोऽपि आश्रयोरपत्यमिष्ट-
समानं भविष्यतीति संविद्रूपं क्रियाभ्युपगममाश्रित्योत्पाद-
यति तत्र द्वयोरप्यसौ पुत्रो भवतीति ।

* अन्येनापुत्रेणेति पाठान्तरम् ।

† द्विपितेति महाभारतं, स्वमते विधेरनित्यत्वादिति पाठान्तरम् ।

आह भनुः ।

क्रियाभ्युपममार्येन* वीजार्थं यत्नदीयते ।

तस्यैह भागिनी दृष्टौ बीजी चैत्रिक एव च ॥

नारदकात्यायनी ।

चैत्रिकानुमते बीजं यस्य चैत्रे प्रजायते †

तदपत्यं तयोरेव बीजचैत्रिकयोर्न्यतम् ॥

शङ्खलिखितौ ।

मन्त्रसंस्कारकर्तुरपत्यमित्यङ्गिरसो बीजचैत्रिकयोरनु-
मते यद्बीजं प्रकीर्यते तद्विधा यस्यमित्युग्रना ।

मन्त्रसंस्कारकर्तुः पाणिप्राहकस्य । तद्विधा इयोरपि, यस्य
द्वेषफलम् ।

हारीतः ।

जीवति चैत्रजमाङ्गरस्वातन्त्र्यात्‡ चतुर्दशमुद्यायण-
मनूतबीजत्वात्§ नाबीजं चैत्रं कलति नाचैत्रं बीजं प्ररो-
हति इत्युभयदर्शनादुभयोरपत्यमित्येके । तेषामुत्पाद-
यितुः प्रथमपिण्डो भवति, द्वौ पिण्डौ निर्वपेन्निर्वापेऽथ-
वैकपिण्डे द्वावनुकीर्त्तयेत् । द्वितीये पुत्रं तृतीये पीत्रं
लेपिनय बीन्वाचक्षाण आसप्तमादित्येके ।

* क्रियाभ्युपममार्येति पाठान्तरम् ।

† प्रकीर्यते इति पाठान्तरम् ।

‡ चैत्रजी भागुरस्वातन्त्र्यादिति पाठान्तरम् ।

§ अग्न्युपमत्वादिनि पाठान्तरम् ।

जीवति क्षेत्रजमन्यजमपि भर्तुरेव, कुतः अस्वातन्त्र्यारिस्त्रिया
इति शेषः । मृते च भर्तुरिह अपुत्रा शयनं भर्तुरित्यादिदर्श-
नाद्यद्यप्यस्वातन्त्र्यं स्त्रिया अविशिष्टं, तथापि द्वाभ्युपगम्य
दयोरपत्यमित्याहुः, कुतः अनूतबीजत्वात्* क्षेत्रज्ञेति शेषः ।
जीवति हि बीजवृक्षास्तीति न परस्परफलयोगोऽपत्यस्य
कारणमित्याह† नानाबीजमिति उभयोर्वीजिवेचिकयोः । निरूप्यते
अस्मिन्निति निर्वापः पितृयज्ञः । एकपिण्डे दाविति एकै-
कस्मिन् पिण्डे दाविति बीजा मन्तव्या । यदि द्विपिता स्या-
देकस्मिन् पिण्डे द्वौ दावुपलभयेदित्यापस्तम्बादनुसारात् । द्वितीये
पुत्रमित्यादि, द्वितीये‡ पुत्रमारभ्येत्यर्थः । क्षेपिनय बीजा-
वच्छाणो द्वौ दावनुकीर्तयेत्॥

नारदः ।

द्वाभ्युपगम्यका द्युर्द्धाभ्यां पिण्डोदके पृथक् ।

अक्षयादर्द्धं समादद्युर्वीजिवेचिकयोस्तथा ॥

* पितरौति पाठान्तरम् ।

† अनूतबीजत्वाद्येतिद्या स्तस्मैव प्रवीजनात् अतः प्रकाशोत्तरपदे अनूतत्वादिति
भावः ।

‡ जीवत्यपि भर्तुरेव उभयो पुत्राभिसंस्थाने द्वाभ्युपगम्यत्वमिति भावः ।

§ द्वितीये पितृयज्ञपिण्डे पुत्रं पितृयज्ञेति भावः, तेन पितरमित्यर्थः । एवं
द्वितीये द्विपितामहपिण्डे पुत्रं तस्मैति भावः, तेन पितरनारभ्यत्वम् इति निश्चयः ।

॥ दावनुकीर्तयेदित्यर्थः इति पाठान्तरम् ।

॥ अक्षयादर्द्धं समादद्युरिति पाठान्तरम् ।

यत्र वीजिन औरसोऽस्ति क्षेत्रिणोऽपि कथञ्चित्पद्यादीरसो
जातस्तद्विषयमिदम् । अपुत्रयोस्तु द्वयोरपि कृतस्त्रमर्थं गृह्णीयात् ।
बोधायनः ।

अथाप्युदाहरन्ति । द्विपितुः पिण्डदानं स्यात्पिण्डे
पिण्डे च नामनी । नयय पिण्डाः यथां स्युरेवं कुर्वन्
सुद्यति ॥

न सुद्यति न दुष्यतीत्यर्थः ।

इति विवादरत्नाकरं विषयतरङ्गः ।

अथ पुत्रिका-तत्पुत्रौ ।

तत्र वशिष्ठः ।

द्वितीयः पुत्रिका विज्ञायते, अभ्वायका हि पुंसः पितृन-
भ्येति प्रतीचीनं गच्छति पुत्रत्वम् ।

द्वितीयः पुत्रः पुत्रिका औरसपुत्रतुल्या तत्कार्यकारित्वाप्रती-
चीनं गच्छति प्रत्यावृत्तं पुत्रत्वं पित्रवशाभिमुखं* गच्छती-
त्यर्थः ।

ग्रहलिखितौ ।

पुत्रिका पुत्रवदिति प्रचेतसः । तस्यापत्यं पुत्रिकासुतो

* पित्रवशाभिमुखमिति पाठाक्षरम् ।

मातामहपितामहाभ्यां पिच्छदः । पुत्रदौहित्रयो-
र्लोके न विशेषोऽस्त्वनुग्रहे । तस्मात्तु संग्रयाधेहोपेयाद-
भ्रातृकां स्त्रियम् ॥

अनुग्रहे पुत्रामनरकोदारे । संग्रयादियं पुत्रत्वेन परिगृहीता
न वेत्याकारात् ।

औरसागृह्णी यावदवस्काः ।

तत्समः पुत्रिकासुतः ।

देवतः ।

तत्तुल्यः पुत्रिकापुत्री दयादः सीऽथवा भवेत् ।

पितुर्मातामहस्यापि निरपत्यस्य पुत्रवत् ॥

विद्यादित्यनुगृह्णी बोधायनः ।

अभ्युपगम्य दुहितरि जातं पुत्रिकापुत्रमन्यं दौहित्रम् ।
अभ्युपगम्य संविदमस्यां यो जायते पुत्रः स मे पुत्र इत्याकारा-
कृत्वा, दौहित्रं दुहितुरपत्यं पुत्रिकापुत्रसंग्रयं पुत्रं विद्यात् ।
अन्यमिति औरसापेक्षया । अस्यामिति कल्पतरौ पाठः, स तु
सुगम एव ।

मनुः ।

दौहित्री छात्रिलं ऋक्षमपुत्रस्य पितुर्हरेत् ।

दौहित्र एव तु हरेदपुत्रस्यात्रिलं धनम् ॥

अपुत्रस्य औरसपुत्रगून्यस्य, उत्तरार्धोऽनुवाद इति प्रकाशः ।
हेतुवसिगदोऽयमिति मनुटीकायामुदयकरः ।

श्रीरसानुवृत्ती देवलः ।

तत्तुल्यः पुत्रिकामुत्रो दद्यादः सोऽथवा भवेत् ।

स एव दद्यात्पिण्डन्तु पित्रे मातामहाय च ॥

पौत्रदौहित्रयोर्लोके न विशेषोऽस्ति धर्मतः ।

तयोर्हि मातापितरौ सम्भूतौ तस्य देहतः ॥

अकृता वा कृता वापि यं विन्देत्तद्व्याकुलम् ।

पुत्री मातामहसीन दद्यात्पिण्डं हरिवनम् ॥

अपुत्रस्यैरसपुत्रशून्यस्य । दौहित्रोऽत्र कृताकृतपुत्रिकासुतः ।

कृतदुहित्तधिकारे वृहस्पतिः ।

यथा पित्रधने स्वाभ्यं तस्याः सत्सपि बन्धुषु ।

तथैव तत्सुतोऽपीष्टे मातृमातामहे धने ॥

शङ्खसिंहितौ ।

स्त्रीधनं कन्या सभते, तदपत्यस्य च द्रव्यं कन्याभाग-
एव ।

तच्छब्देन कन्यामातुः परामर्शः । तत्पुत्रस्योत्तरकालजन्मनो-
ऽपुत्रस्यातीतस्य धनं कन्याभाग एव पुत्रिकाभाग एव, तस्याः
सीदरतुल्यत्वादिति भावः ।

भनुः ।

अपुत्रोऽनेन विधिना भुतां कुर्वीत पुत्रिकाम् ।

यदपत्यं भवेदस्यां तन्मम स्यात्स्रधाकरम् ॥

• पुत्र इति पाठान्तरम् ।

† स्त्रीधनश्चेति पाठान्तरम् ।

स्वधाकरं यादादिकरम् ।

यशितः ।

अभ्राष्टकां प्रदास्यामि तुभ्यं कन्यामलह्वताम् ।

अस्यां यो जायते पुत्रः स मे पुत्रो भवेदिति ॥

गौतमः ।

पितोरसृजेत्पुत्रिकामनपत्योऽग्निं प्रजापतिश्चेष्टास्रदर्थ-

मपत्यमिति संवाद्याभिसन्धिमाचात्पुत्रिकेत्येकेषाम् ।

अग्निं प्रजापतिश्चेद्वेति, आग्नेयीं प्रजापत्याश्चेष्टिं कृत्वा एका-
ग्निमपि स्मार्त्तं यागमावसथ्ये, तदभावे पूजामाद्यमपीति हृदि-
ष्ठरः । संवाद्य परिभाष्य, अभिसन्धिमाचात्—एतच्च पूर्व-
विध्यनुवादता ।

वृक्षसतिः ।

अग्निं प्रजापतिश्चेष्टा क्रियते गौतमोऽवदत् ।

अन्ये त्वाहुरपुत्रस्य चिन्तिता पुत्रिका भवेत् ॥

चिन्तितेयमेव पुत्रिकेत्यनुध्याता ।

विष्णुः ।

यस्त्वस्याः पुत्रः स मे पुत्रो भवेदिति ।

या पित्रा दत्ता पुत्रिकाविधिना प्रतिपादिता पितृभ्राष्टहीना,
पुत्रिकैव ।

ब्रह्मपुराणे ।

अपुत्रेण तु या कन्या मनसा पुत्रवत्कृता ।
 राजरग्निवाग्यवेभ्यश्च समर्चं वाच कुचधित् ॥
 प्राग्गर्भमयवा शुक्लमुक्ता दत्ता पराय या ।
 सृते पितरि वा दत्ता सा विप्रेया तु पुत्रिका ।
 पित्रादर्थात्स्वर्गं भागं स्रमते तादृशी सुता ॥

मनुः ।

मातुः प्रथमतः पिण्डं निर्व्वयेत्पुत्रिकासुतः ।
 द्वितीयान्तु पितुस्तस्यास्तृतीयान्तु पितुः पितुः ॥

अस्याः इत्यनुपङ्गः ।

इति विवाहसंस्कारे पुत्रिका मनुचरितः ।

अथ पौनर्भवः ।

तत्र विष्णुः ।

चतुर्थ्यः पौनर्भवः ।

मनुः ।

या तु यस्या परित्यक्ता विधवा वा स्वयेच्छया ।
 उत्पादयेत्पुनर्भवा स पौनर्भव उच्यते ॥

उत्पादयेत्सवर्णादिति शेषः । पुनर्भूत्वा पुनर्यान्तरेणात्मानं
विवाहेत्यर्थः ।

याश्चवत्कः ।

अक्षतायां चतायां या जातः पौनर्भवः सुतः ।

कात्यायनः ।

स्त्रीषु विहाय पतितं या पुनर्लभते पतिम् ।

तस्यां पौनर्भवो जातो व्यक्तमुत्पादकस्य सः॥ ॥

इति विवादरत्नाकरे पौनर्भवतत्त्वः ।

— १ —

अथ कानीनः ।

तत्र वशिष्ठः ।

कानीनः पञ्चमः । यं पिष्टगृहे स्वयमसंस्कृता कामादु-
त्पादयेत् कानीनी मातामहसुतोऽभयतीत्याहुः* ।

* इति त्यागान्तरम् ।

* मातामहपुत्र इति पाठान्तरम् ।

† अश्लील इति पाठान्तरम् ।

अवाप्युदाहरन्ति, अमदत्ता सुताः यम्य पुत्रं विन्देत
तुल्यतः । पुत्रीः मातामहस्त्रेण दद्यात्पिण्डं हरेद्वनम् ॥
कामारस्वच्छन्दात्, अमदत्ताः असंस्कृता, तुल्यतः समानजाती-
यात् ।

बीधायनः ।

असंस्कृतमनतिष्ठष्टौ यामुपगच्छेत्, तस्यां यो जातः
स कानीनः ।

असंस्कृता परिणयसंस्कारगूण्या, अनतिष्ठष्टा अदत्ता ।

मङ्गपुराणे ।

अदत्तायान्तु यो जातः सवर्णेन पितुर्गृहे ।

स कानीनः सुतस्तस्य यस्मै सा दीयते पुनः ॥

नारदः ।

कानीनय सहीदृष गूढायां यय जायते ।

तेषां षोढा पिता त्रैयस्त्रे च भागहराः क्षृताः ॥

सहीद्री गर्भजातः । अवापुषो यदि मातामहस्तादा तस्य पुत्रः
कानीनः सहीदृष । सपुत्रयेत्तदा षोडुः, उभयोरपुत्रत्वे षोभयो-
रिति पादिजातः ।

इति विषादरत्नाकरे कानीनतरङ्गः ।

• अदत्ता दुहितेति पाठान्तरम् ।

† षोडेति पाठान्तरम् ।

‡ अदनेति पाठान्तरम् ।

अथ गूढोत्पन्नः ।

तत्र विष्णुः ।

गूढोत्पन्नः पटः, यस्य तत्पञ्चस्तस्यासी ।

मनुः ।

उत्पद्यते गृहे यस्य न च ज्ञायेत कस्य सः ।

स गृहे गूढोत्पन्नस्तस्य स्यादस्य तत्पञ्चः ॥

तत्पञ्चो भार्याजातः । बीजिनोऽपरिचयान्नाहजातीयएव
वासो, हीनजातीयसम्पन्नमहाभावे चैवं, तच्छ्रद्धायां कार्यानुप-
शुक्तः प्रतिलोभज एव जायत इति ।

इति विवादरत्नाकरे गूढोत्पन्नवर्णनम् ।

अथ सहोदः ।

तत्र विष्णुः ।

सहोदः सप्तमः ।

गर्भिणी या संस्क्रियते तस्याः पुत्रः स तु पाणिग्राहस्थ, तत्र
प्रकाशकता गर्भिण्याः कन्यात्वं पुरस्कृत्य पाणिग्रहणिका मन्त्राः

चास्त्रेव प्रतिष्ठिता इति संस्कार आचिन्तः । आथर्वणीयकेन
धिना पुनः संस्कारविधिः श्रुतावस्तीत्यन्ये इति सिद्धान्तदृशा
लिखितम् । वस्तुतस्तु पाणिग्रहणिकमन्त्रजसंस्कृतातिरिक्तहोमा-
दकर्मसंस्काराभिप्रायं संस्क्रियतेपदमिति ।

मनुः ।

या गर्भिणी संस्क्रियते ज्ञाताज्ञातापि वा सती ।
बोधुः स गर्भो भवति सहोदर इति चोच्यते ॥

इति विवाहसमाप्ते सहोदरतरङ्गः ।

— —

अथ दत्तकः ।

तत्र विशुः ।

दत्तश्चाष्टमः, स च माता पित्रा वा यस्य दत्तः ।

तस्य स्यादिति शेषः ।

मनुः ।

माता पिता वा दद्यातां यमङ्गिः पुत्रमापदि ।

सदृशं प्रीतिसयुक्तौ स ज्ञेयो दत्तमः सुतः ।

उपपत्तौ शुणैः सर्वैः पुत्रो यस्य तु दत्तमः ।

स हरेच्चैवः तद्विक्रयं संप्राप्नोऽप्यन्यगोत्रतः॥ १ ॥

गोत्रकृत्ये जनयितुर्न हरेद्विभः सुतः ।

गोत्ररिक्त्वानुगः पिण्डी व्यपैति ददतः स्वधा ॥

आपदि प्रतिग्रहीतुः पुत्राभावे, सदृशं सवर्णम् । मेधातिथिस्तु न जातितः, किन्तु कुलानुरूपैर्गुणैरित्याह । प्रीतिसंयुक्तौ भयाद्युपाधिरहितौ । शुणैर्जातिविद्याचारैः । पुत्रत्वादेव कृत्यहरत्वे प्राप्ते उपपन्नो शुणैरिति वचनं पद्याज्जाति चौरसेऽः सगुणस्य दक्षिमस्यांशमाप्त्यर्थं, निर्गुणस्य भरणमात्रमाप्त्यर्थञ्च । गोत्रमार्पणं५ काश्यपादि प्रसिद्धम् । उत्सर्गंती गोत्रकृत्यानुयायित्वात् पिण्डदानमपि निवर्तते । स्वधाशब्दः आदादिपरः ।

यशिष्ठः ।

शक्रयोणितसम्भवः पुत्रोऽमातापितृनिमित्तकस्तस्य दानविक्रयत्वाग्नेषु मातापितरौ प्रभवतः । नत्वेकं पुत्रं दद्यात्प्रतिगृहीयाद्वा, स हि सन्तानाय पूर्व्वेषाम्, न तु स्त्री दद्यात्प्रतिगृहीयादान्यवानुष्ठानाद्भर्तुः । पुत्रं प्रतिग्रहीत्यन्वभूनाह्वय राजानि चावेष्ट॥ निवेदनस्य

० हरेदेषेति पाठान्तरम् ।

† संप्राप्नोऽप्यन्वगोत्रत इति, संप्राप्नोऽप्यन्वगोत्रत इति च पाठान्तरम् ।

‡ पद्याज्जातेऽप्योरसे इति पाठान्तरम् ।

§ गोत्रमार्पणमिति पाठान्तरम् ।

॥ पुत्रश्च इति पाठान्तरम् ।

॥ निवेदेति पाठान्तरम् ।

मध्ये व्याहृतिमिर्हुत्वाऽदूरवान्धवमसन्निकृष्टमेव* प्रति-
गृहीयात्, सन्देहे चोत्पन्ने दूरवान्धवं शूद्रमिव स्थाप-
येत् । विज्ञायते ह्येकेन बहुंस्त्रायत† इति ।

दानवद्विक्रयपरित्यागावपि न कार्यौ । विक्रय आपदि
भरणासामर्थ्ये त्यागः । सन्तानोच्छेदे हि पिण्डोदकक्रियानि-
वृत्तिर्महान्दोष इति प्रकाशः । पितुर्मातुश्च द्वयोरपि प्रत्येक-
मपि दानेऽधिकारः । इयांस्तु विज्ञेयः, यत्कति पितरि, तद-
नुष्ठानान्मातुर्दातृत्वमसति तदभावेऽपि । बन्धूनाह्वय दत्तक-
स्याश्रमास्त्यर्थं सदायादान्सन्निधाप्य । अदूरवान्धवं सन्निकृष्ट-
तात्मीयमातुलादिकम्, एतन्नामजात्यादिज्ञापनार्थं तस्य बान्ध-
वस्याभावे तदसन्निकृष्टमपि प्रमाणान्तरेण हृदये नामगोच-
ज्ञापनात्प्रतिगृहीयात् । असन्निकृष्टमेवेत्येवकारोऽप्यर्थः ।
सन्देहे चोत्पन्ने इति यद्य कथञ्चिदूरववान्धवं गृहीतवतो
ब्राह्मणादौ संशयः स्यात्, तदा शूद्रपुत्रमिव भरणमात्रोपयुक्तं
कृत्वा स्थापयेत् । एकेन बहुंस्त्रायते, यतः कथञ्चिदेकेन पुत्रेण
बहून् पूर्वजांस्त्रायते । तस्मादसन्निध्वजात्यादिकमेव परि-
गृहीयादित्यर्थः ।

इति विनादरवाकं दत्तकतरङ्गः ।

* अदूरवान्धव बन्धुसन्निकृष्टमेवेति पाठान्तरम् ।

† कुलं त्रायते इति पाठान्तरम् ।

अथ क्रीतः ।

तत्र विष्णुः ।

क्रीतश्च नवमः ।

बौधायनः ।

मातापित्रोर्हस्तादन्यतरस्य वा योऽपत्यार्थं गृह्यते स
क्रीतः ।

मनुः ।

क्रीणीयाद्यस्त्वपत्यार्थे मातापित्रोर्यमन्तिकात् ।

स तु क्रीतः सुतस्तस्य सदृशोऽसदृशोऽपि वा ॥

सदृशः सवर्णः, तदभावे असदृशः असवर्ण इति पारिजातः ।
प्रकाशकारसु सत्यामप्यसदृशस्मृती न हीनजातीयेनोत्तम-
जातीयः पुत्रत्वेन ग्राह्यः, उत्तमेन न हीनोऽपि पुत्रत्वेन ग्राह्यः ।
सदृशासदृशोक्तिसु गुणापेक्षया सजातीयेष्वेवेति निधातिथि-
रित्याह ।

इति विवाहरत्नाकरे क्रीततत्त्वः ।

अथ स्वयमुपागतः ।

तत्र विष्णुः ।

स्वयमुपागतो दशमः ।

स च यस्योपागतस्तस्येति श्रेयः ।

मनुः ।

मातापितृविहीनो यस्यक्तो वा स्यादकारणात् ।

आत्मानं सगर्भेयसु खयं दत्तसु स स्मृतः ॥

अकारणादनपराधात्* आत्मानं सगर्भेयदहन्ते पुत्र इति
आत्मानं दद्यात् ।

इति विवाहव्याकरी खयसुपाश्वतरङ्गः ।

अथापविहः ।

तत्र विष्णुः ।

अपविहस्वेकादयः । स माया पित्रा वा परित्यक्तो येन
गृहीतः ।

तस्य पुत्र इति शेषः ।

मनुः ।

मातापितृभ्यामुत्सृष्टं तथोरन्यतरेण वा ।

यं पुत्रं परित्यक्षीयादपविहसु स स्मृतः ॥

उत्सृष्टं त्यक्तम् । त्यागस्यात्यन्तदुर्गत्या भरणसामर्थ्येन, केनचिद्वा

दोषयोगेन । परित्यज्य पुत्रधिया न तु जीवितवासनया ।
वशिष्ठः ।

अयविद्धः पञ्चमोऽयं, मातापितृभ्यान्तु त्यक्तं गृह्णीया-
त्पुत्रत्वेनेति ।

पञ्चमत्वेनोक्तिरुत्तरपुत्रपट्के पञ्चमत्वमादायेति ।

इति विवादरत्नाकरे चरविहतरत्नम् ।

अथ कृत्रिमः ।

तत्र सद्यः ।

सद्यस्य यं प्रकुर्वीत गुणदोषविचक्षणम् ।

पुत्रं पुत्रगुणैर्युक्तं स विज्ञेयस्तु कृत्रिमः ॥

तत्रापि सद्यसः सद्यसगुण इति निधातिथिः । गुणदोषविच-
क्षणं मातापितृरोर्द्वेद्विककरणे गुणीकरणे दोषस्तद्विच-
क्षणम् । पुत्रगुणैः शय्यादिभिर्युक्तम् ।

बोधायनः ।

सद्यस्य सकामं यं कुर्यात्तु कृत्रिमः ।

सकामं सह कामेन वर्त्तत इति, अस्याहं पुत्रो भविष्यामि यदि
मामयं पुत्रत्वेन ग्रहीष्यतीति मन्यमानं सदृशं सवर्णम् ।

तत्र याज्ञवल्करः ।

कृत्रिमः स्यात्स्वयं कृतः ।

तथा ।

सजातीयेष्वयं प्रोक्तस्तनयेषु मया विधिः ।

सति सवर्णे इति शेषः । कानीनगूढोत्पन्नसहोदयौनर्भवाणां
सवर्णत्वं जनकद्वारेण न स्वरूपतः* तेषां† सवर्णजत्वजाति-
सञ्चयाभावादिति प्रकाशः ।

इति विवादरमाकरे कृत्रिमपुत्रतरङ्गः ।

—:—

अथ शूद्रापुत्रः ।

तत्र विष्णुः ।

यत्रक्षत्रजोत्पादितसु दादयः ।

यत्रक्षत्रजं जडायामनूदायां वा शूद्रायाम्‍‡ ।

* अवेति पाठान्तरम् ।

† सवर्णजनकतत्परिवर्त्तनस्वरूपत इति पाठान्तरम् ;

‡ एतेषामिति पाठान्तरम् ।

* शूद्राविश्ववृत्तिरिति पाठान्तरम् ।

वशिष्टः ।

शूद्रापुत्र एव पष्ठो भवतीत्याहुः ।

पष्ठत्वमत्राप्युत्तरपट्कापेक्षया, औरसापेक्षया द्वादशत्वमेव ।
आहुरिति विप्रतिपत्तिस्त्वचकम्* । सा च धनग्रहणविषया,
मनुर्हि शूद्रमादायेदमाह । अतो गुणवदगुणवत्त्वापेक्षया
विकल्पः ।

मनुः ।

यं ब्राह्मणसु शूद्रायां कामादुत्पादयेत्कुतम् ।

स पारयन्नेव श्वस्तेन पारयवः स्मृतः ॥

पारयन् पिष्टत्वाभिमतस्य किञ्चिदुपकुर्वन् श्वः न्यूनीपकारक-
त्वात्† ।

बौधायनः ।

द्विजातिप्रवराच्छूद्रायां जातः कामात्पारयव इति ।

अथ मनुः ।

चेज्जजादीन्सुतानेतानेकादश ययोदितान् ।

पुत्रप्रतिनिधीनाहुः क्रियासोपान्मनीयिणः ॥

यत्र तेऽभिहिताः पुत्राः प्रसङ्गादन्यबीजजाः ।

यस्यैते बीजतो जातास्तस्य ते, नेतरस्य तु ॥

पुत्रप्रतिनिधीनैरसपुत्रिकापुत्रप्रतिनिधीनेतदभावे तत्कार्य-
कारिण आहुः । अयिमहद्व्यतिषाक्यानुसारात् । अथ हेतुः

* त्वचकमिति पाठान्तरम् ।

† न्यूनीपकारितादिति, चक्षानुपकारितादिति च पाठान्तरम् ।

क्रियालोपात्क्रियाया अपत्यमुत्पादयितव्यमिति विधेर्लोपा-
लोपप्रसङ्गात् । नित्यो ह्ययं विधिः, स यथाकथञ्चिदुप-
पाद्यते इति अग्निसवाक्ये यस्यैते इत्यादिखण्डेन तेषां मुख्यत्व-
निपेधेन प्रतिनिधित्वमेव शील्यते । नेतरस्य सुख्यातिदेशः ।

ब्रह्मसतिः । * '

पुत्रास्त्रयोदश प्रोक्ता भर्तुना येषुपूर्वगः ।
सन्तानकारण तेषामौरसः पुत्रिका तथा ॥
आख्यं विना यथा तैलं सद्भिः प्रतिनिधीकृतम् ।
तथैकादश पुत्रास्तु पुत्रिकौरसयोर्विना ॥

ब्रह्मपुराणे ।

दत्तकस्य स्वयंदत्तः क्षत्रिमः क्रीत एव च ।
अपविद्वद्य ये पुत्रा भरणीयाः सदैव हि ॥
भिवमोचाः पृथक्पिण्डा भिववयंकराः श्रुताः ।
सूतके सूतके वापि ब्रह्माग्रीवस्य भागिनः ॥

एतेनैषां प्रसङ्गाच्चब्रह्माग्रीवभागित्वमुक्तम् ।

तथा ।

अपिः वक्ष्यामि दातृणां चैवबीजवतान्तथा ।
शूद्री दासः पारश्वो विद्यानां विद्यते कश्चित् ॥
राजान्तु शापदग्धाना नित्यं चयवतान्तथा ।
अर्थशून्यामग्रीवानां कदाचिद्वा भवन्ति ते ॥

* तथेति पाठान्तरम् ।

† अन्विति पाठान्तरम् ।

एतेनैषां पुत्राणामसम्भवशङ्का निराक्रियते ।

तथा ।

औरसो यदि वा पुत्रस्त्वथवा पुत्रिकासुतः ।

विद्यते तत्र तेयान्तु विज्ञेयाः क्षेत्रजादयः ॥

एकादयः पृथग्गोत्रा वंशमाचकरास्तु ते ।

थाहादि दासवत्सर्वे तेषां कुर्वन्ति नित्यम् ॥

पुत्रिका चासौ सुतयेति पुत्रिकासुतः । क्षेत्रजादय इत्यनेन
औरसपुत्रिकाभ्यामन्ये पुत्रा उच्यन्ते । औरसो यदि पुत्री
यदि वा पुत्रिका, तदा क्षेत्रजादयो वंशमाचकराश्चत्वारः ।
दासवहासेतिकर्त्तव्यतया ।

तथा ।

गूढोत्पन्नस्य कानीनः सहीदः क्षेत्रजस्तथा ।

पौनर्भवस्य वैश्यानां राजदण्डभयादपि ।

वर्जिताः पञ्च धनिनां श्रेयाः सर्वे भवन्त्यपि ॥

अनेनाप्यमुख्यसुतानां वैश्यसम्भव उक्तः । तदेवं ब्राह्मणे राजनि
वैश्ये चामुख्यपुत्रत्वं सम्भवत उक्तम् ।

अथ गूढे प्रभुपरतन्त्रे स्वयं पुत्रीत्पादनं दुर्लभमित्याह ।

गूढाणां दासहस्तीनां परपिण्डोपजीविनाम् ।

परायत्तगरीराणां न क्वचित्पुत्र इत्यपि ।

• अनेनेवानिति पाठान्तरम् ।

† अथ पुत्र उच्यते इति पाठान्तरम् ।

‡ चामुख्यपुत्रत्वं सम्भवत उक्त इति पाठान्तरम् ।

तत्किं दासात्पुत्र एव नीत्यदते तत्राह ।

तस्मादासाश्च दास्याश्च जायते दास एव हि ।

दास एव प्रभुपरतन्त्रपुत्रो जायते, न तु पुत्रार्थक्रियायां कश्चि-
रस्वतन्त्र इत्यर्थः ।

इति विचारवाचरे एतादृशतरङ्गः ।

अथ पुत्रत्वविचारः ।

तत्र पश्चिष्ठः ।

चेचिणः पुत्रो जनयितुः पुत्र इति विवदन्ते ।

आपस्तम्बः ।

अप्रमत्ता रक्ष तन्तुमेतं मा च चेचे परवीजानि वाष्पुः
जनयितुः पुत्रो भवति । साम्भराये मोघं वता कुरुते
तन्तुमेतमिति ।

अप्रमत्ताः प्रमादमनवधानमकुर्वन्तः, तन्तुं पुत्रपौत्रादिपर-
म्पराम् । मा चेचे परस्व वीजानि वाष्पुः सिक्तानि भवन्तु ।
जनयितुर्वीजिनः पुत्रो भवति उपकारक इति श्रेयः । साम्भराये
पारलौकिकफले, मोघं निष्फलम् ।

• शूद्रादि तस्मादासावेति पाठान्तरम् ।

• निष्फलतादिति पाठान्तरम् ।

अथ गाथा वायुगीताः कीर्तयन्ति पुराविदः ।

यथा न बीजं वसव्यं मुंसाः परपरिग्रहे ॥

नश्यतीषुर्यथा चित्तः खे विद्वन्मुविध्यतः ।

तथा नश्यति वै चित्तं बीजं परपरिग्रहे ॥

खे विद्वन्मृगस्य घातरन्ध्रे मृगमनुविध्यत इषुर्मन्यति, पूर्व्वहन्तु-
रेव मृग उक्तः ।

एतावानेव पुरुषो यज्जायात्मा प्रजेति च ।

विप्राः प्राडुस्तथा चैतद्योमर्त्ता सा कृताङ्गना ।

जाया आत्मा प्रजेति यथा अयं पुरुषोऽभिधीयते तथा मर्त्ता-
भार्येति च द्वयमङ्गना ।

न च क्रीतापि अन्यस्यापि भार्य्या, तेन विक्रीता त्यक्ता वा
अन्यस्य भार्य्या भवतीतिः शङ्का निराकर्तुमाह ।

न निष्क्रयविसर्गाभ्यां भर्तुर्भार्य्या विमुच्यते ।

निष्क्रयोऽत्र विक्रयः, विसर्गस्त्वागः ।

तथा ।

यथा गवोददासीषुऽञ्जनाविमहिषीषु च ।

भोत्पादकः प्रजाभागी तद्यैवान्धाङ्गनास्त्वपि ॥

* साभिति पाठान्तरम् ।

† पूर्व्वमाङ्गनुरेव स्वगमाङ्गादिति, पूर्व्वमाङ्गनुरेव स्वगमाङ्गादिति च पाठान्तरम् ।

‡ भविष्यतीति पाठान्तरम् ।

§ गीऽश्वोददासीति पाठान्तरम् ।

ये चेन्निषी वीजवन्तः परचेचः प्रवापिणः ।
 ते वै शस्यस्य जातस्य न सन्मते फलं कश्चित् ॥
 सदान्वगोषु हृषभो वक्षानां जनयेच्छतम् ।
 गोमित्रामेव ते वत्सः मोघं सन्दितामार्धभम् ॥
 तद्येषाचेन्निषी वीजं परचेचः प्रवापिणः ।
 करोति चेन्निषामर्धं न वीजी सन्मते फलम् ॥

एतदेव विधेयेण श्रुतमाश्लोक्य विज्ञेययतिः ।

फलसम्पन्नमिसन्धाय चेन्निषां वीजिनां तथा ।
 प्रत्यक्षं चेन्निषामर्धं वा वीजाद्योनिर्गरीयसी ॥

यत्र चेन्निषीजिनो न भवतः, तत्र चेन्निष एव, नतु वीजिन-
 इत्यर्थः ।

एतदेव स्फुटयति ॥ ।

ओषवाताहृतं वीजं यस्य चेचे प्ररोहति ।
 तज्जयेयं चेन्निकस्येव न वीजी सन्मते फलम् ॥

तथैवः प्रकृतेऽपि चेन्निषाधान्यमित्यर्थः । ओषः प्रवृहज्जलं,
 आहृतं नीतम् ।

* परचेचे इति पाठान्तरम् ।

† न च विन्दति सार्धं इति पाठान्तरम् ।

‡ परचेचे इति पाठान्तरम् ।

§ यतत इति पाठान्तरम् ।

॥ अर्ध इति पाठान्तरम् ।

॥ शस्यमिति पाठान्तरम् ।

● तज्जयेति अत्रैवेति च पाठान्तरम् ।

उपसंहरति ।

एष धर्मो गवाक्षस्य द्वास्तुद्राजाविकस्य च ।

विहङ्गमहिषीणाञ्च विज्ञेयः प्रसवं प्रति ॥

एष धर्मो न बीजी कलभागिति ।

ग्रहलिखितौ ।

चेचिकस्याविज्ञानेन यद्बीजं प्रकीर्यते तत्तदेचिकस्यैव ।

गौतमः ।

चेचियः पारदारिको न विभागमर्हतीति* ।

नियोगविधौ गौतमः ।

नातिद्वितीयं जनयितुरपत्यं समयादन्यत्र† जीवतश्च
चेचे परस्मैपदानस्य रक्षणम्‡ भर्तुश्च द्वयोर्वा ।

नातिद्वितीयं नियोगे§ द्वितीयमपत्यमतिशयं तृतीयादिक-
मपत्यं नियोक्ता नोत्पादयेत् । यद्युत्पादयेज्जनयितुस्तस्य¶
समयादन्यत्र समयात्महेतास्तदपत्यं सर्वमेव|| भवति । सहे-
तादन्यत्र चेचिणो भवतीत्यर्थः । जीवतश्च चेचे जीवतः
प्रजनासमर्थस्य पत्युः चेत्ते भार्यायां यदपत्यमुत्पद्यते, तच्चृती-

* पारदारिको भारी वा आसन्नर्हतीति पाठान्तरम् ।

† समयादन्यत्रादिति पाठान्तरम् ।

‡ तस्मात्तदपत्यादिति पाठान्तरम् ।

§ नियोजीति पाठान्तरम् ।

¶ जनयितुं न शक्नोतीति पाठान्तरम् ।

|| सहेतव्यमिति पाठान्तरम् ।

यमपि क्षेपितो विनापि समयेन परस्मात्तस्य, यदि तु परो
बीजी क्षेपस्य भरणं कुरुते, तदा प्रथममपत्यं बीजिन एव, रक्षणे
तु भर्तुः । यदि तु भर्तव्यं भरणं कुरुते तदा क्षेपिण एव । द्वयोर्वा
यच्च० द्वावप्यपत्यार्थिनौ तच्च द्वयोरपत्यमसौ भवतीत्यर्थः ।

नारदः ।

न स्यात्क्षेत्रं विना शस्यं न बीजञ्च विनास्ति तत् ।

अतोऽपत्यं द्वयोर्दृष्टं पितुर्भातुश्च धर्मतः ॥

महसिखितौ ।

नियतं क्षेपिणामपत्यमिति च वेदवादी मातुरपत्य-
मित्येके ऋषयो० वदन्ति, द्वामुच्चायणमनुमन्वयत-
इति ।

द्वामुच्चायणो द्विपितृकमपत्यं अनुमन्वयते द्वावपि पितरौ
एकञ्च पिण्डे अनुकीर्तयति ।

दृष्टान्तमाह ।

यश्चिष्टकश्यपयोर्नलगतग्रीवदवासादुत्तीर्थः० एकः प्रजा-
मुत्पादयत्यविज्ञातो लोकानाम् ।

उदवासाज्जलवासादेकः अन्यतरः अन्यतरस्य क्षेत्रे उत्पा-
दयति ।

* यत्र निति पाठान्तरम् ।

† मुनेव इति पाठान्तरम् ।

‡ उदवासादित्येव इति पाठान्तरम् ।

ततः किमित्यत आह ।

एवं तयोर्दिधा सन्तानः ।

विगेषान्तरमाह ।

यस्मात्कुलधर्मपरिग्रहस्त्वपिण्डोदकानि चैकतः कृत्वा
परदेवोत्पत्त्या अपि प्रयच्छन्ति ।

यतः कुलधर्माणां परिग्रहो ग्रहणमनुष्ठानसूक्त्यस्य ग्रहणम् ।
पिण्डोदकानि च एकत एकस्मै चेज्जिकायः० दत्त्वा परदेवेऽपि
उत्पत्त्या वीजिनेऽपि पिण्डोदकं प्रयच्छन्ति॥ ।

इति विवाहरत्नाकरे पुत्रविवारवर्णनम् ।

अथ पुत्रातिदेशः० ।

तत्र मनुः ।

भ्रातृसामिकजातानामिकयेत्पुत्रवाग्भवेत् ।

सर्वे ते तेन पुत्रेण पुत्रिणो मयुरययीत् ॥

सर्वासामिकपत्नीनामिका चेत्पुत्रिणी भवेत् ।

सर्वास्तास्येन पुत्रेण प्राह पुत्रवतीमंगुः ॥

० चेतिवाक्येति वाङ्मनसम् ।

† यन्महो गोविन्दैरिति विष्णोर्दत्तं अयच्छन्तीति वाङ्मनसम् ।

० पुत्रवतीतिदेश इति वाङ्मनसम् ।

बृहस्पतिः ।

यद्येकजाता बहवो भ्रातरस्तु सहोदराः ।

एकस्यापि सुते जाते सर्वे ते पुत्रिणः स्मृताः ॥

बह्वीनामेकपत्नीनामेव एव विधिः स्मृतः ।

एका चेत्पुत्रिणी तासां सर्वासां पिण्डदस्तु सः ॥

सर्वे तेन पुत्रेण, अवासहायेनोक्तं पुंसां सति भ्रातृजे, स्त्रीणां सपत्नीपुत्रे क्षेत्रजादयः प्रतिनिधयो न कर्तव्या इति । पारि-
जातोऽप्येवमाह । मनुटीकायामुदयकरोऽप्येवम् ।

इति विवादरत्नाकरे पुत्रातिदेशतरङ्गः * ।

—•••—

अथ पुत्रनिरुक्तादि ।

तत्र मनुविष्णू ।

पुत्रान्त्रो नरकाद्यध्यात्पितरं त्रायते सुतः ।

तस्मात्पुत्र इति प्रोक्तः स्वयमेव स्वयम्भुवा ॥

हारीतः ।

पुत्रामा निरयः प्रोक्तश्चित्रतन्तुय नैरयः ।

तत्र वै त्रायते यस्मात्तस्मात्पुत्र इति स्मृतः ॥

ब्रह्मस्यतिः ।

पुत्राग्नौ नरकात्पुत्रः पितरं त्रायते यतः ।
 सुखसन्दर्शनेनापि तदुत्पत्तौ यतेत सः ॥
 पोत्रोऽथ पुत्रिकापुत्रः स्वर्गप्राप्तिकराबुधौ ।
 ऋक्षपिण्डप्रदानेन समौ सम्परिकीर्त्तितौ ॥

मनुवशिष्ठौ ।

ऋणमस्मिन्समयति ऋतत्वञ्च विन्दति ।
 पिता पुत्रस्य जातस्य पश्येच्चेल्लीवतो मुञ्चम् ॥
 यद्वलिखितपैठीनसयः ।
 यत्र क्षाघन जातेन पिता पुत्रेण नन्दति ।
 तेन चाऋणतां याति पितृणां पिण्डदेन वै ।

हारीतः ।

यस्य पुत्रः शुचिर्दत्तः पूर्वं वयसि धार्मिकः ।
 नियन्ता धामदीपाणां स तारयति पूर्वजान् ॥

यद्वलिखितौ ।

अग्निहीनं त्रयो वेदा यन्नाथ यतः३दक्षिणाः ।
 व्येठपुत्रप्रसूतस्य कलां नार्हन्ति योद्धमीम् ॥
 पुत्रपौत्रप्रतिष्ठस्य बहुपुत्रस्य जीवतः ।

• पुत्रभोग्यादर्शं शीघ्रं व्यसनेन स्वयम्भवेति पाठान्तरम् ।

† सम्परिकीर्त्तितानिति पाठान्तरम् ।

‡ दमेति पाठान्तरम् ।

अनुसुवेदयन्नस्य दृष्टमाधं विपिष्टपम् ॥

अनुसुवेदयन्नस्य अनुसुवेदयन्नस्य ।

महलिखितविष्णुवशिष्ठहारीताः ।

पुत्रेषु लोकाश्चयति धीत्रेणानन्त्यमश्रुते ।

अथ पुत्रस्य धीत्रेण ब्रह्मस्याग्राति पिष्टपम् ॥

ब्रह्मस्य सूर्यस्य ।

याज्ञवल्करः ।

लोकानन्त्यं दिवः प्राप्तिः पुत्रयोतमपौतकैः ।

तस्मात्पूज्याः स्त्रियः सेव्या भर्त्सव्यास्तु सुरचिताः ॥

वशिष्ठः ।

अमन्ताः पुत्रिणी लोका नापुत्रस्य लोकोऽस्तीति श्रूयते,

अमन्ताः सन्त्यदनाः ॥

अमन्ता अपुत्राः सन्तु भवन्तु अदनाः अदनमीलाः राक्षसाः ।

भूतमयं महानपकारो येन राक्षसो नाम गम्यत इति ता-

त्पर्यम् । शत्रूणामपुत्रत्वं हि महान्बिनाशः, तेनासावि-

र्यते ।

अन्यदप्याह ।

प्रजाभिरग्रेऽमृतत्वमस्यामित्यपि निगमो भवति ।

प्रजाभिः पुत्रैरमृतत्वमस्यां प्राप्नुयामित्यभिप्रायः । पूर्वोऽभि-

• अस्तमेति पाठान्तरम् ।

† अस्तमेति पाठान्तरम् ।

‡ सन्त्यदय इति पाठान्तरम् ।

शायः शत्रुविषयः, उत्तरस्वाशीःस्वरूपः, आत्मविषय इति
प्रकाशकारः ।

तथा ।

योदोऽथ पुत्रिकापुत्रः श्रेयःप्राप्तिकरावुभौ ।
जटकुपिण्डाम्बुदाने च समौ सम्भरिकल्पितौ ॥
अपुत्रेण सुतः कार्य्यो यादृक् तादृक् प्रयत्नतः ।
पिण्डोदकक्रियाहेतोर्नामसकीर्त्तनाय ॥ च ॥
काङ्क्षन्ति पितरः पुत्रासरकापातभीरवः ।
गद्यां यास्यति यः कश्चित्तोऽस्मान् सन्तारयिष्यति ॥
हृषोत्सर्गं गद्यायादमिष्टापूर्त्तं तथैव च ।
पालयिष्यति वार्द्धके यावत् दास्यति शम्भुम् ॥
यथा जलं कुप्लवेन तरन्मज्जति मानवः ।
तथा पिता कुपुत्रेण तमस्यन्धे निमज्जति ॥

इति विवादरत्नाकरे पुत्रानिन्द्यादितरङ्ग ।

—०३०—

अथ निन्दिताः ।

तत्र मनुः ।

अनियुक्तासुतयैव पुत्रिण्यामय देवरात् ।
समौ तौ नार्हतौ भागं जारजातककामजी ॥

* नामसकीर्त्तनश्रेणि पाठान्तरम् ।

† पुत्रत्वमिति पाठान्तरम् ।

अनियुक्तासुतो भर्त्सभावे शुर्वननुज्ञातायां यं समुत्पादयति स
उच्यते । भागं चेन्नियुक्तकथादिविभागम्* । एतच्च पिण्ड-
दानादेरप्युपलक्षणम् । शुक्लान्वाहृतचेचीत्यत्रविययमेतत्,
अयिमनारदयवनानुसारात् ।

तथा ।

नियुक्तायामपि पुमाश्चार्थ्यां जातोऽविधानतः ।

नैवार्हः पेटके ऋक्ये पतितोत्पादितो हि यः† ॥

अविधानतो नियोगविहितधर्माभावेन ।

गौतमः ।

• देवरवत्यामन्यजातमभागम् ।

वर्त्तमानदेवरायामन्यजातमपत्यं न भागभागि ।

नारदः ।

जाता ये त्वनियुक्तायामेकेन बहुभिस्तथा ।

अरिक्थभाजस्ते सर्वे वीजिनामेव ते सुताः ॥

दधुस्ते वीजिने पिण्ड माता चेच्छुक्लतो हता ।

अशुक्लोपनतायाश्च‡ पिण्डदा यौदुरेव ते ॥

अनियुक्तायां स्त्रैरिष्याम् । अरिक्थभाजः चेन्नियुक्तं न
सभस्ते§, मातृचेन्निकमातामहानां न ऋक्यं भजन्ते इति तु

* चेन्नियुक्तकथादिविधमिति पाठान्तरम् ।

† स इति पाठान्तरम् ।

‡ अशुक्लोपनतायाश्चेति पाठान्तरम् ।

§ भजन्ते इति पाठान्तरम् ।

प्रकाशकारः ।

किमविशेषेण पिण्डदानमित्याह०

दद्युस्ते वीजिने पिण्डं माता चेच्छुक्ततो हता ।

यदि चेच्चिणः शुक्लं मूलं दत्त्वा वीजिना माता हता ।

अशुक्लोपनतायामित्यादि† युक्तम् ।

पुनः पुनर्भूसैरिण्यधिकारे नारदः ।

अपत्यमुत्पादयितुस्तासां‡ याः शुक्ततो हताः ।

अशुक्लोपनतायान्तु§ चेन्निकस्यैव तत्फलम् ॥

मनुः ।

हो तु यौगं विवदेयातां दाभ्यां जातो स्त्रिया धने ।

तयोर्व्यवस्य पित्रं द्यात् तद्गृहीत नेतरः ॥

अथ स्त्री वैश्यापुनर्भूसैरिणीतरेति॥ पारिजातः ।

इति विवादरत्नाकरे निन्दितपुत्रतरङ्गः ।

—:—

• दिष्टदानेनेत्याहेति पाठान्तरम् ।

† अशुक्लोपनतायामित्यादीति पाठान्तरम् ।

‡ अपत्यमुत्पादयितुस्तासानिति पाठान्तरम् ।

§ अशुक्लोपनतायान्ति पाठान्तरम् ।

¶ पुनादिति पाठान्तरम् ।

॥ एवेति पाठान्तरम् ।

अथापुत्रधनविभागः ।

तत्र मनुः ।

संस्थितस्थानपत्यस्य सगीत्रात्तन्तुमाहरेत् ।

तत्र गृहकृद्भजातं स्वात्तत्तन्ने प्रतिपादयेत् ॥

अनपत्यस्य मृतस्य पत्नी सगीत्राद्देवरसपिण्डयोरन्यतरस्मात्
अपत्यमुत्पाद्य अन्नेऽ मृतस्त्रामिस्त्रत्वोपलक्षितमृकृद्भजातं
दद्यात् स्वयमाददीतेति पारिजातः । प्रकायकारसु राजैव
सगीत्रद्वारा तमाह्वयन् तन्ने दद्याच्चेत्याह । फलतोऽत्र न
कश्चिद्विशेषः ।

बृहस्पतिः ।

अपुत्रा शयनं भर्तुः पालयन्ती व्रते स्थिता ।

पत्नेरव दद्यात्तस्मिच्छं हस्तसमर्थेऽऽ समेत च ॥

अपुत्रस्य हादयविधपुत्रशून्यस्य । व्रते विधवानित्यने ।

बृहस्पतिः ।

भान्नाये स्मृतितन्ने च लोकाचारे च सूरिभिः ।

शरीराहं स्मृता जाया पुण्यापुण्यफले समा ॥

यस्य नोपरता भार्या देहाहं तस्य जीवति ।

जीवत्यहं शरीरेऽहं कथमन्यः समाप्नुयात् ॥

* तन्ने इति पाठान्तरम् ।

† तमाह्वयेति पाठान्तरम् ।

‡ हस्तसमर्थेति पाठान्तरम् ॥

सकुल्यैर्विद्यमानैसु पिष्टमादसनाभिभिः ।
 असुतस्यः प्रमीतस्य पत्नी तद्भागहारिणी ॥
 पूर्वं प्रमीताग्निहोत्रं मृते भर्त्सरि तदनम् ।
 विन्देत्पतिव्रता नारी धर्म एव सनातनः ॥
 जलमं स्यावर हेम रूप्यं धान्यं रथाम्बरम् ।
 आदाय दापयेच्छावं मासपाण्मासिकादिकम् ॥
 पिष्टव्यशुद्धदौहित्रान् भर्तुः स्वस्तीयमातुलान् ।
 पूजयेत्कव्यपूर्त्ताभ्यां वृद्धानाद्यातिथीन् स्त्रियः ॥

केचित्स्त्रियाः पार्व्वणमस्याहुस्तत्रिपेधावः॥ आद्यानिऽ परि-
 गणयति मासपाण्मासिकादिकमिति, अत्र मासशब्देन द्वादश-
 मासिकान्युच्यन्ते । पाण्मासिकशब्देन द्वे जनपाण्मासिके ।
 आदिशब्देन एकादशसपिण्डनप्रत्यब्दकर्त्तव्यव्याहृत्याद्यानि
 गृह्यन्ते । अतो नान्यत्कुर्यात्, अन्यथा वचनान्तरैरेव एतेषां
 आद्यानां सिद्धत्वाच्चनमिदमनर्थकं स्यादिति । तथा दापये-
 दिति स्वार्थे णिच्, रामो राज्यमकारयदितिवत् । पति-
 व्रता साध्वी । उदयकरसु मनुटीकायां पतिव्रताशब्दं सुखार्थं
 विवक्षत्रनुभरणान्तत्वात्पातिव्रत्यस्य दापयेदिति पारार्थ्य-

मेवाह । एवञ्च पतिव्रताखेतरगुणसम्पन्नानामप्यधिकारी*, न
स्यादिति बहवो नाद्रियन्ते । एवमपुत्रधने विद्यमानायां
साध्व्यां भार्यायां तस्या अधिकारः ।

तदभावे तु विद्यमानाया दुहितुरधिकार इत्याह नारदः ।

पुत्राभावे तु दुहिता तुल्यसन्तानदर्शनात् ।

पुत्रस्य दुहिता चीमे पितुः सन्तानकारिके ॥

मनुः ।

यथैवात्मा तथा पुत्रः पुत्रेण दुहिता समा ।

तस्यामात्मनि जीवन्त्यां कथमन्यो हरेदनम्† ॥

अथ वृहस्पतिः ।

अज्ञादज्ञात्सम्भवति पुत्रवदुहिता नृणाम् ।

तस्याः पितृधनन्वन्धः कथं गृह्णीत मानवः ॥

सदृशी सदृशेनोद्गा साध्वी शुश्रूषणे रता ।

कृताकृता वा पुत्रस्य पितुर्धनहरी तु सा ॥

अथ वृहस्पतिः ।

भार्यासुतविहीनस्य तनयस्य स्रुतस्य च ॥

माता ऋक्षहरी स्त्रिया भ्राता वर तदनुज्ञया ॥

तदनुज्ञया मातुरनुज्ञया ।

तत्र मनुः ।

अनपत्यस्य पुत्रस्य माता दायाद्यमाप्नुयात् ।

* पतिव्रताखेतरगुणसम्पन्नानामप्यधिकार इति पाठान्तरम् ।

† धनं हरेदिति पाठान्तरम् ।

मातर्यपि च हृत्तायां पितुर्माता हरेद्वनम् ॥

अनपत्यत्वमत्र पुत्रपत्न्यादिशून्यत्वं विवक्षितम् । पितामह्यधिकारः पितृभ्रातृसपिण्डाभावे द्रष्टव्यः । मातुरभावेऽपि पित्रादीनामधिकारस्य स्थितत्वात् । दायार्थं दायदग्राह्यमूक्तम् ।

गौतमः ।

असंसृष्टविभागः प्रेतानां ज्येष्ठस्य ।

असंसृष्टानां विभक्तानां भ्रातृणां मध्ये योऽनपत्यः प्रैति, तस्य भागो ज्येष्ठस्यैव भवतीत्यर्थः । एतदपि पत्नीमातापित्रसत्त्वे बोद्धव्यम् ।

मनुः ।

पिता हरेदपुत्रस्य ऋकर्थं भ्रातर एव वा ।

त्रयाणामुदकं कार्यं त्रिषु पिण्डः प्रवर्तते ।

चतुर्थः सम्प्रदातैषां पञ्चमो नोपपद्यते ॥

अनन्तरः सपिण्डाद्यस्तस्य तस्य धनं भवेत् ।

अत ऊर्ध्वं सकुल्यः स्यादाचार्यः शिष्य एव वा ॥

अपुत्रस्य मुख्यामुख्यपुत्रशून्यस्य, अनन्तरः सविहितः, धनमपुत्रस्य, सकुल्योऽत्र समानोदकः ।

पैठीनसिः ।

अपुत्रस्य भ्रातृभ्यामि द्रव्यं तदभावे मातापितरौ लभेताम् । पत्नी वा ज्येष्ठा सगोत्रशिष्यसन्नञ्जचारिणः ।

• मातृभावे इति पाठान्तरम् ।

† असंसृष्टोति पाठान्तरम् ।

अन्येष्टा पतिव्रतात्वात्सत्यविधवाकर्त्तव्यनियमवती, न तु सर्वतत्कर्त्तव्यवती, तस्या भावपेक्षया पतिशून्यग्रहणे मुख्यत्वात् । नापि व्यभिचारिणी, तस्या निर्वास्यत्वात् । सन्नद्धचार्य्यं सहाध्यायी, यच्च भरणश्चास्य कुर्वीरन् स्त्रीणामाजीवितप्रयात् । रक्षन्ति शय्यां भर्तुर्देहाच्छिन्दुरितरासु च^१ इति भरणमात्रं शहेनोक्तं तद्वैधव्यव्रतादिरहिताव्यभिचारिणीमानविषयम्^२ । यत्तु याज्ञवल्क्येन, पितरौ भ्रातरस्तथेति आहसद्भावे पित्रीरेवाधिकार उक्तः, स पितृपितामहाद्यर्जितधनविषयः । यच्च पितृद्रव्याविरोधेनार्जितं, तत्पितृः सद्भावे भ्रातृणामेव ।

देवतः ।

ततो दायमपुत्रस्य विभजेरन्^३ सहीदराः ।

तुल्या दुहितरो वापि धियमाणः पितापि वा ॥

सवर्णा भ्रातरो माता भार्या चेति^४ यथाक्रमम् ।

एवामभावे गृह्णीयुः कुण्यानां सहवासिनः ॥

तुल्याः सौदर्याः । पिता धियमाणः ससहयेति श्रेयः । अथ हलायुधेन यथाक्रमं यथायाज्ञवल्क्यादिक्रममिति विरोधमा-

* वसति पाठान्तरम् ।

+ तदिति पाठान्तरम् ।

‡ वैधव्यव्रतादिवर्जितान्यभिचारिणीणापविषयमिति पाठान्तरम् ।

§ भजेरन्निति पाठान्तरम् ।

॥ भार्या माता चेतीति पाठान्तरम् ।

गृह्य परिहृतम्, अत्रैव शास्त्रतत्त्वमित्युपक्रम्य* लिखितञ्च पत्नी
मारभ्य त्र्योत्रियपर्यन्तस्यापुत्रनाश्वपधने† राजपर्यन्तस्या‡ पुत्रा
वाश्वपधने§ अधिकारित्वम् । एतद्दर्शनाच्च गृह्यलिखितवचनेऽपि
व्यवहितकुक्ष्यना कार्येति देवसूत्रवचने अलक्ष्यक्रमे याज्ञवल्कर
विष्णूक्त क्रमोऽन्वेतीति देवसूत्रवचनलिखनानन्तर याज्ञवल्कर
विष्णुवचने लिखितवत कथ्यतरुकारस्याभिप्रेतम् । वसुतसु
पैठीनसिवाकीर्ण अपुत्रस्य प्रमीतस्य भ्रातृगामि द्रव्यमिति पितृ
पितामहाद्यजितधनेतरधने, तदभावे मातापितरावित्यपि
अन्यत्र खण्डे क्रमाद्दर्शनमेवेति न विरोधः ।

याज्ञवल्कर ।

पत्नी दुहितरद्येव पितरौ भ्रातरस्तथा ।

तत्सुतो गोत्रजोबन्धु शिष्य सन्नद्धचारिणः ॥

एवामभावे पूर्वस्य धनभागुत्तरोत्तरः ।

सूर्यातस्य ह्यपुत्रस्य सर्व्ववर्णेष्वथ विधिः ॥

एषा पत्नीदुहितृजननीजनकभ्रातृतत्सुतगोत्रजबन्धुशिष्यसन्नद्ध-
चारिणा पूर्व्वस्य पूर्व्वस्य अभावे धनभागुत्तरोत्तरो भवतीत्यर्थः ।
पत्नी चान्नोत्तमगुणा विधायिता । अपुत्रत्वमत्र पौत्रमण्ड

* शास्त्रमित्युपक्रम्यति पाठान्तरम् ।

† अथनरपुत्रनाश्वपधने इति पाठान्तरम् ।

‡ कुल्या इति पाठान्तरम् ।

§ व्यवस्थिमिति पाठान्तरम् ।

॥ अथन इति पाठान्तरम् ।

शून्यत्वमपि विवक्षितमिति प्रकाशकारेण द्योतितम् । युक्तञ्चै-
तद्व्यवहारिकत्वात् । यद्यपि पितराविति समुचितनिर्देशेन
समुच्चिताधिकार आपाततो भातिः तथापि भार्यासुतविही-
नस्य तनयस्य मृतस्य च । माता ऋक्षहरी ज्ञेयेति पितृनैरपे-
क्ष्येणैव भार्यासुताभावे मातुरधिकारबोधनाच्चात्रभावे पितृ-
धिकारबोधनमनेनेति ।

विष्णुः ।

अनपत्यस्य धनं पत्न्यभिगामि, तदभावे दुहितृगामि,
तदभावे मातृगामि, तदभावे पितृगामि, तदभावे
भ्रातृगामि, तदभावे भ्रातृपुत्रगामि, तदभावे बन्धु-
गामि, तदभावे सकुल्यगामि, तदभावे सहाध्यायि-
गामि, तदभावे ब्राह्मणधनवर्जं राजगामि ।

बन्धुरत्र सपिण्डः, सकुल्यः, सगीच इति मिथ्या ।

दुहितृदौहित्रानन्तरं ब्रह्मसतिः ।

तदभावे भ्रातरस्तु भ्रातृपुत्राः सन्नाभयः ।

सकुल्या बान्धवाः शिष्याः शोचिष्याश्च धनार्हकाः ।

मृतोऽनपत्यभार्येष्टेद्भ्रातृपितृमातृकः ।

सर्वेन सपिण्डास्तदायं विभजेरन्यथांशतः ॥

समुत्पन्नादनादर्द्धं तदर्द्धं स्थापयेत्पृथक् ।

मासपाश्चासिके याद्वे वार्षिके वा प्रयत्नतः ॥

• भवतीति दातव्यम् ।

† अना इति पाठान्तरम् ।

वहवो ज्ञातयो यत्र सकुल्या बान्धवास्तथा ।

यो ह्यासन्नतरस्तेषां सोऽनपत्यधनं हरेत् ॥

भासपाष्मासिके इत्यादौ निमित्तसप्तमी ।

अनपत्यमुद्दिश्यापस्तम्बः ।

पुत्राभावे प्रत्यासन्नः सपिण्डस्तदभावे आचार्यस्तदभावे
अन्तेवासी, कृत्वा तदर्थं शोपयोग्येत्तदुद्दिता वा ।

बोधायनः ।

प्रपितामहः पितामहः पिता स्वयं स्त्रीद्वय्यां ज्ञातरः
सवर्णायाः पुत्रः धीवः प्रपौत्रं एतान्विभक्तदायादान्
सपिण्डान्नाचक्षते विभक्तदायादान् सकुल्यान्नाचक्षते
असत्त्वज्ञेषु† तन्नामी ह्यर्थो भवति‡ सपिण्डाभावे
सकुल्यस्तदभावेऽप्याचार्योऽन्तेवासी, कृत्वाम्वा हरेत्,
तदभावे राजा ।

इयच्च परिभाषा दायविषया नत्वग्रीवादिविषयाऽ तत्र समान-
पिण्डाः सपिण्डाः, तेन विभक्तदायादा अपि सपिण्डाः, ते च
विभक्तदायादा अत्रासपिण्डाः । अङ्गजेष्वौरसादिषु, तन्नामी
सपिण्डादिगामी ।

• तान्विभक्तदायादानिति पाठान्तरम् ।

† असत्त्वज्ञेष्विति पाठान्तरम् ।

‡ भवतीतीति पाठान्तरम् ।

§ नपाग्रीवादिविषयेति पाठान्तरम् ।

नारदः ।

अभावे तु दुहितृणां सकुल्या बाम्बवास्तथा ।
ततः सजात्याः* सर्वेषामभावे राजगामि तत् ।
अन्यत्र ब्राह्मणात्किन्तु† राजा धर्मपरायणः ।
तत्स्त्रीणां जीवनं दद्यादेव दायविधिः स्मृतः ॥

सकुल्याः पित्र्यपुत्रादयः, सजात्या एकजातीयाः, किन्त्वित्यादि
निर्द्धनब्राह्मणस्त्रीविषयम् ।

भतुः ।

सर्वेषामप्यभावे तु ब्राह्मणा ऋक्षभागिनः ।
त्रैविद्याः शुचयोदाम्नास्तथा धर्मो न क्षीयते ॥
अर्हार्थं ब्राह्मणधनं राज्ञा नित्यमिति स्थितिः ।
इतरेषान्तु वर्षानां सर्वाभावे हरिदृषः ॥
सर्वत्रादायकं राजा हरिद्वजस्त्ववर्जितम् ।
अदायकश्च ब्रह्मस्त्वं श्रोत्रियेभ्यः प्रदापयेत् ॥

अर्हार्थकं दायदशुन्यम् ।

बौधायनः ।

ब्रह्मस्त्वं पुत्रपीत्रघ्ने हन्यादेकाकिनं विषम् ।
तस्माद्राजा ब्राह्मणस्त्वं नाददीत कथञ्चन ॥

परमं ह्येतद्विषं यद्ब्राह्मणस्त्वमिति ।

बृहस्पतिः ।

* तत्सजात्यायेति पाठान्तरम् ।

† ब्राह्मणधनादिति पाठान्तरम् ।

येऽपुत्राः क्षत्रविट्शूद्राः पत्नीभ्रातृविवर्जिताः ।

तेषां धनं हरेद्राजा सर्वस्याधिपतिर्हि सः ॥

शङ्खलिखितौ ।

परिपद्मामि या ओषधियद्रव्यं न राजगामि, न हार्यं
राज्ञा देवनाग्न्यसंस्थितम्* । सनिक्षेपोपनिधिक्षमा-
गतं न बालस्त्रीधनानि एवं ह्यहं न हार्यं स्त्रीधनं
राज्ञा तथा बालधनानि च । नार्याः षड्भागं वित्तं
बालानां षैष्टकं† धनम् ।

परिपद्माङ्गणाः । उपनिधिर्निक्षेपविशेषः । पारिजाते क्रमा-
गतं पिष्टपरम्परया आगतम् । षड्भागमध्यम्यादि षड्भाग-
लब्धम् ।

मनुः ।

बालदायागतं रिक्तं तावद्राजानुपालयेत् ।

यावत्त स्यात्तमाहृत्ती यावदातीतमैश्वरः ॥

बालदायागतं बालस्त्रामिकमनुपालयेद्वायादेभ्यो रक्षयेत्‡ ॥

विष्णुः ।

बालानाथस्त्रीधनानि राजा परिपालयेत् ।

शङ्खलिखितौ ।

* सञ्चितमिति पाठान्तरम् ।

† पिशकमिति पाठान्तरम् ।

‡ रक्षेदिति पाठान्तरम् ।

रघेद्राजा बासानां धनान्यप्राप्तव्यवहाराणां श्रोत्रिय-
वीरपत्नीनां ग्रहीतृस्वामिकानि राजगामीनि भवन्ति ।
श्रोत्रियवीरपत्नीनां श्रोत्रिये वीरे प्रोषितेऽपगतौ वा तत्पत्नीनाम् ।
पुत्राधिकारे बोधायनः ।

तेषामप्राप्तव्यवहाराणां सोपचयानंगान् सुगुप्तान्* निद-
ध्यादाव्यवहारमापणात् ।

सोपचयान् सट्टविकान्, सुगुप्तान्† सुदत्तान् । आदः अभि-
विधौ, तेन सप्तदशवर्षाभ्याम् ।

कात्यायनः ।

प्रोषितस्य तु यो भागो रघेयुः सर्व एव तम् ।

बासपुत्रे मृते ऋक्यं रण्यं तत्तन्तुबन्धुभिः‡ ॥

योग्यैः§ परतस्तन्तु विमजेरन्यथागतः ।

बासपुत्रे बासः पुत्रो यस्य तस्मिन्, योग्योऽतिबासो व्यवहारा-
नभिन्नः ।

विष्णुः ।

यथाग्रहरः स पिण्डहायी ।

श्रुतिः ।

यो धनमाददीत, स तस्मै श्राद्धं कुर्यात्, पिण्डश्च

* अतिगुप्तमिति पाठान्तरम् ।

† सतिगुप्तमिति पाठान्तरम् ।

‡ रचितमन्तु बन्धुभिरिति पाठान्तरम् ।

§ योग्यैः इति पाठान्तरम् ।

६०० विवादरत्नाकरे अपुत्रधनविभागतरङ्गः ।

त्रिपुरुषं दद्यात् ॥

अथ यादवशब्देन प्रीयितैकोद्दिष्टान्युच्यन्ते इति प्रकाशकारः ।
सहस्रपतिः ।

भ्राता वा भ्रातृपुत्रो वा सपिण्डः शिष्य एव वा ।

सहपिण्डक्रियां कृत्वा कुर्यादभ्युदयं ततः ॥

पशुः ।

पुत्रः पित्रपित्तान्नामेऽपि पिण्डं दद्यात् ।

अथ विष्णुः ।

वानप्रस्थधनमाचार्यो गृह्णीयाच्छिष्यो वा ।

याज्ञवल्करः ।

वानप्रस्थयतिव्रह्मचारिणामृक्षभागिनः ।

क्रमेण धार्यसंख्यधर्मभ्रात्रेकतीर्थिनः ॥

क्रमेण प्रतिलोमक्रमेण, तेन ब्रह्मचारिणो नैष्ठिकस्य धनमाचार्यो गृह्णीयात्, यतेर्धनं संख्यधर्मोऽध्यात्मशास्त्रव्यवधारणतदर्थानुष्ठानद्वयः । वानप्रस्थधनं धर्मभ्रात्रेकतीर्थी गृह्णाति, धर्मभ्राता भ्रातृत्वेन प्रतिपन्नः, एकतीर्थी एकाग्रमी । यद्यप्येवं नात्रमानन्तरं इति वशिष्ठवचनेन विरोधः तथापि यथाकथञ्चिदनवत्वमादाय समाधेयमिदम् ।

इति विवादरत्नाकरे अपुत्रधनविभागतरङ्गः ।

* सपिण्डस्त्रिपुरुष कुर्यादिति, पिण्डत्रिपुरुष कुर्यादिति च पाठान्तरम् ।

† सीऽप्राप्तमानस इति पाठान्तरम् । प्राप्तमानसवत्त्व वानप्रस्थादिर्धनवत्त्वमासीति भावः ।

अथ संसृष्टिविभागः ।

तत्र मनुः ।

विभक्ताः सह जीवन्तो विभजेयुः पुनर्यदि ।

समस्तश्च विभागः स्याज्ज्येष्ठं तत्र न विद्यते ॥

सह जीवन्तः संसृज्यः जीवन्तः, समस्तश्च विभागो ज्येष्ठोद्वारा-
दिकं न स्यादित्यर्थः ।

तथा ।

येषां ज्येष्ठः कनिष्ठो वा हीयेतांशप्रदानतः ।

स्त्रियेतान्यतरो वापि तस्य भागो न लुप्यते ॥

संसृष्टानां भ्रातृणां मध्ये यदि कथिष्यन्न्यादिना हीयेत
स्त्रियेत वा, तदा तस्य भागो न लुप्यते ।

कस्तर्हि तं गृह्णीयादित्यत आह ।

सौदर्या विभजेरस्तं समेत्य सहिताः समम् ।

भ्रातरौ ये च संसृष्टा भगिन्यश्च सनाभयः ॥

सौदर्या भ्रातरद्वयत्वयः* । तेन भ्रातृणामेव मध्ये संसृष्टाः
सौदरत्वसंसृष्टत्वरूपोभयप्रयोजकविशेषणवन्तस्तमंशं गृह्णीयु-
रित्यर्थः । भगिन्यश्च सनाभयः, सनाभयः सौदराः ताद्या-
प्रदत्ताः, प्रदत्ताः पुनः पतिगोचमासादयन्तीति प्रकाशः ।

* संसृष्टा इति पाठान्तरम् ।

† ज्येष्ठोत्तरादिकमिति ज्येष्ठोत्तरादिकमिति च पाठान्तरम् ।

‡ इत्यर्थे इति पाठान्तरम् ।

वृहस्पतिः ।

संसृष्टौ यौ पुनः प्रीत्या तौ परस्परभागिनौ ।

तथा ।

विभक्ता आतरो ये तु समीत्यैकत्र संस्थिताः ।

पुनर्विभागकरणे ज्यैष्ठं तेषां न विद्यते ॥

कदाचिद्वा प्रसीयेत प्रत्येका कथञ्चन ।

न लुप्यते तस्य भागः सोदरस्य विधीयते ॥

या तस्य भगिनी सा तु ततोऽयं लब्धुमर्हति ।

अनपत्यस्य धर्मोऽयमभार्यापितृकस्य च ॥

संसृष्टानान्तु यः कसिद्दिवाशीर्थादिनाधिकम् ।

धर्मं प्राप्नोति तत्रास्य हंगः श्रेयाः समाग्निः ॥

विद्याशीर्थादिना असाधारणप्रयोजकरूपवदन्येन ।

नारदः ।

संसृष्टानान्तु यो भागस्तेषामेव स द्रव्यते ।

अतोऽन्यथांगभाजस्तु निर्वीजेष्वितरानियात् ॥

अतोऽन्यथा संसृष्टिनामभावे, निर्वीजेषु सन्तानरहितेषु, इतरा-

ननंगभाजोऽसंसृष्टिनो भाग इत्याहच्छेत् । प्रकाशकारसु

अतोऽन्यथा पुत्रवत्त्वेऽपि त एवांगभाजः । निर्वीजेषु सन्तान-

रहितेषु भ्रातृन् भाग इत्याहच्छेदित्वाह । पारिजाते तु

अतोऽन्यथा अनंशभाज इति पठितं, तस्य बहुग्रन्थविसंवादा-
ध्यक्तम् ।

ग्रहः ।

भातृशामप्रजाः प्रियात्वाविद्येयमियेतद् वा ।
विभजेरन्त्यं† तस्य शेषास्ते स्त्रीधनं विना ॥
भरणश्चास्य कुर्वीरन् स्त्रीणामाजीवनक्षयात्‡ ॥
रक्षन्ति शय्यां भर्तुषेदाच्छिन्दुरितरासु तत्§ ॥
या तस्य दुहिता तस्याः पित्र्यो भरणे मतः ।

स्त्रियोऽत्र वैधव्यवतादिरहिताव्यभिचारिणः । अभाय्यामिहः
कस्य चेत्यत्र भाय्याशब्दे वैधव्यवतादिसहिताव्यभिचारिणी-
परः॥ पारिजाते तु स्त्रियोऽत्र सवर्णा इत्युक्तम् । तेन तन्मते
भाय्याशब्दः पूर्वसवर्णभाय्यापर इति लक्ष्यते । इतरासु शय्या-
भरणन्तीषु । आसंस्कारादिवाहमभिव्याप्य तावन्तं भागं
हृद्यावता विवाहस्य निष्पत्तिरिति कल्पतः ।

याज्ञवल्करः ।

संस्कृष्टिनसु संस्कृष्टी सोदरस्य तु सोदरः ।

• प्रमतेति पाठान्तरम् ।

† सममिति पाठान्तरम् ।

‡ स्त्रीणामाजीवनक्षयादिति पाठान्तरम् ।

§ चेति पाठान्तरम् ।

॥ वैधव्यवतादिसहिताव्यभिचारिणीतिपर इति पाठान्तरम् ।

दद्यादपहरेद्भागं* जातस्य च मृतस्य च ॥

संसृष्टिनो मृतस्य तु धनं संसृष्टीं हरेत्† न त्वंशहरः सोदरस्य तु सोदरः । सोदरासोदरसंसर्गे सोदर एव गृह्णीयादित्यर्थः ।

इदानीं सोदरस्यासंसृष्टस्य वैमात्रेयस्य संसृष्टस्य सहावे संसृष्टिनि मृते यन्नवति तदाह ।

अन्योदर्थ्यसु संसृष्टी नान्योदर्थ्या धनं‡ हरेत् ।

असंसृष्ट्यपि चादयारसंसृष्टे नान्यमात्मनः ॥

नान्योदर्थ्या धनं§ हरेदसंसृष्टीति॥ त्रोकच्छेदः । अनेनान्वय-
व्यतिरेकतोऽन्योदर्थ्यसंसृष्टित्वं॥ धनहरणकारणमित्युक्तं** न तु
संसृष्टीति परिणामि सम्बध्यते तेन संसृष्ट्यपि धनमाददीत,
कोऽसाधित्याकाङ्क्षायामुक्तं, संसृष्टः एकशुक्रशेषितसम्भवः
सोदर इति यावत्, अनेन चासंसृष्टस्यापि धनग्रहणे सोदरत्व-
मपि हेतुरात्मनः । तेनाभयोरेव धनग्रहणहेतुमत्त्वादुभयोरपि
धनग्राहकत्वमुक्तम् । यस्तु कल्पतरौ नान्योदर्थ्यधनं हरेदिति

* दद्यादपहरेद्यमिति पाठान्तरम् ।

† अथहरोभवेदिति पाठान्तरम् ।

‡ नान्योदर्थ्यमिति पाठान्तरम् ।

§ नान्योदर्थ्यमिति पाठान्तरम् ।

॥ हरेत्संसृष्टीति पाठान्तरम् ।

॥ अन्योदर्थ्यासंसृष्टित्वमिति पाठान्तरम् ।

** नाशकारणमित्युक्तमिति पाठान्तरम् ।

पाठस्तत्रापि स एवार्थः* । अन्योदर्यस्य धनं अन्योदर्यधनं
तेन अन्योदर्यस्य संस्मृष्टिना धनमन्योदर्यः संस्मृष्टी† न हरेदि-
त्यर्थः । अन्ये तु अन्योदर्यसु संस्मृष्टी नान्योदर्यधनं‡ हरेदिति
ऋजुमेवार्थमनुमन्यन्ते§ ।

कात्यायनः ।

संस्मृष्टानान्तु संस्मृष्टाः पृथक्स्थानां पृथक्स्थिताः ।

अभावेऽंशहरा ज्ञेया निर्वीजान्योन्यभागिनः ॥

संस्मृष्टानां मृतानां संस्मृष्टा अंशहराः, पृथक्स्थानां मृतानां
पृथक्स्थिता अंशहरा ज्ञेयाः, अभावे भाव्याद्यभावे । निर्वीजा-
न्योन्यभागिन इति हन्वसमासः ।

हृदयतिः ।

विभक्तौ यः पुनः पित्रा भ्रात्रा वैकल्यं संस्थितः ।

पितृव्येनायवा प्रीत्या स तु संस्मृष्ट उच्यते ।

अनास्थायां वक्तारः, तेन पितृव्यजेनाप्यग्निना कृतविभाग-

* पाठो दृश्यते स मूलभूतवाच्यवत्त्वजित्वाचरापरिजातवत्त्वज्जलावुधेयु नान्यो-
दर्यो धनं हरेदिति पाठदर्शनान्नदनुसारिण्यात्पाठदर्शनाच्च सिद्धिमपाद इति विधायितः ।
यद्युक्तं अन्योदर्यधनं हरेदिति पाठोऽपि स एवार्थ इति पाठान्तरम् ।

† अतस्मृष्टीति पाठान्तरम् ।

‡ नान्योदर्यस्य धनमिति पाठान्तरम् ।

§ वाक्यमेवानुमन्यते इति पाठान्तरम् ।

॥ वैकल्येति पाठान्तरम् ।

एकमस्थितः संसृष्टः सर्व्वलोके परिगृहीतो नभ्यते । प्रकाशे
तु यत्नबलेन नियम एवावेत्युक्तम् ।

इति विवादरत्नाकरे संसृष्टविभागात्तरङ्गः ।

अथ विभागनिर्णयः ।

तत्र नारदः ।

विभागधर्मसन्देहे दद्यादानां विनिर्णयः ।

प्रातिभिर्भागसेव्येन पुत्रकार्य्यप्रवर्त्तनात् ॥

• भ्रातृणामविभक्तानामेको धर्मः प्रवर्त्तते ।

विभागे सति धर्मोऽयं भवेत्तेषां पुत्रक पुत्रक ॥

दानग्रहणपञ्चसङ्गच्छेषपरिपहाः ।

विभक्तानां पुत्रपत्न्याः पात्रधर्मागमक्रियाः ॥

साक्षित्वं प्रातिभाव्यश्च दानं ग्रहणमेव वा ।

विभक्ता भ्रातरः कुर्य्युर्नाविभक्ताः परम्परम् ॥

येषामेताः क्रिया लोके प्रवर्त्तन्ते सप्तदशतः ॥

• धर्मोऽसीति पाठान्तरम् ।

† पात्रधर्मागमक्रिया इति पाठान्तरम् ।

‡ विभक्तौ इति पाठान्तरम् ।

§ प्रवर्त्तनेऽथ साक्षित्वमिति पाठान्तरम् ।

विभक्तानवगच्छेयुर्लेख्यमप्यन्तरेण तान् ॥

विभागरूपो धर्मः विभागधर्मः तस्य संशये जातो न वेत्याकारे
दायादानां प्रातिभिः निर्णयः कर्त्तव्यः । भागलेख्यं विभाग-
प्रापकं लेख्यं, पृथक्कार्यप्रवर्त्तनात् पृथगावयव्यादिकार्य-
प्रवृत्तिदर्शनात् । धर्मो वैखण्डेयादिक्रियाकलापः । आगमो-
र्ध्वप्राप्तिः, व्ययस्त्यागः, अनन्यथासिद्धौ तात्पर्यम् ।

याज्ञवल्क्यः ।

विभागनिष्कृते प्रातिबन्धुसाध्यभिलेखितैः ।

विभागभावना ज्ञेया गृह्येचैव धीतकैः* ॥

धीतकैः पृथग्भूतैः यु मित्यत्र इति धात्वनुसारात् ।

तथा ।

भ्रातृणामथ दम्पत्योः पितुः पुत्रस्य चैव हि ।

प्रातिभाव्यकृष्णं साध्यमविभक्ते न तु† अतम् ॥

परस्परमिति शेषः । यद्यपि आयापत्योऽर्धविभागी न विद्यते
इत्यापस्तम्बः, तथापि यदि कुर्यात्समानाङ्गान् पत्न्याः कार्याः
समांशिका इति वचनाद्याज्ञवल्केन पत्न्या अपि॥ स्वाभिना

* अथवा अभिधाविति पाठान्तरम् ।

† गृह्येचैव धीतकैरिति पाठे च धीतकैः पृथग्भूतेरित्येवो युज्यते, धीतकैः पृथ-
ग्भूतैरिति प्रमादजनोऽर्थ इति भविष्यति युधानीर्बिन्द्यावलादिति सुधीभिर्भाष्यम् ।

‡ अविभक्तेर्नलिति पाठान्तरम् ।

§ भाष्यापत्त्योरिति पाठान्तरम् ।

॥ आयाया अपीति तस्या अपीति च पाठान्तरम् ।

सह क्वापि विभागो बोधित इति, तदभिप्रायेण दम्पतीरिति
शास्त्रवत्कारवचनं नेतव्यमित्यविरोधः ।

ब्रह्मस्यतिः ।

पृथगायव्ययधनाः कुसीदश्च परस्परम् ।

वयिक्पयश्च ये कुर्युस्ते विभक्ताः परस्परम् ॥

परस्परं साहित्यं विना अग्नौ अग्नौ नैरपेक्षेति यावत् । पृथगाय-
व्ययधना इति पृथक्पदमुत्तरत्रापि सम्बध्यते ।

इति विवादरत्नाकरे विवादनिर्णयतट्टम् ।

अथ विभक्त्युक्त्यम् ।

तत्र नारदः ।

यद्येकजाता बहवः पृथग्धर्माः पृथक्क्रियाः ।

सम्यक्कर्मगुणोपेता न चेत्कृत्येयुः सङ्गताः ॥

एकजातत्वं बहुत्वञ्चाविवक्षितम् । पृथग्धर्माः भिन्नभिन्न-
महायज्ञादियुक्ताः । पृथक्क्रियाः पृथक्कुसीदादिहृत्तिमन्तः ।

● एवमिति पाठान्तरम् ।

† चापेक्षिति पाठान्तरम् ।

‡ एवमेवैकजातत्वं विवक्षितमिति पाठान्तरम् ।

पृथक्कर्मागुणोपेताः पृथक्प्रजारक्षणकृषिशूयूषादियुक्ताः । न
चेरक्त्येषु सद्गताः न चेत्सम्भूयकारिण इत्यर्थः ।

अस्योक्तस्य फलमाह ।

स्वभागान्यदि ते दद्युर्विक्रीणीयुरथापि वा ।

क्षुर्य्युयंघेष्टं तत्सर्व्वमीयास्ते स्वधनस्य वै ॥

अत्र वाक्यान्तरपरामर्शोत्सर्व्वपदं सङ्कोचम् । सङ्कोचकानि
च दत्ताप्रदानिकप्रकरणस्य बृहत्सत्यादिबहुवाक्यानि* विभक्ता
अविभक्ता वेत्यादीनि तत्रैवानुसन्धेयानि ।

बृहत्सतिः ।

येनांशो यादृशो भुक्तस्तस्य तच्च विचालयेत् ।

स्नेच्छाकृतविभागे यः पुनरेव विसंवदेत् ।

स रात्रांशे लगे स्याद्यः प्रासनीयोऽनुबन्धकत् ॥

स्नेच्छाकृतविभागेन येनांशो यादृशो भुक्तस्तस्य स एव भागः,
न तु विचालयेदिति स्नेर्य्युयंमुक्तं स्नेच्छाकृतविभाग इत्या-
दिनानुबन्धकदित्यन्तेन ।

इति विवादवाक्ये विभक्तकृत्यतरङ्गः ।

अथ द्यूतसमाह्वयः ।

तत्र नारदः ।

अक्षयव्यसाकाद्यैर्देवनं जिज्ञाकारितम् ।

पणक्रीडा वयोभिय पदं द्यूतसमाह्वयः ॥

अक्षाः† पायकाः, अक्षयव्यसाकाद्यैः, अक्षाः॥ अक्षादिघटि-
तायतुरस्ता देवनविशेषात्मिकाः । पायमयेन चतुरादि-
साधनानां करितुरगादीनां गृहणम् । अक्षयव्यसाकाद्यैः‡
देवनं द्यूतं वयोभिय पणक्रीडा समाह्वयः । वयःशब्दः पक्षि-
वाची प्राण्यन्तरमप्युपलक्षयति ।

अथैव भनुः ।

अप्राणिभिर्यत्क्रियते तन्नोके द्यूतमुच्यते ।

प्राणिभिः क्रियते यस्तु स विज्ञेयः समाह्वयः ॥

उहस्सतिः ।

अन्योन्यं परिगृहीताः पक्षिमेवमृगादयः ।

प्रहरन्ते कृतपक्षास्तं वदन्ति समाह्वयम् ॥

भनुः ।

• अक्षयव्यसाकाद्यैरेति पाठान्तरम् ।

† अक्ष पायक, अक्षयव्यसाका, अक्षाः अक्षादिघटिता चतुरादि देवनविशेषा
विकीर्ति पाठान्तरम् ।

‡ अक्षयव्यसाका इति पाठान्तरम् ।

§ अक्षयव्यसाकाद्यैरेति पाठान्तरम् ।

द्यूतं समाह्वयश्चैव राजा राक्षसिवासयेत् ।
 राक्षान्तकरणावेती हो हेष्टीः प्रथिवीभृताम् ॥
 प्रकाशमेतत्तास्कर्यं यद्देवनसमाह्वयी ।
 तयोर्निव्यं प्रतीघाते नृपतिर्यद्ववान्भवेत् ॥
 द्यूतं समाह्वयश्चैव यः कुर्याद्यय कारयेत् ।
 तान्सर्वाङ्घ्रातयेद्राजा शूद्रांश्च द्विजसिद्धिनः ॥
 द्यूतमेतत्तुदाकले दृष्टं वै विद्वतं न महेत् ।
 तस्माद्यूतं न सेवेत हास्यार्थमपि बुद्धिमान् ॥
 प्रच्छन्नं वा प्रकाशं वा तन्निषेवेत यो नरः ।
 तस्य दण्डविकल्पः स्याद्ययेष्टं नृपतेस्तथा ॥

दण्डविकल्पो दण्डप्रकारः । ययेष्टं नृपतेर्नृपतेरिच्छानुसारेण ।
 कात्यायनः ।

द्यूतं नैव तु सेवेत क्रोधलोभविवर्द्धनम् ।
 असाधुजननं क्रूरं नराणां द्रव्यनाशनम् ॥
 भुवं द्यूताल्ललिर्यस्यादियं सर्वमुखादिव ।
 तस्माद्राजा निवर्त्तेत विषये व्यसनं हि तत् ॥
 वर्त्तेत चेन्नकाशन्तु दारावस्थिततीरणम् ।
 असम्प्रोहार्यमार्याणां कारयेत्तत्करप्रदम् ॥

दृष्टस्तिः ।

द्यूतं निषिद्धं अनुना सत्यगोचधनापहम् ।

• दोषो तावन्ति पाठान्तरम् ।

† वेरवरान्ति पाठान्तरम् ।

तत्रयत्तिंतमन्यैश्च राजभागसमन्वितम् ॥

सभिकाधिष्ठितं कार्यं तत्स्वरज्ञापकं हि तत् ॥

अस्यायमर्थः—यूतं तावद्वाचा सर्वथा निवर्त्तनीयम् । यदि
तु तत्स्वरज्ञापनाय क्रियते तदा सत्तकमेवेति ।

याज्ञवल्क्यः ।

यूतमेकमुखं कार्यं तत्स्वरज्ञानकारणात् ।

एष एव विधिर्ज्ञेयः प्राणियूतसमाह्वये ॥

एकमुखमेकराजाध्यक्षप्रधानपुरुषरूपसभिकाधिष्ठितं कार्यमि-
त्यर्थः । अस्यैव प्राणियूतसमाह्वये एष एवेत्यनेनातिदेशः ।

हृहस्पतिः ।

सभिको ग्राहकस्तस्य दद्याज्जेवेऽ नृपाय च ।

कान्वायनः ।

सभिकः कारयेद्यूतं देयं दद्यात्^१ सयं नृपे ।

दमकन्तु गतं हृदि गृह्णीयाच्च पराजये ॥

जेतुर्द्वारस्यं द्रव्यं जितं ग्राह्यं विपक्षकम्^२ ।

सद्यो वा सभिकेनैव कृतवादनसंगये^३ ॥

नारदः ।

सभिकः कारयेद्यूतं देयं दद्याच्च तत्पतः ।

१ द्रव्यमेव इति पाठान्तरम् ।

२ अपहिति पाठान्तरम् ।

३ विपक्षकमिति पाठान्तरम् ।

४ वित्तशालु न सर्वत्र इति, ईदृशवादि न सर्वत्र इति च पाठान्तरम् ।

दशकन्तु शतं हृदिस्तस्य स्याद्दूतकारिता ॥
अथवा कितवी राज्ञे दत्त्वा भागं यथोदितम् ।
प्रकाशदेवनं कुर्यादेवं दोषो न विद्यते ॥

याज्ञवल्करः ।

यत्तद्वै० श्रुतिकहृद्वेत्तु सभिकः पञ्चकं शतम् ।

गृहीयाद्भूर्त्तकितयादितराद्वयकं शतम् ॥

पञ्च पणा अधिका यस्मिन् शते० तत्पञ्चकं शतम्, इतरा-
दपरिपूर्णशतहृद्वेद्वयकं शतं गृहीयादिति मिताचरा । हला-
युधस्तु श्रुतिका शतपरिमाणा यस्य० हृदिः सऽऽ, श्रुतिकहृदिः
येन शतमेकं जितमिति यावत्, तस्मात्पञ्चकं शतं सभिको
गृहीयादितराद्वयकं शतं येन शतमेकं पराजितं तस्माद्वयकं
शतं गृहीयादित्यर्थ इत्याह ।

तथा ।

स सम्यक् पालितो दद्याद्राज्ञे भागं यथाकृतम् ।

जितमुद्गाहयेज्जिने दद्यात्सत्यवचाः घनी ॥

सभिको भूर्त्तकितवी राज्ञा रचितो राज्ञे यथाकृतं भागं दद्यात्
जितमुद्गाहयेज्जिने, सत्यवाक् घनी सन्दद्यात्सत्यवचाः इति ।

० यद्वै इति, यद्वै इति च पाठान्तरम् ।

† - याधो यस्मिन् पञ्चशते इति पाठान्तरम् ।

‡ या चेति पाठान्तरम् ।

§ इति पाठान्तरम् ।

॥ सत्यवच इति पाठान्तरम् ।

दृष्टमूलभूतयाज्ञवल्करमिताचरयोर्दृष्टं, तत्र जितं सत्यवचाय
जेने दद्यादित्यर्थः । इति फलतो न विशेषः ॥

नारदः ।

द्विरभ्यस्ताः पतस्यचा ग्वहे^१ यस्याचदेविनः ।

जयन्तस्यापरस्याहुः कितवस्य पराजयम् ॥

कात्यायनः ।

एकरूपा द्विरूपा वा द्यूते यस्याचदेविनः ।

दृश्यते^२ च जयस्तस्य यस्मिन्वचा व्यवस्थिता ॥

बृहस्पतिः ।

इन्द्रयुहे तु यः कचिद्वसादमवाप्नुयात् ।

तत्स्वामिना पणो देयो यस्तत्र परिकल्पितः ॥

इन्द्रयुहे मल्लमेपादिइन्द्रयुहे, अवसादं पराजयम् ।

नारदः ।

अशुद्धः कितवो नान्यदाययेद्युतमण्डलम् ।

प्रतिहन्यान् कितवं द्वापयन्तं भूमिच्छतः^३ ॥

अशुद्धोऽगोधितहारितधनः^४, स्वं स्वलभ्यमर्थमित्यर्थः ।

याज्ञवल्करः ।

* द्विरीच इति पाठान्तरम् ।

१ ग्वहे इति चहे इति च पाठान्तरम् ।

२ दृश्यते इति पाठान्तरम् ।

३ सनिष्टन इति पाठान्तरम् ।

४ अगोधितो हारितधन इति पाठान्तरम् ।

प्राप्ते नृपतिभागे तु प्रसिद्धे द्यूतमण्डले* ।

जितं ससभिके स्थाने दापयेदन्यथा न तु ।

नारदः ।

अनिर्दिष्टन्तु यो राज्ञा द्यूतं कुर्वीत मानवः ।

परिहासकृतं यच्च यथाप्यविदितं नृपे ॥

न स तं प्राप्नुयात्काममयवा नाशमाप्तयोः ।

अथवेति समुच्चये ।

न स तं प्राप्नुयात्कामं विनयश्चैव सोऽर्हति ।

तेन परिहासकृते अविदितकृते च सभिकोऽपि तं कामं तयोः

पार्श्वे नाप्नुयात्, तत्तयोरिति पाठे तु तत्सलभ्यमित्यर्थः† ।

तथा ।

भक्ष्यभोग्यान्नपानानि स्त्रयान्यन्यानि कानिचित् ।

प्रीत्या तु सकृदाजीवेत्प्रसङ्गन्तु विवर्जयेत् ॥

आजीवेदुपजीवेत् । तेन सभिको भक्ष्यभोग्यादीनि स्त्रयानि

क्षितवपार्श्वे गृह्णीयाच्च तु बहूनि प्रीत्यापीत्यर्थः ।

कात्यायनः ।

प्रसङ्ग दापयेद्द्वयं तस्मिन्स्थाने न चान्यथा ।

जितं वै सभिकस्तच्च सभिकप्रत्ययान्त्रिकया ॥

तच्च स्थाने ऋष्यन्तरीक्षः‡ धूर्तमण्डले तेन तस्मिन्स्थाने जितं

* तदपिद्धे धूर्तमण्डले इति पाठान्तरम् ।

† सलभ्यमित्यर्थ इति पाठान्तरम् ।

‡ रुचन्तरीक्षेति पाठान्तरम् ।

यदि, तदा सभिको द्दापयेत् । यतस्तत्र स्थाने सभिकप्रत्ययो
देवनक्रियाविश्वोसहेतुः ।

तथा ।

अनभिघ्नो जितोभोच्योऽभिघ्नो वापि जितो रहः ।

सर्वस्वेऽपि जितेऽभिघ्नं न सर्वस्वं प्रदापयेत् ॥

बृहस्पतिः ।

रहोजितोऽनभिघ्नश्च कूटाक्षैः कपटेन वा ।

भोच्योऽभिघ्नोऽपि सर्वस्वं जितं सर्वं न द्दापयेत् ॥

नारदः ।

कूटाक्षदेविनः पापान्निर्हरेद्युतमण्डलात् ।

कण्ठेऽक्षमासामासज्य स ह्येषा विनयः स्मृतः ॥

बृहस्पतिः ।

कूटाक्षदेविनः पापा राजभागहराश्च ये ।

गणनावशकाश्चैव दण्डगस्त्रे कितवाः स्मृताः ॥

गणनावशकाः गणनायां वशकाः असम्यग्गणनाकारिणः
इत्यर्थः ।

तथा ।

ग्लहः† प्रकाशः कर्त्तव्यो निर्वास्याः कूटदेविनः ।

यान्नवस्करः ।

* अशालाशालाकारिण इति पाठान्तरम् ।

† ग्लह इति पाठान्तरम् ।

राज्ञा सचिद्धं निर्वासाः कूटाक्षोपधिदेविनः८ ।

कूटाक्षा अक्षाभासाः, उपधिर्वचनहेतुर्मणिमन्त्रादिविद्धं नार-
दीकृतमेव ज्ञेयम् ।

विष्णुः ।

द्यूते कूटाक्षदेविनां९ करच्छेद उपधिदेविनां सन्दंश-
च्छेदः ।

सन्दंशोऽङ्गुष्ठतर्जनी ।

नारदः ।

कितवेष्ववतिष्ठेरन्ः१० कितवाः संशयं प्रति ।

त एव तत्र द्रष्टारस्तत्र चैते तु साक्षिणः ॥

ब्रह्मसृष्टिः ।

स एव साक्षी सन्दिग्धी सम्भ्रैद्यान्वैस्तिभिर्वृतः ।

कात्यायनः ।

वियद्दे च जये साभि करणे कूटदेविनाम् ।

प्रमाणं सभिकस्तत्र शपिः स्यात्११ सभिको यदि ॥

स्नेच्छाप्रपाकधूर्त्तानां कितवानां तपस्विनाम् ।

तत्कृताधारभेत्तृणां निश्चये न तु राजनिष्ठा ॥

८ जीविन इति पाठान्तरम् ।

९ जीविनामिति पाठान्तरम् ।

१० कितवा अवतिष्ठेरविति पाठान्तरम् ।

११ शपिदिति पाठान्तरम् ।

१२ वियमाने इति शेषः ।

वृहस्पतिः ।

उभयोरपि सन्दिग्धौ कितवासु परीक्षका ।
यदा विदेषिणस्तौ तु तदा राजा विचारयेत् ॥
एवं वादिकृतान्वादान् प्रपश्येन्नृत्यहं नृपः ।
नृपाययास्तथा चान्ये विद्वद्भिर्नाद्वयैः सह ॥

मनुः ।

धनेन विधिना राजा मिथो विवदतां नृणाम् ।
साक्षिप्रत्ययसिद्धानि कार्याणि श्रमतां नयेत् ॥
उदितो विस्तरेणायं मिथो विवदमानयोः ।
अष्टादशसु भागेषु व्यवहारविनिर्णयः ॥
एव कार्याणि सर्वाणि कुर्वन् सम्यक्प्रहीपतिः ।
देशानलब्धोऽपि तत्त्वज्ञः परिपालयेत् ॥

इति विवादरत्नाकरे श्रुतश्रमावधत्तरणम् ।

अथ क्रियाभेदः ।

तत्र वृहस्पतिः ।

विवादोऽष्टादशोपेतः पूर्वोत्तरविशेषितः* ।
व्याख्यातस्वधुना सम्यक्क्रियाभेदाश्विबोधतः ॥

साधारणपरसत्त्वोपलक्षणफलेनोत्पत्तिप्रतिबन्धात्* । व्यवहारोऽप्येवमेव ।

यत्र तूत्तर आधिर्न्यासं दत्त्वा कृतो विक्रयो वा मूल्यं गृहीत्वा कृतः, पूर्वा तु न तथा, तत्रोत्तराधिविक्रयो बलवत्तादित्याह† हृदयसतिः ।

उत्तरोत्तरबन्धेन प्राग्बन्धः‡ मिथितो भवेत् ।

यः पश्चिमः क्रियाकारः स पूर्वोद्भववत्तरः ॥

न्यासं कृत्वा ततश्चार्थं गृहीत्वाधिं करोति यः§ ।

विक्रयं वा क्रिया तत्र पश्चिमा बलवत्तरा ॥

उत्तरोत्तरबन्धेनेत्यत्र बन्धग्रन्थस्य क्रयेऽपि तात्पर्यमप्ये तस्याः प्युपसंहारात्तदेतत्कर्त्तव्यं दिनव्यवधाने ।

यत्र त्वेकस्मिन्नेव दिवसे कदाचित्कार्यं तथा एकस्यैव वस्तुनः कचिदाधिं कचिद्विक्रयं कचिद्दानं कुर्यात्तदा किं भवतीत्याकाङ्क्षासुद्दिश्य निर्णयं कुरुते हृदयसतिरेव ।

कृतश्चेदेकदिवसे विक्रयाधिप्रतिपक्षम् ।

त्रयाणामपि सन्देहे कथं तत्र विचारणा ॥

वीक्ष्येव हि प्रमाणानि विभजेरन् यथांगतः ।

* स्वलोपलक्षणफलसेनोत्पत्तिप्रतिबन्धादिति पाठान्तरम् ।

† विहायित्वाहेति पाठान्तरम् ।

‡ बन्धक इति बन्धन इति च पाठान्तरम् ।

§ न्यासं कृत्वा परचाधिं कृत्वा चाधिं करोति य इति पाठान्तरम् ।

॥ भजेरन्ते इति पाठान्तरम् ।

उभौ चार्थानुरूपेण त्रिभागेण प्रतिग्रहः ॥

श्रीष्टेव प्रमाणानीति, तत्तत्क्रियाकर्तारो यथासम्भवं तत्त-
हसु विभजेरन् । तत्रापि विशेषमाह उभौ चेत्यादिना, तेन
द्वितीयभागं प्रतिग्रहीता गृह्णीयात्, भागद्वये च एकमाधाता
एकं विक्रेता, हस्तायुधसु आधेरवलवत्वेनाधिग्रहीतुर्न्यूनं भाग-
माहक ।

इति विशादरत्नाकरे क्रियाभेदतरङ्गः ।

अथ प्रकीर्णकम् ।

तत्र दृष्टव्यमिति ।

एष पादिकृतः प्रोक्तो व्यवहारः समासतः ।

नृपाश्रय प्रवक्ष्यामि व्यवहारं प्रकीर्णकम् ॥

नारदः ।

प्रकीर्णकः पुनर्व्रिंशो व्यवहारी नृपाश्रयः ।

राज्ञामाज्ञाप्रतीधातस्तत्कार्यकरणकथा ।

पुरप्रधानसन्धेदः प्रकृतीनां तथैव च ।

पापण्डिनैगमयेणिगणधर्माविपर्ययाः ॥

पितृपुत्रविवादस्य प्रायश्चित्तव्यतिक्रमः ।

प्रतिग्रहपिलोपय सोप आश्रयमिषामपि ॥

वर्णसङ्हरदोषश्च तद्वृत्तिनियमस्तथा ।

न दृष्ट यच्च पूर्वेषु सर्व्वं तत्स्यात्प्रकीर्णकम् ॥

पुरशब्दश्च पुरवासिलोकपरः । नैग्रमा बणिजः, येण्यः
अन्यदेशपण्योपजीविनो बणिजः, तद्वृत्तिनियमस्तेषां वर्णानां
वृत्तिनियमः,* पूर्व्वेषु विवादपदेषु यत्किञ्चिद्विधेयं निषेध्यञ्च
पूर्व्वं नोक्तं, तत्प्रतिपादनाय प्रकीर्णकमारभ्यते ।

कात्यायनः ।

पूर्व्वोक्तादुक्तशेषं स्यादधिकारश्रुतञ्च यत् ।

आहृत्य परतन्त्रार्थनिबद्धमसमञ्जसम् ॥

दृष्टान्तत्वेन शास्त्रान्तो पुनरुक्तक्रियास्थितम् ॥

अनेन विधिना यच्च वाक्यं तत्स्यात्प्रकीर्णकम् ॥

राजधर्मास्त्रधर्माश्च सन्दिग्धानाश्च भाषणम् ।

पूर्व्वोक्तादुक्तशेषश्च सर्व्वं तत्स्यात्प्रकीर्णकम् ॥

सद्भागकरसूक्तश्च गर्त्ते देयं तथैव च ॥

सप्राप्तचौरभेदी च ॥ परदाराभिमर्दनम् ॥

* पुरशब्द इति पाठान्तरम् ।

† प्रवृत्तिनियम इति पाठान्तरम् ।

‡ तन्तु तन्त्रार्थनिबद्धमसमञ्जसमिति परतन्त्राह निबद्धमसमञ्जसमिति च पाठान्तरम् ।

§ पुनरुक्तक्रियास्थितमिति पाठान्तरम् ।

॥ पुनरुक्तान्तरम् च पितृदेयं तथैव चेति पाठान्तरम् ।

॥ संप्राप्तचौरभेदीति पाठोपपन्नः ।

•• परदाराभिमर्दन इति पाठान्तरम् ।

गोत्राद्यानिधांसा च शस्यव्याघातकतथा ।
 एतान्दशापराधांस्तु नृपतिः स्वयमन्विषेत् ॥
 निष्कृतीनामकरणमाज्ञासेधव्यतिक्रमः ।
 वर्णाश्रमविलोपश्च वर्णसङ्हरलोपनम् ॥
 निधितिष्णेलवित्तञ्च† दरिद्रस्य धनागमः ।
 एतांशरैः सुविहितान्स्वयं राजा निवारयेत् ॥
 अनायातानि कार्याणि क्रियावादांश्च वादिनाम् ।
 प्रकृतीनां प्रकोपश्च सहेतय परस्परम् ॥
 अशास्त्रविहितं यच्च प्रजायां सम्भवति ।
 उपायैः सामभेदाद्यैरेतानि शमयेद्वृथः ॥

याज्ञवल्क्यः ।

कुलानि जातीः त्रेणीय गणान्ज्ञानपदानपि ।
 स्वधर्माक्षलितायाजा विनीय स्थापयेत्पथि ॥

कुलानि ब्राह्मणादीनां, जातिर्मुर्खाभिविक्ताया । गणास्ताम्बू-
 लिकादीनां, ज्ञानपदाः कारकादयः‡ । विनीय यथापराधं
 दण्डयित्वा ।

नारदः ।

राजा त्ववहितः सर्वानाश्रयमान् परिपालयेत् ।

* निष्कृतेति पाठान्तरम् ।

† निष्कृतज्ञानमेति पाठान्तरम् ।

‡ कारकादय इति पाठान्तरम् ।

उपायैः शास्त्रविहितैश्चतुर्भिः प्रकृतीस्तथा ॥
 यो यो वर्णोऽवहीयेतः यद्योद्वेकमनुव्रजेत् ॥
 तं तं दृष्ट्वा स्वतो मार्गाभ्युतं स्थापयेत्प्रथि ॥

यथि स्वमार्गे ।

वर्णाश्रमाणां संख्यानमानुपूर्वगानुपूर्वशः ।
 तेषां हेतुरवस्थाने राजा स्वप्रस्थितोऽङ्गं यदि ॥
 राजमूलमिदं राष्ट्रं ब्रह्मचरपुरोगमम् ।
 स्थिते राजनि तदर्थे दुराचाराच्च कुर्वतेऽङ्गं ॥

देवीपुराणे ।

वेश्यादिभवने यस्य राष्ट्रे भुञ्जीत संयमी ।
 ब्रह्मचारी व्रती यच्च वेश्यादिदृश्यस्तीक्ष्णतम् ॥
 अन्न भुञ्जीत वै तच्च जायते लोकसंक्षयः ।
 मद्याद्यैर्गर्हितैर्यत्र सद्वरयैव योगिनाम् ॥
 नृपराष्ट्रभयं तच्च कारणस्यान्यथागमः ॥
 कामायवस्तभूयिष्ठो यतिवेशो यतिव्रतम् ।
 सङ्गं वेश्यादिभिः कुर्यात्तदा लोकभयं भवेत् ॥
 तस्माद्राजा समाचारं धर्माधर्मं व्यवस्थितः ।
 सिद्धान्तवेदशास्त्राणां पालनाय नियोजयेत् ॥

* विहीयेतेति पाठाक्षरम् ।

† सुप्रस्थित इति पाठाक्षरम् ।

‡ उपचारादिति पाठाक्षरम् । कुर्वते इत्याप्यम् ।

§ सद्वर शिवयोगिनामिति पाठाक्षरम् ।

मनुः ।

यथापि धर्मसमवायच्युतो धर्मजीवनः ।
 दृष्टेनैव समाप्नोयेत्स्वकादधर्मादि विच्युतम्* ॥
 दाणिक्यं कारयेद्दैष्ट्यं कुसीदं कृषिमेव च ।
 पशूनां रक्षणञ्चैव शुद्धं दास्यं द्विजश्वनाम्† ॥
 वैश्वशूद्री प्रयत्नेन स्वानि कर्माणि कारयेत् ।
 तौ हि च्युतो स्वकर्मैव; धोमयेतामिदं जगत् ॥

समयः शास्त्राणां मर्यादा ‡ धर्मजीवनो ब्राह्मणादिः । आग्ने-
 पेहृत्पीडयेदिति यावत् ।

यमः ।

यत्किञ्चित्कुरुते राजा शुभं वा यदि वाशुभम् ।
 भृत्यास्तदनुकुर्वन्ति नर्तकी नर्तनं यथा ॥
 तस्मात्पौराणिकान्धर्माग्निपुत्रैर्मन्त्रिभिः सह ।
 प्रश्रित्यामृपतिः सम्यग्ब्रह्मघनविष्ठस्ये ॥

गौतमः ।

द्वौ लोके धृतव्रतौ राजा ब्राह्मणश्च बहुद्युतः । तयो-
 यतुर्विधस्य मनुष्यस्य चलनयतनसर्पिणामायत्तः‡ जीवनं
 प्रसूतिरक्षणमसद्वरो धर्मः ।

* स्वकादधर्मादिविच्युतमिति पाठाक्षरम् ।

† पशूनां रक्षणं शुद्धं दास्यञ्चैव द्विजश्वनादिति पाठाक्षरम् ।

‡ शास्त्रमर्यादिति पाठाक्षरम् ।

§ चलनयतनसर्पिणामायत्तमिति पाठाक्षरम् ।

क्षी राजमह्युतब्राह्मणी धृतव्रतौ परेयां धर्मरक्षणव्रतसङ्ख्यौ,
चतुर्विधस्य ब्राह्मणादिभेदवतः, चलनाः सङ्हरजातयः, पतनाः
पक्षिजातयः, सर्पिणः* कीटजातयः ।

वगिष्ठः ।

अथो वर्षा ब्राह्मणस्य निदेशे वर्त्तेरन् ब्राह्मणो धर्मान्
प्रब्रूयाद्राजा चानुश्रियात् ।

वर्षप्रवृत्तमुपनयनादपि प्राद्विदेशवर्त्तित्वप्राप्त्यर्थम् । निदेश-
प्राप्ता ।

हारीतः ।

निप्रहृतप्रवृत्तपालनेषु च पर्यक्तव्येषामुक्त्यादिनां†
परदारपरद्रव्यापहारिणां राजा शास्ता भवत्येवं
ह्यह गुरुरात्मवत्तां राजा शास्ता दुरात्मनाम् । अथ
प्रवृत्तप्राप्तानां‡ शास्ता धैर्यव्रततो यमः । गुरुभिर्येन
शास्यन्ते राजा वा गूढकिल्बिषाः । ते नरा यमदण्डेन
शास्ता यात्यधर्मा गतिम् ॥

पर्यक्तधानमिति शेषः, मर्यादाभेदेनस्यैव परद्रव्याद्यपहरण-
प्रपञ्चः । आत्मवान् कृतान्यायाचरणे सानुमयः, गुरुरथ प्रति-
काराधिकृतः§ ।

* समर्पका इति पाठाक्षरम् ।

† मर्यादाभेदिनामिति पाठाक्षरम् ।

‡ प्रवृत्तप्राप्तानामिति पाठाक्षरम् ।

§ दण्डकारकोऽधिकृत इति पाठाक्षरम् ।

तस्यः ।

भास्त्रैरधिकृतानामिन्द्रियदीर्घत्वेऽविप्रतिपन्नानां शास्त्रा-
निर्द्देशमादियेष्वथाकर्म्म यथोक्तं तस्य चेच्छास्त्रमति-
वर्त्तेरप्राजानं गमयेद्राजपुरोहितं धर्मार्थकुशलं सु-
ब्राह्मणं नियुक्त्वा हलविशेषेण परदास्यवर्जं नियमैरुप-
सात्वयेत्* । इतरथा वर्षानामाग्राश्रवियोगात्कम-
वेष्ट्य तेषां कर्म्माणि राजा दण्डं प्रणयेत् । शास्त्रा समा-
वर्त्तनाप्रागाचार्यः, लङ्घे पिता पुत्रस्य, यस्य तु शुश्रूषां
करोति स शास्त्रा ।

ग्रं प्रायश्चित्तं, यथाकर्म्म कर्म्मानुरूपं, महत्यपराधे महान्त-
'चासम् । शास्त्रं शासनीपायभूतं वचनम् । स पुरोहितं
प्रणं नियुक्त्वा निर्द्देशं कारयेत् ।

अथदत्तः ।

आत्मापराधं देयस्य कालं बलमपि वा ।

ययः कर्म्म च विनश्यद् दण्डं दण्डेषु कल्पयेत् ॥

तुः ।

अनुबन्धं परित्राय कालदेयी च तत्त्वतः ।

सारापराधी चासौक्य दण्डं दण्डेषु पातयेत् ॥

* इन्द्रियदीर्घत्वादिति पाठाग्रम् ।

† उपपत्तिर्भवेदिति उपपत्तिर्भवेदिति च पाठाग्रम् ।

‡ परित्रयेति पाठाग्रम् ।

सारपदं शक्तिपरम् । अनुबन्धो मन्दक्रियावृत्तिः ।
विष्णुः ।

द्वितीयेऽपराधे न कस्यचित्त्वमेत ।

मनुः ।

पिताचार्यः सुहृन्माता भार्या पुत्रः पुरोहितः ।

नादण्ड्यो नाम राज्ञोऽस्ति यः स्वधर्मं न तिष्ठति ॥

याज्ञवल्क्यः ।

ऋत्विक्पुरोहितामात्यपुत्रसम्वन्धिवात्यवाः ।

धर्माद्विचलिता दण्ड्या निर्वास्या राजद्विसकाः ॥

मञ्जुलिखितौ ।

अदण्ड्यौ मातापितरौ स्नातकपुरोहितौ परिव्राजक-
वानप्रस्थौ जन्मकर्मश्रुतशीलशोचाचारवन्तश्च एते द्वि-
धर्मप्रतिकराः[†] राज्ञः स्त्रीबालहृदास्तपस्त्रिनस्त्रीभ्यः
क्रोधं नियच्छेत् ।

जन्म शुद्धकुलता, कर्म अग्निहोत्रादि, श्रुतं वेदवेदाङ्गगोचरं
ज्ञानम्, शौचं बाह्यमाभ्यन्तरश्च, एतद्युक्ता एतेऽप्यदण्ड्याः ।
यतस्ते राज्ञो धर्मप्रतिकराः यद्भाग्यरूपधर्मार्जनेनोपकुर्वन्ति ।
स्त्रीबालहृदा इत्यनेन स्वरादीनामप्यबालानामदण्ड्यत्वमुक्तम् ।

कात्यायनः

आचार्यस्य पितुर्मातुर्बान्धवानां तथैव च ।

* शक्तिमात्रपरमिति पाठान्तरम् ।

† धर्मपरीक्षा इति पाठान्तरम् ।

एतेषामपराधे तु दण्डेनैव विधीयते ।

एवञ्चान् पित्रादीनां यदण्ड्यत्वाभिधानं तद्वाग्दण्डमात्र-
मात्रित्य, यच्चादण्ड्यत्वाभिधानं तदर्थशरीरदण्डाभावाभिप्राय-
मित्यविरोधः॥ ।

तथाच वृद्धस्पतिः ।

गुरुन् पुरोहितान् पूज्यान् वाग्दण्डेनैव दण्डयेत् ।

विवादिनोनरांश्चात्यान्दोषिणोऽर्थेन दण्डयेत् ॥

महापराधयुक्तांश्च* वधदण्डेन यासयेत् ।

कात्यायनः ।

मित्रादिषु प्रयुञ्जीत वाग्दण्डं धिक् तपस्विनि ।

यथोक्तं तस्य तत्कुर्यादनुक्तं साधु कल्पितम् ।

वृद्धस्पतिः ।

वाग्धिग्दण्डं वधश्चैव चतुर्धा कल्पितं दमम् ।

पुरपं दोषविभवं ज्ञात्वा सम्परिकल्पयेत् ॥

स्वल्पेऽपराधे वाग्दण्डं धिग्दण्डं पूर्वसाहसे ।

मध्ये † रीधनः‡ दण्डं§ राजद्रोहे च बन्धनम् ॥

निर्व्यासनं विरोधेऽपि कार्यभाक्कहितैषिणा ।

थोज्याः समस्ताश्चैकस्य महापातककारिणः ॥

* तदर्थशरीरदण्डाभिप्रायमिति पाठान्तरम् ।

† महापराधे युक्तामिति पाठान्तरम् ।

‡ सेधनमिति पाठान्तरम् ।

§ मध्ये मवेहनदण्डमिति पाठान्तरम् ।

मनुः ।

वाग्दण्डं प्रथमं कुर्याद्विग्दण्डं तदनन्तरम् ।
 द्वितीयं धनदण्डञ्च तृतीयं वधदण्डमतः परम् ॥
 वधेनापि यदा त्वेनं निग्रहीतुं न शक्नुयात् ।
 तदैव* सर्वमेवैतत्प्रयुञ्जीत चतुष्टयम् ।

वाग्दण्डो न त्वयेदं सम्यक्कृतमित्यादि । विग्दण्डो धिक्
 त्वां पापीयांसमकार्ष्यकारिणमित्यादि । वधेनापीति ताडने-
 नापीत्यर्थः ।

वृहस्पतिः ।

वाग्दण्डेव विग्दण्डो विप्रायत्तावुभौ स्मृतौ ।
 अर्थदण्डवधावुभौ राजायत्तावुभावपि ॥

विप्रायत्तो प्राहूविमाकायत्तो ।

मनुः ।

अधार्मिकं विभिर्न्यायैर्निग्रहीत प्रयत्नतः ।
 निरोधनेन बन्धेन विविधेन वधेन च ॥
 बन्धनानि च सर्वाणि वामाङ्गे विनिवेशयेत् ।
 दुःखिता यत्र दृष्टेरन्विताः पापकारिणः ॥
 दम स्यान्नानि दण्डस्य मनुः स्वायम्भुवोऽग्रधीत् ।
 त्रिषु वर्णेषु यानि स्युरक्षती माध्वनी यजेत् ॥
 उपस्यमुदरं लिङ्गा हस्तौ पादौ च पञ्चमम् ।

* वधदण्डकथनरिति पाठान्तरम् ।

† तदैवेति पाठान्तरम् ।

जुनीसा च कर्णौ च धनं देहमाद्यैव च ॥

प्रकरणतयोरं, न्यायैर्नियामकैः । निरोधनं बन्ध-
। धारणम्, बन्धो निगडादिभिरस्वातन्त्र्यापादानं,
घघेन ताडनादिरूपेण, बन्धनानि बन्धगृहाणि
। स्यान्मयश्चैव विषयोपलक्षकः । अक्षतः शरीरपीडा-

तः ।

हस्ताङ्गुलिद्वयनयनं जिह्वाकर्णौ च नासिका ।
प्रीवापादाहंसन्दंशसललाटोष्ठगुदं कटिः ॥
स्यान्मोक्षतानि दण्डस्य निर्दिष्टानि चतुर्दश ।
सललाटादौ ब्राह्मणस्य नाम्योऽ† दण्डो विधीयते ॥
तानानि वदती मनोरधिकस्यानश्वच्छेदे न तात्पर्यम् ।

सर्व्वेषामेव वर्णानामन्योन्यस्यापराधिनाम् ।
शरीरं धनसंयुक्तं धर्म्यो दण्डं प्रकल्पयेत् ॥
जगत्सर्व्वमिदं हन्याद्ब्राह्मणस्य न तत्समम् ।
तस्मात्तस्य तर्ध राजा मनसापि न चिन्तयेत् ॥
अवध्यान् ब्राह्मणानाहुः सर्व्वेषामेव विधिः ।

रीतः ।

न त्वङ्गच्छेदं विप्रस्य प्रवदन्ति मनीषिणः ।

† शरीरमेदाभिदण्डस्य इति शरीरचोकाभिदण्डस्य इति च पाठान्तरम् ।

† नाम्य इति पाठान्तरम् ।

तपसा चेष्टया चैव ब्राह्मणः पूयते सदा ॥

मनुः ।

न जातु ब्राह्मणं हन्यात्सर्वपापेष्वपि स्थितम्* ।

राष्ट्रादेनं वद्विः कुर्यात्समप्रधनमक्षतम् ॥

न ब्राह्मणवधाद्भूयानधर्मो भुवि विद्यते ।

तस्मादस्य वधं राजा मनसापि न चिन्तयेत् ॥

बृहस्पतेर्ब्राह्मणे सप्ताष्टाङ्गभिधानं मनोय तस्यैव निर्व्वसना-
भिधानञ्च विकल्पेन समाधेयम् ।

शौतमः ।

स एव बहुश्रुतो भवति वेदवेदाङ्गविद्याविद्याकोवाक्ये-
तिहासपुराणेषु कुशल†स्तदपेक्षस्तद्वृत्तिवत्वारिंशत्-
संस्कारैः संस्कृतस्त्रिषु कर्मस्त्रभिरतः षट्सु समयाचारे-
ष्वभिविनीतः षड्भिः परिहार्यैः राज्ञावध्ययादण्डा-
द्यावद्विः कार्य्यसापरिवाद्यद्यापरिहार्य्येति ।

वाकोवाक्यमुक्तिप्रत्युक्तिमहाक्यं‡ तदपेक्षस्तद्विरोध्याचारगूढः§
तद्वृत्तिः विरोधिष्यापाराशीलः, चत्वारिंशत्संस्काराः—गर्भाधानं ।

* सर्वपापेष्वपि विधिरिति सर्वपापेष्वपि स्थितमिति च पाठान्तरम् ।

† वाकोवाक्येतिहासपुराणे कुशल इति वाकोवाक्येतिहासपुराणे कुशल इति च पाठान्तरम् ।

‡ वाकोवाक्यं वाक्यमुक्तिप्रत्युक्तिमहाक्यमिति छत्तिप्रत्युक्तिषु दशात्ममिति च पाठान्तरम् ।

§ तद्विरोध्यापाराश्व इति पाठान्तरम् ।

पुंसवनं २ सीमन्तोन्नयनं ३ जातकर्म ४ नामकरणं ५ अन्न-
प्राशनं ६ चौहं ७ उपनयनवर्त ८ चत्वारि वेदव्रतानि १२
सहधर्मचारिणीसंयोगः १३ पश्चानां यज्ञानामनुष्ठानमेतदेव
पिढमनुष्यभूतब्राह्मणानाम् १४ एतेषाञ्चाष्टकाः १७ मार्ज्य-
याहम् १८ यावत्प्रायश्चित्तायणीचैत्रायणीति पाकयज्ञसंस्थाः
२२ अग्न्याधेयं २३ अग्निहोत्रं २४ दर्शपौर्णमासी २५ चातु-
र्मास्यानि २६ आप्रायणेष्टिः २७ ऊदपशुबन्धः २८ सौत्रामणीति
सप्ताहयज्ञसंस्थाः* २९ अग्निष्टोमः ३० अग्निष्टोमोक्तपौष्टधी
३१ वाजपेयः ३२ अतिरात्रः ३३ आशोर्याम इति सप्तसंस्थाः
४० चत्वारिंशत्संस्कारा इति गौतमवाक्ये द्रष्टव्याः† ॥ ब्रह्मचारि-
काण्डे । त्रिषु दानाध्ययनयागेषु । षट्सु यज्ञाध्ययनदान-
याजनाध्यापनप्रतिग्रहेषु । षड्भिर्वधादिभिः परिहार्यो
वधाद्यर्होऽपि न वधादिना शास्यः । एतच्च प्रमादकृतपात-
कादिविषयमिति पारिजातः ।

तथा ।

राजा सर्वस्येष्टे ब्राह्मणवर्जम् ।

वशिष्ठः ।

ब्राह्मणो वेदमाद्यं करोति, ब्राह्मण आपद् उदरति,
तस्माद्ब्राह्मणोऽनाद्यः सोमो राजा भवतीति ह प्रेत्य

* चूडाकरणमिति पाठान्तरम् ।

† सप्तविंश संस्था इति सप्ताहयज्ञसंस्था इति च पाठान्तरम् ।

‡ गौतमोक्तं द्रष्टव्यमिति पाठान्तरम् ।

चाभ्युदयिकमितीह विज्ञायते ।

आपद उहरति आपदी भोग्ध्यात्* । तदुक्तं भोग्ध्यात्† सर्वापदां
निष्ठेति । अनाद्यः अनादिः कचिन्नाथ इति पाठः तत्राप्यु-
परिवर्त्तित्यर्थः ।

शङ्खलिखितौ ।

सर्वत्र त्रयाणां वर्णानां धनहारकारावधवन्धाः क्रियासु
चोपरोधो महत्स्वपि पातकेषु विवासोऽङ्ककरणं ब्राह्म-
णस्य प्रायश्चित्तानि वा शोधनमपीष्यो हि ब्राह्मणः ।

धनहारो दण्डः, कारा बन्धनगृहम्, उपरोधो धारणम् ।
प्रायश्चित्तपक्षे अङ्काकरणता अपीक्षता च‡ ।

ब्रह्मसतिः ।

महापातकयुक्तोऽपि न विप्रो बधमर्हति ।

निर्व्वासनाह्नौ भौण्ड्य तस्य कुर्यात्पराधिपः ॥

अनु ।

ब्रह्महा च सुरापय तस्मिन् शुकृतल्पगः ।

एते सर्वे पृथग्ज्ञेया महापातकिनो नराः ।

चतुर्णामपि चैतेषां प्रायश्चित्तमकुर्व्वताम् ।

शरीरधनसमुक्तं‡ धर्म्य दण्ड प्रकल्पयेत् ॥

* भोग्ध्यादिति पाठान्तरम् ।

† भौण्ड्यमिति पाठान्तरम् ।

‡ अङ्काकरणोपपत्तिरिति पाठान्तरम् ।

§ शरीरं धनसमुक्तमिति पाठान्तरम् ।

गुरुतले भगः कार्यं सुरापाने सुरार्धजः ।
 स्तेये तु गृहपदं कार्यं ब्रह्महृष्टगिराः पुमान् ॥
 असंभोज्या असंयाज्या असपाठ्याविवाहिनः ।
 चरेयुः पृथिवीं सर्वां दाप्यास्तूतमसाहसम् ॥
 ज्ञातिसम्बन्धिभिस्त्वेते त्यक्तव्याः कृतलक्षणाः ।
 निर्दया निर्ममस्कारास्तन्मनोरगुयासनम् ॥
 प्राययित्तन्तु कुर्वाणाः पूर्वं वर्षा ययोदितम् ।
 नादृश राजा सलाटेऽपु दाप्यास्तूतमसाहसम् ॥
 आगःसु ब्राह्मणस्यैव कार्यो मध्यमसाहसः ।
 विवाहो वा भवेद्वाद्वास्तव्यः सपरिच्छदः ॥
 इतरे कृतवन्तस्तु पापान्येतानि धर्मेतः ।
 सर्व्वस्वहानिमर्हन्ति कामतस्तु प्रवासनम् ॥

तत्करोऽत्र सुवर्णस्तेयी, पुणक् प्रत्येकम् । गुरुतल्यगः इत्यादौ
 सर्व्वत्र सलाटे इत्यध्याहार्यम् । असंभोज्यासौर्मिलित्वा
 भोगगोष्ठीः न कार्येत्यर्थः । असम्पाठ्या अध्यापनानर्हाः, ॥
 असंयाज्याः याजनानर्हाः, अविवाहिनः विवाहानधिकारिणः,
 ज्ञातयः पितृसम्बन्धिनः, सम्बन्धिनो मातृसम्बन्धाः, कृत-
 लक्षणाः कृताद्याः, निर्दया व्याधियोगेऽपि सहिर्दयाविषयी-

• दीना सम्बन्धार्थवद्विभृता इति पाठान्तरम् ।

† गुरुतल्य इति समीचीन पाठ ।

‡ भोगपङ्क्तिरिति पाठान्तरम् ।

§ अपाठनीया इति पाठान्तरम् ।

कर्तुमनर्हाः, निर्नमस्कारा ज्येष्ठादिगुणयोगेऽपि नमस्कारा-
नर्हाः ।

तथाच विष्णुः ।

तस्य च ब्राह्मणस्यापराधेषु चतुर्विधं विधीयते ।
सुराध्वजं सुरापाने शपदं स्तेये भगं गुरुतल्लगमने ।

यमः ।

ब्राह्मणस्यापराधेषु चतुर्विधं विधीयते ।

गिरसी भुण्डन दण्डं पुराविर्वासनं तथा ॥

प्रस्थापनार्थं पापस्य प्रयाणं गर्हमेव तु ।

सलाटे बाह्वकरणं कुर्याद्राजा यथाविधि ॥

बौधायनः ।

ब्राह्मणस्य भूषणहत्यागुरुतल्लसुवर्णस्तेयसुरापानेषु कबन्धः*

भगश्चपदध्वजास्तप्तेनायसेन सलाटेऽङ्घ्रित्वा सविप-

यान्ते† निर्व्वीसनम् ।

ध्वजः सुराध्वजः ।

भारदः ।

ब्राह्मणस्यापराधेषु चतुर्विधो विधीयते ।

गुरुतल्ले सुरापाने स्तेये ब्राह्मणहिसने ॥

गुरुतल्ले भगः कार्यः सुरापाने सुराध्वजः ।

स्तेये च शपदं कृत्वा मिथिनन्तेन पूरयेत् ॥

* उच्येति पाठान्तरम् ।

† सविपयान्तेति पाठान्तरम् ।

अशिराः पुरुषः कार्यो ललाटे दिजघातिनः ।

असम्भाव्यसु कर्त्तव्यस्तन्मनोरनुशासनम् ॥

पस्तम्बः ।

नियमातिक्रमिणं ब्राह्मणमभ्यं वा रहसि बन्धयेदास-
मापत्तेः रसमापत्तौ नाशः ।

नियमातिक्रमिणं ब्राह्मणनियमस्यातिक्रमेण विहितस्याकर्त्ता-
मन्यमज्ञत्यकारिणं ब्राह्मणं रहस्यस्थाने बन्धयेदासमापत्तेः,
यदेवं न करिष्यामीति तस्य सम्प्रतिपत्तिर्भवति । असमा-
पत्तौ असम्प्रतिपत्तौ नाशः निर्वास्य इत्यर्थः ।

प्राचार्यं ऋत्विक् स्नातको राजेति वाणं स्युरन्ध्रं वध्यात् ।
प्राचार्यादयो दण्ड्यानां वाणं नातारः स्युर्बन्धं परित्यज्य ।
यमः ।

स्तीनाः सुरापा ब्रह्मन्ना गुरुदाराभिगामिनः ।
न सन्ति यस्य राष्ट्रेषु स राजा शक्रलोकभाक् ॥

मनुः ।

नाददीत नृपः साधुर्महापातकिनी धनम् ।
आददानसु तल्लोभात्तेनाधर्मेण लिप्यते ॥
अपु प्रविश्यन् त दण्डं वरुणायोपकल्पयेत् ॥

• धारयेदासमापत्तेरिति पाठान्तरम् ।

† प्रविशति पाठान्तरम् ।

‡ वरुणायोपपादयेदिति पाठान्तरम् ।

शुतविद्योपसम्पत्तेः ब्राह्मणे प्रतिपादयेत् ॥
 ईशो दण्डस्य वरुणो राज्ञो दण्डधनो हि सः ।
 ईशः सर्वस्य जगतो ब्राह्मणो वेदपारगः ॥
 यत्र वर्ज्यते राजा ब्राह्मणेभ्यो धनममम् ।
 तत्र कालेन जायन्ते मानवा दीर्घजीविनः ॥
 निष्पद्यन्ते च शस्यानि यद्योक्तानि विशाम्पते ।
 बालाश्च न प्रमीयन्ते विहृतं जायते न च ॥

विहृतं करचरणादिहीनत्वम् ।

यमः ।

पतितस्य धनं हत्वा राजा पर्यदि दापयेत् ।
 भृत्येभ्योऽन्नं सार्वभौमं प्राजापत्यमिति श्रुतिः ॥

इति विवाहद्वयानुक्रमे प्रकीर्णकवर्गः ।

अथ तरशुल्कः* ।

तत्र वशिष्ठः ।

संयाने दशवाहा वाहिनी दिगुणकरणा स्यादश्वपुरुष
 वती प्रत्येकं प्रपाः स्युः पुसाश्चावरार्द्धं वाहं वहेत,

* शुतविद्योपसम्पत्तेः चेति पाठान्तरम् ।

• तरशुल्क इति पाठान्तरम् ।

अध्यर्धाः स्त्रियः सुस्तरोऽष्टौः मर्याः शरमध्याया अशर-
मध्यायाः पादः कार्पापणस्य निरुदकस्तोरो माथः ।

संयात्यनेनेति व्युत्पत्त्या संयानशब्दे नदीपरः तत्र वाहिनी नौः,
वाहयन्तीति वाहाः, ते दृश्य यस्यां सा दृश्यवाहा, सा चासी
वाहिनी चेति दृश्यवाहावाहिनी* । द्विगुणकरणा द्विगुणानि
परिषादीनि† यस्याः सा नौस्तथा एकविधा नौः कार्या ।
तथा दृश्यपुरुषवती वाहकादंशे दृश्य पुरुषाः, तेषां प्रयोजनमाह
त एव प्रयाः स्युः त एव दृश्य वाहानां प्रयाः प्रकर्षेण परि-
पातकाः स्युः । अस्यां नावि यावान् भार आरौप्यस्तमाह
पुंसामित्यादिना, सा नौर्यावन्तं भारं वहति तदपेक्षयावराह-
मवरं न्यूनमर्द्धं यस्मिन्वाहे स वाही भारः । तेन यावतः
पुरुषानसौ परमविधुरा वहति तावन्न तु समधिकमा-
रौप्यमित्यर्थः । अध्यर्धाः स्त्रियः पुरुषापेक्षया तासामति-
भीरुत्वात्तरः शुल्कः माथः पुराणस्य विंशतितमो भागः ।
शरमध्यायाः यस्यां नदां धनुष्यता क्षिप्तशरो मध्ये यतति
तस्याः, अशरमध्याया यं शरोत्तङ्गयति तस्याः, पादः कार्पाप-
णस्य चतुर्भागः । निरुदकोऽल्पोदकः, माथः मापपरिमाणः ।

* करोऽष्टानिवि पाठान्तरम् ।

† अत्र समासकरचमनावयवक, समासे च दृश्यवाहावाहिनीति पदं स्यादिति
पितृम् ।

‡ अत्र द्विगुणानि करणानि परिषादीनि दृष्टा इति निबन्धीयुक्त । परिषादीनि
दृष्टादीनीति नीत्यम् ।

मनुः ।

पणं याने तरं दद्यात्पौरुषेऽर्हपणन्तरम् ।

पादं पणस्य योषिञ्च पादार्धं रित्तिकः* पुमान् ॥

यानमत्र रित्तं रथादि, पौरुषः पुरुषवाह्यो भारः, पादार्धं पण-
स्याष्टमी भागः ।

तथा ।

भाण्डपूर्णानि यानानि तार्थ्य† दाप्यानि सारतः ।

रित्तभाण्डानि यत्किञ्चित्पुमांसघापरिच्छदाः‡ ॥

सारतो द्रव्योत्कर्षापकर्षापेक्षया, यत्किञ्चिदक्षम् ।

तथा ।

दीर्घाध्वनि यथादेयं यथाकालं तरी भवेत् ।

नदीतीरेषु तद्वियाक्षमुद्रे नास्ति क्षयणम् ॥

गर्भिणी तु दिमासादि§स्तथा प्रव्रजितो मुनिः ।

ब्राह्मणा स्तिद्धिनयैव न दाप्यास्तारिकं तरी ॥

वशिष्टः ।

अकरः योत्रियो राजा पुमाननाथः प्रव्रजितो बाल-

वृद्धतरुणप्रजाताः प्रागमिकः कुमार्यो नृतपत्यश्च ।

* रित्तक इति पाठान्तरम् ।

† तरनिति पाठान्तरम् ।

‡ प्रमाणाघापरिच्छद इति प्रमाणाघापरिच्छद इति च पाठान्तरम् ।

§ गर्भिणी इति मासादि इति पाठान्तरम् ।

बाहुभ्यां तरन्० यतगुणं दाप्यः ।

राजा पुमाननायकः स्वजनरक्षितो रोगार्तो वा तरुणप्रजाता-
प्रचिरप्रसूताः प्रागमिको लेखहारकादिः* नृपतयो विधवाः ।
विशुः ।

तरिकयः† स्यसगुल्कं गृह्णन्द्म पणान्दाप्यः । ब्रह्म-
चारिवानप्रस्यभिक्षुगुर्विणीतीर्यानुसारिणां शुष्कमाद-
दानय तच्च तेषां जज्ञात् ।

तरिकस्तररूपगुल्कनियुक्तः, चाददानय दाप्य इत्यनुपङ्गः, तच्च
तरगुल्कं तेषां ब्रह्मचार्यादीनां जज्ञात् स्वजित् ।

मनुः ।

यन्नावि किञ्चिद्दासानां विघ्नोर्व्येतापराधतः ।

तद्दासैरेष‡ दातव्यं समागम्य स्वतोऽगतः ।

एष नीयायिनामुक्तो व्यवहारविनिर्णयः ।

दासापराधतस्तोये दैविके नास्ति निषहः ॥

दासा नीवाहृतनियुक्ताः कैवर्त्तादयः ।

इति विनादरभाकरे तरगुल्कतरङ्गः ।

* उत्तरात्रिति पाठान्तरम् ।

† व्यवहारकादिरिति पाठान्तरम् ।

‡ तरिक इति पाठान्तरम् ।

§ तदा वेदेति पाठान्तरम् ।

अथ निधिः ।

। तत्र मनुः ।

समायमिति यो ब्रूयान्निधिं सत्येन हेतुतः* ।

तस्याददीत षड्भागं राजा द्वादशमेव वा †

अदृतन्तु वदन्दाप्यः‡ स्ववित्तस्यांशमष्टमम् ।

तस्यैव वा निधानस्य संख्ययात्पीयसीं कलाम् ॥

निधिरत्र पूर्वनिष्ठासचिरभ्रष्टं धनम् । षड्भागद्वादशभागयोर्म-
मायमिति षट्पदगुणवत्तागुणवत्ताभ्यां विकल्पः । अत्पीयसीं कलां
यावत्या नावसीदति, अत्पीय. कलाग्रहणश्च सर्वस्वापरिज्ञानमपे-
विष्णुः ।

स्वनिहिताद्राज्ञे मास्त्रणवर्जं द्वादशमं ददुः परनि-
हितं स्वनिहितमिति वदन्तस्तत्समं दण्डमावहेयुः ।

नारदः ।

स्वमध्यर्धं* तथा नष्ट सन्धा‡ राज्ञे निवेदयेत् ।

गृहीयात्तु ततः शुद्धमशुद्धं स्यात्ततोऽन्यथा§ ।

अशुद्धं॥ स्तेयशुद्धया भवेदित्यर्थः ।

इति विवादस्यान्तरे निधिरत्र ॥

* मानव इति पाठान्तरम् ।

† दण्ड इति पाठान्तरम् ।

‡ सन्धमिति पाठान्तरम् ।

§ शुद्ध आदशगृहीतव्येति पाठान्तरम् ।

॥ अशुद्ध इति पाठान्तरम् ।

अथ परनिहितः ।

तत्र यशितः ।

अप्रप्रायमानं वित्तं योऽधिगच्छेत्, राजा तदुद्धरे-
दधिगच्छे पठमं ३ प्रदाय । आह्वयतेऽधिगच्छेत् पट्-
कर्मसु वर्त्तमानो न राजा हरेत् ।

अप्रप्रायमानमप्रायमानस्याभिव्यक्तमिव ।

गीतमः ।

निध्यधिगमो न राजधनं प्राह्वयस्याभिरूपस्य, अप्राह्वय
भास्याता पठमं सभत इत्येके ।

अभिरूपस्य पट्कर्म्मनिरतस्य ४, अप्राह्वयोऽभिरूपप्राह्वयादन्यः
भास्याता कथयिता ।

नारदः ।

परेण निहितं सभ्या राजगुपहरेचिधिम् ।
राजगामी निधिः सर्वः सर्वेषां प्राह्वयादते ॥
प्राह्वयाऽपि निधिं सभ्या चिधं राजनि वेदयेत् ॥
तेन दत्तसु भुञ्जीत स्तेनः स्वादनियेदने ॥

याज्ञवल्क्यः ।

राजा सभ्या निधिं दद्याद्विजिभ्यार्व द्विजः पुनः ।

० अठममिति पाठान्तरम् ।

१ पठममिति पाठान्तरम् ।

२ राजे विवेकवैदिति पाठान्तरम् ।

विद्वानग्रेषमादद्यात् सर्वस्य प्रभुर्यतः ॥
 इतरेण निधी सख्ये राज्ञा यथांगमाहरेत् ।
 अनिवेदितविज्ञातं दाप्यस्तदृणमेव च ॥

इतरेणाविदुषा ।

राजधर्मो विष्णुः ।

निधिं सख्या तदर्धं ब्राह्मणेभ्यो दद्याद्वा द्वितीय-
 मर्धं कीपे प्रवेशयेत् । निधिं सख्या ब्राह्मणः स्वय-
 मादद्यात् । अनियत्तुर्धर्मं राज्ञे दद्याच्छेषं चतुर्थ-
 मं ब्राह्मणेभ्यो दद्यादर्धमादद्यात् । वैश्यत्तुर्धर्मं राज्ञे
 दद्याद्ब्राह्मणेभ्योऽर्धमं स्वयमादद्यात् ।

ब्राह्मणेभ्योऽर्धं दद्यादित्यनुपक्षनीयम् । अंशं परिशिष्टं स्वयमा-
 दद्यात् ।

तथा ।

शूद्रस्वमातं द्वादशधा विभज्य पञ्चमं राज्ञे दद्यात्
 ब्राह्मणेभ्योऽंगद्वयमेव दद्याद्वशिष्टं सर्वं स्वयमा-
 दद्यात् ।

विष्णुः ।

आकरेभ्यः† सर्वमादद्यात् ।

मनुः ।

* अनिवेदितविज्ञाते इति पाठान्तरम् ।

† प्राकट्य इति पाठान्तरम् ।

यत्तु* पश्येद्विधिं राजा पुराणं निहितं क्षिती ।

तस्माद्विजेभ्यो दत्त्वाहर्मर्द्धं कोपे निवेगयेत् ॥

निधीनान्तु† पुराणानां धातूनामाकरस्य च ।

रक्षसादर्हभाषाणां भूमेरधिपतिर्हि सः ॥

पुराणानां धिरक्तानां न तु विद्यमानस्यामिदायानाम् ।

धाकरा माणिक्यादिभूमयः । एतदुत्पन्नं द्रव्यमपि धाकर एव

अतएव धात्वाकरयोरन्योऽन्योत्पादितस्य द्रव्यस्याहं राजा

गृह्णीयात् ।

वशिष्टः ।

सहायकारिणस्त्वागमयेत्कस्य न सह विवाहो युज्यते

इति वर्षविभागप्रतिपादनाय‡ सम्प्रदानं रक्षेत् ।

आगमयेदातुशब्दिं जानीयात् ।

इति विवादवाक्ये परनिहिततरङ्गः ।

— ०१० —

* अस्ति पाठः वाचसी इत्यनेन ।

† निधीनां इति पाठानाम् ।

‡ सहायकारिणस्त्वागमयेत् अथ न सह विवाहो युज्यते इति वर्षमावर्तितायमा-
दिति, सहायकारिणस्त्वागमयेत्कस्य चेन सह विवाहो युज्यते इति वर्षमावर्तितायमा-
दिति च पाठानाम् ।

अथ दण्डप्रणयनविधिः ।

तत्र मनुः ।

तदर्थं सर्वभूतानां गोप्तारं धर्ममात्मजम् ।
ब्रह्मतेजोमयं दण्डमसृजत्पूर्वमीश्वरः ॥
तस्य सर्वाणि भूतानि स्थावराणि चराणि च ।
भयाद्भोगाय कल्पन्ते स्वधर्मान्न चलन्ति च ॥
स राजा पुरुषो दण्डः स नेता शासिता च सः ।
चतुर्धामाश्रमाणाश्च धर्मस्य प्रतिभूः कृतः ॥
दण्डः शास्ति प्रजाः सर्वा दण्डेनैवाभिरक्षति† ।
दण्डः सुतेषु जायतेर्ति दण्डं धर्मं विदुर्मुधाः ॥

तथा ।

यत्र श्यामो लोहिताक्षो धर्मैश्चरति पापहा ।
प्रजास्तत्र विवर्द्धन्ते नेता चेत्साधु पश्यति ॥

तदर्थं राज्ञो यः प्रजारक्षणेभ्यो धर्मस्तदर्थं धर्मं धर्मैश्च-
स्थापकमादरार्थमभेदोपचारः, ब्रह्मतेजोमयं हिरण्यगर्भतेजः-
प्रकृतिकं, इयमपि स्तुतिरादराय, ईश्वरः प्रजास्रष्टा, राजा रक्ष-
नाय, पुरुषः परमपुरुषतुल्यः प्रजानां हृदि स्थितत्वात्, स एव
नेता स्वधर्मप्रवर्त्तयिता, जायतेर्ति जायत्कार्यधोरादिभ-

• अत एव पाठान्तरम् ।

† दण्डेन हि रक्षतीति पाठान्तरम् ।

कारणकारित्वात्* । यत्र श्यामी लोहिताचो दण्डोऽधिष्ठातृ-
देवता चरति, तत्र प्रजा विवर्धन्ते, नेता शासनकर्त्ता सम्यक्
चेत्† विचारयति ।

तथा ।

शुचिना सत्यसन्धेन यथाशास्त्रानुसारिणा ।
दण्डः प्रणयितुं शक्यः ससहायेन धीमता ॥
तस्याहुः सम्प्रयेतारं राजानं सत्यवादिनम् ।
समीक्ष्यकारिणं प्राञ्चं धर्मकामार्थकीर्षिदम् ॥
असहायेन मूढेन सुध्वेनाकृतनुदिना ।
न शक्यो न्यायतोनेतुं ऋक्षेपु विषयेषु च ॥
तं राजा प्रणयन् सम्यक् विवर्गेणाभिवर्धते ।
कामात्मा विषमः क्षुद्रो दण्डेनैव निहन्त्यते ॥
दण्डो हि सुमहत्तेजो दुर्धरसाकृतात्मभिः ।
धर्माद्विचलितं हन्ति नृपमेव सदाश्वरम् ॥
ततो दुर्गञ्च राष्ट्रञ्च लोकञ्च सत्पराचरम् ।
अन्तरीक्षगताश्चैव मुनीन्‡ दीर्घाश्च पीडयेत् ॥
समीक्ष्य स्वहृत्‡ सम्यक् सर्व्यां रञ्जयति प्रजाः ।
असमीक्ष्य प्रणीतस्तु विनाशयति सर्वतः ॥

* लाघ/कार्यचोरादिनिवारणकारित्वादिति पाठान्तरम् ।

† सम्यक्तेनेति पाठान्तरम् ।

‡ क्षद्वीदिति पाठान्तरम् ।

§ सुहृत् इति पाठान्तरम् ।

समीक्ष्यकारिणं देशकालादिविग्रहकारिणम्, मूढेन सम्यगु-
त्प्रेक्षाहीनेन अकृतबुद्धिना अनभ्यस्तयास्त्रेण, सम्यक् विचार-
पूर्वकम् । कामात्मा स्वच्छन्दचारी, विषमः पक्षपातप्रयुक्ता-
संचेष्टः, समहृत्तेजः तीक्ष्णतया, ततः सबाधवन्मृपहननानन्त-
रम् । स्वधृतो यथाई धृतः ।

तथा ।

यदि न प्रणयेद्राजा दण्डं दण्डोपतन्त्रितः ।

शूले मत्स्यानिवापच्यन् दुर्बलान् बलवत्तराः॥

अद्यात्काकः पुरोडाशं ग्ना च लिङ्गाद्विस्त्रयां ।

स्वाम्यश्च न श्याक्स्त्रिंशितवर्त्तेताधरोत्तरम् ॥

दण्डेषु दण्डाह्वेषु । अधरोत्तरमुत्कर्षापकर्षवैपरीत्यम् ।

पङ्क्तिराः ।

राजा गुरुर्यमयैव शासन्धर्मेषु युज्यते ।

कर्त्ता च सुच्यते पापान्न स पापेन लिप्यते ॥

मनुः ।

निग्रहेण च पापानां साधूनां संग्रहेण च ।

दिजातय इवेक्यातः पूयन्ते सततं नृपाः ॥

पापाः पापयुक्ताः साधवो यथाशास्त्रवर्त्तिनः॥

• दुर्बलान् बलिनः शूले सिन्दुर्मत्स्यानिवापया इति, सर्वान्वाद् बलिनः शूले भिन्न-
भागोदिराशय इति च पाठान्तरम् ।

† पूयन्त इति पाठान्तरम् ।

‡ यथाशास्त्रवर्त्तिनः इति पाठान्तरम् ।

याज्ञवल्करः ।

यो दण्डान्दण्डयेद्राजा सम्यग्भव्यासं पालयेत् ।

इष्टं स्यात्क्रतुभिस्तेन सहस्रशतदक्षिणैः* ॥

इति सच्चिन्त्य नृपतिः क्रतुतुल्यफलं पृथक् ।

व्यवहारान् स्वयं पश्येत्तन्मैः परिततोऽन्वहम् ॥

तथा ।

अधर्मादण्डनं लोके धर्मकीर्त्तिविनाशनम्† ॥

सम्यक् च‡ दण्डनं राज्ञः स्वर्गकीर्त्तिजयावहम् ॥

मनुः ।

अधर्मादण्डनं लोके ययोघ्नं§ कीर्त्तिनाशनम् ।

अस्वर्गश्च परेषामपि तस्मात्तत्परिवर्जयेत् ॥

अदण्डं दण्डयन् राजा दण्डाक्षैवाप्यदण्डयन् ।

अयमो महदाप्नोति नरकश्चैव गच्छति ॥

तथा ।

यावानवध्यस्य मध्ये यावानवध्यस्य मोक्षये ।

अधर्मी नृपतेर्दण्डो धर्मयैव नियच्छतः ॥

नियच्छतः यध्यवधमवध्यमोक्षयश्च कुर्वतः ।

कात्यायनः ।

* सुवर्चशतदक्षिणैरिति पाठान्तरम् ।

† स्वर्गलोककीर्त्तिविनाशनमिति पाठान्तरम् ।

‡ तु इति पाठान्तरम् ।

§ भोक्त्रधीनमिति पाठान्तरम् ।

राजानो मन्त्रिणश्चैव विमेषादेनमाप्नुयुः ।

अर्थासनास्तु पापानां नतानां दण्डधारणात् ।

नतानां विनीतानामदण्डगणामिति यावत् ।

मगिष्ठः ।

दण्डोक्तमेव राक्षसकराजमुपवमेत्, विराजं पुरोहितः०

सप्तमदण्डने पुरोहितविराजं राजा च ।

अदण्डने दण्डगदण्डने । तेनानुपदेयनिमित्तकं विराजं चरेत्

पुरोहितः विपरीतोपदेयनिमित्तकं सप्तमम् । राजा तु दण्डो-

क्तमेव एकराजोपवासं कुर्यात्, अदण्डगदण्डने विराजमुपवमेत् ।

चकारात्मभ्यायेति द्रष्टव्यम् । जचित् पुनरदण्डगदण्डने इत्येव

पठितम् ।

इति विवर्द्धनशास्त्रे दण्डप्रवर्णनविवर्द्धनः ।

अथ दण्डोत्कर्षात्मकपर्षादि ।

तत्र कात्यायनः ।

सचिद्रमपि पापस्तु पृथेकपापः कारणम्० ।

तदा दण्डं प्रकम्पेत् दीपमारोप्य यत्नतः ।

• इति कात्यायनस्य दण्डप्रवर्णनम् ।

• राजा चैव नृपः सचिवश्चैव दण्डप्रवर्णनस्य दण्डप्रवर्णनम् ।

प्राणात्यये तु यत्र म्हादकार्यकरणं कृतम् ।

दण्डमुच्यते तु नैव आदिप धर्मः श्रुतो ययुः ॥

पारोष्य विजेयतो निर्णीय । प्राणात्यये प्राप्ते पापकर्म एव
धर्मः श्रुत इति श्रुताहेति गेषः । अपिहृगोदिति पाठः
स च्यते एव ।

तथा ।

सङ्गतामानु सर्वेषामपराधो यदा भवेत् ।

अवग्रेमेव देवास्तु तत्र दण्डं न कल्पयेत् ॥

अवग्रेमे भवादिवमतया देवात्ममादात् । अतः परमतोऽन्येष्वपि
प्रदुष्टेषु दण्डं नैव प्रकल्पयेदिति दण्डं पारिकातपठितं तत्र
कामधेनी कल्पतरी चादम्यमाय प्ररुततम् ।

तथा ।

सम्यग्दण्डप्रवेतारो नृपाः पूज्याः सुरैरपि ।

पारभ्ये प्रथमं दद्यान्महत्तो १ मध्यमः श्रुतः ।

यस्य यो मिद्विती दण्डः चर्माग्रा स वे भवेत् ॥

पारभ्ये ताकसादपि स कर्मकदम्यान्तर्भूतार्थ-एककर्मपुस्तक-
छत्वामित्यर्थः २ । प्रथमः कवितः सम्पूर्णदण्डपतुर्यभागात्मा ।

१ दण्डादिति वाङ्मनसम् ।

२ अत्रमे इति वाङ्मनसम् ।

३ वि० तुलकेनैव पाठः, यदा दम्योऽपराधमिति वाङ्मनसम् । अत्र दण्डादिति वाङ्मनसम् ।
वाङ्मनसम् । अत्र दण्डादिति वाङ्मनसम् । अत्र दण्डादिति वाङ्मनसम् ।

प्रवृत्ते तथाविधानेककर्माफलककृत्यां मध्यमी दण्डार्हः० ।
 पर्याप्तस्य स वै भवेत्पर्याप्तिस्तत्पापफलकस्वकर्माजनककृतिः१ ।
 तद्वतः पुरुषस्य स वै भवेत्सम्पूर्णो दण्डो भवेत् । एकपापफला-
 वच्छिन्नानेककर्माभिप्रायमेवेतत्तुः२ ।

तथा ।

कल्पितो यस्य यो दण्डस्त्वपराधस्य यद्वतः ।

यथानां यद्वत् तस्यांस्तन्मूल्यं वाच राजनि ॥

अपराधेषु नियतमाहुर्गार्गीयमानवाः ।

यस्यापराधस्य संख्याविशेषवाच दण्डः प्रकल्पितः, तत्र संख्याया
 आकाङ्क्षायां पणो चाहुः, पणमूल्यं वेति मार्गीयमानवा
 आहुः । पारिजाते तु चाहुराभीयमानवा इति पठितम्
 अभिर्नाम मुनिः तन्मानवास्तास्य शिष्या इति व्याख्यातम् ।

तथा ।

दण्डनीयः स श्रेयित्वाग्रवमं नेति गौतमः ।

श्रेयित्वादण्डहेतुकर्मा॥निश्चयश्रेयित्वात्तदनिश्चयादिति यावत् ।

तथा ।

० दण्डगृहीति पाठान्तरम् ।

१ तत्पापफलककर्माजनककृतिरिति पाठान्तरम् ।

२ एकपापफलककर्माभिप्रायमेवेतदिति पाठान्तरम् ।

३ अपराधेषु नियतमाहुर्गार्गीयमानवा इति पाठान्तरम् ।

४ मार्गीयमानवा इति पाठान्तरम् ।

५ चाहेति पाठान्तरम् ।

अर्थवन्तोऽ यतः सन्तो यथोक्तानपि ते दमान् ।

ददुर्नैवोपगम्येयुस्तस्मात्तत्र विनिययः* ॥

तस्माद्व्याहताः† पापा येन येनाशुभं पुनः ।

न कुर्युस्तत्तदेवैषां कर्म्मव्यमिति निययः ॥

तथा ।

समूहस्याः प्रवृत्ताय पापेषु पुरुषाधमाः ।

यथोक्तादिगुणं दण्डमेकैकस्य प्रकल्पयेत् ॥

समूहस्या मिलिताः । यथोक्तादेकाकिनः पुरुषस्य पापे प्रवृत्तस्य
यो दण्ड उक्तस्तस्मात् ।

नारदः ।

शारीरवार्थदण्डश्च दण्डसु द्विविधः स्मृतः ।

शारीरो द्विविधः प्रोक्तो ह्यर्धदण्डोऽप्यनेकधा ॥

शारीरस्त्वपरीधादिर्जीवितान्तकरस्तथा‡ ।

काकिन्यादिसु यो दण्डः स तु मापपरीः स्मृतः ॥

काकिन्यादिः काकिन्यवरः, मापपरी मापान्तः । तेन यथाप-
राधे काकिन्यात्मको दण्ड उक्तस्तथानुबन्धगौरवात्तातिशये
मापमर्थ्यन्त एव दण्डः कार्यः ।

* साधेयस्य इति पाठान्तरम् ।

† न नियय इति पाठान्तरम् ।

‡ तस्माद्व्याहता इति पाठान्तरम् ।

§ जीवितान्तकश्चैव चेति पाठान्तरम् ।

एवमुत्तरचेत्याह ।

मायावराहो यः प्रोक्तः कार्यापणपरसु सः ।

इवरोऽष्टमणस्वन्यस्त्रावरो द्वादशोत्तरः ॥ —

कार्यापणाद्या ये प्रोक्ताः सर्वे ते स्युस्तुर्गुणाः ।

एवमन्येऽपि विज्ञेयाः प्राक् चैते पूर्वसाहस्रात् ॥

पूर्वसाहस्रः षण्णसहस्रद्वयं साहस्रं, तस्मान्माये दण्डविशेषास्ते
अनुबन्धगौरवात्पापातिमये चतुर्गुणा पाद्याः । पूर्वसाहस्रादौ
तु पापातिमये चातुर्गुणं नास्तीत्यर्थः† ।

मनुः ।

कार्यापणं भवेदृष्टिग यत्तान्यः प्राक्ततो जनः ।

तत्र राज्ञां भवेदृष्टः सहस्रमिति धारणा ॥

राज्ञामवान्तरदृष्टपतीनाम् ।

तथा ।

ब्राह्मणं बाधमानसु कामादवरवर्णनम् ।

हन्त्याश्चिन्नेर्वधीपायैरुद्देगजनकैर्नृपः ॥

बाधमानमतिपीडयन्तम् । अवदवर्णनं शूद्रं, विचैः शूलाग्र
निवेशनादिभिः ।

कात्यायनः ।

प्रव्रज्यावसितं शूद्रं जपहोमपरन्तथा ।

* यथात्र इति पाठान्तरम् ।

† न भरतीत्यर्थ इति पाठान्तरम् ।

‡ ब्राह्मणानिति पाठान्तरम् ।

ग्रहलिखिते ।

शिल्पिनः कारवः शूद्रास्तेषां व्यभिचारेष्वपि शिल्पो-
पकरणानि रघेत् । तुलामानप्रतिमानसमुत्थानि
वणिकपद्यानां, चेतवीजभक्तगीयकटकर्षणद्रव्याणि कर्ष-
काणां, वाद्यभाण्डालहारवासांसि रङ्गीपजीविनां,
गृहग्रयनालहारवासांसि वेद्यानां, ग्रन्थाणि चायुधीप-
जीविनां सर्वेषां कारणद्रव्याणि* नाहार्याणि राज्ञा
धार्मिकेषां हि पुरुषाः पापबहुलाया विधेयाय भवन्ति
तेभ्यः पापांश्च भाषाया, तत्प्राप्ताधनात्तत्पकरणान्
! कुर्यात्तन्मूला हि हस्तिर्भवति†, हस्तिमूली निवासः,
तैर्निवसति‡ : स्कीतं राष्ट्रमित्युच्यते ।

शिल्पिनश्चित्रलेखादिकर्तारः§ व्यभिचारेषु सर्वस्वापहार-
योग्येषु अपराधेषु, तुलामानमूर्धं॑ मानं, प्रतिमानं सुवर्णादि-
तुलनोपकरणं प्रत्यादि, भक्तं कृषिसिद्धार्थमयं, कर्षणद्रव्यं
हलादि, वाद्यभाण्डं पटहादि, रङ्गीपजीविनां वृत्त्यवतीनाम् ।
ब्रह्मसतिः ।

वधार्हः सुवर्णयुतं दमं॥ दाप्यशु पूरयः ।

अद्वच्छेदार्हस्तदर्हं॑ सन्दर्शार्हस्तदर्हकम् ॥

* नाद्रव्यानीति पाठान्तरम् ।

† तन्मूला हि हस्तिरिति पाठान्तरम् ।

‡ कारका इति पाठान्तरम् ।

§ रचयित्वि पाठान्तरम् ।

कात्यायनः ।

सुवर्णशतमेकान्तु वधार्हो दण्डमर्हति ।

अङ्गच्छेदे तदर्हन्तु विवासे पञ्चविंशतिम् ॥

अङ्गच्छेदे अर्हं विवासे अर्हं, क्वचित्पाठो विनामे इति तथापि तद्देशवासविनामे अर्हं इत्येक एवार्थः ।

तथा ।

कुलीनार्थविशिष्टेषु निष्कृष्टेष्वनुसारतः ।

सर्वस्व वा निष्कृष्टैतान् पुराच्छीघ्रं प्रवासयेत् ॥

निर्धना बन्धने स्थाप्या वधं नैव प्रवर्त्तयेत् ।

सर्वेषां पापयुक्तानां विशेषार्थश्च शास्त्रतः ॥

कुलीन उत्तमकुलः, आर्यः स्वधर्मनिरतः, विशिष्टो गुणवान्, एतेषु* निष्कृष्टेषु अस्वधनेषु वधार्हेषु अनुसारतः सुवर्णशत-सम्भवेऽपीदं, तस्याप्यसम्भवे सर्वस्वम् ।

तथा ।

वधाङ्गच्छेदार्हविप्रो निःसङ्गे बन्धने विधेत् ।

तदकर्म्मविमुक्तोऽसौ† हतस्तस्वः‡ दमोहि सः ॥

कूटसाध्यपि निर्वास्यो विख्याप्योऽसत्यतिग्रही ।

अङ्गच्छेदी वियोज्यः स्वात्स्वधर्मो बन्धनेन ॥

वधाङ्गच्छेदार्हो यस्मिन्पराधे वधोऽङ्गच्छेदो वा इति तद्वान्

* त्रिचिति पाठान्तरम् ।

† तदाकर्म्मविमुक्तोऽसौ इति पाठान्तरम् ।

‡ हतस्तस्व इति पाठान्तरम् ।

विप्रः श्रुत्वा सदाचारनिष्ठः, नि सङ्गे क्रियायोगशून्ये, यत्र ब्रह्म
सन् स्वधर्मं कर्तुं न पारयति, स एव सदाचारस्य दमः यत्
स्वधर्मवियोजनं नाम, विख्याप्यस्तेन रूपेण लोके प्रकाशनीयः ।
अङ्गेच्छेदी परस्याहच्छेत्ता ।

तथा ।

कर्णौष्ठघ्राणपादाक्षिजिह्वाग्रिभ्रकरस्य च ।

छेदने चोत्तमं दद्याद्वेदने मध्यमं भृगुः ॥

छेदने कर्तमे उत्तमं उत्तमसाहस पणसहस्रात्मकं भेदने विदा-
रणे मध्यमं मध्यमसाहसम् ।

तथा ।

एतैः समापराधानां तत्राप्येवं प्रकल्पयेत् ।

बालवृद्धातुरक्षीर्षा न दण्डस्ताडनं दमः ॥

समापराधानामङ्गान्तरच्छेदभेदकर्तृणाम् । प्रमादकृतापराध-
विषयमेतत् ।

भृगुः ।

अत्रविट्शूद्रयोनिस्तु दण्डं दातुमशक्नुवन् ।

आनृण्यं कर्मणा गच्छेदिमो दद्याच्छनैः शनैः ॥

कर्मणा अर्थनिस्तारानुरूपव्यापारेण । विप्रस्तु न कर्मणा
आनृण्य गच्छेत्, किन्तु क्रमेण दद्यादेव ।

तथा ।

स्त्रीबालोन्मत्तवृद्धानां दरिद्राणाञ्च रोगिणाम् ।

शिफाविदसरज्ज्वादीर्विदध्यामृपतिर्दमः ॥

हरिद्रोऽत्र कर्मण्यशक्तो निर्धनः ।

कात्यायनः ।

स्त्रीधनं दापयेदण्डं धार्मिकः पृथिवीपतिः ।

निर्धना प्राप्तदोषा स्त्री ताडनं दण्डमर्हति ॥

यदि धनवती स्त्री, तदा दोषः धनं दण्डः, अधनायास्तु
ताडनमेवेत्यर्थः ।

नारदः ।

ब्राह्मणस्य परीहारो राज्ञायासनमग्रतः ।

प्रथमं दर्शनं प्रातः सर्वेभ्यश्चाभिवादनम् ॥

अग्रं नवेद्यः शस्त्रेभ्यो मार्गदानञ्च गच्छतः ।

भैक्षहेतोः परागारे प्रवेशश्चानिवारितः ॥

समित्पुण्यकुमादानेष्वस्तेष्वं स्वपरिग्रहात् ।

अनाष्टयः परेभ्यश्च सभापय परस्त्रियाः ॥

नदीष्ववैतनन्तारः पूर्वमुत्तारणस्तथा ।

तरेष्वश्वत्थदानञ्च न चेद्वाणिज्यमस्य तत् ॥

परीहारोऽदण्डः, राज्ञोऽग्रत आसनमुपवेशनं*, राज्ञे प्रातरा-
त्रदर्शनम्, नवग्रस्थानामग्रदण्डम्, गच्छतो ब्राह्मणस्य अग्रे
मार्गदानं, भैक्षहेतोः परागारेऽनिवारितः प्रवेशश्च, निवारणे
त्वपराध एव । अस्तेयमचौर्यमतएवानपराधः स्वपरिग्रहात्
परिग्रहविषयसमिदादीनामप्यादानात् । अनाष्टयः परेभ्यश्च

* प्रातर्दोषे इति पाठान्तरम् ।

† आशने उपवेशनमिति पाठान्तरम् ।

- शत्रुभ्योऽप्यन्यतोऽ- ब्राह्मणो न दण्ड्यः । सभापय परस्त्रिया इति
 • भावदोषमात्राभिप्रायम् । अवेतनी भृतिशून्यः, तारः पार-
 गमनम् । पूर्वमब्राह्मणेभ्यः, तरेषु पारं प्रापणीयेषु वस्त्रादिषु,
 अशुल्कदानं राजप्राद्यादानम् । यदि तस्य ब्राह्मणस्य न
 वस्त्रादि बाणिज्यार्थं स्यात् ।

इति विवादरत्नाकरे दक्षीणकर्णापकर्षादिवरणम् ।

—*—

अथ ब्राह्मणपरीहारः ।

तत्र ग्रन्थलिखितौ ।

इत्यनोदकाग्निकाष्ठ-दृष्टीपल पुष्य-फल पर्णादानेष्वपचयं
 देवतीर्थाभिगमनं गृहकोष्ठप्रवेशनं पक्षि ग्रस्तधारणम-
 सम्बद्धमासनं प्रसुतेष्वनिवारणं* असहासयेति शिलौब्ध-
 यद्योर्ध्वान्तराशिग्रहणमग्रीत्तर्गप्रसवहृदिकर्पापण-शुल्क-
 नदीतरेष्वनुपरोधन परस्त्रीसम्भाषणं राजस्त्रीदर्शनं राज्ञा
 समासनं व्यतिक्रमणञ्च कोपात्तत्त्वमर्हति ब्राह्मणः ।

* शत्रुभ्योऽप्यन्यतोऽन्ये इति पाठान्तरम् ।

† भावदुष्टाभिप्रायमिति अदुष्टाभिप्रायमिति च पाठान्तरम् ।

* प्रसुतेष्वनिवारणमिति पा

इत्यनेत्यादि । आरक्ष्यकेत्यनादिविषयं, देवोऽत्रान्यपरिगृहीतो
 देवालयः । एवं तीर्थमपि । गृहकोष्ठप्रवेशनं परस्येति
 शेषः । पयि देयान्तरगमने । असम्बद्धमासनं प्रयोजनं विना
 यश्चकचनावस्थानम् । प्रसुतेषुः स्वकार्यार्थचेष्टितेषुः अनिवारणं
 तन्मध्यगमनानिवारणम् । असहासः कार्यवशादसहिः सह
 वासः । च द्वेदोऽप्ययानामनेकार्थत्वात्समुद्यये । शिलोव्यपदयोः
 शिलोव्य इत्यात्मकवृत्तिभ्यांः वर्त्तमानयोः श्रेणीभूतधान्य-
 राशेर्ग्रहणम् । अग्नौत्तर्गमप्रत्यागपूर्वकमग्नस्तनविधिना ग्रह-
 णम् । नान्यथेति पारिजाते अधिकम् । प्रसवः स्फुट एव, वृद्धिः
 कुसीदं, कर्मः कर्मणं, आपणः क्षयविक्षयव्यवहारः, नदीतरः
 नदीतरणार्थं देयं, एतेषु यदेयं तदप्रयच्छतोऽनुपरोधनमना-
 क्रमणं व्यतिक्रमणमाज्ञासङ्गनञ्च । सत्सीधरेण तु नारद-
 वाक्यानन्तरं प्रकरणभेदः कृतः । ब्राह्मणस्य परीहार इति
 वाक्यं पठितम् ।

इति विद्यापुस्तकादौ ब्राह्मणपरीहारतरङ्गः ।

० आचार्यचेष्टितेति पाठान्तरम् ।

† प्रसुतेति पाठान्तरम् ।

‡ इत्येकातिभ्यामिति लपटाल्लपटः ।

अथ नगरपरीहारः ।

। तत्र ग्रहलिखितौ ।

न वैष्टिकं जाद्विकं चेतद्रव्यापहरणं पुष्पमूलप्रचयनं
स्वयमर्जितप्रवेशनं निष्क्रमणप्रवेशनेष्वनिवेदनं स्तम्भ-
वाद्येषु शुल्को गणसमयश्रेणीपूगचरणव्यवहारनिष्ठा
स्वामिनः परिज्ञातारोऽन्यत्र राजाभिद्रोहात् नगर-
निवासिनां विप्रेतराणामपि परियद्वाः अनपराधाः ।

न वैष्टिकं विष्टिः कर्मकरः तत्तत्स्वन्धि देयं वैष्टिकम् । जाद्विकं
जहाजान्यदेयं, स्वयमर्जितस्य पण्यस्य राज्ञे अनिवेश्यापि प्रवेशन-
मनपराधः । निष्क्रमणप्रवेशनेष्वनिवेदनं राजपुरुषेभ्य इति
श्रेयः । स्तम्भवाद्येषु शुल्क* स्तम्भे बह्वनयोग्येषु शुल्कदानम्* ।
गणो ब्राह्मणसमुदायः । समयः यात्रादिनां, श्रेणी शिल्पि-
समूहः, पूगो वणिजादिसमूहः, गणादीनां चरणमाचारः
व्यवहारी विवादः तत्र निष्ठा निर्णयः । स्वामिनः तत्र
प्रधानभूताः परिज्ञातारः स्वे स्वे हस्ते आचारव्यवहारप्रवर्तक-
त्वेन सत्त्वणपरिज्ञातारः । अन्यत्र राजाभिद्रोहाद्व्याभ्य-
न्तरेष्वपि राजद्रोहकारिषु न ते प्रभवः, किन्तु राजैव, तेन राज-
द्रोहादन्यत्र नगरवासिगणादिषु सुस्थानां स्वातन्त्र्यमाचार-
विवादपरिच्छेदो न दण्ड्यायेत्यर्थः ।

वृहस्पतिः ।

* शुल्कदाननिति पाठान्तरम् ।

साक्षिलेख्यानुमानेन सम्यग्दिव्येन वा जितः ।

यो न दद्यादियमर्थं स निर्व्यासस्ततः पुरात् ॥

अङ्गिराः ।

आत्मानं चातयेद्यस्य रज्ज्वादिभिरुपद्रवैः* ।

मृतोऽनेधेन लेतव्यो जीवेच्चैद्दिगुणो दमः ॥

याज्ञवल्करः ।

राज्ञान्यायेन यो दण्डो गृहीतो वरुणाय तम् ।

निवेद्य दद्याद्विभेभ्यः स्वयं विंशद्गुणीकृतम् ॥

अन्यायेन† अयथाशास्त्रम् ।

कात्यायनः ।

अन्यायोपार्जितं न्यस्तं कीपे कीपं निवेद्येत् ।

कार्यार्थे‡ कार्यनाशः स्यादुद्दिमाद्रीपपातयेत्§ ॥

दत्त्वा धनं तद्विभेभ्यः सर्वं दण्डसमुत्थितम् ।

पुत्रे राज्यं समासक्त्य कुर्वीत प्रायणं वने ॥

एवञ्चरेत्तदा युक्तो राजा धर्मेण पार्थिवः ।

हितेषु चैव लोकस्य§ सर्वान् भृत्यान्वियोजयेत् ॥

इति विवादवाक्ये नगरपरीहारतरङ्गः ।

* रज्ज्वादिभिरुपद्रवैरेति राज्ञादिभिरुपद्रुतेरिति च पाठान्तरम् ।

† अन्यायं इति पाठान्तरम् ।

‡ उद्दिमाद्रीपपातयेदिति पाठान्तरम् ।

§ कार्येणिति पाठान्तरम् ।

अथ दण्डसंज्ञा ।

तत्र गृहसिखितौ ।

चतुर्विंशतिरेकनवतिः प्रथमसाहसः, द्विशतं पञ्चशतञ्चैव
मध्यमसाहसः, षट्शतं सहस्रञ्चोत्तमः । यथासाराप-
कारम् ।

सर्वेषामाचतुर्विंशत्यादिरेकनवतिपर्यन्तः प्रथमसाहसाख्यो
दण्डः । एवमुत्तरत्रापि, द्विशतादिः पञ्चशतान्तो मध्यमः, षट्-
शतादिः सहस्रान्त उत्तमः । यथासारापकारमर्थापराधा-
नुसारेण, अतएव विज्ञापराधलाभवगीरवाभ्यां विकल्पः ।

तत्र* नारदः ।

चतुर्विंशतिपर्यन्तः पूर्वः परः पञ्चवतिर्भवेत् ।

अतानि पञ्च तु† परी मध्यमी द्विशतावरः ॥

सहस्रसूक्तमो‡ त्रैयः स तु पञ्चशतावरः ।

त्रिविधः साहसैश्चैव दण्ड उक्तः स्वयम्भुवा ॥

चतुर्विंशतेरारभ्य पञ्चवतिपर्यन्तः प्रथमः । द्विशतादारभ्य
पञ्चशतपर्यन्तो मध्यमः । पञ्चशतादारभ्य सहस्रपर्यन्त उत्तम
इत्यर्थः ।

- मतुविष्णु ।

* अथ इति पाठान्तरम् ।

† इति पाठान्तरम् ।

‡ सहस्रमुक्तम इति पाठान्तरम् ।

पणानां द्वे शते सार्धे प्रथमः साहसः स्मृतः ।

मध्यमः पञ्च विधेयः सहस्रन्त्वेव चोत्तमः* ॥

याज्ञवल्करः ।

साशीतिपणसाहसो दण्ड उत्तमसाहसः ।

तदर्धं मध्यमः प्रोक्तस्तदर्धमधमः स्मृतः ॥

पणसहस्रं परिमाणं यस्य स पणसाहसः तेन† पणसहस्रपरि-
मितसाशीतिपणोत्तर उत्तमसाहसः, एतेऽपि संख्याविकल्पा
विज्ञापराधलाघवगौरवैविचयात्समन्त्रसा बोद्धव्याः ।

इति विवादस्याकरे दण्डसंज्ञातरङ्गः ।

अथ मानसंज्ञा ।

तत्र मनुः ।

लोकसंख्यवहारार्थं याः संज्ञाः प्रयिता भुक्ति ।

ताम्वरीष्यसुवर्णानां ताः प्रवक्ष्याम्यथेपतः ॥

जालान्तरगतं भानी यत्सूक्ष्म दृश्यते रजः ।

* सहस्रान्तेष्टुलम् इति पाठान्तरम् ।

† तदपेति पाठान्तरम् ।

प्रथमं तत्प्रमाणानां वसरेणुं प्रवचते ॥
 वसरेणुवोऽष्टौ विज्ञेया सिद्ध्यैका च प्रमाणतः ॥
 ता राजसर्पपक्षिस्तस्ते तु द्वे गौरसर्पयः ॥
 सर्पपाः षट् यवो मध्यस्तियवन्त्वेककण्ठसम् ।
 पञ्चकण्ठसको मापस्ते सुवर्णन्तु ॥
 पलं सुवर्णायत्वारः पसानि धरणं दय ॥
 द्वे कण्ठसे समष्टौ विज्ञेयो रुद्रमापकः ॥
 ते योद्धव्यं स्याद्धरणं पुराणयैव राजतः ।
 कार्पापण्यं विज्ञेयम्ताक्षिस्तः कार्पिकः ययः ॥
 धरणानि दय त्रैयः यतमानन्तु राजतः ।
 षतुःसुवर्णिको निष्को विज्ञेयश्च प्रमाणतः ॥

याः प्रणितास्ता लोकाव्यवहारार्थं प्रवक्ष्यामि श्रुत्यादयामी-
 त्यर्थः । यवो मध्यः नातिस्थूली नातिहृगः ॥५॥ दय पसानि
 धरणमिति सम्बन्धः । यये धरणं राजतं पुराणय राजत इत्य-
 न्वयः । कार्पापण्यः यय इति च द्वे संज्ञे तान्त्रिकस्येत्यर्थः ।
 कर्पादिमध्याय श्लोक एव मतिहाः ।

याज्ञवल्करः ।

यत्नं सुवर्णायत्वारः पञ्चे वापि प्रकीर्तितम् ।

मापाधिकारे विष्णुः ।

तद्वादशमचार्यमेव चतुर्माषकं^१ सुवर्णः ।

हहस्यतिः ।

लोकैः^२ संव्यवहारार्थं संज्ञेयं कथिता भुवि ।

ताम्रकर्पणता मुद्रा विघ्नेयः कार्पिकः पणः ॥

स एव चन्द्रिका प्रोक्ता ताम्रतक्षु धानिकाः ।

तद्वादश सुवर्णसु दीनाराख्यः स एव हि ॥

नारदः ।

मायो विंशतिभागस्तु ज्ञेयः कार्यापणस्य तु ।

काकिनी तु चतुर्भागी मापस्य च पणस्य च ॥

१ यच्चनद्याः प्रदेशे तु संज्ञेयं व्यवहारिकी ।

कार्यापणप्रमाणस्तु तन्निबद्धमित्येव ॥

यच्चनद्या इत्यादि,^३ इह शास्त्रीयसंव्यवहारार्थं कार्यापण-
प्रमाणं तदेवं निबद्धं, यत्पञ्चनद्याः प्रदेशे प्रसिद्धार्थेन, इतरस्तु
तत्तद्विधिं लोकव्यवहारार्थमुक्तम् ।

तदिदमाह ।

१ प्रकीर्तिता इति पाठाक्षरम् ।

२ चतुर्माषमिति पाठाक्षरम् ।

३ लोकेति पाठाक्षरम् ।

कार्पापणी दक्षिणस्यां दिशि रोप्यः प्रवर्त्तते ।

पणैर्निबद्धः पूर्वस्यां षोडशैव पथाः स तु ॥

कात्यायनः ॥

मापः पादोऽ* विपादो वा दण्डो यत्र प्रकल्पितः ।

अनिर्दिष्टस्तु सौवर्णं मापकं तत्र कल्पयेत् ॥

यत्रोक्तो मापको दण्डो राजतं तत्र निर्दिशेत् ।

क्षण्यसौवर्णमेव स्यादुक्तं दण्डविनियये ॥

यत्र मापको दण्ड इत्युक्तं तत्र राजतो पादः, यत्र क्षण्यसौ
दण्डस्तत्र सौवर्णो पाद इत्यर्थः ।

इति विवादरत्नाकरे मापसंज्ञापरः ।

अथ नैगमादिसंज्ञा ।

तत्र कात्यायनः ।

नानापीरसमूहस्तु नैगमस्तु प्रकीर्त्तितः ।

नानागुधधरमाताः समवेताः प्रकीर्त्तिताः ॥

* नि षोडश इति वाङ्मनसम् ।

† यत्रोक्त इति वाङ्मनसम् ।

समूहो वणिजादीनां पूगः सम्परिकीर्तितः ।
 प्रव्रज्यावसिता ये तु पापण्डा. परिकीर्त्तिताः ॥
 ब्राह्मणानां समूहस्तु गण. सम्परिकीर्त्तितः ।
 शिल्पोपजीविनो ये तु शिल्पिन. परिकीर्त्तिताः ॥
 आर्हतसौगतानान्तु समूहः सङ्ग उच्यते ।
 चाण्डालश्चपचादीनां समूहो गुल्ल उच्यते ॥
 गणपापण्डपूगाश्च ब्राह्मणश्च श्रेण्यस्तथा ।
 समूहस्याश्च ये चान्ये वर्गाख्यास्ते ब्रह्मसतिः ॥

श्रेण्यः शिल्पिसमूहः ॥

तथा ।

चातुर्वर्ण्यस्य या स्मृतिरसजात्यादिसम्भवा ।
 तस्या धर्मा. समुद्दिष्टा जाति सा परिकीर्त्तिता ॥
 असजा तिरसवर्णः ।

इति विवादवाक्ये नेगमादिसंज्ञातरङ्गः ।

— ०३० —

कल्पद्रुमे वाप्यथ पारिजाते
हलायुधे वाप्यथवा प्रकाशे ।
यत्सारमस्मादधिकञ्च यत्त
इधाति रत्नाकर एक एव ॥
य कामधेनुरनुयाति स कल्पवृक्षो
य सेवते निजफलाय स पारिजातः ।
तं वैरिगोत्रभिदमुच्चसहस्रदृष्टिं
। चण्डेश्वर तुलयितु कतमे भवन्तु ॥
श्रीकृत्यदानव्यवहारशुद्धि-
पूजाविवादेषु गृहसंस्कृत्ये* ।
रत्नाकरा धर्मभुवो निबन्धाः
कृतान्तुलापूरुषदेन सप्त ।
रसगुणभुजचन्द्रैः सम्मिते शाकवर्षे
सहसि धवलपद्मे वाग्मतीसिन्धुतीरे ।

अदित तुलितमुच्चैरात्मना स्वर्णराशि
निधिरखिलगुणानामुत्तरं सोमनाथ ॥

अदि सप्तविंशत्यष्टाभिधिविदिकठकुलमन्त्रिवर श्रीवीरेन्द्रराज
सप्तविंशत्यष्टाभिधिविदिकठकुलमन्त्रिवर
विदितो विवाहराजः कृष्ण ।